

સંસ્કૃત-સિલેક્શનસાંની

માર્ગદર્શિની

અયોજક: મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદી એમ.એ.એલ.એલ.બી.

સને ૧૯૫૯-૬૧ માટે એસ. એસ. સી. ઈ. બોર્ડ
માન્ય કરેલ સંસ્કૃત સિલેક્શન્સની

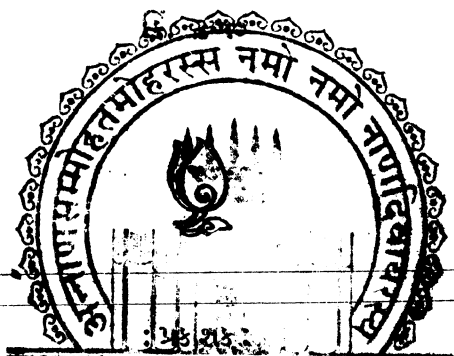
માર્ગદર્શિની

: પ્રયોગક :

મધુસૂદન વીમનલાલ મોદી

એમ. એ., એલ.એલ. બી.

આસ વિશિષ્ટતાઓ : સમાસ-વિગ્રહ, સંધિ, અન્વયં,
રૂપાખ્યાનો, બુદ્ધિશક્તિ ભાષાંતર, અંથ-અંથકારનો પદ્ધતિ,
કર્તૃવિ-કર્મભોક્ત્રિના પ્રયોગો, દરેક પાઠના પ્રશ્નો, એસ.એસ.સી.
ના અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે જરૂરી સર્વાંગસંપૂર્ણ વિયતો, ઇ.

શ્રીજીવ-કીર્તિ શાનભંડાર

કાલુપુર : અમદાવાદ.

આવૃત્તિ પહેલી

જુન

૧૯૫૮

સાડા ત્રણ રૂપિયા

: પ્રકાશક :

ડાહ્યાભાઈ ચત્રભુજ શાહ : ગૌતમ પ્રકાશન,
ખજૂરીની પોળ, ટુંકશાળ સામે, કાલુપુર, અમદાવાદ.

: મુદ્રક :

ગોવિંદલાલ જમશીભાઈ શાહ : શારદા મુદ્રણાલય,
પાનકોર નાકા : અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

એસ. એસ. સી. નો સંસ્કૃતનો અભ્યાસક્રમ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. ભાષાંતર : ગદ્ય અને પદ્ય વિભાગનું; ૫ માર્ક્સની
જણાવેલ શબ્દ-નોંધ સાથે. ૫૦ માર્ક્સ
૨. વ્યાકરણ :
(i) ધોરણ ૯, ૧૦, ૧૧, માં થઈ ગયેલું સંસ્કૃત-
નું વ્યાકરણ : નામ તથા સર્વનામના રૂપા-
ખ્યાનો, ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાનો, કૃદંતો વગેરે. ૧૦ માર્ક્સ
(ii) ટેક્સ્ટમાં આવેલા સમાસોનો વિગ્રહ. ૫ માર્ક્સ
(iii) ટેક્સ્ટ ઉપરથી સુધારવાનાં તથા જણાવ્યા
પ્રમાણે ફેરફાર કરીને લખવાનાં વાક્યો;
સંધિ વગેરે સાથે. ૫ માર્ક્સ
૩. સંસ્કૃતના અહારના ફકરાનું ગૂજરાતીમાં ભાષાંતર. ૨૦ માર્ક્સ
૪. સુભાષિતો-વિશદ કરવાં અને વિસ્તારવાં
અથવા
ગૂજરાતીમાંથી સંસ્કૃત કરવાનો અહારનો ફકરો. ૧૦ માર્ક્સ

૧૦૦ માર્ક્સ

વિદ્યાર્થીએ આ માટે પરિશિષ્ટ નં. ૧૦ જોવું; તેથી તેને
સંસ્કૃતનો પ્રશ્નપત્ર કેવો નીકળે છે તેનો આદર્શ મળી રહેશે.

પરિશિષ્ટે, ઉપરની જરૂરિયાતને પૂરેપૂરી રીતે પહોંચી વળાય એવી રીતે રચવામાં આવેલાં છે.

દરેક ફકરાનું ટિપ્પણ પ્રમાણભૂત, ઉપયોગી અને સરળ થાય એ તરફ ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી-હોશિયાર તેમ જ સામાન્ય-આનો સારી રીતે જાણ લઈ શકે તે રીતે આ પુસ્તકની રચના કરવામાં આવી છે.

અનુભવી શિક્ષકો અને ખૂબીયા વિદ્યાર્થીવર્ગે આ પુસ્તકને પ્રમાણભૂત ગણી વર્ષોવર્ષ સારા આવકાર આપ્યો છે; અને અમને ખાતરી છે કે તેમની કદર અને ગણના જરૂર આ પુસ્તકથી અમને મળશે જ. અંચ કાળજી પૂર્વક રચાયો છે, છતાંય મુદ્રણદોષ કે અન્ય દોષ-કોઈ રહ્યા હોય તો વાચક જરૂર અમારા ધ્યાન ઉપર લાવે.

મધુસૂદન મોદી

ટેક્ટનું શુદ્ધિપત્રક

- પૃ. ૨. શ્લો. ૧૧ : **અપજાયત** ને બદલે **અપજાયતે** વાંચો.
- પૃ. ૪. છેલ્લેથી ૨૭ પંક્તિ : **દુરાત્મનં** ને બદલે **દુરાત્માનં** વાંચો.
- પૃ. ૭. પંક્તિ ૫ : **અતીવ મયધુમિત** વાંચો.
- પૃ. ૮. છેલ્લેથી ૨૭ પંક્તિ : **ઉલ્લાસિત :** ને બદલે **ઉલ્લાસિતો** વાંચો.
- પૃ. ૧૪. શ્લોક ૪ : **નીચે તરય** ને બદલે **તસ્ય** વાંચો.
- પૃ. ૧૫. શ્લોક ૧૦. **અમિહતને** બદલે **અમિહત.**
- પૃ. ૧૬. શ્લોક ૧૩ને ક્રમ આપ્યો નથી તે ક્રમ આપી છેલ્લા શ્લોકને ૧૪મો ક્રમ આપો.
- પૃ. ૨૪. બીજો પેરા : પંક્તિ એક : **નિશ્વસ્ય** ને બદલે **નિઃશ્વસ્ય.**
- પૃ. ૨૫. છેલ્લેથી બીજી પંક્તિ : **મિષ્ણુ**ને બદલે **મિષ્ણુ** વાંચો.
- પાઠ : ૪ પદ્યવિકાસને માટે વા.પરેશ મૂળના દોષો નોંધમાં લેવા :
શ્લોક ૯ : **પુત્રવત્સ્વીકરોત્માં સ્વીકરોત્** સંદિગ્ધ ૩૫ છે.
પુત્રવત્સ્વાકરોત્ ઈ. એ અસાધ્ય પાઠ છે.
- શ્લો. ૧૪ : **રાજીવલોચન** ને બદલે **રાજીવલોચન** પાઠ હોવો જોઈએ નહિ તો **મત્સ્ય** ના વિશેષણ તરીકે લેવું પડે, એ અસાધ્ય નથી.
- શ્લોક ૨૬ : **સ્પર્શગન્ધસુચસ્ય** ને બદલે **સ્પર્શગન્ધસુચસ્ય** એ પાઠ સારો છે; મૂળ લેવાથી અર્થ અસાધ્ય બને છે.
- શ્લોક ૩૭ : **ગર્જમાનમિવામ્મસિને** બદલે **ગર્જમાનમિવામ્મસા.**
- પાઠ : ૫ : શ્લોક ૧૬ **લઘ્વશ્રિયઃ** યોગ્ય પાઠ છે.

अनुक्रमणिका

गद्यविभाग

१. विष्णुवर्मा राजपुत्राभ्यापन- मन्त्रीकरोति	१	६. संहतिः कार्यसाधिका	३९
२. निरपेक्षो न कर्तव्यः स्वामी	१०	७. हनूमतः दौत्यम्	४९
३. यस्य बुद्धिर्वलं तस्य	१४	८. कालियमर्दनम्	६५
४. व्यपदेशोऽपि सिद्धिः स्यात्	२१	९. पुत्राभिज्ञानम्	७७
५. मृगः काकेन रक्षितः	३१	१०. पितृप्रियः हर्षः	९८
		११. आचार्योपदेशः	११३

पद्यविभाग

१. सूर्यप्रतिज्ञः रामः	११९	६. मित्रप्रकारत्रयम्	२०७
२. अधिकं शोभते पम्पा	१३३	७. अजबिजापः	२२२
३. वयं पञ्चाधिकं शतम्	१४४	८. कर्माकर्माविचारणा	२३३
४. मनोर्नौबन्धनम्	१६४	९. सुभाषितानि अन्योक्तयश्च	२४१
५. ते महाकवयः मताः	१८३		

परिशिष्टो

१. व्याकरणस्य संपादनी सामान्य सूच्यते	२५७
२. सन्धितो नियमो	२६२
३. भोटा शब्दप्रयोग सुधारवा भाटेनां वाक्यो	२६७
४. प्रेरक ३५	२७२
५. डेटलांक महत्त्वनां ३५०	२७५
६. डेटलांक महत्त्वना सभासो	३००
७. महत्त्वना शब्दो उपर टूंक नोधि	३२१
८. हेरहेर करवानां वाक्यो	३३७
९. विशिष्ट शब्दप्रयोगो	३४८
१०. एस्. एस्. सी. पेपर (भा.य. १९५८) Scheme	३५६

मार्गदर्शिनी

॥ गद्यविभागः ॥

१

विष्णुशर्मा राजपुत्राध्यापनमङ्गीकरोति ।

[विष्णुशर्मा રાજપુત્રોને શીખવવાનો સ્વીકાર કરે છે.]

પ્રાસ્તાવિક : આ તથા ખીજો, પાંચમો અને છઠ્ઠો—એમ ચાર પાઠ ‘હિતોપદેશ’માંથી લેવામાં આવેલા છે. ‘હિતોપદેશ’ નારાયણનો લખેલો છે; અને તેના આધારમાં તે જણાવે છે :

મિત્રલાભઃ સુહૃદ્ભેદો વિગ્રહઃ સંધિરેવ ચ ।

પશ્ચતન્ત્રાત્તથાન્યસ્માદ્ગ્રન્થાદાકૃણ્ય લિખ્યતે ॥

આ ગ્રંથના ચાર ભાગ છે : (૧) મિત્રલાભ; (૨) સુહૃદ્ભેદ; (૩) વિગ્રહ તથા (૪) સંધિ. પંચતંત્ર અને ખીજા ગ્રંથને આધારે આ ગ્રંથ લખવામાં આવેલો છે. એટલે આ ગ્રંથ વિષ્ણુશર્માના પંચતંત્ર પછીનો છે. હિતોપદેશનો આ પહેલો પાઠ આરંભની પ્રસ્તાવનામાંથી લેવામાં આવ્યો છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે કેવી રીતે મૂર્ખ રાજપુત્રોને છ માસમાં રાજ્યનીતિશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ કરવામાં આવ્યા. વાર્તાઓમાં પ્રાણીઓ તથા પંખીઓને મુખ્ય પાત્ર બનાવી વસ્તુસંકલના કરવામાં આવેલી છે. દરેક કથા પાછળ લૌકિક વ્યવહારનો, સામાન્ય નીતિનો કે રાજ્યનીતિનો ટોર્ષક સિદ્ધાંત ગોઠવવામાં આવ્યો હોય છે. તેથી વાંચનારને આનંદ અને સમજ બન્નેનો લાભ થાય છે. મૂર્ખ રાજપુત્રોને નીતિશાસ્ત્ર શીખવવાનો હેતુ ગ્રંથકર્તાએ બહુ સુંદર રીતે સાધ્યો છે.

भागीरथीतीरे-ભાગીરથીના કાંઠા ઉપર; भागीरथी-ભગીરથ રાજાએ આ પૃથ્વી ઉપર તે નદીને આણી; તેથી તેનું નામ ભાગીરથી; भंभा नदी. પાટલિપુત્રનામધેયમ્-પાટલિપુત્રમેઘ નામધેય

યસ્ય તદ્ (બ. પ્રી.) પાટલીપુત્ર જેનું નામ છે તે; મગધદેશનું
 ગ્રામીન પાટનગર; તે મંગા-શોણના સંગમ ઉપર આવેલું છે. તેને
 સ્થાને અર્વાચીન પટણા આવેલું છે. **સર્વસ્વામિગુણોપેતઃ-સ્વામિનઃ**
ગુણાઃ (પ. ત.) **સ્વામિગુણાઃ** । **સર્વે ચ તે સ્વામિગુણાશ્ચ** (કર્મ.)
તૈઃ ઉપેતઃ (તૃ. ત.) સ્વામીના સર્વગુણોથી સંપન્ન. **શ્લોકદ્વયં-શ્લો-**
કયોઃ દ્વયમ્ (પ. ત.) બે શ્લોકનું બેકડું. **શુશ્રાવ-શ્રુ** મ. ૫, ૫૨૨મૈ.
 પરાક્ષ શ્રુ ૩ પુ. એ. વ. સાંભળ્યું. **પઠ્યમાન-પઠ્** મ. ૧, ૫૨૨મૈ.
 નું કર્મ. વર્ત. કૃ. પઠન કરાતા.

શ્લો. ૧. અનેકે ચ તે સંશયાઃ; તાન્ ઉચ્છેતું શીલમ્
અસ્ય અતેક સંશયોને છેદી નાખનાર. **પરોક્ષાર્થસ્ય-અક્ષણોઃ પરઃ**
પરોક્ષઃ, **પરોક્ષશ્ચાહૌ** અર્થશ્ચ પરોક્ષાર્થઃ, તસ્ય-દ્વૃષી રહેતી
 આખતને; પરોક્ષ અર્થને.

શ્લો. ૨. અવિવેકિતા-વિવેકપણાનો અભાવ; સારાસારનો ભેદ
સમજવાની અશક્તિ. પૈકૈકમ્-એક, એક પૈકશ્ચ પૈકશ્ચ પૈકૈકઃ. (સંખ્યા
 બ. પ્રી.). **કિમુ-તો** પછી શી વાત. **ચતુષ્ટયમ્-ચારનો સમૂહ. સરખાવો :**
કાદંબરીઃ ગર્ભેશ્વરત્વમભિનવયૌવનત્વમપ્રતિરૂપત્વમમાનુષશક્તિ-
ત્વં ચેતિ મહતીયં સ્વલુ અનર્થપરંપરા । **સર્વાવિનયનામેકૈકમ-**
વ્યાયતનં કિમુત સમવાયઃ ॥; સરખાવો રઘુવંશ સ. ૧૭, શ્લો ૪૩.

આકર્ણ્ય-આ+કર્ણનું સં. શ્રુ. કૃ. સાંભળીને. અનધિગતશાસ્ત્રાણાં
-ન અધિગતાનિ શાસ્ત્રાણિ યેષાં તેષાં (બ. પ્રી.) જેમણે શાસ્ત્ર
 મેળવ્યાં નથી; એટલે કે જેમણે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો નથી. **ઉન્માર્ગ-**
ગામિનામ્-ઉદ્વ્રતઃ માર્ગઃ (પ્રાદિ ત.) **ઉન્માર્ગઃ**; તેન ગન્તું શીલં
યેષામ્-અવળે માર્ગે જનારા. શાસ્ત્રાનનુષ્ઠાનેન-શાસ્ત્રસ્ય અનનુ-
ષ્ઠાનમ્-શાસ્ત્ર પ્રમાણે આચરણ ન કરવું તે; શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું ઉલ્લં-
 ઘન કરવું; સ્વચ્છંદી રીતે વર્તવું તે. **ઉદ્વિગ્નં મનઃ** યસ્ય સઃ
ઉદ્વિગ્નમનાઃ (બ. પ્રી.) જેનું મન દિલગીર થયું છે તે. **ચિન્તયામાસ-**

ચિન્ત્ ગ. ૧૦, પરસ્મૈ. તું આમ્ અન્ત પરોક્ષ બૃ. કા. ૩ પુ. એ.
વ. વિચાર કર્યો.

શ્લો. ૩. કોડ્ઘ્યઃ સાથે ત્રીજી વિભક્તિના નામનો પ્રયોગ
કરવામાં આવે તો : શો ઉપયોગ. ચક્ષુઃપીડા-ચક્ષુષોઃ પીડા (પ. ત.)
આંખોની પીડા.

શ્લો. ૪. પરિવર્તિનિ સંસારે-પરિવર્તનશીલ સંસારમાં; મૃત્યુ
પછી જન્મ અને જન્મ પછી મૃત્યુ એમ ગોળ પરિવર્તનરૂપ સંસારમાં;
૦૬. જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધુવં જન્મ મૃતસ્ય ચ । ભ. ગીતા,
અ. ૨. વા કઃ મૃતઃ ન જાયતે ?-અથવા કયો મૃત્યુ પામેલો
માનવી જન્મતો નથી ?; અથવા આમ પણ લેવાય : કઃ વા ન મૃતઃ ;
કઃ વા ન જાયતે-કોણુ મરતો નથી અને કોણુ જન્મતો નથી ?

શ્લો. ૫. મૂર્ખશતાનિ-મૂર્ખાણાં શતાનિ (પ. ત.) મૂર્ખોના
સેંકડા; સો મૂર્ખાઓ. વરમ્-ન ચ-better than : સો મૂર્ખ પુત્રો
કરતાં એક ગુણુવાન પુત્ર વધારે સારો. હન્તિ-હન્ ગ. ૨, પરસ્મૈ.
વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. વિનાશ કરે છે. તારાગણઃ-તારાણાં ગણઃ
(પ. ત.) તારાઓનો સમૂહ.

ગુણવન્તઃ ક્રિયન્તામ્-ક્ર. ગ. ૫, ઉભય. આજ્ઞાર્થ. કર્મણિ
૩. પુ. બ. વ. ગુણુવાન કરાય. ઉચ્યતે-વચ્ ગ. ૨, પરસ્મૈ. કર્મણિ.
૩ પુ. એ. વ. કહેવાય છે.

શ્લો. ૬ : અન્વયઃ ઉદયમેન હિ કાર્યાણિ સિધ્યન્તિ । મનોરથૈઃ
ન સિધ્યન્તિ । હિ સુપ્તસ્ય સિદ્ધસ્ય મુખે મૃગાઃ ન પ્રવિશન્તિ ।

શ્લો. ૭. રૂપં ચ યૌવનં ચ (દ્વંદ્વ) તામ્યામ્ સંપન્નાઃ-રૂપ
અને યૌવનથી સંપન્ન. વિશાલં કુલમ્ (કર્મ.) ; વિશાલકુલે સંભવઃ
યસ્ય સાઃ (બ. પ્રી.) તે-વિશાળ કુળમાં જેમનો જન્મ થયો છે તે.
વિદ્યાહીનાઃ-વિદ્યા હીનાઃ (તૂ. ત.) વિદ્યાહીનાઃ-વિદ્યા વિનાના.
નિર્ગન્ધાઃ-નિર્ગતઃ ગન્ધઃ યેભ્યસ્તે (પ્રાદિ. બ. પ્રી.) જેમાંથી ગંધ જતો

રહ્યો છે તે; સુવાસ વિનાનાં. **કિંશુકા:**-પલાશનાં ફૂલો, કેસુડાનાં ફૂલો; તેમનો રંગ સુંદર હોય છે; પરંતુ તેમાં સુવાસ હોતી નથી.

પૃ. ૨

પણ્ડિતસભામ્-પંડિતોની સભા. **કારિતવાન-કૃ.નું** પ્રેરકરૂપ **કારયતિનું** કર્મણિ ભૂ. કૃ. **કારિતનું** કર્તારિ ભૂ. કૃ. **કારિતવત્**-પ્ર. વિ. એ. વ. પું. **કારિતવાન**-તેણે પંડિતોની સભા કરાવી. **ભૂય-તામ્**-શ્રુ ગ. ૫, ઉભય.નું કર્મણિ. આત્માર્થ ૩ પુ. એ. વ. સાંભળો. **પવંભૂત:**-આ પ્રકારનો. **નીતિશાસ્ત્રોપદેશેન**-નીતિશાસ્ત્ર એટલે રાજ્ય-નીતિશાસ્ત્રના ઉપદેશથી. **પુનર્જન્મ કારયિતું સમર્થ:**-પુનર્જન્મ કરાવવાને સમર્થ છે. **કૃ-પ્રેરક-કારયતિનું** હેતુવર્થ કૃદંત: કરાવવાને.

શ્લો. ૮. કાશ્ચનસંસર્ગાત્-સોનાના સમાગમથી. **ઘત્તે-ઘા** ગ. ૩, આત્મને. વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. ધારણ કરે છે. **મારકતીં-મરકતસ્ય** **દ્વયં** **મારકતી**-મરકતની; નીલમની. **દ્યુતિમ્**-પ્રકાશને. **સતાં સંનિધાનેન** (પ. ત.) **સત્સંનિધાનેન**-સારા માણસોની સોય-તથી. **મૂર્ખ:** પ્રવીણતાં યાતિ-મૂર્ખ પ્રવીણતાને પામે છે.

શ્લો. ૯. હીયતે-હા. ગ. ૩, પરસ્મૈ.નું કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. વર્ત. કા. હીન બને છે; **હી-હા.** ગ. ૩, પરસ્મૈ.નું કર્મણિ ભૂ. કૃ. હીન, હલકા. **વિશિષ્ટૈઃ-વિ+શિષ્** ગ. ૭, પરસ્મૈ.નું કર્મણિ ભૂ. કૃ. તૃતીયા વિ. બ. વ. પું. વિશિષ્ટ પ્રકારના માણસો સાથે; ઉત્તમ પ્રકારના માણસો સાથે (સમાગમથી) વિશિષ્ટતાને પામે છે.

અત્રાન્તરે-એટલામાં. **વિષ્ણુશર્મા** **પવ નામ યસ્ય સ:** (બ. શ્રી.) વિષ્ણુશર્મા જેનું નામ છે તે. **સકલનીતિશાસ્ત્રતત્ત્વજ્ઞ:**-સકલમેવ નીતિશાસ્ત્રમ્ (કર્મ.); **જાનાતિ** **ઈતિ જ્ઞ:** (ઉપ. ત.) **સકલનીતિશાસ્ત્રસ્ય જ્ઞ:** (પ. ત.) સમસ્ત નીતિશાસ્ત્રને જાણનાર. **બૃહસ્પતિ:**-દેવોના ગુરુ. **મહાકુલસંભૂતા**-મોટા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા. **રાજ:** **પુત્રા:** (પ. ત.) **રાજપુત્રા:**-રાજપુત્રો. **તન્** **મયા નીતિ**

ગ્રાહયિતું શક્યન્તે-તો મારાથી રાજ્યનીતિ ગ્રહણ કરાવવાને શક્ય
 અને; ગ્રહુન્ પ્રેરક ગ્રાહયતિતું હેતુવર્થ કદંત. શક્યન્તે-શક્ ગ. પ,
 ઉભય.નું કર્મણિ વર્ત. ૩ પુ. બ. વ. અહં તાન્ નીતિ ગ્રાહયિતું
 શક્તોમિ.

શ્લો. ૧૦. અદ્રવ્યે-અયોગ્ય પાત્રમાં; 'ન'નો અર્થ નકારાત્મક
 તથા અયોગ્યતા સૂચક પણ છે; ન દ્રવ્યે (નન્ તત્પુ.) અદ્રવ્યે.
 નિહિતા-નિ+ધા ગ. ૩, ઉભય. કર્મ. ભૂ. કૃ. નિહિતઃ મૂકેલી. ક્રિયા
 ફલવતી ભવેત્-ક્રિયા ફળવાળી થાય. વ્યાપારશતેન-વ્યાપારાણાં
 શતેન (પ. ત.) સેંકડો પ્રયત્નોથી. શુકવત્ વકઃ પાઠયતે-પોપટની
 માફક બગલાને પઢાવાય છે; કર્તારિષ્પઃ કોઽપિ શુકવત્ વકં પાઠ-
 યતિ । પઠતિતું પ્રેરક પાઠયતિ.

શ્લો : ૧૧ : અ-વયઃ-અસ્મિન્ ગોત્રે તુ નિર્ગુણં અપત્યં ન
 ઉપજાયતે । પદ્મારાગાણાં આકરે કાચમણેઃ જન્મ કુતઃ? ।

નિર્ગતાઃ ગુણાઃ યસ્ય તદ્ (બ. ત્રી.) નિર્ગુણમ્-જેના ગુણો જતા
 રહ્યા છે તે, ગુણ વિનાનું. અપત્યમ્-ખાળક. પદ્મારાગાણામ્ આકરે-
 પોખરાજની ખાણમાં. કાચમણેઃ જન્મ કુતઃ [અસ્તિ]-કાચમણનો
 જન્મ ક્યાંથી હોય ?

શ્લો. ૧૨ : અ-વયઃ સુમનઃ સંગાત્ કીટઃ અપિ સતાં શિરઃ
 આરોહતિ । મહન્નિઃ સુપ્રતિષ્ઠિતઃ અશ્મા અપિ દેવત્વં યાતિ ।

વળમાસામ્યન્તરે-વળાં માસાનાં સમાહારઃ વળમાસમ્ ।
 તસ્ય અમ્યન્તરે-છ માસની અંદર. નીતિશાસ્ત્રાભિજ્ઞાન્-અભિજા-
 નાતિ ઇતિ અભિજ્ઞઃ (ઉપ. ત.) ; નીતિશાસ્ત્રસ્ય અભિજ્ઞાઃ (પ.
 ત.) તાન્-નીતિશાસ્ત્રના બાણકાર. સ્વવિનયમ્-વિનયેન સહ યથા
 સ્યાત્ તથા (અન્યથી.) વિનયસહિત.

સુમનસાં સક્ષાત્ (પ. ત.) પુષ્પોની સોખ્તથી. મહન્નિઃ
 સુપ્રતિષ્ઠિતઃ-મોટા માણસોથી સારી રીતે સ્થાપિત થયેલો. અશ્મા

અપિ-પથ્યર પણ. દેવત્વં યાતિ-દેવપણાને પામે છે. °

શ્લો. ૧૩ : અન્વય : યથા ઉદયગિરૌ દ્રવ્યં (સૂર્યસ્ય)
સંનિકર્ષેણ દીપ્યતે, તથા સત્સંનિધાનેન હીનવર્ણઃ અપિ દીપ્યતે ॥

ઉદયગિરૌ-ઉદયગિરિ ઉપર; સામાન્ય રીતે ઉદયાચલ પર્વત ઉપર સૂર્ય જોગે છે; અને અસ્તાચલ પર્વત ઉપર સૂર્ય આથમે છે; ઉદયગિરિ પૂર્વ દિશામાં છે; અને અસ્ત-ગિરિ પશ્ચિમ દિશામાં છે; સૂર્યના પાસે હોવાને લીધે ઉદયગિરિ ઉપરનો પ્રત્યેક પદાર્થ પ્રકાશિત લાલ રંગે પ્રકાશે છે. સત્સંનિધાનેન-સન્નનોના પાસે હોવાથી. હીનઃ વર્ણઃ યસ્ય સઃ (ખ. ત્રી.) હીનવર્ણઃ હલકાવર્ણવાળો. દીપ્યતે-પ્રકાશે છે.

પતેષામ્ અસ્મત્પુત્રાણાં નીતિશાસ્ત્રોપદેશાય-આ અમારા પુત્રોને નીતિશાસ્ત્રના ઉપદેશ માટે. ભવન્તઃ પ્રમાણમ્-આપ પ્રમાણુક્ત છે. ભવત્ 'આપ'નું પ્ર. વિ. ખ. વ. ભવન્તઃ. તસ્ય વિષ્ણુ-શર્મણઃ-તે વિષ્ણુશર્માને; ચોથી વિભક્તિને બદલે છઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ. बहुमानपुरःसरं-बहुमानः पुरःसरः यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात् तथा(अव्ययी. समास) बहुमानपूर्वक. समर्पितवान्-सम+क्रनुं प्रेरकश्च समर्पयतिनुं कर्तरि अ कृ. प्रथमा वि. अ. व. पुं. सोप्या.

[વિષ્ણુશર્મા રાજપુત્રોને શીખવવાનું સ્વીકારે છે.]

ભાગીરથીને કઠિ પાટલીપુત્ર નામે નગર હતું. ત્યાં સ્વામીના સર્વ શુભોથી યુક્ત સુદર્શન નામે રાજા હતો. તે રાજાએ એક વાર કોર્મકથી બોલાતા બે શ્લોકો સાંભળ્યા :

અનેક સંશયોને કાપી શકે તેવું, પરાક્ષ અર્થને બતાવનાર, સર્વનું ક્ષોબન શાસ્ત્ર છે; જેની પાસે તે નથી તે અંધ જ છે. (૧)

જુવાની, ધનસંપત્તિ, માલિકપણું અને વિવેકના અભાવવાળી સ્થિતિ—(આમાંનું) એકએક પણ અનર્થ લાવનારું છે; તો પછી એ ચારેયનો સમૂહ જ્યાં હોય તેની તો વાત જ શી કરવી ? (૨)

આ સાંભળીને, જે શાસ્ત્રને પામ્યા નથી, જે હમેશાં ખોટું રસ્તે જઈ રહેલા હતા એવા પોતાના પુત્રો શાસ્ત્રની (આગાનું) આચરણ નહિ કરતા હોવાને લીધે જેનું મન ખિન્ન થયું છે એવો તે રાજા વિચાર કરવા લાગ્યો :

જે વિદ્વાન નથી કે ધાર્મિક નથી એ પુત્રના જન્મ્યાનો શો અર્થ ? કાણી આખનો શો ઉપયોગ ?—એ તો કેવળ આખની પીડા જ છે. (૩)

તે જન્મેલો છે કે જેના જન્મ્યાથી વંશની ઉન્નતિ થાય છે, અથવા પરિવર્તનશીલ સંસારમાં કયો મરેલો જન્મતો નથી ? (૪)

એક ગુણવાન પુત્ર સારો; મૂર્ખ સો પુત્ર (હોય) પણ (તે સારો) નહિ; એક યંદ્ર અંધકારને હણે છે; અને નહિ કે તારાઓનો સમૂહ. (૫)

તો શી રીતે હવે આ મારા પુત્રો ગુણવાન બનાવાય ? અને કહેવાયું છે કે :

ઉદ્યમથી કાર્યો સિદ્ધ થાય છે, મનોરથોથી નહિ; કારણ કે સતેજા સિંહના મુખમાં મૃગો પ્રવેશતા નથી. (૬)

રૂપ અને યૌવનથી સંપન્ન અને મોટા કુળમાં જન્મેલો જન્મ થયો છે તેવા વિદ્વાહીન (હોય તે) સુગ્રંથ વગરનાં કેસડાંની માફક શોભતા નથી. (૭)

આ વિચારીને તે રાજાએ પાંડિતોની સલાહ કરાવી. રાજા બોલ્યો : “હે પાંડિતો ! સાંભળો : એવો ડોષ આ પ્રકારનો વિદ્વાન છે, જે હમેશાં અવળે માર્ગે જતા, શાસ્ત્રને નહિ પામેલા મારા પુત્રોને હવે નીતિ શાસ્ત્રના ઉપદેશથી પુનઃજન્મ કરાવી આપવા સમર્થ હોય ?

કાચ સોનાના સંસર્ગથી મરકત રતનના પ્રકાશને ધારણ કરે છે; તેજ પ્રમાણે સજ્જનના પાસે હોવાથી મૂર્ખ પણ પ્રવીણતાને પામે છે. (૮)

અને કહ્યું છે કે :

હે તાત, હીન સાથેના સમાગમથી મતિ હીન થાય છે; સરખા સાથે સરખાપણાને પામે છે; અને વિશિષ્ટ જનો સાથે વિશિષ્ટતાને પામે છે. (૯)

એટલામાં જહરપતિ સરખો, નીતિશાસ્ત્રના બધાય તત્ત્વને જાણનારો વિજયશર્મા નામે મહાપંડિત બોલ્યો : “હે દેવ, આ રાજપુત્રો મોટા કુળમાં જન્મેલા છે; એટલે તેમને રાજનીતિ ગ્રહણ કરાવવી મારે માટે શક્ય છે. કારણ કે—

અયોગ્ય પાત્રમાં મુકાયેલી કાઝી પણ ક્રિયા ફળદાયી બનતી નથી; સેંકડો યત્નોથી પણ પોપટની માફક બગલાને બોલતાં શિખવાડાતું નથી. (૧૦)

અને વળી—

આ ગોત્રમાં ગુણ વગરનું બાળક ઉત્પન્ન થાય નહિ. પોખરાજ સ્તનની ખાણમાં કાચના મણિનો જન્મ ક્યાંથી હોય ? (૧૧)

આથી હું છ માસની અંદર તમારા પુત્રોને નીતિશાસ્ત્રના જાણકાર કરી દર્શાવું. રાજ વિનયપૂર્વક ફરીથી બોલ્યો :—

પુષ્પની સોબતથી કીડો પણ સજ્જનના માથા ઉપર ચઢે છે; મોટા માણસોથી સારી રીતે પ્રતિષ્ઠિત થયેલો પથ્થર પણ દેવપણાને પામે છે. (૧૨)

અને વળી,

જેમ ઉદયગિરિ ઉપરનો પદાર્થ (સૂર્યના) પાસે હોવાને લીધે દીપે છે; તેમ હીન વર્ણનો હોય તે સજ્જનના પાસે હોવાને લીધે દીપે છે. (૧૩)

“તો આ અમારા પુત્રોને નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપવામાં આપ

પ્રમાણુજ્ઞ છે. ” આ પ્રમાણે બોલીને તે વિષ્ણુશર્માને બહુમાનપૂર્વક પોતાના પુત્રોને સોંપી દીધા.

—હિતોપદેશ : પ્રસ્તાવિકા

—સ્વાધ્યાય—

૧. નીચેનાં રૂપો ઓળખી બતાવો :

શુભાશ, કારિતવાન્, ઘત્તે, પ્રાહયિતુમ્, સમર્પિત-
વાન્, હીયતે, ક્રિયન્તામ્, કારયિતુમ્ ।

૨. નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરી બતાવો :

પરોક્ષાર્થઃ, ઉન્માર્ગગામિનામ્, ઉદ્વિગ્નમનાઃ, નિર્ચ-
ન્ધાઃ, નિર્ગુણમ્, સચિનયં, બહુમાનપુરઃસરં, પૈક્યમ્ ।

૩. નીચે જણાવેલા શબ્દોનો પ્રયોગ કરીને વાક્યો બનાવો :

કિમુ, ઘરં-નચ, કોડર્યઃ ।

૪. બતાવ્યા પ્રમાણે નીચેનાં વાક્યોમાં ફેરફાર કરો ;

૧. ઘરમેકો ગુણી પુત્રો ન ચ મૂર્ખશતાન્યપિ

(શ્રેયસ્નેા પ્રયોગ કરો)

૨. મમ પુત્રાઃ ગુણવન્તઃ ક્રિયન્તામ્ ।

(કર્મણિનો કર્તારિ પ્રયોગ કરો)

૩. પૈક્યમપ્યનર્થાય કિમુ યત્ર ચતુષ્ઠયમ્ ।

(કિમુ કાઠી નાખીને તુનેા પ્રયોગ કરો)

૪. ન વ્યાપારશક્તેનાપિ શુકવત્પાઠયતે ચકઃ ।

(કર્મણિનો કર્તારિ પ્રયોગ કરો)

૫. સ રાજા પષ્ટિહતસર્મા કારિતવાન્ ।

(કારિતાનો પ્રયોગ કરો)

૬. નીચેના ઉપર નોંધ લખો :

મારકર્તી દ્યુતિ, વૃહસ્પતિઃ, ઉદયગિરિ.

૩. નીચે જણાવેલાં રૂપો લખો :

૧. વર્ત. ૩ પુ. બ. વ. ચિ, વિદ્, હા (પરસ્મે) ક્રી, મિન્દ્, શાસ્, ઘચ્, મી ।
૨. ભસ્તન ભૂ. ૨ પુ. એ. વ. લિહ્, ચિદ્, હા (પરસ્મે), ઘચ્, અસ્ ।
૩. પરોક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. વિદ્, જિ, જિ, હન્ ।
૪. તૃતીયા એ. વ. પથિન્, અસ્થિન્, રાજન્, જગત્, અધ્યૂષિવસ્, પિત્, વિદ્વસ્, અદસ્ ।
૫. નીચેનાનાં આધેક્તાદર્શક અને શ્રેષ્ઠતાદર્શક રૂપો આપો :
અલ્પ, દીર્ઘ, ક્ષુદ્ર, ઉચ્ચ, સ્થૂલ, વિજયતે ।
૬. નીચેનાનાં સંસ્કૃત રૂપો આપો :
ગંગા ઉપર, ગુફાની અંદર, પાંચવાર, સને. ૧૯૬૦.

૨

નિરપેક્ષો ન કર્તવ્યઃ સ્વામી ।

[અપેક્ષા વિનાનો માલિક ન કરવો.]

આ પાઠ હિતોપદેશના બીજા ભાગ સુહૃદ્ભેદમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. શકને પોતાને માટે ઉપયોગ હોય છે ત્યારે સામાન્ય માણસને કેવી રીતે પોતાનો કરી લે છે; અને જ્યારે એનો ઉપયોગ બંધ થાય છે ત્યારે તેની કેવી રીતે ભેદરકારી કરે છે, તે આ કથામાં બતાવવામાં આવ્યું છે. તેટલા માટે જ આ પાઠનો બોધ છે કે અપેક્ષા વિનાનો શેઠ ન કરવો. શકને હંમેશાં માણસની જરૂર રહે તો જ માણસની કદર પણ રહે.

પૃ ૩

નિરપેક્ષ:-નિર્ગતા અપેક્ષા यस्य सः (બ. પ્રી.) જેની અપેક્ષા જતી રહી છે. કર્તવ્ય:-ક્રૂ ગ. ૫૮ વિધ્યર્થ કૃદંત કર્તવ્ય, કર-

નીય અને કાર્ય-કરવો જોઈએ. ઉત્તરાપથે-ઉત્તર પ્રદેશમાં. અર્બુદ-
શિશ્વરનામ્નિ પર્વતે-અર્બુદશિશ્વરઃ પર્વ નામ યસ્ય તસ્મિન્
(બ. ગ્રી.) અર્બુદશિખર નામે પર્વત ઉપર. મહાવિક્રમઃ-મહાન
વિક્રમઃ યસ્ય સઃ (બ. ગ્રી.) જેનું પરાક્રમ મોટું છે તે. પર્વતકન્દરં
અધિશયાનસ્ય-અધિ+શી 'સૂઠ રહેલું' ગ. ૨, આત્મને. નું
અધિશયાનસ્ય વ. કૃદંત, પ. એ. વ. સૂતેલા; શી, સ્થા અને આસ
ની પૂર્વે અધિ આવે તો તે જોમાં રહેવાનું કે સૂતાનું હોય તેની
દ્વિતીયા વિ. લે છે; પર્વતની ગુફામાં સૂતેલા. કેસરાગ્રમ્-કેસરાણામ્
અગ્રમ્ (પ. તત્પુ.) કેશવાળીનો આગળનો ભાગ. પ્રત્યહમ્-અહનિ
અહનિ પ્રત્યહમ્ (અગ્યથી.) હમેશાં, છિનત્તિ-છિદ્ ગ. ૭, પરસ્મૈ.
વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ. છેદે છે. લૂનમ્-લૂ ગ. ૯, પરસ્મૈ. નું
કર્મ. ભૂ. કૃ. કપાયેલો. વિવરાન્તર્ગતમ્-ગુફાની અંદર રહેલા. મૂષિકં
અલભમાનઃ-ઉંદરને ન મેળવતો. અચિન્તયત્-વિચાર કરવા લાગ્યો.

સ્તો : ૧. ક્ષુદ્રઃ શત્રુઃ (કર્મ.) હલકો શત્રુ. વિક્રમાત્ ન
પર્વ લખ્યતે-પરાક્રમથી મેળવાતો નથી. આહન્તુમ્-આ+હન્+તું હેતવર્થ
કૃ. મારવા માટે. પુરસ્કાર્યઃ-પુરસ્+ક્ર ગ. ૫, ઉભય. 'આગળ
કરવું'નું વિધ્યર્થ કૃદંતઃ આગળ કરવો જોઈએ. તસ્ય સદૃશઃ-તેના
સરખો; સદૃશ છટ્ટી અથવા ત્રીજી વિકૃતિ લે છે.

इति आलोच्य-આ પ્રમાણે વિચાર કરીને. दधिकर्णनामा-
દધિકર્ણઃ પર્વ નામ યસ્ય સઃ (બ. ગ્રી.) દધિકર્ણનામે. આનીય-
આ+ની સં. ભૂ. કૃ. લાવીને. સ્વકન્દરે સ્થાપિતઃ-સ્વસ્મિન્ કન્દરે
(કર્મ.) પોતાની ગુફામાં, સ્થાનું પ્રેરક સ્થાપયતિનું કર્મ. ભૂ. કૃ.
મૂકયો; સ્થાપ્યો. અનન્તરમ્-પછીથી. વિલાત્ ન નિઃસરતિ-દરમાંથી
બહાર આવતો ન હતો. અક્ષતકેસરઃ-ન ક્ષતાઃ કેસરાઃ યસ્ય સઃ
(બ. ગ્રી.) જેની કેશવાળી કપાઈ જતી ન હતી. સુખં સ્વપિતિ-સુખે સૂઈ
જતો હતો; સ્વપ્ ગ. ૨, પરસ્મૈ. વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. યદા-યદા અને
તદા-તદાનો પ્રયોગ. માંસાહારદાનેન-માંસસ્ય આહારસ્ય દાનેન

(પ. તત્પુ.) માંસનો આહાર આપીને. સંવર્ધયતિ-સં+વૃધ્ ગ. ૧, આત્મને. નું પ્રેરક વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ. ઉછેરતો હતો.

અય-પછીથી. પકવા-એક વાર. શુષ્કાપીડિતઃ-શુષ્કયા પીડિતઃ (ત. તત્પુ.) શૂષ્કથી પીડાયેલો. બહિઃ સંચરન્-બહાર જતો. તત્ક-તત્કાલ આરાધમ-તેણે કરેલો અવાજ. ન ગૃણોતિ-સાંભળતો નહિ. તથા તસ્ય અનુપયોગાત્-ત્યારે તેનો ઉપયોગ ન હોવાને લીધે. મન્દાદરઃ-મન્દઃ આદરઃ યસ્ય સઃ (અ. ગ્રી.) જેનો આદર મંદ છે; મેદ્ધકાર. વમૂવ-મૂ ગ. ૧, પરસ્મૈ. નું પરોક્ષ. ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. થયો. આહારવિરહાત્-આહારસ્ય વિરહાત્ (પ. તત્પુ.) આહારના અભાવને લીધે. દુર્બલઃ-દુર્ગતં બલં યસ્ય સઃ (અ. ગ્રી.) જેનું બળ ઓછું થઈ ગયું છે તે. અવસન્નઃ-અવ+સન્ ગ. ૧, પરસ્મૈ. અવસીદતિનું કર્મ. ભૂ. કૃ. નાથ પામ્યો; મરી ગયો. બ્રવીમિ-બ્રૂ- ગ. ૨, પરસ્મૈ. વર્ત. કા. ૧ પુ. એ. વ. કહું છું.

સ્તો. ૨ : શ્રુત્યૈઃ કદાચન સ્વામી નિરપેક્ષઃ ન કર્તવ્યઃ ।
પ્રમું નિરપેક્ષં કૃત્વા શ્રુત્યઃ દધિકર્ણવત્ સ્યાત્ ।

શ્રુત્યઃ દધિકર્ણવત્ સ્યાત્-નોકરનું દધિકર્ણું માફક થાય;
અસુ ગ. ૨, પરસ્મૈ. વિધ્યર્થ ૩ પુ. એ. વ. થાય.

૨

[અપેક્ષા વિનાનો માલિક ન કરવો]

ઉત્તર પ્રદેશમાં અર્ધદશિખર નામે પર્વત ઉપર દુર્દાન્ત નામે મહાપરાક્રમી સિંહ (રહેતો) હતો. પર્વતની ગુફામાં સતેલા એવા તેની કેશવાળીના આગળના ભાગને કોઈક ઉંદર હમેશાં કાપી નાખતો. પછીથી કેશવાળીનો આગલો ભાગ કપાયેલો જોઈને કોપાયમાન બનેલો તે ગુફાની અંદર રહેલા ઉંદરને ન પામતો વિચાર કરવા લાગ્યો :

જે હલકો શત્રુ છે તેને પરાક્રમથી પકડાતો નથી; તેને મારવા માટે તો તેના જેવો સૈનિક આગળ મૂકવો જોઈએ. (૧)

આ પ્રમાણે વિચારીને તેણે ગામ જઈને, વિશ્વાસ પેદા કરીને, દધિકર્ણુ નામે બિલાડાને યત્નપૂર્વક લાવીને માંસાહાર આપીને પોતાની ગુફામાં મૂક્યો. પછીથી તેના ભયથી ઉંદર પણ દરમાંથી બહાર આવતો નહિ. તેથી એ સિંહ, પોતાની કેશવાળીને કાંઈ પણ ઇન્જ નહિ થતાં ભૂખથી જીંધવા લાગ્યો. જ્યારે જ્યારે તે ઉંદરનો અવાજ સાંભળતો ત્યારે ત્યારે માંસનો આહાર આપીને તે બિલાડાને પોષતો હતો.

હવે એક વાર તે ભૂખથી દુઃખી થયેલો ઉંદર બહાર આવતાં બિલાડાએ તેને પકડ્યો અને મારી નાખ્યો. પછીથી તે સિંહે બહુ સમય સુધી જ્યારે ઉંદરને ન જોયો અને તેના કરેલા અવાજને પણ તે ન સાંભળવા લાગ્યો ત્યારે તે બિલાડાનો ઉપયોગ ન લાગતાં તેને આહાર આપવામાં પણ મંદ આદરવાળો થયો. પછીથી આહારના અભાવને લીધે એ દુર્બલ દધિકર્ણુ ખૂબ જ ઢીલો પડી ગયો. આથી હું કહું છું :

અપેક્ષા વિનાનો સ્વામી નોકરોએ કદી પણ ન કરવો; અપેક્ષા વિનાનો માલિક કરીને નોકર દધિકર્ણુ જેવો થાય. (૨)

—હિતોપદેશ : સુહૃદ્સેદ

—સ્વાધ્યાય—

૧. નીચેનાં ૩પો સમજવો:

અધિશયાનસ્ય, છિનત્તિ, લૂનમ્, પુરસ્કાર્યઃ, સ્થાપિતઃ, અવસન્નઃ, વ્યાપાદિતઃ, સ્યાત્ ।

૨. નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરી આપો :

મહાવિક્રમઃ, પ્રત્યહં, દધિકર્ણનામા, મન્દાદરઃ, દુર્બલઃ, નિરપેક્ષઃ, અક્ષતકેસરઃ ।

૩. નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ફેરફાર કરીને વાક્ય બનાવો :

૧. તસ્ય પર્વતકન્દ્રેઽધિશયાનસ્ય મૂષકઃ કેસરાગ્રં છિનત્તિ । (સુધારો.)

૨. સ મૂષિકઃ બદ્ધિઃ સંચરન્ બિહાલેન પ્રાપ્તઃ । (યદા-તદા વાપરો.)

૩. મૂષિકઃ કેસરાગ્રં છિનત્તિ (કર્મણિ પ્રયોગ વાપરો.)

૪. નીચે જણાવેલાં રૂપો લખો :

૧. વર્ત. ૩ પુ. બ. વા, પ્ર+સ્તુ, ષ્ઠ, ષૂ ।

૨. આસાર્થ ૨ પુ. એ. વ. મુષ્, હા (પરસ્મૈ.), હન્, ચિ, આપ્ ।

૩. દ્વિતીયા વિ. બ. વ. રાજન્, વિશત્ (સ્ત્રી.), તસ્થિવસ (પું), મહત્ (નપું.) નદી ।

૪. અધિક્તાદર્શક અને શ્રેષ્ઠતાદર્શક રૂપો આપો :

અન્તિક, પ્રશસ્ય, વૃદ્ધ, ગુરુ ।

૫. નીચેના શબ્દોનું સંસ્કૃત આપો :

એ કે તણ, ચારનો સમૂહ, લગભગ વીસ છોકરા, ૭ મહિનામાં, એનો સમૂહ.

૩.

યસ્ય બુદ્ધિર્બલં તસ્ય ।

[જેની બુદ્ધિ તેમનું બળ]

આ પાઠ પંચતંત્રના મિત્રભેદની છઠી કથા છે. પ્રચલિત પંચ-તંત્રની કથા કરતાં આમાં કાંઈક ફેરફાર છે. સસલો સિંહને પોતાની બુદ્ધિ વાપરી કેવો કૂવામાં ફાળ ભરાવી મારી નખાવે છે તે વાત અહીં કહેવામાં આવી છે.

બનોદ્દેશો-વનસ્ય હદેશો-વનના પ્રદેશમાં. અજન્મમેષ-હમેશાં
 ૪. મૃગોત્સાદનં કુરતે-મૃગસ્ય ઉત્સાદનં (૫. તત્પુ.) પ્રાણીઓના
 વિનાશ કરતો હતો. સર્વં યવ= (સંધિ) સર્વે યવઃ પ્રણતચિત્તાઃ-
 પ્રણતાનિ ચિત્તાનિ યેષાં તે (અ. શ્રી.) જેમનાં ચિત્ત નમી મથેલાં
 છે તેવાં. મૃગરાજં-મૃગાણાં રાજાનમ્ (૫. ત.) મૃગરાજમ્-પ્રાણી-
 ઓના રાજા-સિંહને. વિજ્ઞાપયામાસુઃ-વિ+જ્ઞા મ. ૯, ઉભય.નું પ્રેરક
 વિજ્ઞાપયાતું આમન્ત પરોક્ષ ભૂ. ૩ પુ. અ. વ. વિનંતી કરવા
 લાગ્યાં. કિમ્ અનેન મૃગોત્સાદનકર્મણા-પ્રાણીઓના વિનાશ કરવાના
 આ કર્મનો શો ઉપયોગ ? પરલોકવિરુદ્ધેન-પરલોકથી વિરુદ્ધ એટલે
 સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે વિરુદ્ધ; પ્રાણીઓની હિંસા કરવાથી પરલોકની પ્રાપ્તિ
 થતી નથી. નૃશંસેન-કૂર. નિષ્કારણમ્-નિર્ગતં કારણં યસ્મિન્
 કર્મણિ યથા સ્યાત્ તથા (અવ્યયી.) કારણુ વિનાના. સર્વમૃગો-
 ત્સાદનકર્મણા-અર્ધાં પ્રાણીઓના વિનાશના કર્મથી. કૃતેન-કરાયેલા.
 પ્રાણીઓ એ રીતે ગેરફાયદો બતાવે છે : અમારો વિનાશ થાય છે એ
 એક વાત; અને અમે અર્ધાં ખલાસ થઈ જઈશું એટલે તમને કોઈ
 આવાનું રહેશે નહિ અને તમારે બૂખ્યા રહેવું પડશે એ બીજી વાત;
 આમ બેય બાબતો ઉપદ્રવ થશે. તત્ પ્રસીદ્-તો પ્રસન્ન થાવ. સ્વા-
 મિનઃ આહારાર્થમ્-સ્વામીના આહાર માટે. પક્કં વનચરમ્-એક-
 એક પ્રાણી; વને ચરતિ इति વનચરઃ (ઉપ. તત્પુ.) પ્રાણી.
 વારેણ-વારા પ્રમાણે. સ્વજાતિસમુત્થમ્-સ્વા જાતિઃ (કર્મ.)
 સ્વજાતેઃ સમુત્તિષ્ઠતિ (ઉપ. તત્પુ.) તં—પોતાની જાતિમાંથી ઉત્પન્ન
 થયેલું. અહનિ અહનિ પ્રત્યહમ્ (અવ્યયી.) હમેશાં. પ્રેષયામઃ-
 પ્ર+શ્. ગ. ૧૦, વર્ત. કા. ૧ પુ. અ. વ. અમે મોકલીશું. સંધિઃ
 યવમ્ અસ્તુ इति । તતઃ પ્રવૃત્તિ-ત્યારથી આરંભીને; પ્રવૃત્તિ અને
 આરમ્ભ પાંચમી વિભક્તિ લે છે. પ્રતિદિનં-દિને દિને પ્રતિદિનમ્
 (અવ્યયી.) હમેશાં. તૈઃ પ્રેષિતમ્ પક્કં મૃગમ્-તેમણે મોકલેલા

એકએક પ્રાણીને. **મક્ષયન્ સ્થિતઃ**—મક્ષ ગ. ૧૦, પરસ્મૈ.તું વર્ત-
 કૃ. મક્ષયત્તું પ્રથમા વિ. પું. એ. વ. ખાતો રહેવા લાગ્યો. **જાતિ-
 ક્રમાત્-જાતેઃ ક્રમાત્** (૫. તત્પુ.) જાતિના ક્રમ પ્રમાણે. **શશકસ્ય
 ઘારઃ સમાયાતઃ**—સસલાનો વારો આગ્યો. **ચિન્તયામાસ-ચિન્ત્** ગ.
 ૧૦, પરસ્મૈ. આમન્ત પરોક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. વિચાર કરવા
 લાગ્યો. **અન્તકરઃ**—અન્તં કરોતિ (ઉપ. તત્પુ.) અન્તને કરનારો. **અયં—
 આ. મૃત્યુમુક્ષપ્રવેશઃ—મૃત્યોઃ મુક્ષે પ્રવેશઃ** (સપ્તમી તત્પુ.) મૃત્યુના
 મુખમાં પ્રવેશ. **પ્રાપ્તકાલમ્—પ્રાપ્તઃ કાલઃ** યસ્ય તમ્ (૫. ત્રી.) જેનો
 સમય આવી લાગ્યો છે; જેનો કાળ આવી પહોંચ્યો છે; એવા મારે
 શું? **બુદ્ધિમતામ્ અશક્યમ્—બુદ્ધિશાળીઓને (બુદ્ધિમત્તું** ૫મી
 ૫. વ.) અશક્ય. **ઉપાયેન વ્યાપાદયામિ—ઉપાયથી (યુક્તિથી)**
 મારી નાખીશ; **વિ+આ+પદ્તું** પ્રેરક. વર્ત. ૧ પુ. એ. વ. **આહાર-
 વેલાતિક્રમમ્—આહારસ્ય વેલાયાઃ અતિક્રમમ્—આહારના સમયનું
 ઉલ્લંઘન. અગચ્છત્-ગમ્** ગ. ૧, પરસ્મૈ. છસ્તન ભૂ. કા. ૩ પુ.
 એ. વ. ગયો. **શ્લુક્ષામકળઃ—શ્લુઘા ક્ષામઃ કળઃ** યસ્ય સઃ (૫.
 ત્રી.) જેનું ગળું ભૂખથી સુકાર્ધ ગયું છે તે. **કોપાવિષ્ટઃ—કોપેન
 આવિષ્ટઃ** (૮. તત્પુ.) કોપના આવેશમાં આવી ગયેલો. **મર્ત્સયન્—
 મર્ત્સ** ગ. ૧૦, વર્ત. કૃદંત. પ્રથમા વિ. એ. વ. તિરસ્કાર કરતો.
આહ—ખોદ્યો; વ્રવીતિ અથવા **આહ—હૂ** ગ. ૨, પરસ્મૈ. વર્ત. કા.
 ૩ પુ. એ. વ. **સુકુદ્ધેઃ**—સારી રીતે કોપાયમાન થયેલા. **પ્રાણવિયો-
 ગાત્ અન્યત્ર કિં ક્રિયતે—પ્રાણુ ત્યજવા સિવાય બીજું શું કરાય ?
 ગતાસુઃ—ગતાઃ અસવઃ** યસ્ય સઃ (૫. ત્રી.) જેના પ્રાણુ ગયા
 છે તે. **વેલાત્યયઃ—વેલાયાઃ અત્યયઃ** (૫. તત્પુ.) સમયનું ઉલ્લંઘન.
**કઃ અયં તવ વેલાત્યયઃ—તારું આ કેવું સમયનું ઉલ્લંઘન ? સચિ-
 નયમ્—વિનયેન સહ યથા સ્યાત્ તથા** (અવ્યયી.) વિનય-
 પૂર્વક. **પ્રોવાચ—પ્ર+વચ્** ગ. ૨, પરસ્મૈ. પરોક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. એ.
 વ. ખોલ્યો. સંધિઃ **સ્વામિન્ ન અયં ઇં પથિ-પથિન્** પું. સપ્તમી

એ. વ. રસ્તામાં; સિદ્ધાન્તરેણ-અન્ય: સિદ્ધ: (અનિયમિત કર્મ.)
 સિદ્ધાન્તરમ્; તેન ખીજા સિંહથી. નિરુદ્ધ-નિરુદ્ધ ગ. ૭, ઉચ્ચ.નું
 સંખ. ભૂ. કૃ. રોકીને. મક્ષિતુમ્ ઉપક્રાન્ત:-ખાઈ જવા માટે ધપવા
 લાગ્યો; ઉપ+ક્રમ્નું કર્મ. ભૂ. કૃ. ઉપક્રાન્ત: મયા અભિહિનમ્-
 મારાથી કહેવાયું. ચૌરરૂપી-ચૌરસ્ય રૂપમ્ ચૌરરૂપં+ઇન્ પ્રત્યય;
 પ્રથમા એ. વ. પું. ચૌર રૂપવાળો, ચૌર જેવો. અવયો: મધ્યાત્-
 અમારા એ વચ્ચે. નિવેદયિતુમાગતોઽસ્મિ-નિવેદન કરવા માટે
 આગ્યો છું. દુતમ્-જલદીથી. સકોપમ્-કોપેન સહ યથા સ્થાત્તથા
 (અવ્યયી.) કોપસહિત. મદ્ભુજપરિરક્ષિતે-મમ ભુજાભ્યાં પરિ-
 રક્ષિતે-મારા એ હાથથી રક્ષાયેલા, (આ વનમાં). સત્વરમ્-(અવ્યયી.
 સમાસ) જલદીથી. દુરાત્માનમ્-દુષ્ટ: આત્મા यस્ય તમ્ (ખ.
 ત્રી.) જેનો આત્મા દુષ્ટ છે એવા. દર્શયસ્વ-દશ્નું પ્રેરક દર્શયતેનું
 આજ્ઞાર્થ ૨ પુ. એ. વ. ખતાવ. યદિ+પવમ્=યથેવં. તં ગૃહીત્વા-
 તેને લઈને. વિમલજલસંપન્નમ્-વિમલેન જલેન સંપન્નમ્ (ત. ૧.)
 નિર્ભંગ પાણીથી યુક્ત; વિગતં મલં યસ્માત્ તત્ વિમલં (ખ. ત્રી.).

પૃ ૫

મહાન્તમ્ ૩૫ ધ્યાન રાખો; મહત્ પું. દ્વિતીયા એ. વ. મોટું.
 પશ્ય+દતિ+અદર્શયત્ (સંધિ.); દશ્નના પ્રેરક દર્શયતિનું ભસ્તન.
 ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અદર્શયત્-ખતાવ્યું. સપન્ન:-કરીક, શત્રુ. અતિ-
 કોપવશાત્-અત્યંત કોપને લીધે. સિંહનાદં મુમોચ-સિંહગર્જના
 મૂકી; મુચ્નું પરાક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. મુમોચ-મૂકી. પ્રતિશબ્દેન-
 પડ્યાથી. દ્વિગુણતર:-એવડો; દ્વિગુણ+તર: (તુલનાવાચક પ્રત્યય)
 સમુત્થિત:-સમ્+ઉત્+સ્થાનું કર્મ. ભૂ. કૃદંત; ઉત્પન્ન થયો.
 શક્તતર:-વધારે શક્તિવાળો. તસ્ય+ઉપરિ+આત્માનં (સંધિ) તેની
 ઉપર પોતાની જાતને. નિશ્ચિન્ન-નાખીને. પશ્ચત્વં ઉપગત:-પ્રત્યુ-
 પાગ્યો; દૃષ્ટમના:-દૃષ્ટં મન: यस્ય સ: (ખ. ત્રી.) જેનું મન આનં-

દિત થયું છે તે. સર્વાન્ મૃગાન્ આનન્દ્ય—અર્ધાં પ્રાણીઓને આનંદ-
આપીને. પ્રશસ્યમાનઃ—પ્રશંસા કરવાનું કર્મ. વર્ત. કૃ. પું. પ્રથમા. એ. વ.
પ્રશંસા પામતો. યથાસુખમ્—સુખમનતિકમ્ય યથા સ્થાત્તથા
(અવ્યયી.) મુખ્યપૂર્વક. નિવસતિ સ્મ—વર્ત. ૩૫ પછી સ્મ આવતાં
જૂતકાળનો અર્થ આવે છે : નિવાસ કરવા લાગ્યો.

૩

[જેની બુદ્ધિ તેનું બળ]

કોઈ એક વનપ્રદેશમાં મદોન્મત્ત નામે સિંહ રહેતો હતો. તે હંમેશાં
જ પ્રાણીઓનો વિનાશ કરતો હતો. પછીથી તે અર્ધાય પ્રાણીઓ ભેગાં
મળાને, જેનાં ચિત્ત નમી ગયાં છે તેવા તે મૃગરાજ (સિંહ)ને વિનંતી
કરવા લાગ્યાં : “હે દેવ, આ પરલોક વિરુદ્ધ, ક્રૂર, કારણ વિના સર્વ
પ્રાણીઓનો વિનાશ સ્વામીએ શા માટે કરવો ? અમે નાશ પામી રહ્યાં
છીએ અને તમને પણ પછી આહારનો અભાવ થાય—આમ બે બાજુથી
ઉપદ્રવ છે. તો પ્રસન્ન થાવ. સ્વામીના આહાર માટે, વારા પ્રમાણે પોતાની
જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલું એક એક વનચર દરેક અમે મોકલીશું.”
સિંહે કહ્યું : “એમ થાવ.” ત્યારથી આરંભીને હંમેશાં તેમનાથી મોક-
લાયેલા એકએક પ્રાણીને ખાતો તે રહેવા લાગ્યો. પછીથી કોઈક વાર
જાતિકેમ પ્રમાણે સસલાનો વારો આવ્યો. અર્ધાં પ્રાણીઓથી મોકલાયેલો
તે વિચાર કરવા લાગ્યો : “મૃત્યુના મુખમાં આ પ્રવેશ અંત લાવનારો
છે. તો મારે સમય અનુસાર શું કરવું જોઈએ ? અથવા તો બુદ્ધિ-
શાળીઓને શું અશક્ય છે ? તો સિંહને હું ઉપાયથી મારી નાખું.”
પછીથી આહારના સમયનું ઉલ્લંઘન કરીને તે ધીમે ધીમે જવા લાગ્યો.
જૂખથી જેનું ગળું સુકાઈ ગયું છે તે સિંહ પણ કોપના આવેશમાં
આવેલો તેને તરછોડતો બોલવા લાગ્યો : “ખૂન કોપાયમાન થયેલાથી
પ્રાણ લીધા સિવાય બીજું શું કરી શકાય ? આ પ્રકારનો તું આજે

મરી ગયેલો જ છે. કહે, આ તારા સમયનું કેમ ઉલ્લંઘન થયું ?” પછીથી પ્રણામ કરીને વિનયપૂર્વક સસલો બોલ્યો : “ હે સ્વામી, આ મારો અપમાદ નથી. માર્ગે આવતા મને ખીબ સિંહે રોકીને ખાવા માટે તૈયારી કરી. પછીથી મેં કહ્યું : ‘ હું સ્વામી મદોન્મત સિંહના ભોજન માટે જઈ છું. ’ પછીથી તેણે કહ્યું : ‘ એ મદોન્મત તો ચોરૂપ છે, તો તેને બોલાવીને જલદી આવ, જેથી અમારા એ વચ્ચે જે કોઈ પરાક્રમથી રાજ્ય થશે તે આ બધાં પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરશે. ’ એટલે હું સ્વામીને નિવેદન કરવા માટે આવ્યો છું. ” તે સાંભળીને સિંહ કોપાયમાન બનીને બોલ્યો : “ માસ હાથથી રક્ષાયેલા આ વનમાં શા માટે સિંહ આવ્યો છે ? જલદી જઈને મને તે દુરાત્માને બતાવ. ” સસલો બોલ્યો : “ જો એમ હોય તો સ્વામી આવે; હું એને બતાવું. ” એ સસલો પણ તેને લઈને નિર્મળ પાણીવાળા મોટા કૂવામાં ‘ અહીં એને જુઓ ’ એમ કહીને બતાવવા લાગ્યો. પછીથી તે પણ મૂર્ખ સિંહ પોતાનું પ્રતિબિંબ પાણીની મધ્યમાં રહેલું જોઈને ‘ આ મારો પ્રતિરૂપધી છે, ’ એમ કોપને વશ બની સિંહનાદ કરવા લાગ્યો. પછીથી તેના પડધાથી બેવડો નાદ કૂવામાંથી ઉત્પન્ન થયો. પછીથી તે તે નાદ સાંભળીને ‘ આ વધારે શક્તિવાળો છે ’ એમ માનીને તેની ઉપર પોતાની જાતને નાખીને મૃત્યુ પામ્યો. આનંદિત મનરાજો સસલો પણ, બધાં પ્રાણીઓને આનંદ પમાડીને, તેમનાથી પ્રશંસા પામતો, સુખપૂર્વક તે વનમાં નિવાસ કરવા લાગ્યો.

—પ્રથમ તંત્ર : મિત્રભેદ : કથા : ૬.

—સ્વાધ્યાય—

નીચેનાં રૂપો ઝાળખી બતાવો :

વિજ્ઞાપયમાસુઃ, આદ્ય, આદ્ય, દર્શયસ્થ, આવયોઃ,
શક્તરઃ, પ્રશસ્યમાનઃ, પથિ, વ્યાપાદયામિ ।

૨. નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરી આપો :

નિષ્કારણમ્, પ્રણતચિત્તાઃ, પ્રતિદિનં, પ્રત્યહં,
ગતાસુઃ, एकैकम्, પ્રાત્કાલમ્, સિદ્ધાન્તરેણ, દૃષ્ટમનાઃ,
યથાસુસ્ત્રમ્ ।

૩. નીચેના શબ્દો ઉપર ટૂંક નોંધ લખો :

સપત્નઃ, પશ્ચત્વમુપગતઃ ।

૪. નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે વાક્યોમાં ફેરફાર કરો :

૧. સ મૃગાત્સાદનં કુરુતે । (ઉત્સાદનં કુરુતે માટે એક
ક્રિયાપદ વાપરો.)

૨. સુકુદ્ધૈરપિ કિં ક્રિયતેઽન્યત્ર પ્રાણવિયોગાત્ ।
(કર્તારિ પ્રયોગ)

૩. સિદ્ધમેલોપાયેન વ્યાપાદયામિ । (કર્મણિ પ્રયોગ)

૫. નીચેનાં રૂપો આપો :

૧. આજાર્થ ૨ પુ. એ. વ. દા, બન્ધ્, છિદ્, લિહ, શાસ્ ।

૨. પરાક્ષ ભૂ ૩ પુ. બ. વ. ગમ્, જ્યા, દા, જન્,
અધિ+હ ।

૩. કર્મ. ભૂ. કૃ. ગમ્, દા, છિદ્, જન્, મજ્જ્ ।

૪. તૃતીયા એ. વ. એતદ્ (પુ.), અવદ્ (સ્ત્રી.), હિદ્મ
(પુ.), અસ્મદ્, યાત્ (સ્ત્રી.), અહન્ ।

૫. અધિકૃતાદર્શક અને શ્રેષ્ઠતાદર્શક રૂપો આપો : સાધુ, ઉરુ,
મૃદુ, કૃશ, પ્રિય ।

૬. નીચેનાનાં સંસ્કૃત રૂપો આપો :

૨૦ બ્રાહ્મણો, પાંચ અથવા છ, લગભગ ત્રીશ, ઝાડ વગરનો
પ્રદેશ, ગંગા જેવો થાય છે.

વ્યપદેશેઽપિ સિદ્ધિઃ સ્યાત્ ।

[નામ દેવાથી પણ સિદ્ધિ થાય.]

પ્રાસ્તાવિક : આ પાઠ કાકોલૂકીય નામે પંચતત્રના તૃતીય તંત્રમાંથી લેવામાં આવેલો છે. પ્રચલિત પંચતંત્રમાં આ પ્રમાણે કથા નથી. હાથીઓ સસલાઓને રંગડતા હતા અને આ રંગડમાંથી બચવા માટે વિજય નામના મુત્સદ્દી સસલાઓ ચંદ્રના નામનો ઉપયોગ કરીને હાથીઓને વશમાં આણ્યા. કેટલીક વાર મોટા માણસોના નામનો ઉપયોગ કરીને નાનો માણસ પણ પોતાનું કામ કાઢી જાય છે, એ ખતાવવાનો આ કથાનો ઉદ્દેશ છે. રાજ્યનીતિમાં પણ આ એક પદ્ધતિ છે.

પૃ. ૫

દ્વાદશવાર્ષિકી-દ્વાદશાનાં વર્ષાણાં સમાહારઃ દ્વાદશવર્ષમ્ ।
તસ્ય इयं **દ્વાદશવાર્ષિકી**-આર વર્ષ ચાલે તેવી. આર વર્ષની. **અના-**
વૃષ્ટિઃ-વરસાદ ન પડવો તે; અનાવૃષ્ટિ. **આપતિતા**-આવી; **આ+પત્**
 તું કર્મ. ભૂ. કૃ. સ્ત્રી. પ્રથમા. એ. વ. **તડાગાઃ દ્વાદાઃ પલ્લવાનિ**
સરાંસિ ચ (ઈતરેતર ૬૬) **તડાગદ્વાદપલ્લસરાંસિ**-તળાવ, ધરા,
 ખાખેચિયાં અને સરોવર. **શોષમુપગતાનિ**-સુકાર્ધ ગયાં. **સર્વેસત્ત્વા-**
નામ્-સર્વ પ્રાણીઓનું. **તૃણાતનામ્-તૃણયા આતનામ્** (ત.
 તત્પુ.) તરસથી પીડાયેલાં. **મહદ્ વ્યસનમ્**-મોટું સંકટ. **ઉત્પન્નમ્-**
ઉત્+પવ્ તું કર્મ. ભૂ. કૃ. ઉત્પન્ન થયું. **વિશેષેણ તુ દન્તિનામ્-**
આસ કરીને હાથીઓનું. હસ્તિરાજઃ-હસ્તીનાં રાજા (૫. તત્પુ.)
હસ્તિરાજઃ-હાથીઓનો રાજા. **વિજ્ઞાપિતઃ**-વિનંતી કરાઈ, વિ+જ્ઞા
 ગ. ૯, ઉભય. તું પ્રેરક કર્મ. ભૂ. કૃ; **પિપાસાકુલાઃ-પિપાસયા**
આકુલાઃ (ત. ત્પુ.) તરસથી આકુળ બનેલા; **પા ગ. ૧, પરમૈ. તું ઈચ્છા-**

દર્શક નામ પિપાસા-પીવાની ઈચ્છા, તરસ. કલમાઃ-હાથીનાં અચ્ચાં.
 મૃતસ્ય અવસ્થા યેષાં તે (અ. પ્રી.) મૃતાવસ્થાઃ-મરેલાની અવ-
 સ્થામાં આવી પડેલાં. ચિન્ત્યતામ્-ચિન્ત્ ગ. ૧૦, કર્મણિ, આશાઈ
 ૩ પુ. એ. વ. વિચારી કાઢો. પિપાસાયાઃ અપનયનસ્ય (હર
 કરવાનો) ઉપાયઃ (પ. તત્પુ.) તરસ હર કરવાનો ઉપાય. યૂથપતિના-
 જૂથના અધિપતિએ; હાથીના ટોળાના નાયકે. અષ્ટાસુ અપિ દિશુ-
 આઠેય દિશાઓમાં; ચાર દિશાઓ અને ચાર ખૂણાઓ મળીને આઠ
 દિશાઓઃ ઉત્તર, પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઈશાન, નૈઋત્ય, આગ્ન અને
 વાયવ્ય. અષ્ટનું સ્ત્રી. સપ્તમી અ. વ. અષ્ટાસુ; દિશ્ સ્ત્રી. સપ્તમી
 અ. વ. દિશુ. વેગવન્તઃ (હસ્તિનઃ) વેગથી જનારા હાથીઓને.
 ધાવન્તઃ-દોડતા; ધાવ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ. નું વર્ત. કૃદંત પ્રથમા અ. વ.
 પ્રેષિતાઃ-મોકલ્યા. વિમલજલસંપૂર્ણમ્-નિર્મળ પાણીથી ભરપૂર;
 વિગતં મલં યસ્માત્ તત્ (અ. પ્રી.) વિમલમ્; વિમલેન જલેન
 સંપૂર્ણમ્ (તુ. ત.). વ્યોમ્નઃ એકઃ દેશઃ, વ્યોમૈકદેશઃ, તમ્-
 આકાશના એક પ્રદેશ (જેવું). ગૃહીત્વા-ગ્રહ ગ. ૯ નું સં. શૂ.
 કૃ. લઈ ને. સત્વરમ્-જલદીથી. સહષમ્-દર્ષેણ સહ યસ્મિન્
 કર્મણિ યથા સ્યાત્ તથા (અવ્યયી.) હરખ સાથે; આનંદ સાથે.
 તત્ સરઃ પ્રાપ્તઃ-તે સરોવરે આવી પહોંચ્યો. અવતરન્નિઃ તઃ-
 ઊતરતા એવા તેમણે; અવ+નૃ ગ. ૧, પરસ્મૈ. વર્ત. કૃ. પુ. તૃતીયા
 અ. વ. ઊતરતા. સમન્તાત્-ચારે બાજુએથી; અસુસ્તાવતારે-અવિ-
 યમાનં સુખં યસ્મિન્ સઃ અસુસ્તઃ (નગ્ અ. પ્રી.) અસુસ્તઃ
 અવતારઃ યસ્ય, તસ્મિન્ અસુસ્તાવતારે (અ. પ્રી.) જેમાં ઊતરવું
 સુખદાયક નથી તેવા. સરસઃ તીરે (પ. તત્પુ.) સરસ્તીરે-સરોવરને
 કાંઠે. પૂર્વકૃતાવાસાઃ-પૂર્વે કૃતાઃ આવાસાઃ યૈઃ તે (અ. પ્રી.)
 પ્રથમ જેમણે પોતાનો નિવાસ કર્યો છે તેવા. શિરઃ ચ ગ્રીવા ચ
 (સમાહાર ૬૬) શિરોગ્રીવમ્; સંપિપ્તં શિરોગ્રીવં યેષાં તે (અ.
 પ્રી.) જેનાં માથાં અને ડોક કચરાઈ ગયાં છે તેવા. અવગાહ્ય-સ્નાન

કરીને; અવ+ગાહ ગ. ૧, આત્મને. સં. ભૂ. કૃ. ગતે તસ્મિન્ ગજ-
યુથે (સતિ સપ્તમી) તે હાથીનું ટોળું ગયું આરે. હૃતશોષા:-હૃતેભ્યાઃ
શોષઃ યેષાં તે (અ. ત્રી.) મરી ગયેલામાંથી ખાકી રહેલા. સંપ્રધાર-
યિતુમ્-સં+પ્ર+ઘૃ મ. ૧૦નું હેતુવર્થ કૃદંત, વિચાર કરવા. આરબ્ધાઃ
-આ+રભ્ ગ. ૧, આત્મને.નું કર્મ. ભૂ. કૃ. આરંભ કર્યો શશક-
રાજઃ-સસલાઓનો રાજા. આહ-ખોલવા લાગ્યો. કરણીયમ્-કૃ મ.
૮નું વિધ્યર્થ કૃદંતઃ કર્નઙ્ય, કરણીય અને કાર્ય-કરવું જોઈ એ.
સંધિઃ તદ્ યાવદ્ પતે હૃદ-તો જેવી રીતે એઓ અહીં.

પૃ૦ ૬

બહુવૃત્તાન્તદર્શી-બહુ પ્રકારનાં વૃત્તાન્ત (વ્યવહારનાં કાર્યો)ને
ખતાવનારો; બહુ પ્રકારનાં વ્યવહારનાં કાર્યોનો માર્ગ ખતાવી શકે તેવો.
તે+ઇયં-ત ઇયં (સંધિ). પ્રતિજ્ઞા-વચન. કર્મસાક્ષિણઃ-મારા કાર્યના
સાક્ષી બનવાની. પ્રસાદઃ ક્રિયતામ્-કૃપા કરો. અવહ્યમેતદેવ-એ
નક્કી જ છે. ચત્કારણમ્-જેના કારણે.

શ્લો. ૧ નીતિશાસ્ત્રાર્થતત્ત્વજ્ઞઃ-નીતિશાસ્ત્રના અર્થના તત્ત્વને
બાણુનાર. દેશકાલવિભાગવિત્-દેશ અને કાળના વિભાગને બાણુનાર
એટલે કે કયા પ્રદેશમાં અને કયા સમયે કાર્ય કરવું તે બાણુનાર. જ
ઉત્તમં યસ્યાઃ સા (અ. ત્રી.) અનુત્તમા-જેનાથી બીજું કોઈ ઉત્તમ
નથી; સર્વોત્તમ.

શ્લો. ૨. મિતવક્તા-માપસર, ખોલનારો; મા મ. ૩,
આત્મને. નું કર્મ. ભૂ. કૃ મિત. અર્થાન્ વિમૃશ્ય-પોતાના હેતુઓનો
વિચાર કરીને. સર્વકાર્યકરઃ-સર્વ કાર્યોનો કરનાર.

મવતઃ બુદ્ધિપ્રાગલ્ભ્યમ્ ઉપલભ્ય-તમારી બુદ્ધિની હિંમત
સમજીને. દુરે તિષ્ઠતિ અસૌ (ઉપ. તત્પુ.) તસ્ય દૂરસ્થસ્ય-હર
રહેલા છતાં મને (મમ); શક્તિત્રયમ્-મન્ત્રશક્તિ, પ્રભુશક્તિ અને
ઉત્સાહશક્તિ. આપણા રાજ્યનીતિશાસ્ત્રની પ્રજ્ઞાવિકા પ્રમાણે રાજની

શક્તિના ત્રણ પ્રકાર છે : (૧) **મન્ત્રશક્તિ**—સારા પ્રધાનો અને મુખ્ય અમલદાર વર્ગ; જેની સાથેની મન્ત્રણા, કોઈ પણ યોજના ધડવા માટે ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે; (૨) **પ્રભુશક્તિ**—ખજાનો, સંપત્તિ અને દરેક પ્રકારનાં સાધનોનું ખૂબ જગલ; (૩) **ઉત્સાહશક્તિ**—અધી યોજનાને આગળ વધારવાનો રાગનો પોતાનો ઉત્સાહ. **હસ્તિનઃ જ્ઞાસ્યન્તિ**—હાથીઓ જાણશે; જ્ઞા ગ. ૬, પરસ્મૈ. સામાન્ય લવિ. ૩ પુ. ખ. વ. **સ્વયિ ચ ગતે સ્વયમેવાહં ગતઃ**—તું ગયો એટલે હું જાતે જ જાણું ગયો છું.

પ્રાયાત્-પ્ર+યા ગ. ૨, પરસ્મૈ. હસ્તન ભૂ. ૩ પુ. એ. વ. ગયો. **ઘિરદપતિમ્**—[ઘૌ રઘૌ યસ્ય સઃ ઘિરદઃ (ખ. ત્રી.) જેને એ દંતુશળ છે તે, હાથી;] ગજરાજ; હાથીઓના રાજા. **ચિન્તયામાસ-ચિન્ત્** ગણ ૧૦, પરસ્મૈ. તું આમ્-અન્ત પરાક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. [વચાર કર્યો. **અસ્મદ્વિધાનામ્-અસ્માકં વિધા** **ઇવ વિધા** **યેષાં તેષામ્**—(ખ. ત્રી.) અમારા જેવાઓના. **અલ્પઃ કાયઃ** **યેષાં તેષામ્** (ખ. ત્રી.) જેમની કાયા નાની છે તેવા. **સક્કમઃ**—ભેગા થવું તે. **પર્વતશિખરમ્ આરુહ્ય**—પર્વતની ટોચ ઉપર ચઢીને. **અમિવાદયામિ**—હું આદરપૂર્વક બોલાવીશ; **અમિ+વદ** તું પ્રેરક વર્ત. ૧ પુ. એ. વ. **તથા** **પવ અનુષ્ઠાય-અનુ+સ્થા** તું સં. ભૂ. કૃ. **અનુષ્ઠાય**—તે પ્રમાણે જ કરીને. **અબ્રવીત્-બ્રૂ** ગ. ૨, પરસ્મૈ. હસ્તન ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. બોલ્યો. **અપિ ભવતઃ સુખમ્**—તમને સુખ તો છે ને ? વાક્યના આરંભમાં **અપિ** મૂકવાથી પ્રશ્નાર્થનો અર્થ આવે છે. **વીક્ષ્ય-ચિ+ઈક્ષ્** ગ. ૧, આત્મને. સં. ભૂ. કૃ. જોઈને. **કુતઃ ભવાન્-આપ** **ક્યાંથી આવ્યા છો.** **ઉચ્ચતામ્-વચ્** ગ. ૨, પરસ્મૈ. કર્મણિ, આજાર્થ ૩ પુ. એ. વ. બોલો; કહો. **જાનાતિ-જ્ઞા** ગ. ૬, પરસ્મૈ. વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. જાણો છો. **યથાર્થવાદિનઃ**—હેતુ પ્રમાણે જ બોલનાર; સાચેસાચું કહેનાર; **અર્થમનતિક્રમ્ય** **યથાર્થ**. **યથાર્થ વદિતું શીલં** **યસ્ય તસ્ય**. **ન દોષઃ કરણીયઃ**—તેનો દોષ (ગુનો) ગણવો જોઈએ

નહિ. દૂતઃ પથ મુખં યેષાં તે (ખ. પ્રી.) દૂતમુખાઃ—દૂતો જ જેનું
 મુખ છે તે. સર્વે પથ (સંધિ) સર્વે પથ. આત્માનં પરં ચ પથ
 અપરિચ્છિદ્ય—તમારી જાતની અંતે ખીજાની મર્યાદા સમજ્યા વિના;
 પરિ+છિદ્ ગ. ૭, પરસ્મૈતું સં. બૂ. કૃ. પરિચ્છિદ્ય; ન પરિ-
 ચ્છિદ્ય—અપરિચ્છિદ્ય—ભેદ કર્યા વિના; ભેદ સમજ્યા વિના. પરેષાં
 અપકારે-પરાપકારે—પારકાનું ખૂરું કરવામાં.

શ્લોક ૩. બલં ચ અબલં ચ (સમાહાર ૬૬) બલાબલમ્-
શક્તિ અને અશક્તિનો વિચાર કર્યા વિના (અવિચાર્ય). મોહાત્
કાર્યાય ઉત્તિષ્ઠતે-મોહથી-બ્રમથી કામ કરવા માટે તૈયાર થાય છે.
સઃ આપદઃ સમીહતે-તે આપત્તિઓની ધમ્મા કરે છે.

અસન્નામપ્રસિદ્ધ-અસ્માકં નાન્ના પ્રસિદ્ધમ્-અમારા નામથી પ્રસિદ્ધ બનેલું. અન્યાયેન ઘર્ષિતમ્-અન્યાય પૂર્વક હુમલો કર્યો છે; ઘૃષ્ઠ ગ. ૧૦, કર્મ. બૂ. કૃ. હુમલો કરવો. અસ્મત્સંરક્ષણીયાઃ-અસ્મામિઃ સંરક્ષણીયાઃ (તૃ. તત્પુ.) અમારાથી રક્ષણ કરવા યોગ્ય. સં+રક્ષ્+તું વિધ્યર્થ કૃ. વ્યાપાદિતાઃ-મારી નાખ્યા છે. મર્તવ્યા-મૃ ગ. ૧, પરસ્મૈ. વિધ્યર્થ કૃ. પ્રથમા બ. વ. ભરણપોષણ કરવું જોઈએ. હરસા ધારયામિ-હાતી ઉપર ધારણ કરું છું. શશાઙ્કઃ-શશસ્ય અઙ્કઃ યસ્મિન્ સઃ (બ. પ્રી.) સસલાની નિશાની જેનામાં છે તે, ચંદ્ર. લોકે-જગતમાં. પ્રખ્યાતનામા-પ્રખ્યાતં નામ યસ્ય સઃ (બ. પ્રી.) જેનું નામ પ્રખ્યાત છે તે. અસ્માત્ અવ્યાપારાત્ ન નિવર્તસે-આ ખરાબ પ્રવૃત્તિમાંથી અટકશે નહિ તો. અસ્મત્તઃ-અમારા તરફથી; તઃ લગાડવાથી પાંચમી વિભક્તિનો અર્થ આવે છે. મહાન્તં અનર્થં પ્રાપ્સ્યસિ-મોટા અનર્થને તું પામશે; પ્ર+આપ્+તું સામાન્ય ભવિષ્ય કા. ૨ પુ. એ. વ. મેળવશે, પામશે. નિવૃત્તસ્ય મહાન્ વિશેષઃ ભવિષ્યતિ-અટકેલા એવા તને મોટું ગૌરવ પ્રાપ્ત થશે. અસ્માકં જ્યોત્સ્નાયા આપ્યાયિતં શરીરં યસ્ય સઃ (બ. પ્રી.) અમારી ચંદ્રિકાથી જેનું શરીર પુષ્ટ બન્યું છે તેવો. સ્યાઃ-અસૂ ગ. ૨, વિધ્યર્થ ૨ પુ. એ.

૧. યજ્ઞે. આપ્યાયિત-આ+પ્યૈ ગ. ૧, આત્મને.નું. પ્રેરક
કર્મ. ભૂ. કૃ. પુષ્ટ અનાવાયેલો અન્યથા-નહિ તો. અસ્મદ્દશ્મિસં-
નિરોધાત્-અમારા કિરણોની અટકાયત કરવાથી. ઘર્મેણ અભિતાપિતં
શરીરં યસ્ય સઃ (અ. વ્રી.) તાપથી જ્ઞેતું શરીર ખૂબ તપાયું છે
તેવો. ઘર્મ-ગરમી; અભિ+તપ્તું પ્રેરક કર્મણિ ભૂ. કૃ. અભિતાપિત. પરિ-
વારેણ સહ (સહ અ. વ્રી.) પરિવાર સાથે. વિનાશં વ્યસિ-તું વિનાશ
પામશે; હ ગ. ૨, પરસ્મૈ. સામાન્ય ભવિષ્ય, ૨ પુ. એ. વ. વ્યસિ-
તું જશે. एवं ઉક્લ્પતિ દૃતે (સતિ સમમી) આ પ્રમાણે દૃઢ બોલ્યો
ત્યારે; વચ્-કર્મ ભૂ. કૃ. ઉક્તું કર્તારિ ભૂ. કૃ. ઉક્લ્પતું સમમી એ.
૧. પું. અતીવ-અત્યંત. મયેન ક્ષુભિતં હૃદયં યસ્ય સઃ (અ. વ્રી.)
મયક્ષુભિતહૃદયઃ-ભયથી જ્ઞેતું હૃદય ક્ષોભ પામ્યું છે તેવો; ક્ષુભ ગ.
૪, પરસ્મૈ.નું પ્રેરક. કર્મ. ભૂ. કૃ. ક્ષોભ પામેલું; ખળમળી ઊડેલું. સત્યં
મયા બ્રહ્માનાત્ અપકૃતમ્-સાચે જ મેં અજ્ઞાનને લીધે ખૂરું કરેલું
છે. અન્ન સરસિ યવ તિષ્ઠતિ-આ સરોવરમાં જ રહે છે. પૃકાકી-
એકલા. દર્શયામિ-હું બતાવીશ. દશનું પ્રેરક. ૧ પુ. એ. વ. વર્ત.
પ્રસાદ્ય-પ્રસન્ન કરીને. પ્ર+સદ્નું પ્રેરક સં. ભૂ. કૃ. સંપૂર્ણકલામણ્ડ-
લમ્-સંપૂર્ણ કલાનાં મણ્ડલં યસ્ય તમ્ (અ. વ્રી.) જેની કલાનું
મંડળ સંપૂર્ણ છે તે; ચંદ્રની સોળ કળાઓ છે; અને પૂર્ણિમાને દિવસે
તે પોતાની બધીય કળાઓ સાથે પ્રકાશે છે. ઉદકગતં-ઉદકં ગતં
(દ્વિતીયા. તત્પુ.) પાણીમાં રહેલું. ચન્દ્રપ્રતિબિम्બમ્-ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ.
અદર્શયત્-દશનું પ્રેરક હસ્તન ભૂત. કા. ૩ પુ. એ. વ. બતાવ્યું.
ચન્દ્રમસમ્ અવોચત્-ચંદ્ર પ્રત્યે બોલ્યો; અવોચત્-વચ્ ગ. ૨,
પરસ્મૈ. અઘતન ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. બોલ્યો. ક્ષમ્યતામ્-ક્ષમ્ ગ.
૪, પરસ્મૈ.નું કર્મણિ, આચાર્ય, ૩ પુ. એ. વ. ક્ષમા આપો. અનવ-
લોકયન્ પથ-નહિ જ્ઞેતાં જ; અવ+લોક ગ. ૧૦નું વર્ત. કૃ. અવલો-
કયત્; ન અવલોકયન્-અનવલોકયન્. અપુનરાગમનાય-ફરીથી
નહિ આવવા માટે. યથાગતમ્-ગતં અનતિક્રમ્ય યથા સ્યાત્ તથા

(અવ્યયી.) ત્યાં જવું હતું ત્યાં. પ્રાયાત્-પ્રત્યા મ. ૨, પરસ્મૈ. હસ્તન. બ્રુ. કા. ૩ પુ. એ. વ. ગયો.

શ્લો. ૪. વ્યપદેશે અધિ-નામમાં પણ; રાજ નબળો હોય છતાં પણ નામે કરીને પણ સિદ્ધિ થાય. ક્યાત્-અસ્ મ. ૨, પરસ્મૈ. વિધ્યર્થ ૨ પુ. એ. વ. શશિનઃ વ્યપદેશેન-ચંદ્રના નામથી.

૪

[નામમાં પણ સિદ્ધિ થાય]

કોઈ એક વાર બાર વર્ષની અનાવૃષ્ટિ થઈ. તેને લીધે તળાવ, ધરા, ખાખોચ્યાં અને સરોવરો સુકાઈ ગયાં. તરસથી પીડાયેલાં સર્વ પ્રાણીઓને મોટું સંકટ ઉત્પન્ન થયું; પરંતુ વિશેષે કરીને હાથીઓને ચતુર્દન્ત નામે હાથીઓનો રાજા હતો. તેને બીજા હાથીઓએ વિનંતી કરી : “ હે દેવ, તરસથી વ્યાકુલ થયેલાં કેટલાંક હાથીનાં બચ્ચાંઓ મરણાવસ્થામાં આવી પડ્યાં છે, અને બીજાં મરણ પામ્યાં છે. તો તરસ દૂર કરવાના કોઈક ઉપાયનો વિચાર કરો.” પછી તે ટોળાના અધિપતિ (હસ્તિરાજે) આડેય દિશામાં પાણીની શોધ માટે વેગવાળા (હાથીઓને) દોડતા મોકલ્યા. અને ત્યાં એકે આવીને કહ્યું : “ હે દેવ, બહુ દૂર નહિ એવે (સ્થાને) નિર્મળ પાણીથી ભરેલું, આકાશના એક ભાગ જેવું મોટું ચન્દ્રસર નામે સરોવર છે.” હાથીઓનો રાજા તે જ પ્રમાણે બધાને લઈને ઝડપથી હર્ષપૂર્વક તે સરોવર આગળ આવી પહોંચ્યો. ઊતરતા એવા તેઓ વડે, ચારે બાજુથી સુખપૂર્વક ન ઊતરાય એવા તે સરોવરને તીરે પહેલેથી જેમણે પોતાનો નિવાસ કરેલો હતો તેવા બહુ સસલાઓનાં ડોક અને માથાં કચરાઈ ગયાં. પછીથી પાણી પીને, નાહીને તે હાથીઓનું ટોળું મયું ત્યારે, મરાયા પછી બાકી રહેલા સસલાઓ વિચાર કરવા લાગ્યા. પછીથી શિલીમુખ નામે સસલાઓનો રાજા બોલ્યો : “ હવે શું કરવું જોઈએ ? અમારું

કુળ નાશ પામ્યું છે. જેમણે રસ્તો દીઠો છે એવા તે (હાથીઓ) ફરી અવશ્ય આવશે. તો જેમ એ અહીં ન આવે તે પ્રમાણે ઉપાયનો વિચાર કરવો જોઈએ. ” હવે ત્યાં બહુ (આવા) બનાવો જેણે જોયેલા છે એવા વિજય નામે સસલો તેમની પ્રત્યે બોલ્યો : “ એ શક્ય છે. મારી આ પ્રતિજ્ઞા છે કે તે ફરીથી અહીં આવશે નહિ. પરંતુ મારા કાર્યના સાક્ષી થવાની કેવળ કૃપા કરો. ” તે સાંભળીને શિલીમુખ હર્ષપૂર્વક આ બોલ્યો : “ ભાઈ, એ ચોક્કસ જ છે. તેનું કારણ—

નીતિશાસ્ત્રના અર્થ અને તત્ત્વને જાણનાર, દેશ અને કાળના વિભાગને જાણનાર, વિજયને જ્યાં મોકલવામાં આવે ત્યાં જેનાથી કોઈ ઉત્તમ નથી એવી સિદ્ધિ થાય છે. (૧)

હિત બોલનાર, માપસર બોલનાર, સંસ્કારીને બોલનાર, અને વળી બહુ નહિ બોલનાર, હેતુઓનો વિચાર કરીને બોલનાર—તે જ વક્તા બધાં કાર્યનો કરનાર છે. (૨)

તમારી બુદ્ધિની પ્રગલ્ભતાને પામીને હું દૂર રહ્યો છું, છતાં પણ મારી ત્રણેય શક્તિઓને હાથીઓ જાણશે. તું જશે એટલે હું પોતે જાણે ગયો છું. ”

પછીથી વિજય સસલો હાથીઓના રાજ પાસે ગયો. જઈને હાથીરાજને જોઈને વિચાર કરવા લાગ્યો, “ અમારા જેવા અલ્પકાયા-વાળાનો આની સાથે સમાગમ શક્ય નથી. એટલે, હું પર્વતની ટોચ ઉપર ચઢીને હાથીરાજને પ્રણામ કરું. ” તે પ્રમાણે કરીને તે બોલ્યો : “ અરે, આપ મુખી તો છો ને ? ” તે સાંભળીને, (અને તેને) જોઈને હાથીરાજ સસલા પ્રત્યે બોલ્યો : “ તમે કોણ છો ? આપ ક્યાંથી ? ” તે બોલ્યો : “ ભગવાન ચંદ્ર મને દૂત તરીકે મોકલ્યો છે. ” યુથપતિ બોલ્યો : “ કાર્ય કહો. ” સસલો બોલ્યો : “ આપ તો જાણો છો કે સાચેસાચું કહેનાર દૂતને શિક્ષા ન કરવી જોઈએ. બધા જ રાજ્યો દૂતરૂપી મુખવાળા હોય છે. એવો હું ચંદ્રની આજ્ઞાથી બોલું છું. શા માટે પોતાનો અને ।

પારકાનો કયાસ કાઢ્યા સિવાય તમે પારકાનું ભૂંડું કરવા પ્રવૃત્ત થયા છો ?”

કહ્યું છે કે—

પારકાના અને પોતાના બલ-અબલનો વિચાર કર્યા વિના જે કાર્ય માટે જાઓ થાય છે તે મોહને લીધે આપત્તિઓની ઇચ્છા કરે છે. (૩)

તો તમે અમારા નામથી પ્રસિદ્ધ ચંદ્રસરોવર ઉપર અન્યાય પૂર્વક હુમલો કર્યો છે. અને ત્યાં અમારાથી રક્ષા યોગ્ય સસલાઓને મારી નાખ્યા છે. આ યોગ્ય નથી. મારે તેમનું ભરણપોષણ કરવાનું છે, જેથી હું તેમને મારી છાતી ઉપર ધારણ કરું છું. આથી જ હું સસલાના ચિહ્નવાળો (શશાંક) એમ જગતમાં પ્રખ્યાત નામવાળો છું. આ પ્રકારના તમે જે આ ખરાબ પ્રવૃત્તિમાંથી અટકશો નહિ તો અમારા તરફથી મોટા અનર્થને તમે પ્રાપ્ત કરશો. અને અટકેલા એવા તમને વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત થશે. અમારી ચાંદનીથી તમે પુષ્ટ અનેલા શરીરવાળા થશો. નહિ તો અમારાં કિરણો અટકાવી દેતાં તાપથી તપી ગયેલા શરીરવાળા તમે તરત જ પરિવાર સહિત વિનાશ પામશો.” આ પ્રમાણે દૂત બોલ્યો. એટલે અત્યંત ભયથી ખળભળેલા હૃદયવાળો હાથીઓનો રાજા તેના પ્રત્યે બોલ્યો : “ભાઈ, સાચે જ મેં અજ્ઞાનને લીધે ખૂરું કયું” છે. હવે એવો હું ચંદ્રની સામે વિરોધ કરીશ નહિ.” તે બોલ્યો : “તે રાજા આ સરોવરમાં જ છે. તો આપ એકલા આવો તો હું તેને બતાવું. ભગવાનને પ્રણામ કરી, પ્રસન્ન કરીને જાવ.” એમ બોલીને તે હાથીને રાત્રે ચંદ્રસર આગળ લઈ જઈને સંપૂર્ણ કલાના મંડલ યુક્ત, પાણીમાં રહેલા ચંદ્રના પ્રતિબિંબને તેને બતાવ્યું. આ હસ્તિરાજ પ્રણામ કરીને ભગવાન ચંદ્રમા પ્રત્યે બોલ્યો : “હે દેવ, અજ્ઞાનથી મેં કયું” છે; ક્ષમા આપો. હું ફરીથી અહીં આવીશ નહિ.” આ પ્રમાણે બોલીને, જોયા વિના, ફરીથી ન આવવા માટે, પોતાને જવું હતું ત્યાં ગયો.

કહ્યું છે—

રાજ્ય શક્તિવાળો ન હોય છતાં પણ નામથી સિદ્ધિ થાય છે.
અંદ્રના નામથી સસલાઓ સુખે વસે છે. (૪)

—ત્રીભુવં તંત્ર : કાકોલકીય : કથા : ૩

—સ્વાધ્યાય—

૧. નીચેનાં રૂપો ઓળખી ખતાવો :

વિજ્ઞાપિતઃ, પિવાસા, વિશ્વ, સંપિષ્ટશિરોગ્રીવાઃ,
જ્ઞાસ્યન્તિ, પ્રાયાત્, અનુષ્ઠાય, વીક્ષ્ય, ઉચ્ચતામ્,
પ્રાપ્સ્યસિ, પશ્યસિ, અધોચત્, ઉક્તવતિ ।

૨. નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો :

તટાગદ્વૃક્ષપલ્લવસરાંસિ, સંપિષ્ટશિરોગ્રીવાઃ, હત-
શેષાઃ, દ્વિરવપતિઃ, દૂતમુક્તાઃ, બલાબલમ્, શશાઙ્કઃ,
પ્રચ્યાતનામા, આપ્યાયિતશરીરઃ, ઉદકગતમ્, યથાગતમ્ ।

૩. નીચેના શબ્દો ઉપર ટૂંક નોંધ લખો :

અષ્ટાસુ વિશ્વ, દેશકાલબિભાગવિત્, શક્તિત્રયં,
શશાઙ્કઃ ।

૪. નીચે ખતાવ્યા પ્રમાણે ફેરફાર કરીને વાક્યો બનાવો :

૧. સઃ અન્યૈઃ ગજૈઃ વિજ્ઞાપિતઃ । (કર્તારિ પ્રયોગ વાપરો.)
૨. ગતે તસ્મિન્ ગજયૂથે શશકાઃ સંપ્રધારયિતુમારબ્ધાઃ ।
(યદા-તદા વાપરો.)

૫. નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે રૂપો લખો :

૧. ચતુર્થી એ. વ. અસ્મત્, હરિ, મરુત્ ।
૨. પછી બ. વ. કિમ્ (બી.), માતુ, મગવત્ (પુ.) ।
૩. હસ્તન ભૂ. કા. ૩ પુ. બ. વ : બ્રૂ, રૂઘ્, ક્રી ।
૪. વર્ત. કૃ. શ્રુ, મુદ્, ક, પ્રદ્, મુદ્ ।

૫. વર્ત. કા. ૩ પુ. બ. વ. મૃ. જન્, વિદ્ (મ. ૪.) ।
 ૬. કર્મ. શ્રુ. કૃ. હિદ્, લી, ચન્, ધૂ, વંચ, વદ્, અદ્, યત્ ।

૫.

મૃગઃ કાકેન સ્થિતઃ ।

[મૃગ કાગડાથી રક્ષાયો છે.]

આ પાઠ હિતોપદેશમાંથી ' મિત્રલાલ ' નામે વિભાગમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. સાચો મિત્ર કોણ અને ખોટો મિત્ર કોણ, તે અહીં બતાવવામાં આવ્યું છે.

પૃ. ૭

અરણ્યાની-મોટું વન. ચિરાત્-લાંબા વખતથી. મૃગશ્ચ કાકશ્ચ મૃગકાકૌ (ઈતરેતર દંદ.). નિવસતઃ-નિવાસ કરતા હતા. સ્વેચ્છયા આમ્રન્-પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ભટકતો. હૃષ્ણપુષ્ટાન્-હૃષ્ણં ચ પુષ્ટં ચ અંગં यस્ય સઃ (બ. પ્રી.) જેનું અંગ હૃષ્ણપુષ્ટ છે તે. કેનાંચિત્ શૃંગાલેન-કોઈકે શિયાળથી. અવલોકિતઃ-જોવાયો. સુલલિતમ્-પૂર્વ મળનું; સુતરાં લલિતં સુલલિતમ્ । ક્ષુદ્રબુદ્ધિઃ નામ यस્ય સઃ (બ. પ્રી.) ક્ષુદ્રબુદ્ધિનામા-ક્ષુદ્રબુદ્ધિ જેનું નામ છે તે. જમ્બુકઃ-શિયાળ. બન્ધુહીનઃ-બન્ધુના હીનઃ (તુ. તત્પુ.) સખાં વિનાનો. મૃતમ્ નિવસામિ-મરેલાની ભક્ક નિવાસ કરું છું.

પૃ. ૮

મિત્રમાસાદ્ય-મિત્રને મેળવીને; આત્મસદ્નું પ્રેરક આસાદ્યતિ નું સં. શ્રુ. કૃ. મેળવીને. બન્ધુના સહ (સહ. બ. પ્રી.) સબન્ધુઃ સખાંથી યુક્ત. જીવલોકં પ્રવિષ્ટઃ અસ્મિ-સંસારમાં પ્રવેશેલો છું. અધુના તવાનુચરેણ મયા સર્વથા ભવિતવ્યમ્-હવે મારે સર્વ રીતે તારા અનુચર થવાનું છેઃ અહં સર્વથા તથ અનુચરઃ ભવેયમ્ ।

મવિતવ્યમ્-વિષયર્થ કૃદંત; મૂ ગ. ૧, પરસ્મૈ. એનો ઉપયોગ ધ્યાનમાં
 રાખો. અસ્તંગતે સવિતરિ ભગવતિ મરીચિમાલિનિ-કિરણોના સમૂહ-
 થી યુક્ત (મરીચિમાલિનિ) ભગવાન સૂર્ય અસ્ત પામ્યા ત્યારે; (સતિ
 સંપત્તી). સવિતરિ-સવિતૃનું સંપત્તી એ. વ. મરીચિમાલિનિ-
 મરીચીનાં માલા અસ્ય અસ્તિ इति (+इन् માલિકી સૂચક પ્રત્યય)
 પું. સંપત્તી એ. વ. વાસભૂમિ ગતૌ-નિવાસસ્થાને ગયાં. સુબુદ્ધિઃ
 નામ यस્ય સઃ સુબુદ્ધિનામા-જેનું નામ સુબુદ્ધિ છે તે કાગડો.
 ચિરમિત્રમ્-ચિરકાલાત્ જાતં મિત્ર (મધ્યમપદ્મોપી સમાસ)
 લાંબા વખતનો મિત્ર. અસ્મત્સખ્યમ્ इच्छन् આગતઃ-અમારી
 મૈત્રી ઇચ્છતો આવ્યો છે. અકસ્માત્ આગન્તુના-અગ્નિયા સ્થાનેથી
 આવેલા સાથે; ન કસ્માત્ અકસ્માત્। મૃગસ્ય પ્રથમદર્શને ભવાન્
 અપિ અજ્ઞાતકુલશીલઃ પવ-મૃગના પ્રથમ દર્શન વખતે તમે પણ
 નહિ જાણેલા એવા કુળ અને આચારવાળા જ હતા. કુલં ચ શીલં
 ચ કુલશીલમ્ (સમાહાર ૬૬) અજ્ઞાતં કુલશીલં यस્ય સઃ
 (અ. પ્રી.) જેનાં કુલ અને શીલ જાણેલાં નથી તેવો. સ્નેહાનુવૃત્તિઃ
 -સ્નેહસ્ય અનુગતા વૃત્તિઃ-સ્નેહની વૃત્તિ. ઉત્તરોત્તરમ્-ઉત્તરં ચ
 ઉત્તરં ચ યથાસ્યાત્ તથા (અવ્યયી.) ક્રમે ક્રમે; અબ્રવીત્-બ્રૂ ગ.
 ૨, પરસ્મૈ. હસ્તન ભૂ. ૩ પુ. એ. વ. બોલ્યો. સર્વૈઃ एकत्र
 विश्रम्भालापैः सुखिमिः स्थीयताम्(કર્મણિ) सर्वे एकत्र
 विश्रम्भालापाः सुखिनः तिष्ठन्तु। (કર્તરિ); विश्रम्भालापैः-
 विश्रम्भस्य आलापाः येषां तैः (અ. પ્રી.) વિશ્વાસપૂર્વક જેમની
 વાતચીત છે તેવો. स्थीयताम्-સ્થા ગ. ૧, પરસ્મૈ. કર્મણિ, અજ્ઞાર્થ
 ૩ પુ. એ. વ.

શ્લો. ૧. व्यवहारेण—હંમેશના પરસ્પરના વર્તનથી. यथा-
 भिमतदेशम्-अभिमतः देशः (કર્મ.) અભિમતદેશમનતિક્રમ्य
 यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात् तथा (અવ્યયી.) પોતાને મન-
 ફાવતા સ્થાને.

નિષ્કૃતમ્-એકાંતમાં. **ઘનૈકદેશે**-વનના એક પ્રદેશમાં **સસ્યપૂળ-**
ક્ષેત્રમ્-દાણાથી ભરેલું ખેતર. **તથા કૃતે સતિ-**(સાત સપ્તમી) તેમ
 કથું ત્યારે. **પ્રત્યહમ્**-હંમેશાં. **પાશઃ યોજિતઃ**-ખળ નાખી. **યુજ્ઞ મ.**
 ૧૦૦ કર્મ. **ભૂ. કૃ. કાલપાશાત્** **ઇવ વ્યાઘપાશાત્**-કાળના-યેમરાખના
 પાશ જેવા પારધીના પાશમાંથી. **ત્રાતું સમર્થઃ**-મયાવવાને સમર્થ.
મિત્રાત્ અન્યઃ-મિત્ર વિના ખીન્ને. **તત્રાન્તરે**-તેટલામાં. **સંધિઃ જમ્બુકઃ**
તત્ર આગત્ય ઉપસ્થિતઃ અચિન્તયત્-શિયાળ ત્યાં આવીને પાસે
 ઊભો રહી વિચારવા લાગ્યો; **આન્ગમનું સં. ભૂ. કૃ. બાગમ્ય** અને
આગત્ય. કપટપ્રબન્ધેન-કપટસ્ય પ્રબન્ધેન (૫. તત્પુ.) કપટની
 યોજનાથી. **મનોરથસિદ્ધિઃ-મનોરથાનાં સિદ્ધિઃ** (૫. તત્પુ.)
 મનોરથોની સિદ્ધિ. **ઉત્કૃત્યમાનસ્ય-ઉત્+કૃત મ. ૬ પરસ્મૈ.નું કર્મ.**
વર્ત. કૃ. ૫૭૬ી એ. વ. ઉતરડાતા. માંસાસૃગ્લિભાનિ-માંસેન
અસૃજા ચ લિભાનિ માંસ અને લોહીથી ખરડાયેલાં. **અસ્થીનિ-**
હાડકાંઓ. મયા અવદ્યં પ્રાપ્તવ્યાનિ-મારે.અવશ્ય પ્રાપ્ત કરવાં જોઈએ.
પ્રન્આપ્ મ. ૫, પરસ્મૈ.નું વિધ્યર્થ કૃદંતઃ; પ્રાપ્તવ્ય-મેળવવા યોગ્ય.
બાહુલ્યેન-બહુપણાને લીધે. ઉલ્લસિતઃ-આનંદિત બનીને. **હિન્દિ-**
હિન્દ મ. ૭, પરસ્મૈ. આગાર્થ ૨ પુ. એ. વ. છેદી નાખ. ત્રાયસ્વ-
ત્રે મ. ૧, આત્મને. આગાર્થ ૨ પુ. એ. વ. રક્ષણ કર.

પૃ. ૧.

શ્લો. ૨. વ્યસને-મુશ્કેલીમાં. દુર્મિષ્ણે-દુઃકાળમાં. રાષ્ટ્રસ્ય
વિપ્લવે (૫. તત્પુ.) **રાષ્ટ્રવિપ્લવે**-રાષ્ટ્રના વિનાશમાં; રાષ્ટ્રના પરિ-
 વર્તનમાં. **રાજદ્વારે રાજઃ દ્વારે** (૫. તત્પુ.) રાજદરબારે. ઉપરની
 અવસ્થાઓમાં જે ઊભો રહે છે તે બાંધવ છે.

મુહુર્મુહુઃ-વારંવારઃ સ્નાયુભિઃ નિર્મિતાઃ સ્નાયુનિર્મિતાઃ-
 સ્નાયુના બનાવેલા; **નિર્ન્મા મ. ૩, આત્મને.નું કર્મ. ભૂ. કૃ.**
મહારકવારે-મહારકસ્ય (સૂર્યના) વારે (૫. તત્પુ.) રવિવારે.

યદિ ચિત્તે ન અન્યથા મન્યસે-જો ચિત્તમાં અવળું ન માને તો. અન્યથા-બીજી રીતે; બીજા વિકલ્પથી એટલે કે, હું કપટથી કહું હું એમ ન માને તો. તદ્વા પ્રમાતે યસ્વયા વક્તવ્યં તત્કર્તવ્યમ્-તો પ્રમાતમાં તું જે કહે તે મારે કરવું. તત્સત્રીપે આત્માનમ્=(સંધિ) તત્સત્રીપ આત્માનમ્ આચ્છાદ્ય-તેની નજીક પોતાની જાતને સંતાડીને. અનન્તરમ્-પછીથી. પ્રલોભકાલે-સાંજને વખતે. મૃગમ અનાગતમ્ અવલોક્ય-મૃગને નહિ આવેલો જોઈ ને. હતઃ તતઃ અન્વિષ્ય-આમતેમ શોધીને. તથાવિધં-તથા વિધા યસ્ય તમ્ (અ. પ્રી.) તે પ્રકારના તેને. અવધીરિતસુહૃદ્વાક્યસ્ય-અવધીરિત સુહૃદઃ વાક્યં યેન તસ્ય (અ. પ્રી.) જેણે મિત્રનું વાક્ય તિરસ્કાર્યું છે એવા મારું (આ) કૃણ છે.

શ્લો. ૩. હિતકામાનાં સુહૃદાં ભાષિતં યઃ ન શૃણોતિ-હિત એ જ જેની ઇચ્છા છે એવા મિત્રોનું બોલવું જે સાંભળતો નથી; હિત યવ કામઃ યેષાં તેષાં (અ. પ્રી.) હિત એ જ જેની કામના છે તે. તસ્ય વિત્ સંનિહિતા-તેની વિપત્તિ નજીક આવેલી છે સમ+નિ+ધાતું કર્મ. બૂ. કૃ. શત્રૂન્ નન્દયતિ અસૌ શત્રુનન્દનઃ-શત્રુઓને આનંદ આપનાર (તે માણસ છે.)

સ વજ્રકઃ કવ આસ્તે-તે શિયાળ કયાં છે; આસ્ ગ. ૨, આત્મને. વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. બેઠો છે; છે. મન્માંસાર્થી-મારો માંસની ઇચ્છાવાળો.

શ્લો. ૪. પરીક્ષે-અક્ષણોઃ પરમ્ (પ. તત્પુ.) તસ્મિન્; પરીક્ષમાં (ન દેખાય તેવી રીતે) કાર્યનો વિનાશ કરનાર; પ્રત્યક્ષે-અક્ષણોઃ પ્રતિગતં (પ. તત્પુ.) તસ્મિન્ પ્રત્યક્ષમાં, આંખ આગળ. પ્રિયવાદિનમ્-મીઠું બોલનાર. તાદૃશં મિત્રં વર્જયેત્-તેવા મિત્રને ત્યજવો જોઈએ. પથઃ મુક્તં યસ્ય તમ્ (અ. પ્રી.) પયોમુક્તઃ દૂધ એ જ જેને મોખરે છે એવા ઝેરના ઘડા (વિષકુમ્ભં) (૩૫૧) એવા મિત્રને ત્યજવો જોઈએ.

લગુહરસ્તઃ-લગુહઃ હસ્તે યસ્ય સઃ (અ. પ્રી.) જેના હાથમાં લાકડી છે એવો. આત્માનં મૃતવત્સંદર્શ્ય-પોતાની જાતને મરેલાની માફક ખતાવીને. સં+દશ્નું પ્રેરક સંદર્શયતિનું સં. શ્લુ. કૃ. ખતાવીને. ઘાતેન ઉદરં પૂરયિત્વા-પવનથી પેટ ભરી દઈને. પાદાન્ સ્તબ્ધી-કૃત્ય-પગોને સ્થિર કરી દઈને; સ્તબ્ધ (સ્તમ્ભ ગ. ૯, ૫૨૨મૈ. નું કર્મ. શ્લુ. કૃ.) નું ચ્વિ-૩૫ સ્તબ્ધીકરોતિનું સં. શ્લુ. કૃ. પલા-યિષ્યસિ-પરા+અયૂ ગ. ૧, આત્મને. સામાન્ય ભવિષ્ય, ૨ પુ. એ. વ. નાથી જજે. હર્ષેણ ઉત્ફુલ્લે લોચને યસ્ય સઃ (અ. પ્રી.) જેનાં લોચન હર્ષથી ખીમેલાં છે તે. તથાવિધઃ મૃગઃ આલોકિતઃ-તે પ્રકારનો મૃગ જોયો. ચન્ધનાત્ મોચયિત્વા-અંધનમાંથી છોડાવીને; મુચ્ચુનું પ્રેરક સં. શ્લુ. કૃ. સયત્નઃ-યત્નૈઃ સહ (સહ અ. પ્રી.) યત્ન-વાળો. કાકશબ્દં શ્રુત્વા-કાગડાનો શબ્દ સાંભળીને. તમુહિદય-તેના તરફ; ઉત્+દિશ્નું સં. શ્લુ. કૃ.

શ્લો. ૫. ત્રિમિઃ પક્ષૈઃ-ત્રણ પખવાડિઆમાં. અત્યુત્કટૈઃ પાપપુણ્યૈઃ-અત્યંત ઉત્કટ પાપપુણ્યોથી.

૫.

[મૃગ કાગડાથી રક્ષાયો]

મગધ દેશમાં અંકવતી નામે મોટું અરણ્ય હતું. તેમાં લાંબા કાળથી ખૂબ સ્નેહથી મૃગ અને કાગડો વસતા હતા. તે મૃગ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ભ્રમતો, જેનાં અંગ આનંદિત અને પુષ્ટ બન્યાં છે તેવો, ટોષક શિયાળથી જોવાયો. તેને જોઈને શિયાળ વિચારવા લાગ્યોઃ “અરે, આ સરસ માંસનું હું શી રીતે બક્ષણ કરું? સારું, તો હું વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરું.”—આમ વિચારીને પાસે આવીને તે બોલ્યોઃ “મિત્ર, તને કુશલ હજો!” મૃગે કહ્યુંઃ “તું કોણ છે?” તે બોલ્યો—

“સુદુષ્ટિ નામે હું શિયાળ છું. અહીં અરણ્યમાં સગાં વિનાનો મરેલાની માફક હું વસું છું. હવે તને મિત્ર તરીકે પામીને ફરીથી અંધુવાળો બની જીવલોકમાં હું પ્રવેશ્યો છું. હવે મારે સર્વથા તારા અનુચર થવું જોઈએ.” મૃગે કહ્યું : “એમ થાવ.” ત્યાર પછીથી જ્યારે કિરણોના સમૂહ-વાળા ભગવાન સૂર્ય અસ્ત પામ્યા ત્યારે, તે બંને મૃગના નિવાસસ્થાને ગયા. ત્યાં ચંપકવૃક્ષની શાખા ઉપર સુદુષ્ટિ નામે, મૃગનો લાંબા કાળનો મિત્ર, કાગડો નિવાસ કરતો હતો. તે બંનેને જોઈને કાગડો બોલ્યો : “મિત્ર ચિત્રાંગ, આ વળી કોણ બીજો છે ?” મૃગ કહે છે : “એ શિયાળો છે. આપણી મૈત્રીને ધ્વંસીતો તે આવ્યો છે.” કાગડો કહે છે : “મિત્ર, અકસ્માત આવેલા સાથે મૈત્રી યોગ્ય નથી.” આ સાંભળીને તે શિયાળ કોપપૂર્વક બોલ્યો : “મૃગના પ્રથમ દર્શનના દિવસે તારાં પણ કુળ અને શીલ જાણીતાં ન હતાં. તો કેવી રીતે તારી સાથે એના સ્નેહની વૃત્તિ ઉત્તરોત્તર વધે છે. જે રીતે આ મૃગ મારો અંધુ છે તેવી જ રીતે તું પણ છે.” મૃગ બોલ્યો : “આ ઉત્તરનો શો ઉપયોગ ? આપણે બધાયે વિશ્વાસપૂર્વક વાતચીત કરતા સુખી થઈ રહેવું જોઈએ.”

કારણ કે,

કોઈ કોઈનો મિત્ર નથી; અને કોઈ કોઈનો શત્રુ નથી. વ્યવહારથી મિત્રો તથા શત્રુઓ થાય છે. (૧)

કાગડાએ કહ્યું : “એમ થાવ.” પછીથી સવારે બધા પોતાના મન ફાવતા પ્રદેશમાં ગયા.

એકદા છાનોમાનો શિયાળ કહેવા લાગ્યો : “મિત્ર, આ વનના એક પ્રદેશમાં દાણાથી ભરપૂર ખેતર છે. તો હું તને ત્યાં લઈ જઈને બતાવું.” તેમ થતાં મૃગ ત્યાં દરરોજ જઈને દાણા ખાતો. હવે ખેતરના માલિકે તેને જોઈને જાળની યોજના કરી. પછીથી ફરી આવેલો મૃગ પાશથી બંધાયેલો વિચાર કરવા લાગ્યો : “આ કાલપાશ જેવા શિકારીના પાશમાંથી છોડાવવા મિત્ર સિવાય બીજો કોણ સમર્થ છે ?” તેટલામાં શિયાળ સાં આવીને વિચારવા લાગ્યો : “તો કપટયોજનાથી અમારા

મનોરથની સિદ્ધિ સફળ થઈ છે. ઊતરડી નાખેલા એવા એનાં માંસ, લોહીથી લેપાયેલાં હાડકાં તો મને અવશ્ય મળશે. તેનાથી પુષ્કળ પ્રમાણમાં ભોજન થશે.” મૃગ તેને જોઈને ઉલ્લાસ પામી બોલ્યો : “ મિત્ર, મારા બંધનને છેદી નાખ. જલદી મને બચાવ. કારણ કે

“ઉત્સવમાં, સંકટમાં, દુકાળમાં, રાષ્ટ્રવિપ્લવમાં, રાજદ્વારમાં અને શ્મશાનમાં જે ઊભો રહે તે બાંધવ છે. (૨)”

શિયાળ વારંવાર પાશને જોઈને વિચાર કરવા લાગ્યો : “આ બંધ તો દૃઢ છે.” અને બોલ્યો : “ સખે, આ પાશો તો સ્નાયુના બનાવેલા છે. તો આજે રવિવારે એને દાંતથી કેવી રીતે સ્પર્શું? મિત્ર, જો મનમાં બીજું ન ધારી લે તો જે તું કહે તે સવારે મારે કરવું.” આ પ્રમાણે બોલીને તેની આગળ પોતાની જાતને ઢાંકી દઈને તે બેસી રહ્યો. પછીથી તે કાગડો સાંજે મૃગને નહિ આવેલો જોઈને, આમ તેમ શોધી, તે પ્રકારનો તેને જોઈને બોલ્યો : “સખે, આ શું?” મૃગે કહ્યું : “ મિત્રના વાક્યની અવગણના મેં કરી તેનું આ ફળ. તેમ જ કહ્યું છે :

“હિત એ જ જેની કામના છે એવા મિત્રોનું કહેલું જે સાંભળતો નથી તેને વિપત્તિ આવી પડે છે. તે શત્રુને આનંદ આપનાર છે. (૩)”

કાગડો બોલ્યો : “ તે શિયાળ ક્યાં છે?” મૃગે કહ્યું : “ મારા માંસની ઇચ્છાવાળો તે અહીં જ છે.” કાગડો બોલ્યો : “ મેં પહેલાં કહ્યું જ હતું—

“પરોક્ષમાં કાર્યનો નાશ કરનાર અને પ્રત્યક્ષમાં મીઠું બોલનાર, દૂધના મોંવાળા ઝેરના ધડાના જેવા, તે પ્રકારના મિત્રને ત્યજવો જોઈએ.” (૪)

પછીથી સવારમાં એતરના માલિકને લાકડી હાથમાં લઈને, તે પ્રદેશમાં આવતો કાગડાએ જોયો. તેને જોઈને કાગડાએ કહ્યું : “ સખે મૃગ, તું તારી જાતને મરેલા માફક દેખાડીને, વાયુથી ઉદરને ભરી

હઈને, પગને અક્કડ બનાવીને રહે. જ્યારે હું જ્વનિ કરું ત્યારે તું જીડીને જલદી નાસી જશે.” કાગડાના વચનથી મૃગ તે પ્રમાણે રહ્યો. પછી હર્ષથી જેનાં નેત્ર વિકસ્યાં છે એવા તે ખેતરના માલકે તે મૃગને જોયો. “અહા, પોતાની મેજે જ તે મરણ પામ્યો છે.”—એમ બોલીને મૃગને બંધનમાંથી છોડીને, પાશ મૂકી કરવાને ચતનવાળો થયો. પછીથી કાગડાનો અત્રાજ સાંભળીને મૃગ જલદી જીડીને નાસવા લાગ્યો. તેના તરફ, તે ખેતરના માલિકથી નંખાયેલી લાકડીથી શિયાળ મરી ગયો. તે પ્રમાણે કહેવાયું છે કે :

ત્રણ વર્ષ, ત્રણ માસે, ત્રણ પખવાડિયે કે ત્રણ દિવસે અતિ-ઉત્કટ પાપ-પુણ્યને લીધે અહીં જ (મનુષ્ય) ફલ ભોગ ભોગવે છે. (૫)

હિતોપદેશ : મિત્રલાભ.

—સ્વાધ્યાય—

૧. નીચેનાં રૂપો સમજાવો :

આસાદ્ય, ભવિતવ્યમ્, ઉત્કૃત્યમાનસ્ય, અરચીનિ, પ્રાત્ત-
ઘ્યાનિ, છિન્દિ, સ્તઘ્નીકસ્ય, પલાયિતઃ, આચ્છાદ્ય,
પલાયિષ્યસિ ।

૨. નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરી બતાવો :

દૃષ્ટપુષ્પાક્ષઃ, બન્ધુહીનઃ, સર્વઃપુ, ચિરમિત્રં, અજ્ઞાતકુલ-
શીલઃ, ઉત્તરોત્તરમ્, યથામિમત્તદેશં, માંલાસુગ્લિપ્તાનિ,
પરોક્ષે, પ્રત્યક્ષે, પયોમુખમ્, લગુડહસ્તઃ ।

૩. નીચેના શબ્દો ઉપર નોંધ લખો :

મટ્ટારકવારે, પ્રદોષકાલે ।

૪. જણાવ્યા પ્રમાણે ફેરફાર કરો :

૧. સર્વેઃ સુખિમિઃ સ્થીયતામ્ । (પ્રયોગ ફેરવો.)

૨. અસ્તંગતે સવિતરિ તૌ મૃગસ્ય લાવભૂમિ ગતૌ ।

(યદા-તદા વાપરો.)

૩. તથાનુચરેણ મયા મથિતવ્યમ્ ।
(મૂ.નું વિધ્યર્થ ક્રિયાપદ વાપરે.)
૪. અકસ્માદગન્તુના સહ મૈત્રી ન યુક્તા ।
(અલં વાપરે.)
૫. યદાહં શબ્દં કરોમિ તદા ત્વં સત્ત્વરં પલાયિષ્યસિ ।
(સતિ સુમત્રી વાપરે.)
૬. ક્ષેત્રપતિના પાશઃ યોજિતઃ । (કર્તારે ભસ્તન શૂ. કા. વાપરે)
૭. નીચે સૂચ્યા મુખ્ય રૂપો લખો :
 ૧. કર્મ. શૂ. કૃ. શુષ્, ક્ષે, મિદ્, કૃ, આ+પદ્ ।
 ૨. કર્મ. શૂ. કૃ. પ્ર+અર્થ, વચ્, ચિન્, વા ।
 ૩. સં. શૂ. કૃ. આ+ગમ્, આ+દા, આ+નમ્, વા ।
 ૪. વિધ્યર્થ કૃ. છિદ્, હન્, વા, ગમ્, યા, સ્મૃ ।
૮. નીચેનાં વાક્યો સુધારો :
 ૧. તં શિશ્વસમારભ્ય મમ મનઃ અસ્યાં ન સ્પૃહયતિ ।
 ૨. અસ્ય પુત્રકસ્ય રામાય પ્રયોજનં નાસ્તિ ।
 ૩. અહં પુત્રસ્ય વિયોગં ન સહામિ ।
 ૪. રામઃ કીર્તેઃ મહાન્ ભાજનઃ અસ્તિ ।
 ૫. રામસ્ય સમં મૈત્રી ન કર્તવ્યા ।

૬

સંહતિઃ કાર્યસાધિકા ।

[સંપે કાર્યસાધક છે.]

આ પાઠ દિતોપદેશના નિત્રજાન નામે ત્રિભાગમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. કમૂંરોએ એકસંપ કરીને પોતાની જાતને ખયાલી લીધી એ મુખ્ય ઉપદેશ છે. નિત્રઅનુભવી માણસની સલાહથી કેવું કુઃખ

આવી પડે છે અને સારો મિત્ર આપત્તિમાં કોત્રો સહાયક થઈ પડે છે, તે પણ આ પાઠમાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

પૃ. ૧૦

શાલ્મલીનરુઃ—શીમળાનું ઝાડ. **નાનાદિગ્દેશાત્** આગત્ય-
(વ વધ દશ એ અને દેશોમાંથી આવીને; **દિશશ્ચ** દેશાશ્ચ **દિગ્દેશમ્**
(સમાહાર ૬૬) **નાના દિગ્દેશમ્** (સુપ્સુપ્-સમાસ) **નાનાદિગ્દેશમ્** ;
તસ્માન્—વાવન દિશાઓ અને દેશોમાંથી; **આ+ગમ્** નું સં. ભૂ. કૃ.
આગમ્ય અને **આગત્ય**—આવીને. **રાત્રૌ પક્ષિણઃ** નિવસન્તિ—રાત્રિએ
પ ખીઆ નવસ કરતાં હતાં. **અથ**—હવે, પછીથી. **કદાચિત્** અવસ-
ન્નાયાં રાત્રૌ—કદા એક વાર રાત્રિ પૂરી થતાં (સતિ સપ્તમી.); **અવ+**
સદ્ નું કર્મણ ભૂ. કૃ. ‘નાશ પામવું’ **અવસન્ન**નું સ્ત્રી. સપ્તમી
એ. વ. **અસ્તાચ્ચલચૂડાબલમ્બિનિ...** **ચન્દ્રમસિ**—કુમુદિનીના નાયક.
ભગવાન ચંદ્ર અસ્તાચલના શિખર ઉપર અવલંબેલા હતા ત્યારે (સતિ
સપ્તમી); સૂર્ય અસ્તાચલ પર્વતના શિખર પાછળ અસ્ત પામે છે એવી
કલ્પના છે; **ચૂડા**—મસ્તકની ટોચ; માથાના વાળનાં બુદ્ધિ. **કુમુદિનીનાં**
નાયકાઃ—કુમુદ (રાત્રિએ ખીલતી પોયણી)ના છોડેના નાયક (પતિ);
ચંદ્ર કુમુદનીનો પ્રિયતમ કહેવાય છે; કારણ કે ચંદ્ર ભગતાં પોયણાં
ખીલે છે. **ચન્દ્રમસ્** પું. સપ્તમી એ. વ. **ચન્દ્રમસિ**. **લઘુપતનકઃ**
નામ યમ્ય સઃ (અ. પ્રી) લઘુપતનક નામે. **વાયસઃ**—કાગડો.
પ્રબુદ્ધઃ—પ્ર+બુદ્ધ ગ. ૪ આત્મને. નું કર્મ ભૂ. કૃ. બિંધમાંથી ભગેલા.
ઠિતીયં કૃતાન્તં **ઈવ**—ખીજા યમદેવ જેવા. **કૃતઃ** **અન્તઃ** **યેન સઃ**
(અ. પ્ર) કૃતાંત, યમદેવ. **આ+યા** ગ. ૨, પરસ્મે.નું વર્ત. કૃ.
આયાત્ નું પું. દ્વિ. વિ. એ. વ. **આયાન્તમ્**—આવતા. **વ્યાધમ્**—
પારધીન. **તણ્ડલકણાન્**—એખાના દાણાને. **વિકીર્ય**—વિ+કૃ ગ. ૬નું
સં ભૂ. કૃ. વેરીત. **જાલં વિસ્તીર્ણમ્**—મળ પાથરી; વિ+સ્તૃ નું
કર્મણ ભૂ. કૃ. **વિસ્તીર્ણ**—વિસ્તારી, પાથરી. **પ્રચ્છન્નઃ** **ભૂત્વા**—
છુપાઈ રહીને; **પ્ર+છદ્**નું કર્મ. ભૂ. કૃ. **ચિશ્રપ્રીવનામા** **કપોતરાજઃ**—

ચિત્રગ્રીવ નામે કબૂતરોનો રાજા. વિચિત્રિ-આકાશમાં; વિચિત્રું સપ્તમી
 એ. વ. સંધિ : વિસર્પન્+તાવ+તણ્ડલકણાન્ અવલોકયામાસ-
 પસાર થતાં તે ચોખાના કણો જોયા; વિ+સૃપ્તું વર્ત. કૃ. પુ. પ્રથમા
 એ. વ. પસાર થતાં; અવ+લોકનું આમ-અન્ત પરોક્ષભૂતકાળ, ૩ પુ.
 એ. વ. તણ્ડલકણલુબ્ધાન્-ચોખાના દાણાથી લોભાયેલા; લુબ્ધ-
 લુભ્ ગ. ૪ પરસ્મૈ કર્મ. ભૂ. કૃ. નિર્જને વને-નિર્જન વનમાં; નિર્ગતાઃ
 જનાઃ યસ્માત્ તસ્મિન્ (પ્રાદિ. બ. વી.). નિરૂપ્યતામ્-તપાસ કરે;
 નિ+રૂપ્તું આસાર્થ ૩ પુ. એ. વ. મદ્રમ્-સારું. સર્વથા અવિ-
 ચારિતં કર્મ ન કર્તવ્યમ્-કોઈ પણ રીતે વિચાર્યા વગરનું કામ ન
 કરવું જોઈએ. સર્વર્પમ્ અભિમાનપૂર્વક. ઉચ્યતે-વચ્ ગ. ૨,
 પરસ્મૈ. કર્મ. વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. ખોલાય છે.

શ્લો. ૧. મોજને અપિ અપ્રવૃત્તનમ્-ભોજન તરફ પણ પ્રવૃત્તિ
 શક્ય ન થાય; બધીય બાબતોમાં એમ વિચાર કરીએ તો ભોજન
 તરફ પણ પ્રવૃત્તિ શક્ય ન બને.

સર્વે કપોતાઃ તત્ર ઉપવિષ્ટાઃ-બધાય કબૂતરો સાં બેઠાં; ઉપ+;
 વિશ્તું કર્મ. ભૂ. કૃ. ઉપવિષ્ટ. અનન્તરં-પછીથી. જાલેન બદ્ધાઃ
 ચ મૃચુઃ-જળથી બંધાઈ ગયાં. મૃ. નું પરોક્ષ ભૂ. ૩ પુ. બ. વ.
 ચ મૃચુઃ. તત્ર અવલમ્બિતાઃ-તેમાં ભરાયા હતા. તિરસ્કુર્વન્તિ-
 તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા. વિસ્મયઃ-આધા બની જવું તે; શું કરવાનું
 છે તે બાબતમાં મૂઢ બનવું તે. કાપુરુષલક્ષણમ્-કુત્તિસતઃ પુરુષઃ
 કાપુરુષઃ (કર્મધારય); કાપુરુષસ્ય લક્ષણમ્ (૧. તત્પુ.) બીકણ
 પુરુષનું ચિહ્ન છે. પ્રતિકારઃ ચિન્ત્યતામ્-ઉપાયનો વિચાર કરો.
 એકચિત્તીભૂય-એક ચિત્તં યસ્ય સઃ (બ. વી.) એકચિત્તઃ; ન
 એકચિત્તઃ અનેકચિત્તઃ । અનેકચિત્તઃ એકચિત્તઃ ભવતિ इति
 એકચિત્તીભવતિ (ચિવ૩૫); સંબંધક ભૂ. કૃ. એક ચિત્તવાળા થઈ ને. જાલં
 આદાય-જળ લઈ ને; આ+દા ગ. ૩, આત્મને. સં. ભૂ. કૃ. લઈ ને. વડી-
 યતામ્-ઉદ્ધ+હી ગ. ૧, આત્મને. કર્મણિ, આસાર્થ ૩, પુ. એ. વ. ઊડો.

પૃ. ૧૧

શ્લો. ૨. સંહતિઃ-ભેગા થયું તે. કાર્યસાધિકા-કાર્યને સાધનાર અને છે. ગુણત્વં આપન્નૈઃ તૃણૈઃ-દોરડા બંનેલા તણખંડાંથી; ગુણત્વં-દોરડાપણું; આપન્નૈઃ-આ+પદ્+નું કર્મ. શૂ કૃ. તૃ. વિ. બ. વ. પામેલાં. મત્તદન્તિનઃ લબ્યન્તે-મદાનમત હાથીઓ બંધાય છે.

ઉત્પતિતાઃ-જેડયા. વ્યાધઃ-પારથી. જાલાપહારકાન્ તાન્-બળને ઉપાડી જતા તેમને. પશ્ચાદ્ ઘાવન્-પાછળ દાડને.

શ્લો. ૩ : અન્યઃ પતે સંહતાઃ વિહંગમાઃ મમ જાત્રં તુ હરન્તિ ! યદા તુ તે નિપતિષ્યન્તિ, તદા તે મે વશં પશ્યન્તિ ।

સંહતાઃ-ભેગા થયેલા; સં+હન્+કર્મ. શૂ કૃ. સંહત. વિહંગમાઃ-પંખીઓ. નિપતિષ્યન્તિ-નિ+પત્ ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું સામાન્ય ભવિ. ૩ પુ. એ. વ. પડશે. વશં પશ્યન્તિ-વશમાં આવશે. હ ગ. ૨, પરસ્મૈ. ૩ પુ. બ. વ. સામાન્ય ભવિષ્યકાળ પશ્યન્તિ.

ચશ્તુર્વિષયાતિક્રાન્તેષુ-ચશ્તુષોઃ વિષયાત્ અતિક્રાન્તેષુ-નેત્રના વિષયમાંથી બહાર ગયેલાં; નજર બહાર ગયેલાં; નિવૃત્તઃ-પાછો ફર્યો.

કર્તું ઉચિતમ્-કરવું યોગ્ય છે.

શ્લો. ૪. સ્વભાવાત્-સ્વભાવે કરીને; સહજ રીતે; કુદરતી રીતે. ત્રિતયં-ત્રણનો સમૂહ. હિતમ્-હિતકારક છે. કાર્ગકારણતઃ કારણ હોય તો કાર્ય કરે; પોતાનો સ્વાર્થ હોય તો કામ કરે; તઃ લગાડવાથી પંચમી વિ. નો અર્થ આવે છે. હિતબુદ્ધયઃ-હિતા બુદ્ધિઃ યેષાં તે (બ. પ્રી.) જેની બુદ્ધિ હિતકારક છે.

મૂષિકરાજઃ-ઉંદરાનો રાજા. અસ્માકં પાશાન્ છેત્સ્યતિ-આપણી જાળને છેદી નાખશે. છિદ્ ગ. ૭, પરસ્મૈ.નું સામાન્ય ભવિ. ૩ પુ. એ. વ. આલોચ્ય-આ+લોચ્ ગ. ૧૦, પરસ્મૈનું સં. શૂ કૃ.

વિચારીને. દિવ્યકવિવરસમીપં-દિવ્યકવિ ગુફા પાસે. સર્વદા-
હંમેશાં અપાયશક્ત્યા-અપાયસ્ય શક્ત્યા-સંકટની શંકાથી. શતં
દ્વારાણિ યસ્ય તદ્ (અ. પ્ર.) સો આરણ્યાણું; સો કણ્ઠવાણું.
વિવરં-દર. કપોતાવગતભયાત્-કપોતાનાં અવપાતસ્ય ભયાત્
(૫. તત્પુ.) કબૂતરાના નીચે પડવાના બયથી. ચક્રિતઃ-ચક્રિત બનેલો.
તૂર્ણીં સ્થિતઃ-શાંત રહ્યો. ન સંભાષસે-વાત કરતો નથી. તદ્વચનં
પ્રત્યમિદ્વાય તેનો બોલ ઓળખીને. પ્રતિ+અભિ+હ્વા મ. ૯તું સં.
બુ. કૃ. ઓળખીને. સસંભ્રમમ્-જલદી; સંમાનપૂર્વક. સંભ્રમેણ સહ
યથા સ્યાત તથા (અચ્ચીભાવ) સરખાવોઃ ગૃહસ્પગતે સંભ્રમ-
વિધિઃ। વહ્નિઃ નિઃસૃત્ય બહાર આવીને. મે પ્રિયસુહૃત્-મારો
પ્રિયમિત્ર.

શ્લો. ૫. સંભાષા-સામાન્ય વાતચીત. સંસ્થિતિઃ-સાથે બેસી
રહેવું તે. સંભાષઃ-એકબીજાની નિકટની વાતચીત; 'સંભાષો ભાષણં
મિથઃ।' (અમર૦)

પાશબદ્વાન્ ચ પનાન્ હૃદ્વા-પાશથી બંધાયેલા એમને બોધને.
સર્વિસ્મયઃ-(સહ અ. પ્રી.) ૧૨૨મયસહિત. પ્રાક્તનજન્મકર્મણઃ-પ્રાકૃ-
ભવં પ્રાક્તનં, પ્રાક્તનં ચ તત્ જન્મ (કર્મ.) પ્રાક્તનજન્મનિ કર્મ
(સપ્તમી તત્પુ.) તસ્યઃ પૂર્વજન્મમાં કરેલા કર્મનું. વિવ્રગ્રીવસ્ય
બન્ધનં છેત્તું-ચત્રગ્રીવના બંધનને છેડવા માટે.

પૃ. ૧૨

સંધિઃ પાશાન્ છિન્ધિ-છિદ્ મ. ૭, ૫૨૨મૈ. આશ્ચર્ય ૨.
પુ. એ. વ. કાપી નાખ. અસ્પા શક્તિઃ યસ્ય સઃ (અ. પ્ર.) જેની
શક્તિ થોડી છે તેવો. બ્રુવ્યન્તિ-વૃદ્ધી જાય. છિન્ધિ-છિદ્ મ.
૭, ૫૨૨મૈ. વર્ત. ૧ પુ. એ. વ. હું કાપું છું. તદ્નન્તરમ્-તે પછીથી.
યાવચ્છક્યમ્-યાવત્ શક્યમ તાવત્ યથા સ્યાત્તથા-જ્યાં સુધી
શક્ય હોય ત્યાં સુધી. છેત્સ્યામિ-છિદ્નું સામાન્ય ભવિષ્ય. ૧ પુ.

એ. વ. હું છેદીશ યથાશક્તિ-શક્તિમનતિક્રમ્ય યથા સ્યાત્તથા
(અવ્યયી.) શ ક્ત પ્રમાણે. આત્મનઃ પરિત્યાગેન (પ. તત્પુ.)
આત્મપરિત્યાગેન-પોતાના ત્યાગથી. આશ્રિતાનાં પરિરક્ષણમ્-
આશ્રિતોનું રક્ષણ ન નીતિવિદાં સમ્મતમ્-નીતિના જાણનારાઓને
સંમત નથી. નીતિં વેત્તિ (ઉપ. તત્પુ.) इति નીતિવિદ્, તેણાં
નીતિવિદામ્-રાજ્યનીતિના જાણનારાઓને.

શ્લો ૬ : અન્યથા : પ્રાજ્ઞઃ ઘનાનિ જીષિતં ચ ઇવ પરાથે
ઉત્સૃજેત્ । વિનાશો નિયતે સતિ, સન્નિમિત્તે ત્યાગઃ વરમ્ ।

પ્રાજ્ઞઃ-ડાહો માણસ. પરેણાં અર્થે (પ. તત્પુ.) ખીમને માટે.
ઉત્સૃજેત્-ઉત્+સૃજ્ ગ. ૬, પરસ્મૈ. વિધ્યથાં ૩ પુ. એ. વ. ત્યજવું
જોઇ એ. સત્ ચ તત્ નિમિત્તં ચ (કર્મ.) તસ્મિન્-સન્નિમિત્તે-સારા
હેતુમાં. ત્યાગઃ-ત્યાગ કરવો તે; ઉપર બતાવેલી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો
તે. વિનાશો નિયતે સતિ-(સતિ સમ્પત્તિ.) વિનાશ નક્કી હોય ત્યારે.

શ્લો. ૭. અત્યન્તં દુર્ગ્મ અન્તરમ્-અત્યંત દૂર અંતર છે;
ખૂબ જ મોટો મેદા છે. ક્ષણવિધ્વંસિ-ક્ષણાત્ વિધ્વંસિતું શીલમસ્ય-
ક્ષણવારમાં નાશ થાય એવું. ક્ષણભંગુર. કલ્પાન્તસ્થાયિનઃ-કલ્પસ્ય
અન્તં યાવન્ સ્થાતું શીલં યેષામ્-કલ્પના અંત સુધી ટકે એવા;
પ્રત્યેક સૃષ્ટિનો સમય તે કલ્પ; ૪૩૨૦૦ લાખ વર્ષનો એક કલ્પ થાય;
એટલો અઘ્નાનો દિવસ છે; ત્યાર પછી પ્રવય થાય છે.

પ્રહૃષ્ટં મનઃ યસ્ય સઃ (બ. પ્રી.) આનાંદિત થયેલું જેનું
મન છે. પુલકિનઃ સન્-રોમાંચિત થયેલી. આશ્રિતવાત્સલ્યેન-
આશ્રિતેષુ વાત્સલ્યેન (સમ્પત્તિ તત્પુ) આશ્રિતો ઉપરના પ્રેમથી.
ત્રલોક્યસ્ય અપિ પ્રભુત્વમ્-ત્રણલોકનું પણ પ્રભુત્વ. ત્વયિ
યુજ્યન્-તારે માટે યોગ્ય છે. બન્ધનાનિ હિંસ્રાનિ-બંધન છેદાઈ
ગયાં સાદરં સંપૂજ્ય-આદરપૂર્વક સંમાન કરીને. જાલબન્ધનવિધૌ-
જાળનાં બંધનની પદ્ધતિમાં. દોષં આશક્ક્ય-દોષની આશંકા કરીને.

માત્મનિ મવજ્ઞા-પોતાની જાત ઉપર ખેદરકારી. પ્રબોધ્ય-ઉપદેશ આપીને; પ્ર+બુધ્+નું પ્રેરક સં. શ્રુ કૃ. યથેષ્ટદેશાન્-પોતે ઇચ્છેલા દેશે તરફ; ઇષ્ટં અનતિક્રમ્ય યથેષ્ટં દેશાઃ, તાન્ ।

૬.

[સંપ કાર્યસાધક છે]

ગોદાવરીને કાંઠે વિશાળ શાસ્ત્રમલીવૃક્ષ છે. ત્યાં વિવિધ દિશા અને દેશથી આવીને રાત્રે પંખીઓ નિવાસ કરતાં હતાં. પછી કોઈ એક વાર રાત્રિ પસાર થવા આવી ત્યારે, અસ્તાચલની ટોચ ઉપર કુમુદિનીના નાયક, ભગવાન ચંદ્રમા આશ્રય લઈ રહ્યા હતા ત્યારે, લઘુપતનક નામે જગતા કાગડાએ ખીજા ચમરાજ સમા આવતા પારધીને જોયો. પછીથી તે શિકારીએ ચોખાના દાણા વેરીને જળ વિસ્તારી અને તે છુપાઈ ને રહ્યો. તે જ વખતે ચિત્રગ્રીવ નામે કખૂતરાના રાજાએ, પોતાના પરિવાર સાથે આકાશમાં પસાર થતાં, તે ચોખાના દાણા જોયા. પછીથી કખૂતરાના રાજાએ ચોખાના દાણાથી લોભાયેલાં કખૂતરાને કહ્યું : “આ નિર્જન વનમાં ચોખાના કણનો ક્યાંથી સંભવ હોય ? તો તેની તપાસ કરો. આ બાબત હું સારી જોતો નથી. એટલે, અવિચારી કર્મ તો કોઈ પણ રીતે ન કરવું જોઈએ.”

આ વચન સાંભળીને કોઈ એક કખૂતર અભિમાનપૂર્વક બોલ્યું : “અરે, કેમ આમ કહો છો ? કારણ કે

જ્યારે આપત્તિકાલ આવી પહેાંચે ત્યારે વૃદ્ધોના વચનને ગ્રહણ કરવું જોઈએ; અધેય સ્થળે આ પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો ભોજનમાં પણ પ્રવૃત્તિ ન કરાય.” (૧)

આ સાંભળીને અંધાં કખૂતરા ત્યાં ખેસી ગયાં. પછીથી અંધાં જળથી અંધાઈ ગયાં. પછીથી જેના વચનથી ત્યાં આશ્રય લીધો હતો

તે (કખૂતરનો) બધાં તિરસ્કાર કરવા લાગ્યાં. તેનો તિરસ્કાર સંભળીને ચિત્રગ્રીવ બોલ્યો : “આ એનો દોષ નથી. વિપત્તિના વખતમાં બાધા બનવું એ ખીકણનું લક્ષણ છે. તો આ બાળતમાં ધૈર્યનો આશ્રય લઈને ઉપાયનો વિચાર કરો. અત્યારે આ પ્રમાણે કરવું જોઈએ ; બધાંએ એકચિત્ત બની, જળને લઈને ઊડવું જોઈએ. કારણ કે :

નાની પણ વસ્તુઓનું સંગઠન કાર્યસાધક છે; દોરડું અનેલા ધાસથી ઉન્નત હાથીઓ બંધાય છે.” (૨)

આ પ્રમાણે વિચારીને બધાં પંખીઓ જળ ઉપાડીને ઊડવા લાગ્યાં. પછીથી તે શિકારી ખૂબ દુરથી જળને લઈ જતાં તેમને જોઈને પાછળ દોડતો વિચારવા લાગ્યો :

આ બધાં પંખીઓ સંપ કરીને મારી જળને હરી જાય છે; અત્યારે તે પડી જશે ત્યારે મારા વશમાં આવશે. (૩)

પછીથી પંખીઓ નજર બહાર જતાં રહ્યાં ત્યારે તે પારધી પાછો ફર્યો. હવે પારધીને પાછો ફરેલો જોઈને કખૂતરો બોલ્યા : “હવે શું કરવું થોડ્ય છે ?” ચિત્રગ્રીવ બોલ્યો—

“માતા, મિત્ર અને પિતા—એ ત્રણ સ્વભાવે કરીને હિતકારક હોય છે; બીજા તો કાર્યકારણને લીધે હિતશુદ્ધિવાળા અને છે. (૪)

તો આપણો મિત્ર હિરણ્યક નામે ઉંદરોનો રાજા ગંડકાને કઠિ ચિત્રવનમાં વસે છે. તે આપણા પાશોને છેદી નાખશે.” એમ વિચાર કરીને બધાં હિરણ્યકના દર પાસે ગયાં. અને હિરણ્યક હમેશાં આપ-ત્તિની શંકાથી સો બારણાંવાળું દર કરીને રહેતો હતો. પછીથી હિરણ્યક કખૂતરોના નીચે ઊતરવાના ભયથી ચકિત અનેલો શાંત થઈ રહ્યો. ચિત્રગ્રીવ બોલ્યો : “મિત્ર હિરણ્યક, કેમ અમારા પ્રત્યે બોલતો નથી ?” પછી હિરણ્યક તેનો બોલ ઝાળખી, ગભરાટથી બહાર આવીને બોલ્યો : “અહો, હું પુણ્યવાળો છું. મારો પ્રિયમિત્ર ચિત્ર-ગ્રીવ આવ્યો છે.

જેની મિત્ર સાથે વાતચીત થાય, જેને મિત્ર સાથે રહેવાનું થાય, જેને મિત્ર સાથે વિશ્વાસભરી ગોળી થાય, તેનાથી અહીં (ખીજે કોઈ) પુણ્યવાન નથી.” (૫)

પાશથી બંધાયેલા એમને જોઈને વિસ્મયપૂર્વક તે ક્ષણવાર ઊભો રહીને બોલવા લાગ્યો : “ હે મિત્ર, આ શું છે ? ” ચિત્રગ્રીવ બોલ્યો : “ સખે, અમારા પૂર્વજન્મનાં કર્મનું આ ફળ છે. ” એ સાંભળીને હિરણ્યક ચિત્રગ્રીવનું બંધન છેદી નાખવા ઝડપથી પાસે આવ્યો. ચિત્રગ્રીવ બોલ્યો : “ મિત્ર, એમ નહિ, એમ નહિ. આ અમારા આશ્રિતોના તો પાશ છેદી નાખ; ત્યાર પછીથી મારા પાશને તું છેદી નાખજે. ” હિરણ્યક પણ બોલ્યો : “ હું થોડી શક્તિવાળો છું; મારા દાંત કામળ છે; તો એમના પાશ છેદવાને હું શી રીતે સમર્થ થાઉં ? તો જ્યાં સુધી મારા દાંત તૂટે નહિ ત્યાં સુધી તારા પાશને હું છેદી નાખું. ત્યાર પછી એમનું પણ બંધન જોટલું શક્ય થશે તેટલું છેદી નાખીશ. ” ચિત્રગ્રીવ બોલ્યો : “ એમ થવા દે. તોપણ શક્તિ પ્રમાણે એમનાં બંધનને તોડી નાખ. ” હિરણ્યક બોલ્યો : “ આત્માનો ત્યાગ કરીને આશ્રિતોનું રક્ષણ કરવું તે નીતિશાસ્ત્રના જાણકારોને સંમત નથી. ” ચિત્રગ્રીવ બોલ્યો : “ મિત્ર, નીતિ તો આ પ્રમાણે જ છે :

ધનો, અને જીવન પણ પારકા માટે ડાહ્યા માણસે ત્યજવાં જોઈએ. જ્યારે વિનાશ નક્કી જ હોય ત્યારે સારા નિમિત્તે ત્યાગ કરવો તે યોગ્ય છે. (૬)

કારણ કે—

શરીર અને ગુણો વચ્ચે ખૂબ વેગળું અંતર છે; શરીર ક્ષણ-વિનાશી છે; ગુણો કલ્પના અંત સુધી રહેનારા છે. ” (૭)

આ સાંભળીને આનંદિત બનેલા મનવાળો હિરણ્યક શેમાંનિત થઈને બોલ્યો : “ સ્વામીશ, મિત્ર, આપ્ત! આશ્રિતો ઉપરના આ તારા વાત્સલ્યથી ત્રણેય લોકની પ્રભુતા પણ તારે માટે યોગ્ય છે. ”

આ પ્રમાણે બોલીને તેણે બધાંયનાં બંધનો છેદી નાખ્યાં. પછીથી દ્વિરણ્યક બધાંનું આદરપૂર્વક સ્વાગત કરીને બોલ્યો : “ મિત્ર ચિત્ર-ગ્રીવ, સર્વથા, અહીં જળના બંધનની બાબતમાં દોષની આશંકા કરીને પોતાની જાત તરફ બેદરકારી ન કરવી જોઈએ. ” આમ ઉપદેશ આપીને, આતિથ્ય કરીને અને આશ્વિન આપીને ચિત્રગ્રીવે તેને વિદાય આપી અને તે પોતાના મનકાવતા પ્રદેશમાં પોતાના પરિવાર સાથે તે ગયો. દ્વિરણ્યક પણ પોતાના દરમાં પેઠા.

—હિતોપદેશ : મિત્રલાલ.

—૨વાધ્યાય—

૧. નીચે જણાવેલાં રૂપો ઓળખી બતાવો :

આગત્ય, અવસન્નાયામ્, ચન્દ્રમસિ, આધાન્તમ્,
વિકીર્ય, વિસ્તીર્ણમ્, ગ્રાહ્યમ્, વમ્બુઃ, પક્ષિત્તીભૂય,
ઉદ્ગોયતામ્, છિન્નપ્તિ, છેત્સ્યન્તિ ।

૨. નીચે જણાવેલા સમાસોનો વિગ્રહ કરી બતાવો :

નાનાદિગ્દેશાત્, નિર્જને, કપોતરાજઃ, કાપુરુષઃ,
હિતબુદ્ધયઃ, શતદ્વારમ્, અલ્પશક્તિઃ, યાવચ્છક્યમ્,
યથાશક્તિ, પ્રહૃષ્ટમનાઃ, સાદરમ્ ।

૩. નીચેના શબ્દો ઉપર ટૂંક નોંધ લખો :

અસ્તાચલ, કુમુદિનીનાયક, પ્રાક્તનજન્મકર્મણઃ,
નીતિચિદ્, કલ્યાન્ત ।

૪. નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ફેરફાર કરો :

૧. વિસર્પેસ્તાંસ્તજ્ઞલકપાનવલોકયામાસ । (સંધિ છૂટી પાડો.)

૨. કુતઃ નિર્જને ઘને તળ્લુલકળાનાં સંભવઃ । (નકાર સહિત ક્રિયાપદ વાપરો.)
 ૩. તે વશમેષ્યન્તિ । (ચિવ રૂપનો પ્રયોગ કરો)
 ૪. કિમિદાનીં કર્તુમુચિતમ્ । (વિધ્યર્થ કૃદંત વાપરો)
 ૫. ત્રૈલોક્યસ્યાપિ પ્રમુત્વં ત્વયિ યુજ્યતે । (યોગ્યમ વાપરો.)
૫. નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે રૂપો લખો :
૧. સપ્તમી એ. વ. રાગ્રન્, નૃ, મૂર્ધન્, પથિન્, ગો ।
 ૨. દ્વિતીયા બ. વ. તસ્થિવસ્, પિત્, જ્યાયસ્ ।
 ૩. તર્ત. કા. ૩ પુ. બ. વ. જાગૃ, શાસ્, કે, શ્વ ।
 ૪. પરોક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. પ્રન્દૈશ્, જાગૃ, દૃષ્,
- માષ્ ।
૫. કર્મ. ભૂ. કૃ. પા, ઘા, પ્રચ્છ, ક્ષુમ્, વહ્, સો ।
 ૬. સંસ્કૃત રૂપો લખો : ચાર સ્ત્રીઓનો સમૂહ, ત્રણ શત્રુઓનો સમૂહ, એકતાળીસ, સૌથી મોટું નગર.

૭

હનૂમતઃ દૌત્યમ્ ।

[હનૂમાનગું દૂતપણું.]

આ પાઠ ત્રિવેંદ્રમ્ સિરીઝમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં ભાસનાં નાટકોમાંના એક નાટક ‘અભિષેક નાટક’ ના અંક. ૩ માંથી લેવામાં આવ્યો છે. હનૂમાન-સીતાજીની શોધમાં લંકા આવે છે. અશોકવાટિકામાં તે સીતાને મળે છે. ત્યાર પછી તે ઇન્દ્રજિતને હાથે પકડાય છે,

કારણ કે તેને રાવણને મળવાની ઈચ્છા છે અને રામનું કહેણ તેને જણાવવાની ઈચ્છા છે. બિભીષણ રાવણને સમજાવે છે કે હનુમાનને તેણે મળવું. તે હિસાબે બિભીષણને સંતુષ્ટ રાખવા રાવણ તે કબૂલ કરે છે. બિભીષણ પણ રાવણને સમજાવે છે કે સીતાજીને છોડી દેવાં, રામને શરણ થવું અને રાક્ષસકુલનો સંહાર થતો અટકાવવો. આ સૂચના રાવણને પસંદ પડતી નથી. તે બિભીષણ પર ગુસ્સે થાય છે અને તેને જણાવે છે કે તે પણ શત્રુપક્ષમાં ભળી ગયેલો છે. બિભીષણને દેશવટો દેવામાં આવે છે. હનુમાન પણ રાવણને રામનું શાસન સંભળાવે છે. આથી રાવણ ખિન્ન થાય છે અને તેનું પૂંછડું ચેનાવી તેને કાઢી મૂકવાનું ફરમાન કાઢે છે.

આ રીતે રાવણ બિભીષણ તથા હનુમાનને દૂર કરે છે અને પોતે નગરરક્ષાની તૈયારી કરવા જાય છે.

ત્રિવેંદ્રમ્ ગ્રંથમાળામાં શ્રી. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ૧૩ નાટકો ભાસના નામે પ્રસિદ્ધ કર્યાં. ભાસ એ કાલિદાસનો પુરોગામી હતો અને આ કૃતિઓ તેની છે એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું. આ નાટકના કર્તૃત્વ વિષે સંશોધક વિદ્વાનોએ ખૂબ જોડાપોહ કર્યો છે. નાટક તરીકે કેટલાક નાટકો ખૂબ જ સરસ છે.

પૃ. ૧૨

અહો તુ સ્વલુ-અરે, વારુ; મૂળમાં તુ છે, પરંતુ એનો અર્થ તુ સરખો છે. વિપરીતા બુદ્ધિ:-ચિ+પરિ+હ મ. ૨, નું કર્મ. જ્ઞ. કૃ. પ્રથમા વિ. એ. વ. જીલટી બુદ્ધિ. સંવૃત્તા-યર્ધ છે. ઉપેત્ય-ઉપ+હ મ. ૨, પરસ્મૈ. સં. જ્ઞ. કૃ. પાસે આવીને. પહિ-આ+હ મ. ૨, પરસ્મૈ. આજ્ઞાર્થ ૨ પુ. એ. વ. આવ.

પૃ. ૧૩

નિર્વિણ્ણમિવ ત્વાં લક્ષ્યે-તને હું ખિન્ન ગયેલો જાણું જોઈ છું; બિભીષણ ખિન્ન થયો હતો, કારણ કે ઇન્દ્રજિતે હનુમાન ઉપર

આક્રમણ કર્યું અને તેમને પકડી લેવામાં આવ્યા; હનુમાન દૂત તરીકે આવેલા હોઈ આક્રમણ યોગ્ય કહેવાય નહિ; **નિર્+વિદ્યુતું** કર્મ. ભૂ. કૃ. **નિર્વિણ્ણ; લક્ષ્યે-લક્ષ્** ગ. ૧૦, આત્મને. વર્ત. ૧ પુ. એ. વ. હું જોઈ છું. **નિર્વેદઃ**-ખેદ, નિરાશા. **અનુક્તગ્રાહિણમ્-ન** ઉક્તસ્ય **ગ્રહણે** શીલં **યસ્ય તમ્**-ખોલેલી વસ્તુનું ગ્રહણ ન કરે તેવા. **સ્વા-મિનમુપાશ્રિતસ્ય**-માલિકનો આશ્રય લઈ રહેલા. **શ્રુત્યજનસ્ય**-નોકરને. **હિચતામ્**-કાપી નાખ; **હિદ્** ગ. ૭ કર્મણિ, આશાથી, ૩ પુ. એ. વ. **આજ્ઞાપયતિઃ**-આ+જ્ઞાતું પ્રેરક વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. આજ્ઞા આપે. **નિષ્ક્રાન્ત-નિઃ+ક્રમ્** ગ. ૧, આત્મને. નું કર્મ. ભૂ. કૃ. બહાર જાય છે. બિભીષણને મનાવવા હનુમાનને પોતાની સમક્ષ દૂત તરીકે લાવવા જણાવે છે. **રાક્ષસૈઃ ગૃહીતઃ**-રાક્ષસોથી પકડાયેલો.

શ્લો. ૧. ઘર્ષિતઃ-ઘૃષ્ ગ. ૧૦, નું કર્મ. ભૂ. કૃ. આક્રમણ કર્યું હતું. **નૈર્ઋતેન-નિર્ઋતેઃ** અત્યંત **પુમાન્** । **તેન-નિર્ઋતિનો** શ્વઃ રાક્ષસ. **દુરાત્મના-દુષ્ટઃ** આત્મા **યસ્ય સઃ** (બ. ગ્રી.) તેન-દુરાત્મા. **સ્વયં ગ્રહણમ્** આપન્નઃ-ખતે જ હું પકડાયો છું. **રાક્ષસેશ-વિદક્ષયા-રાક્ષસાનાં** **ઈશસ્ય વિદક્ષયા**-રાક્ષસોના રાગને જોવાની ઇચ્છાથી; **દશ્** નું ઇચ્છાદર્શક નામ **વિદક્ષાતું** ત્રીજી વિ. એ. વ. સ્ત્રી.

ઉપગમ્ય-પાસે જઈને; **ઉપ+ગમ્** નું સં. ભૂ. કૃ. **અપિ કુશલી મવાન્**-આપ કુશળ તો છો ને? **અપિ** પ્રથમ આવતાં પ્રશ્નાર્થનો ભાવ. **સાવજ્ઞમ્-અવજ્ઞયા સહ** **યથા સ્યાત્તથા** (અવ્યયી) ખેદરકારીથી. **કિમસ્ય તત્કર્મ**-એનું એ શું કામ છે?; **અતઃ** અપિ **અધિકમ્**-એના કરતાં પણ વધારે છે. **ત્વમવગચ્છસિ**-તું જાણે છે. **પ્રહુમ્ અર્હતિ**-પૂછવાને યોગ્ય છો; **પ્રચ્છ** નું હેતુવર્થ કૃદંત. **કેન કારણેન** **વૈષિતઃ**-કયા કારણથી તારા ઉપર હુમલો થયો. **અસ્માકં અંતઃપુરં** **પ્રવિષ્ટઃ**-અમારા અંતઃપુરમાં તે પ્રવેશ કર્યો.

શ્લો. ૨. અજ્ઞના-હનુમાનની માતાનું નામ. **ઔરસઃ પુત્રઃ**-

પોતાના દેહનો ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર; ડરસઃ ભયઃ ઓઃસઃ ।

તત્રમવાન્ રાઘવઃ—તે માનનીય સ્વપુત્ર; રઘોઃ કુલસ્ય અપત્યં
પુમાન્ રાઘવઃ ।

પૃ૦ ૧૪

રામશાસનમ્—રામસ્ય શાસનમ્ (૫. તત્પુ) રામનો હુકમ.
હન્યતામ્—હન ગ. ૨, નું કર્મણિ, આજ્ઞાર્થ, ૩ પુ. એ. વ. મારી
નાખો. સર્વાપરાધેષુ અઘ્યાઃ સ્વલુ દૂતાઃ—સર્વ અપરાધોમાં દૂતો
ખરેખર વધતે યોગ્ય નથી. વધાય અહાઃ વધ્યાઃ । યથેષ્ટ કર્તુ
અર્હતિ મહારાજઃ—મહારાજ પોતાને ૬૪ હોય તે કરવાને યોગ્ય છે.
સ માનુષઃ કિં આદ્ય—તે માનવી શું કહે છે ?

શ્લો : ૩ : અનયઃ ચરશરણં શઙ્કરં ઉપેહિ; દુર્ગતલં રસા-
તલં વા પ્રવિશ; શરવરપરિમિશ્નસર્વગાત્રં ત્વાં યમસદ્નં પ્રતિ
અહં યાપયામિ ।

ચરં શરણં યસ્ય તં (અ. પ્રી.) ચરશરણમ્—જેનું શરણુ ઉત્તમ
છે એવા શંકર પાસે તું જ (ઉપેહિ); ઉપ+હ ગ. ૨, પરસ્મ. આજ્ઞાર્થ
૨ પુ. એ. વ. દુર્ગસ્ય તલ ૫૦ ત પુ દુર્ગતલમ્—દુર્મના (કલ્હાના)
તળીએ. રવાતઙ્—છ પાતાળોમાંનું એક પતાળ શરવૈઃ પરિમિશ્નાનિ
સર્વાણિ ગાત્રાણિ યસ્ય તમ્ (અ. પ્રી.) ઉત્તમ શરેયા જેનાં અર્ધાં
ગાત્રો ભેદાઇ ગયાં છે તેવા તને (વામ્), યમસદ્નં પ્રતિ—જમરાજને
ધેર. યાપયામિ—યા ગ. ૨, પરસ્મ. પ્રેરક ૧, પુ. એ. વ. વર્ત. કા.
લઈ જઈશ.

શ્લો : ૪ : અનયઃ મયા દિવ્યાલ્લૈઃ ત્રિદશગણાઃ અમિ-
ભૂતાઃ । સમન્તાઃ દૈવ્યેન્દ્રાઃ મમ વશવર્તિનાઃ । અઘ્નપુષ્ક-
પૌલસ્ત્યઃ મયા અવસન્નઃ । મા, માનુષઃ રામઃ મામ્ કથં
અમિયાતિ ।

દિવ્યાલ્લૈઃ—દિવ્ય અલ્લો વડે. ત્રિદશગણાઃ—ત્રિદશનાં ગણાઃ

(૫. તત્પુ.) દેવોના સમૂહોને ત્રિઃ આવૃત્ય દશ સંખ્યા યેષાં તે ત્રિવિદ્યાઃ (સંખ્યા. ૫. પ્રો.) દેવો. અમિમૂતાઃ-અમિ+મૂ ગ. ૧, પરસ્મૈનું કર્મ. ભૂ. કૃ. પરાભવ આપ્યા છે. દૈત્યાઃ-દૈત્યો (કર્મ.) દૈત્યેન્દ્રાઃ-ઉત્તમ દૈત્યો. મમ વશવર્તિનઃ-મારે વશ આવેલા છે. પૌલસ્ત્યઃ-પુલસ્ત્યસ્ય અપત્તં પુમાન્-પુલસ્ત્ય ઋ.૫નો પુત્ર કુમેર. અપહૃતં પુષ્પકં યસ્ય સઃ (૫. પ્રો.) જેનું પુષ્પક વિમાન હરી લેવામાં આવ્યું છે તેવો અવસન્નઃ-અવ+સન્નું કર્મ. ભૂ. કૃ. દ્યૌર્ધ ગયો છે. માનુષઃ રામઃ-માનવ રામ કથં માં અભિયાતિ-શા માટે મારી સામે આવે છે ?

પરંવિધેન ભવતા-આ પ્રકરના તમે. કિમર્થમ-શા માટે. પ્રચ્છન્ન-છપું: પ્ર+છન્નું કર્મ. ભૂ. કૃ. દારાણાં અપહરણં-દારાપહરણં-પત્નીનું હરણ. જે તું આવો બહાદુર છે તો છૂપી રીતે એક છાધુનો વેશ લઈને તેં કેમ સીતાનું હરણ કર્યું? સમ્યગ્ આહ-સારી રીતે કહે છે.

શ્લો. ૫ : અન્વય : રાક્ષસપુત્રવ. રામં માયયા અપાસ્ય, મિશ્રુવેષં સમાસ્થાય ત્વયા સા છલેન અગ્રહના ।

રાક્ષસઃ પુત્રવઃ-૬૪ રાક્ષસપુત્રવઃ । સંબોધને । હે ઉત્તમ રાક્ષસ; નામ પછી પુંગવ મૂકવાથી એ મનુષ્યની શ્રેષ્ઠતાનો અર્થ બતાવે છે. માયયા-સુવર્ણમૃગનો ભ્રમ પેદા કરીને માયાથી. અપ+આસ્ય ગ. ૨, આત્મને. સં. ભૂ. કૃ. અગમ્ય-દૂર કરીને. મિશ્રુઃ-વેષ (૫. તત્પુ.) ભિક્ષુનો વેષ. સમાસ્થાય-સમ્+આ+સ્થાનું સં. ભૂ. કૃ. ધારણ કરીને. છલેન-કપટથી. અગ્રહના-હરણ કરાઈ હતી. અપ+હ ગ. ૧, પરસ્મૈનું કર્મ. ભૂ. કૃ. લી. પ્રથમા એ. વ.

વિપક્ષપક્ષમ્-વિપક્ષાણાં પક્ષમ્ (૫. તત્પુ.) શત્રુઓનો પક્ષ. અવલમ્બસે-તું આશ્રય લે છે.

શ્લો. ૬ : અન્વય : રાજન્, પ્રસીદ્ધ; રાઘવધર્મપત્ની પ્રદી-

યતાં (ઈતિ) મે હિતં વચનમ્ । હિ રાક્ષસપુત્રવેન ત્વયા વિપદ-
માનં દદં કુલં ન દૃચ્છામિ ॥

પ્ર+સદ્+તું આસાર્થ ૨ પુ. એ. વ. પ્રસીદ-પ્રસન્ન થા. રાઘવ-
ધર્મપત્ની-ધર્મસ્ય પત્ની (પ. તત્પુ.); રાઘવસ્ય ધર્મપત્ની (પ.
તત્પુ.) રામની ધર્મપત્ની. વિપદમાનમ્-વિ+પદ્ ગ. ૪, આત્મનેતું
વર્ત. કૃ. પ્રથમા એ. વ. નપું. મરતું, વિનાશ પામતું; કારણ કે રાક્ષ-
સોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તારાથી આ રાક્ષસોનું કુળ વિનાશ પામતું હું
ધૃચ્છતો નથી.

અલમ્-તૃતીયા વિભક્તિ લે છે : ભયથી બસ; બીવાની કાંઈ
જરૂર નથી.

શ્લો : ૭. લમ્બા સટા યસ્ય સઃ (બ. વ્રી.) જેની કેશ-
વાળી લાંબી છે તે. વિ+નિ+પત્ ગ. ૧, તું પ્રેરક કર્મણિ ૩ પુ.
એ. વ. વિનિપાત્યતે-પાડી દેવાય છે. નિહન્યતે-નિ+હન્ ગ. ૨નું
કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. હણાય છે.

વિપદમાનભાગ્યેન-વિપદમાનં ભાગ્યં યસ્ય તેન (બ. વ્રી.)
જેતું ભાગ્ય વિનાશ પામી રહ્યું છે એવા તમારાથી (ભવતા); રાઘવં
પવં વક્તું કિં યુક્તમ્ ।-રાઘવને આ પ્રમાણે કહેવું શું યોગ્ય છે ?

શ્લો : ૮. નક્તં ચરતિ ઇતિ નક્તંચરઃ (ઉપ. તત્પુ.); નક્તં
ચરઃ અપસદઃ ઇવ (કર્મ.) સંબોધને । નક્તંચરાપસદઃ-દુષ્ટ રાક્ષસ,
વીરેષુ અગ્રે ગણ્યમ્-વીર્યગ્રગણ્યમ્-ત્રીરોમાં આગળ ગણવા યોગ્ય.
ન વિદ્યતે તુલા યસ્ય તં (બ. વ્રી.) જેની તુલના થઈ શકે એવી
નથી. ત્રિદશઃ હન્દ્રઃ ઇવ (કર્મ.) ત્રિદશેન્દ્રાત્ દૈવદ્ ન્યૂનમ્-
ત્રિદશેન્દ્રકલ્પમ્-લગભગ દેવોમાં ૯-૧૨ જેવા. પ્રક્ષીણપુણ્ય-પ્રક્ષીણં
પુણ્યં યસ્ય સઃ (બ. વ્રી.) સંબોધને ।-જેતું પુણ્યક્ષીણ થયું છે
એવા. ગતઃ સારઃ યસ્ય સઃ (બ. વ્રી.) સંબોધને-ગતસાર, જેતું
સત્ત્વ જતું રહ્યું છે. ભુવનૈકનાથં ભવતા પવં નીચૈઃ વક્તું કિં

હચિતમ્-ભુવનના એક નાથ માટે તમારે આ પ્રમાણે હલકી રીતે બોલવું શું યોગ્ય છે?

અમિ+ધા ગ. ૩, આત્મને. વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. **અમિઘત્તે**-બોલે છે. **દૂતવધઃ સ્વલુ ઘચનીયઃ**-દૂતનો વધ ખરેખર નિંદવા યોગ્ય છે. **કચ્** ગ. ૨ તું વિધ્યર્થ કૃ. **ઘચનીય. લાંગૂલં આદીપ્ય-પૂંછડું** સળગાવીને. **અયં વાનરઃ વિસૃજ્યતામ્**-આ વાંદરાને છોડી મૂકો. **મદ્ઘચનાત્ સ માનુષઃ અમિધીયતામ્**-મારા તરફથી એ મનુષ્યને કહો. **મદ્ઘચનાત્**નો પ્રયોગ ધ્યાનમાં રાખો. **અમિ+ધા** ગ. ૩ તું કર્મણિ આસાર્થ ૩ પુ. એ. વ.

શ્લો : ૯ : અન્વયઃ રામ, દારાપહરણાત્ મયા ત્વં અમિ-ભૂતઃ અસિ । યદિ તે ઘનુઃશ્લાઘા અસ્તિ, મહાન્ રણઃ મે દીયતામ્ ।

દારાણાં અપહરણાત્ (૫. તત્પુ.) પત્નીના અપહરણથી. **અમિભૂતઃ અસિ**-તારો પરાભવ કર્યો છે. **ઘનુઃશ્લાઘા**-ધનુષનાં વખાણ; **મહાન્...દીયતામ્**-મોટું યુદ્ધ મને આપ.

અચિરાત્-થોડા વખતમાં. **દ્રક્ષ્યસિ-દૃશ્યું** સામાન્ય ભવિ. ૨ પુ. એ. વ. તું જ્ઞેશે. આ વાક્યનો અન્વય-સંબંધ નીચેના શ્લોક સાથે છે.

શ્લો. ૧૦ : અન્વયઃ રઘુવરકાર્મુકનાદનિર્જિતઃ ત્વં હરિ-ગણપરિપીડિતૈઃ પ્રમદ્વનૈઃ સમન્તાત્ અમિસંવૃતાં, અમિહત-વરવપ્રગોપુરાદ્વાં સ્વલક્ષ્ણાં [અચિરાત્ દ્રક્ષ્યસિ] ।

રઘુણાં ઘરસ્ય કાર્મુકસ્ય નાદેન નિર્જિતઃ-રઘુઓમાં ઉત્તમ એવા રામના ધનુષના નાદથી જિતાયેલો એવો તું. **હરીણાં ગણૈઃ પરિ-પીડિતૈઃ પ્રમદ્વનૈઃ**-વાંદરાઓના સમૂહોથી જેતો વિનાશ કરવામાં આવેલો છે એવાં ક્રીડાવનોથી ચારેઆજુથી વીંટળાયેલી (**અમિસં-વૃતામ્**-**અમિ+સં+વૃ** ગ. ૫ તું કર્મ. બ્. કૃ. સ્ત્રી. દ્વિતીયા એ.

૧.). **વપ્રાઃ ગોપુરાણિ અટ્ટાશ્ચ** (સમાહાર ૬૬) **વપ્રગોપુરાટ્ટમ્** ।
અમિહનં વરં વપ્રગોપુરાટ્ટં યસ્યાઃ તામ્ (બ. વ્રી.) જેનાં ઉત્તમ
 છુરજ, દરવાગ અને બગરો નાશ પામ્યાં છે તેવો. **અયં વાનરઃ નિર્વા-**
સ્યતામ્—આ વાનરને દેશવટો આપો; **નિર્+વસ્ય**નું પ્રેરક કર્મણિ આજ્ઞાર્થ
 ૩ પુ. એ. વ. **વિવક્ષા-વચ્ચ**નું ઇચ્છાદર્શક નામઃ બોલવાની ઇચ્છા.
મહારાજસ્ય દ્વિતમ્ અન્તરેણ—મહારાજના દ્વિતમી બાબતમાં. **અન્ત-**
રેણનો અર્થ અહીં ‘બાબત’માં થાય છે.

પૃ. ૧૬

ઉચ્ચતામ-વચ્ચ મ. ૨ નું કર્મણિ આજ્ઞાર્થ ૩ પુ. એ.
 વ. બોલો. **તન્ શ્રેયઃ**—તે વધારે સારું; **પ્રશસ્યનું** તુલના દર્શકરૂપ,
 નપું. પ્રથમા એ. વ. **શ્રોતારઃ-શ્રોત** પું. પ્રથમા બ. વ. (અમે)
 સાંભળનારા (છીએ). **સર્વથા**—સર્વે પ્રકારે. **અધ્યાગતઃ-અધિ+આ**
+ગમ્નું કર્મણિ. ભૂ. કૃ. આવ્યો છે. **વિપતિપત્યા-વિપતિપત્તિઃ**—
 અવળી સમજણ; દૂષિત સમજણ. **સીતાપહરણેન કઃ દોષઃ સ્યાત્**—
 સીતાના અપહરણથી કયો દોષ થાય? બિબીષણ જવાબ આપે છેઃ
અધર્મશ્ચ—અધર્મ ‘અને’; એટલે કે સીતાનું અપહરણ કયું તેથી
 કરીને આપણા સ્વાર્થની હાનિનો દોષ થવાનો, કારણ કે આખા
 રાક્ષસકુળનો એથી સંહાર થવાનો; એટલું જ નહિ પણ ‘અધર્મ’
 પણ થવાનો, એટલે કે ઉચ્ચ નીતિનિયમની અને પારલૌકિક ફળ
 આપનાર ધર્મની દૃષ્ટિએ એ ‘અધર્મ’ પણ છે. ‘ચ’ શબ્દથી
 તારું વચન કાર્મિક બાકી છે એમ રાવણ કહે છે. **અવશેષેણ સહ**
 (સહ. બ. વ્રી.) **સાવશેષમ્**—બાકી; અવશેષવાળું. **ગૃહસે**—સંતાડે
 છે; **ગૃહ** મ. ૧, ઉભયનું આત્મને. વર્ત. ૨ પુ. એ. વ. **પ્રાજ્ઞઃ**
શાપિતઃ સ્યાઃ—તને મારા જીવના સોગમ છે. **શાપ** ઉપરથી નામ-
 ધાતુ **શાપયસિનું** કર્મ. ભૂ. કૃઃ (શાપવચન)ઃ **પ્રાણ** હમેશાં બહુ
 વચનમાં વપરાય છે. **સ્યાઃ-અસ્ય** મ. ૨, વિધ્યર્થ ૨ પુ. એ. વ.

અદિ સત્યં ન જ્ઞયા-એ તું સત્ય નહિ ખોલે તો; જ્ઞ ગ. ૨, ૫૨૨મૈ.
[વધ્યર્થ ૨ પુ. એ. વ. તું ખોલે અમયં દાતુમ્ અર્હતિ મહારાજઃ-
મહારાજ મંત્ર અભય અપે બલવદ્વિગ્રહઃ-અળવાન સાથે વિગ્રહ.

શ્લો : ૧૧. અન્વય : તીવ્ર ક્રોધં આહારદન્, અમીરઃ
અયં રાક્ષસાઘમઃ, શત્રુપક્ષ ઉપાશ્રિત્ય માં માષતે ।

આ+હનું પ્રેન્ક વર્ત. કૃ પ્રથમા [વ. એ. વ. પું : આહાર-
ચન્- લાવતો; તં ક્ર કે ધને લાવતો. અમીર-ખીક વિનાનો; ન મીરઃ
અમીરઃ (નય ત.પુ.) રાક્ષસાઘમઃ-આ અધમ રાક્ષસ. અઘમઃ
રાક્ષસઃ રાક્ષસાઘમઃ (અનિયમિત કર્મ.) અમિમાષતે-સાખો
ખોલે છે.

શ્લો : ૧૨ અન્વય મમ સૌમિત્રાં અનવેક્ષ્ય શત્રુપક્ષં ઉપાશ્રિતં
(નં) (મમ) પુરત દ્રષ્ટું ન ઉત્સહે તસ્માત્ પયઃ નિરમ્યતામ્ ।

સુમિત્રાતુ માયઃ સૌમિત્રાં-સામે ભાઈ હોવા છું. ન અવેક્ષ્ય
અનવેક્ષ્ય-ન જોખને; અવ-ઈશ્ચ ગ. ૧. આત્મને. નું સં. જૂ. કૃ.
શત્રો. પક્ષમ્ (૫ તત્પુ) શત્રુપક્ષમ-શત્રુના પક્ષનો. ઉપ+આ+શ્રિ
ગ. ૧, ઉભય નું કર્મ જૂ. ક આસન લાધેયો; આશ્રિત બનેલો.
પુરતઃ-સામે દ્રષ્ટું ન ઉત્સહે-જોવો હું સદન કરી શકતો નથી.
ઉત્+સહ ગ. ૧ આત્મ. વત કા. ૧ પુ. એ. વ સહન કરવું;
ખમી શકવું. પયઃ નિરમ્યતામ્-એને કાઢી મૂકો; નિર્+અસ્. ગ.
૪, ૫૨૨મૈ. નું અશાય ૩ પુ. એ. વ કાઢી મૂકો. યાસ્યામિ-યા
ગ. ૨, ૫૨૨મ. નું સામાન્ય ભવિ. ૧ પુ એ. વ. હું જઈશ.

શ્લો : ૧૩ : અન્વય : રાજન, ન્વયા શામિનઃ અહં
પ્રયામિ; કોષવાન ન પ્રયામિ । કોપં ચ રોષં ચ ત્યક્ત્વા યથા
કાર્યં તથા કુરુ ॥

શાસિનઃ-શાસ ગ. ૨, ૫૨૨મ. નું કર્મ જૂ. કૃ. હુકમ કરા-
શેલો. પ્રયામિ-ગઈ છું. કોષવ ન-ગુન્નાર બનીને હું જતો નથી.

તારો દોષ અને શેષ ત્યજીને જેમ કરવા યોગ્ય હોય તેમ તું કર. કુલ-
-ક્ર. ગ. ૮, પરસ્મૈ. આશાર્થ ૨ પુ. એ. વ. કર.

પૃ ૧૭

શ્લો : ૧૪ : અન્વય : કમલલોચનં, હમ્રચાપં, રાવણવધાય
કૃતપ્રતિજ્ઞં સંશ્રિતહિતપ્રથિતં નૃદેવં રામં અથ પથ સંશ્રિત્ય
નષ્ટં નિશાચરકુલં (અહં) પુનર્ ઉચ્ચરિષ્યે ॥

કમલે દેવ લોચને યસ્ય તમ્ (અ. ત્રી.) કમળ જેવાં જેનાં
એ લોચન છે તેવા. હમ્રઃ ચાપઃ યસ્ય તમ્ (અ. ત્રી.) જેનું ધનુષ
ભયંકર છે. રાવણવધાય-રાવણના વધ માટે; કૃતા પ્રતિજ્ઞા યેન
તં (અ. ત્રી.) જેણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે. સંશ્રિતાનાં હિતાય પ્રથિતં
—આશ્રિતાના હિત માટે પ્રખ્યાત બનેલા. ના દેવઃ દેવ (કર્મ.)
તમ્ નૃદેવમ્—મનુષ્યમાં દેવ જેવા. અથ પથ—આજે જ. સંશ્રિ તું
સં. ભૂ. કૃ. સંશ્રિત્ય—આશ્રય લઈને. નષ્ટં નિશાચરકુલં—નાશ
પામેલા રાક્ષસોના કુળને. નિશાયાં ચરતિ इति (ઉપ. તત્પુ.)
નિશાચર; નિશાચરાણાં કુલં (પ. તત્પુ.) રાક્ષસોના કુળને. ઉત્
+ઘૃ ગ. ૧, આત્મને. સામાન્ય ભવિ. ૧. પુ. એ. વ. ઉદ્ધાર કરીશ.

નિર્ગતઃ—બહાર ગયો છે. નગરરક્ષાં સંપાદયામિ—નગરની
રક્ષા તૈયાર કરાવું; સં+પદ્ ગ. ૪ તું પ્રેરક વર્ત. ૧ પુ. એ. વ.
તૈયાર કરાવવું.

૭.

[હનૂમાનતું દૂતપાથું]

(પછીથી વિભીષણ પ્રવેશ કરે છે.)

બિભીષણ—(વિચારપૂર્વક) અરે વારુ, મહારાજની યુદ્ધિ
અવળી થઈ ગઈ છે. (પાસે આવીને) મહારાજનો જય થાવ.

રાવણ—બિલીષણ, આવ, આવ; ખેસ.

બિલીષણ—આ, આ હું ખેસું છું. (ખેસે છે.)

રાવણ—બિલીષણ, મને તું જાણે શોકાતુર લાગે છે.

બિલીષણ—કહેલું ન સ્વીકારતા સ્વામીનો આશ્રય લઈ રહેલા સેવકને શોક જ હોય !

રાવણ—એ વાત કાપી નાખ; તો તું પણ વાનરને બોલાવ.

બિલીષણ—જે મહારાજ આજ્ઞા આપે તે (બહાર જાય છે.)

[પછીથી રાક્ષસથી ગ્રહણ કરાયેલા
હનૂમાન પ્રવેશ કરે છે.]

સર્વે—આહા, આ બાબુએ, આ બાબુએ !

હનૂમાન—તે દુરાત્મા રાક્ષસ મારા ઉપર આક્રમણ કરી પકડી મેળો નથી; રાક્ષસરાજને જોવાની ઈચ્છાથી હું પોતે પકડાયો છું. (૧)
(પાસે આવીને)

હે રાજ, આપ કુશલ તો છો ને ?

રાવણ—(ખેદરકારીપૂર્વક) એતું પેલું શું કામ છે ?

બિલીષણ—મહારાજ, એના કરતાં પણ અધિક છે.

રાવણ—તું કેવી રીતે જાણે છે ?

બિલીષણ—આપ પૂછવાને યોગ્ય છો : ‘તું કેણુ છે ?’ એમ.

રાવણ—અરે વાનર, તું કેણુ છે; શા કારણથી તને પકડવામાં આવ્યો છે; અને (શા માટે) અમારા અંતઃપુરમાં પ્રવેશ્યો છે ?

હનૂમાન—અરે, સાંભળો :

વાયુનો અંજનાથકી ઉત્પન્ન થયેલો આરસ પુત્ર હનૂમાન નામે વાનર, એવા મને રાધવે મોકલ્યો છે. (૨)

બિલીષણ—મહારાજ, શું સાંભળ્યું ?

રાવણ—સાંભળવાનો શો ઉપયોગ ?

મિલીપણ—હનુમન, તે માનનીય રામ શું કહે છે ?

હનુમાન—અરે, રામનો હુકમ સાંભળો.

રાવણ—કેવી રીતે, કેમ 'રામનો હુકમ' એમ તે કહે છે ? અરે, આ વાનરને મારી નાખો.

મિલીપણ—પ્રસન્ન થાવ, પ્રસન્ન થાવ, મહારાજ. સર્વે અપરાધોમાં ખરેખર દૂત મારવા યોગ્ય નથી. અથવા રામનું વચન સાંભળીને પછીથી ઈચ્છા સુખ્ય કરવાને મહારાજ યોગ્ય છે.

રાવણ—અરે વાનર, તે માણસ શું કહે છે ?

હનુમાન—અરે, સાંભળો :

શંકરના ઉત્તમ શરણે જ કે કિલ્લાને તળાએ કે રસાતલમાં તું પ્રવેશ કર. ઉત્તમ બાણથી જેનું શરીર બેદાર્દ મયું છે એવા તને હું ચમત્તે ધેર મોકલી દેવાનો છું. (૩)

રાવણ—હ, હ, હ.

દિવ્ય અસ્ત્રોથી મેં દેવોના સમૂહનો પરાભવ કર્યો છે; સમસ્ત દૈત્યગણો મને વશવર્તી છે. પુત્રસ્ત્યપુત્ર (કુમેર) પણ પુષ્પક વિમાન લઈ લેવાતાં પરાભવ પામ્યો છે. અરે, રામ મનુષ્ય કેવી રીતે મારી સામે આવવાનો છે ? (૪)

હનુમાન—આ પ્રકારના તમે શા પ્રયોજનથી છૂપી રીતે તેમની પાતીનું અપહરણ કર્યું ?

મિલીપણ—હનુમાન ખરેખર કહે છે.

કારણ કે, હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ માયાથી રામને દૂર કરીને, બિહુલેષ ધારણ કરીને જગથી જ તે (સીતાનું) તમે અપહરણ કર્યું છે. (૫)

રાવણ—મિલીપણ, શા માટે તું શત્રુના પક્ષનો આશ્રય લે છે ?

બિલીપણ—

હે રામ, મારું વચન હિતકારક છે; રાધવની ધર્મપત્નીને આપી દે; કારણ કે રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મારાથી આ કુલ વિનાશ પામે એ હું ઇચ્છતો નથી. (૬)

રાવણ—બિલીપણ, બચથી બસ, બસ !

લાંબી કેશવાળીવાળો સિંહ કેવી રીતે મૃતથી પતનમાં લવાય ? અથવા ખૂન મોટો ઉન્મત્ત મન કેવી રીતે શિયાળથી હણાય ? (૭)

હનૂમાન—અરે રાવણ, હતભાગી તારાથી શું થોડ્ય છે રાધવ. માટે આવી રીતે બોલવું ? નહિ તો અરે,

દુષ્ટ રાક્ષસ રાવણ ! વીરોના અગ્રગણ્ય અને જેની તુલના નથી એવા દેવરાજ (ઇન્દ્ર) સરખા તે ભુવનના એકનાથ રાધવને, રે પુણ્યથી પરવારેલા અને શક્તિ વિનાના ! આમ હલકી રીતે સંબોધવા તે તારે માટે શું થોડ્ય છે ? (૮)

રાવણ—કેમ કેમ વારુ તે (આ રીતે) સંબોધે છે ? આ વાનરને હણી નાખો. અથવા દૂતનો વધ ખરે જ કંઈક લાવનારો છે. શંકુકર્ણ, (તેના) પૂંછડાને ચેતારીને આ વાનરને છોડી મૂકો.

શંકુકર્ણ—જે મહારાજ આજ્ઞા આપે તે. આ બાબુએ, આ બાબુએ.

રાવણ—અથવા, તો આવ.

હનૂમાન—હું આ રહ્યો.

રાવણ—મારા તરફથી એ મનુષ્યને કહેજે :

હે રામ, તું તારી પત્નીના અપહરણથી મારાથી પરાભવ પામ્યો છે. તારા ધનુષ્યનાં વખાણ થતાં હોય, તો મને મોટું યુદ્ધ આપ. (૯)

હનૂમાન—થોડાક જ સમયમાં જોશે,

ઉત્તમ ધુરજ, દરવાજા અને બજારો જેનાં વિનાશ પામ્યાં છે તેવી,
આરેબાજુથી વાનરસમૂહોથી વેરણુછેરણુ થતાં પ્રમદવનોથી વીંટળાયેલી,
તારી પોતાની લંકાને, રઘુક્રેષ્ઠના ધનુષ્યના નાદથી જિતાયેલો તું ! (૧૦)

રાવણુ—અરે, આ વાનરને દેશનિકાલ કરી દો.

રાક્ષસો—આ બાજુથી, આ બાજુથી.

[રાક્ષસો સાથે હનુમાન બહાર જાય છે.]

બિલીપણુ—પ્રસન્ન થાવ, પ્રસન્ન થાવ મહારાજ. છે કાર્ષક
બોલવાની ઈચ્છા મહારાજના હિત સંબંધે.

રાવણુ—બોલી દે, તે ક્રેયના અમે પણ સાંભળનાર થઈએ.

બિલીપણુ—સર્વથા, રાક્ષસકુળનો વિનાશ આવી લાગ્યો છે—
એમ હું માનું છું.

રાવણુ—શા કારણથી ?

બિલીપણુ—મહારાજની અવળી સમજણથી.

રાવણુ—કઈ મારી અવળી સમજણ ?

બિલીપણુ—સીતાનું અપહરણ એ જ.

રાવણુ—સીતાના અપહરણથી ક્યો દોષ થાય ?

બિલીપણુ—અધર્મ અને—

રાવણુ—‘ અને ’ શબ્દથી તારું વચન જાણે અધૂરું છે. તો કહે.

બિલીપણુ—તે જ.

રાવણુ—બિલીપણુ, શા માટે તું જાનું રાખે છે ? જે તું સાચું
જ બોલે તો મારા પ્રાણના સોગન છે તને.

બિલીપણુ—મહારાજ અભય આપવા યોગ્ય છે.

રાવણુ—આપ્યું અભય. કહે.

બિલીપણુ—અને જબરા સાથે વિગ્રહ.

રાવણુ—(રોષપૂર્વક) કેમ કેમ જાણરા સાથે વિગ્રહ વળી ?

શત્રુના પક્ષનો આશ્રય લઈને, તીવ્ર ક્રોધ પેદા કરતો, લયભીત બન્યા વિના આ અધમ રાક્ષસ મારા પ્રત્યે બોલે છે. (૧૧)

કેણુ છે અહીં ?

મારા સારા ભ્રાતૃભાવને જોયા વિના શત્રુના પક્ષના આશ્રિત બનેલા એવા એને હું મારી સામે જોવાને ઉત્સાહ ધરાવતો નથી; તો એને દેશનિકાલ કરો. (૧૨)

બિભીષણુ—પ્રસન્ન થાવ, પ્રસન્ન થાવ મહારાજ; હું જ જઈશ.

હે રાજા, તારાથી મને હુકમ થયો છે; અને હું દોષિત બનીને જતો નથી. ક્રોધ અને કામને ત્યજીને જે કરવા યોગ્ય હોય તે તું કરજે. (૧૩)
(ફરીને)

હવે આ

આજે જ કમલ સમાન લોચનવાળા, લયંકર ધનુષ્યવાળા, રાવણુના વધને માટે જેણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેવા અને આશ્રિતના હિતને માટે પ્રખ્યાત એવા તે નરદેવ રામનો આશ્રય લઈને વિનાશ પામેલા રાક્ષસકુળનો હું ફરીથી ઉદ્ધાર કરીશ. (૧૪)

રાવણુ—હાથ, ગયો બિભીષણુ. હવે હું પણ નગરની રક્ષા ઓઠવી દઉં.

[નય છે.]

—અભિષેક નાટક : અંક : ૩.

—સ્વાધ્યાય—

૧. નીચેનાં રૂપો આજાળી બતાવો :

વિપરીતા, પદ્મિ, નિર્ધિજ્ઞમ્, વિદ્યક્ષયા, ઉપેદ્ધિ, યાપયામિ,
અપાસ્ય, વિનિપાત્યતે, અમિષત્તે, અમિધીયતામ્,

अमिहृतवरवप्रगोराट्टाम, विवक्षा, गृहसे, वृथा, निर-
स्थताम्, यास्यामि, उद्धरिष्ये, छिद्यताम्, द्रक्ष्यसि,
वचनीयः ।

२. नीयेना सभासेतो विग्रह करो :

दुरात्मा, दुर्गः, पञ्चवधेन, राक्षसगुह्यः, राघवधर्मपत्नी,
लम्बसटः, विपद्यमानभाग्यः, नक्तञ्चरापसद, अनुलम्,
सावशेषम्, कमललोचनम्, कृतप्रतिज्ञम्, संश्रिताहृत-
प्रथितम्, नृदेवम् ॥

३. नीयेना शब्दो उपर टूंक नोध लपो :

नैर्ऋत, अन्तःपुरम्, अञ्जना औरसः सुनः, रसातलं,
त्रिदशगणाः, पालस्त्यः, पुष्पकम्, प्रमदवन, सौमित्रम्,
त्रिदशेन्द्रकलयम् ॥

४. नीयेना शब्दोना उपयोगो वाक्यभां करी अतापो :

अपि (वाक्यना अरंभाभां), नाम, खलु, अन्नरेण,
मद्वचनात्, यथा-तथा, शप् (सोभन आपवा); इन्त ।

५. नीये अताप्या प्रमाणे ईरक्षर करीने वाक्यो लपो :

१. निर्विण्णमिव त्वां लक्षये । (कर्मणि प्रयोग)

२. कथं सिंहः मृगेण विनिपात्यते । (कर्तरि प्रयोग)

३. अलं भयेन । (मा नो उपयोग करो)

४. गजः शृगालेन कथं निहन्यते । (न नो तथा कर्तरि)

५. भवता किं युक्तं राघवं पवं वक्तुम् (न अने अहंतिनो
उपयोग करो)

६. यमसदनं प्रति यापयाम्यहं त्वाम् । (या नो उपयोग
करो)

૬. નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે રૂપો લખો :

૧. પ્રથમા, દ્વિતીયા, તૃતીયા એ. વ. લઘિમન્, મહત્ (પું), પ્રતીયસ્ ।
૨. સપ્તમી બ. વ. ગિર્, જામત્, અવસ્ (પું.), શુશ્રુવસ્, તસ્થિવસ્ ।
૩. હસ્તન બૃ. કા. ૨ પુ. એ. વ. મિદ્, મૃજ્, દિદ્, દુદ્, દ્વી, યાસ્, અન્ ।
૪. આસાર્થ ૨ પુ. એ. વ. નિજ્, બન્ધ્, સ્તુ, શક્ ।
૫. સંસ્કૃત રૂપો લખો : છનો સમૂહ, એક એક, પાંચ કે છ, વધારે વજનદાર, દશનું જૂથ, અઠવાડિયું, છપ્પનમો છોકરો, તદ્દન હલકું.

૭. નીચે જણાવેલાં વાક્યો સુધારો :

૧. ગુરુઃ શિષ્યાનધ્યેતુમકથયત્ ।
૨. નાહં ધનં સ્પૃહામિ । કથં ભવાન્ મામ્ કુપ્યસિ ।
૩. હનૂમાન્ સીતાવૃત્તં રામં નિવેદ્ય તૂષ્ણીમભવત્ ।
૪. જનઃ શિલાપટ્ટે અધિશેતે ।
૫. ભરતઃ ગુણાનાં આસ્પદઃ અસ્તિ ।

૮

કાલિયમર્દનમ્ ।

[કાલિયનાગતું મર્દન]

પ્રાસ્તાવિક : આ પાઠ ભાસના નાટક 'બાલચરિત'ના ચોથા અંકમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણ કાલિયનાગને વશ કરે છે અને યમુનાના ધરામાંથી તેને ખીજે જવા માટે કહે છે. આ રીતે યમુનાનાં

જળને શ્રીકૃષ્ણ બચાવે છે. બાલચરિતમાં શ્રીકૃષ્ણના જન્મદિનથી આરબી કંસનો સંહાર કર્યો ત્યાં સુધીનું સર્વ ચરિત આલેખવામાં આવ્યું છે. આ વાત ભાગવતના દશમસ્કંધમાં પણ આવે છે.

પૃ. ૧૭

કાલિયસ્ય મર્દનમ્ (પ. તત્પુ.) કાલિય નાગને દબાવેલો; મૃદ્ ગ. ૯, ઉપરથી નામ મર્દન 'પે.યુ' કરવું; ઢીલું કરવું; કચડવું.'
 વૃદ્ઘઃ ગોપાલકઃ (કર્મ.) વૃદ્ધગોપાલકઃ-ધરડો ગોવાળ. મર્તઃ-મર્ત્ય પુનું સંબોધન ૧ વ. હે સ્વામી. કન્યકામિઃ ધાર્યમાણઃ-કન્યાઓથી અટકાવાયેલો; વૃ ગ. ૧૦ ધારયતિનું કર્મ. વર્ત. કૃ. પ્રથમા એ. વ. ધાર્યમાણઃ. યમુનાયાઃ હૃદમ્ (પ. તત્પુ.) યમુના-હૃદમ્-યમુનાના ધરામાં. મા ચ્છલુ મા ચ્છલુ પ્રવેદ્યું સાહસં કૃત્વા-ધ્યાન રાખો મા ચ્છલુનો પ્રયોગ સં. શૂ. કૃ. સાથે; અંદર પ્રવેશ કરવાનું સાહસ ખરેખર ન કરો, ખરેખર ન કરો; આજ્ઞાર્થનો અર્થ.
 ઘરાહાઃ-ઘરાહ, જેડા. પાનીયં પિત્વા-પાણી પીને. તત્ર તત્ર પચ-ત્યાંના ત્યાં જ. વિમ્બિયન્તે-મરણ પામે છે. કુમ્ભપલાશમારુહ્ય-કુંભ-પલાશ નામે કેસુડાના ઝાડ ઉપર ચઢીને (આ+રુહનું સં. શૂ. કૃ. આરુહ્ય); નિધ્યાયામિ-હું ધારીને જોઉં છું; નિ+ધ્યૈ ગ. ૧, પરસ્મે. નું ૧ પુ. વર્ત. કા. એ. વ ધૂમઃ ઉત્થિતઃ-ધૂમાડો બહાર આવે છે; ઉત્+સ્થા નું કર્મ. શૂ. કૃ. ઉત્થિત નું પું. પ્રથમા એ. વ. સંકર્ષણઃ-જળદેવનું નામ છે; હળ તેમનું હથિયાર છે; અને એક વાર યમુના નદીને તેમણે બોલાવી છતાં ન આવી તેથી તેમણે હળ વડે યમુનાને પોતાના તરફ ખેંચી આણી હતી. તે કૃષ્ણના મોટા ભાઈ થાય અને દેવકી તથા વાસુદેવના સાતમા પુત્ર; પરંતુ કંસના શત્રુથી તેમને બચાવવા રોહિણીના ગર્ભમાં તેમને મૂકવામાં આવ્યા હતા. મ્ભવત્યઃ-મ્ભવત્ નું બી. મ્ભવતી નું પ્રથમા વિ. એ. વ. તમે (બધી).

શ્લો. ૧ : અન્વય : નાગં પરિગૃહ્ય, અસ્ય તોયં સમૂલં
વિક્ષોમ્ય ચ નીલમુજંગમસ્ય ભોગે સ્થિતઃ અયં દામોદરઃ, મેઘે
સ્થિતઃ શક્રઃ ઇવ આભાતિ ॥

પરિ+ગ્રહ ગ. ૯નું સં. બૂ. કૃ. પરિગૃહ્ય-પકડીને. સમૂલં-
મૂલેન સહ યથા સ્યાત્ તથા-સંપૂર્ણ રીતે, ઠેઠ તળિયા સુધી.
વિક્ષોમ્ય-વિ+ક્ષુમ્ ગ. ૪ તું પ્રેરક. સં. બૂ. કૃ. ખળખળાવીને,
ડખોળી નાખીને. તોયં-પાણી. નીલમુજંગમસ્ય ભોગે સ્થિતઃ-કાળા
નાગની કણા ઉપર રહેલો. નીલઃ મુજંગમઃ (કર્મ.) તસ્ય-કાળા
નાગની; ભોગે-કણા ઉપર. મેઘે સ્થિતઃ શક્રઃ ઇવ-વાદળ ઉપર
રહેલા ઇન્દ્ર જેવો; ઇન્દ્ર વરસાદનો દેવ છે. દામોદરઃ-કૃષ્ણ; દામ
હવેરે યસ્ય સઃ (ખ. પ્રી.) તેમને બાધ્યાવસ્થામાં યશોદા માતાએ
દોરડાથી બાંધ્યા હતા; પણ દોરડું ખૂટે જ જતું હતું; આ ચમત્કારને
લીધે તેમનું નામ દામોદર પડ્યું હતું. સરખાવો : તં મત્વાત્મજ-
મબ્યક્તં મર્ત્યલિંગમધોક્ષજમ્ । ગોપિકોલ્લસલે દામ્ના બબન્ધ
પ્રાકૃતં યથા ॥ તદામ વધ્યમાનસ્ય સ્વાર્મકસ્ય કૃતાગસઃ ।
દ્વચક્રુલોનમમૂત્તેન સંદધેઽન્યથ ગોપિકા । (ભાગવત : ૧૦ સ્કંધ :
અધ્યા ૯ : શ્લો. ૧૪, ૧૫. વગેરે) આભાતિ-શોભે છે; આ+ભા
ગ. ૨, પરસ્મૈ. વર્ત કા. ૩ પુ. એ. વ.

શ્લો. ૨ અન્વય : પરિવિસ્ફુરન્તં કાલિયં નિર્ભર્ત્સ્ય મૂર્ધ્ના-
શ્ચિતૈકચરણઃ, ચલવાહુકેતુઃ, અહં વિષોલ્લખનફળસ્ય મહોરગસ્ય
ભોગે સલલિતં રુચિરં હૃલ્લીસકં વહામિ ॥

પરિ+વિ+સ્ફુર્ ગ. ૬, વર્ત. કૃ. પું. દ્વિતીયા એ. વ. ચારે
બાળુએથી ખૂમ જ થરથરતા; નિર્+મર્ત્સ ગ. ૧ આત્મને. તિરસ્કાર
કરવો; તું સં. બૂ. કૃ. મૂર્ધ્નિ અશ્ચિતઃ એકઃ ચરણઃ યસ્ય સઃ
(ખ. પ્રી.) મૂર્ધ્નાશ્ચિતૈકચરણઃ-માથા ઉપર જેનો એક પગ શોભી
રહ્યો છે. ચલવાહુકેતુઃ-વાહુઃ કેતુઃ ઇવ (કર્મ.); ચલઃ વાહુકેતુઃ

યસ્ય સઃ (અ. ત્રી.) જેની હાથરૂપી ધન્ય હાલી રહી છે. વિષેણ
 ઉલ્લખના ફળા યસ્ય તસ્ય (અ. ત્રી.) વિષોલ્લખનફળસ્ય-એથી
 જેની ક્ષણા વિસ્તૃત અનેલી છે. મહાન્ ઊરગઃ (કર્મ.) તસ્ય-મહોર-
 ગસ્ય-મોટા નાગની. લલિતેન સહ (સહ. અ. ત્રી.) સલલિતમ્-
 સુંદર ગતિવાળું. હલીસકમ્-એક પ્રકારનું નૃત્ય. રુચિરમ્-મનોહર.

પશ્ચ ફળાન્ આકમન્-પાંચ ક્ષણાઓ ઉપર આવતાં; અધી
 ગોપિકાઓ ફૂલ વીણતી હતી એટલે મૃણ્ણ પણ કાલિય ઉપર ઊભા
 ઊભા કહે છે કે હું પણ ફૂલો વીણું છું. એમ કહીને ફૂલ વીણવાનો
 અભિનય કરે છે. અવ+ચિ ગ. ૫, પરસ્મૈ. વર્ત. ૧ પુ. એ. વ.
 વીણું છું.

પ્રલો : ૩ : અ-વય : લોકાલોકમહીધરેણ ભુવનાભોગં; યથા
 ચ શર્વધનુર્ગુણેન ફણિના યાદોનિધૌ મન્દરં શૈલમ્ યદ્વતઃ
 (પવં) ભોગેન સંવેષ્ટિતં ત્વાં, સ્થૂલાક્ષણ્ડલહસ્તિહસ્તકટિનઃ પથઃ
 (અહં) અધુના ક્ષણાત્ ત્રિદશાધિવાસં સંપ્રેષયામિ ॥

લોકાલોકમહીધરેણ-ધરતીતિ ધરઃ (ઉપ. તત્પુ.) ૧, મહ્યાઃ
 ધરઃ મહીધરઃ (પ. તત્પુ.) લોકાલોકઃ એવ મહીધરઃ (કર્મ.)
 તેન-લોકાલોક પર્વતથી, 'લોકાલોક' એ પુરાણોમાં વર્ણવેલો પર્વત
 છે. પૃથ્વીના સાત દ્વીપમાં જે છેલ્લો દ્વીપ છે તે પુષ્કરદ્વીપમાં તે પર્વત
 આવેલો છે. લોકાલોક પર્વતની પેલી પાર અંધકાર છે, અને વિશ્વની
 આજુમાં પ્રકાશ છે : લોકાલોકસ્તતઃ શૈલઃ યોજનાયુતવિસ્તૃતઃ ।
 તતઃ તમઃ સમાવૃત્ય તં શૈલં સર્વતઃ સ્થિતમ્ ॥ તમશ્રાણ્ડ-
 કટાહેન સમન્તાત્પરિવેષ્ટિતમ્ ॥ (વિષ્ણુપુરાણઃ ૨. ૪. શ્લો.
 ૯૫-૯૬) આ પર્વત સમસ્ત ભુવનની ચારે આજુએ વીંટળાઈ રહ્યો
 છે અને પુષ્કરદ્વીપ(સાતમો દ્વીપ)ને વીંટળાયેલા સાગરની પેલી પાર
 છે. ભુવનસ્ય આભોગઃ (પ. ત.) તં-ભુવનનો વિસ્તાર. શર્વસ્થ
 ધનુષઃ ગુણેન (પ. તત્પુ.) શિવના ધનુષની પણી (૩૫). ફણિના-

નાગથી; વાસુકિ નાગથી. મન્દરં શૈલં—મંદર પર્વતને વલોહું બનાવીને દેવ તથા દાનવોએ સમુદ્રમંથન કર્યું હતું; મન્થાનં મંદરં કૃત્વા નેત્રં કૃત્વા તુ વાસુકિમ્ । મથ્યતામમૃતં દેવાઃ સાહાય્યે મય્યવસ્થિતે ॥ (વિષ્ણુપુરાણ. ૧. ૮. શ્લો. ૭૬.). યાદોનિઘો—યાદલાં નિધિઃ યસ્મિન્ સઃ (બ. શ્રી.) જેમાં જળચરોનો સમૂહ છે તેઃ સમુદ્રમાં. યથા અને યદ્વત્નો અર્થ હવે જેવો લેવામાં આવે તો જ ત્વાં સાથે તેની દ્વિતીયા વિભક્તિનો મેળ સમજી શકાય. આશ્વળ્ડલસ્ય હસ્તિનઃ હસ્તઃ—(ઈન્દ્રના હાથીની સૂંદ); સ્થૂલઃ આશ્વળ્ડલહસ્તિહસ્તઃ હવ કઠિનઃ (કર્મ.) સ્થૂલાશ્વળ્ડલહસ્તિ-હસ્તકઠિનઃ—સ્થૂળ એવી ઈન્દ્રના હાથીની સૂંદ જેવો કઠણ (હૃ). ભોગેન સંવેષ્ટિતમ્—ફેણથી વીંટળાયેલા એવા તને. ત્રિદશાધિવા-સમ્—ત્રિદશાનાં અધિવાસમ્ (૫. તત્પુ.) દેવોના વાસમાં. સંપ્રેષ-યામિ—હું મોકલી દઈશ; એટલે કે દેવલોક પહોંચાડી દઈશ; તને મૃત્યુ પમાડીશ.

પુષ્પાનુકારાભ્યામ્ પદાભ્યામ્—ફૂલનું અનુકરણ કરતાં એ પગલાં વડે. આકારવન્તં યમુનાહ્નં હવ—આકાર પામેલા યમુનાના ધરા સરખા; કારણ કે યમુનાનાં પાણી કાળાં છે અને કાલિયનાગ પણ કાળો છે, એટલે આ કદપના કરી છે. પાતેન પરિઘટ્ટયન્—ફૂંદકાથી બધી બાજુથી દબાવીને. પુષ્પાણિ અવચિનોતિ—ફૂલ વીણવાનો અભિ-નય કરે છે. અવતીર્ય—ગતરીને; અવ+તૃ નું સં. બ્હ. ફ. ફાલય-ફાલ ‘હળની કોશ’ ‘a ploughshare’ ઉપરથી નામ ધાતુ-ફાલયતિ નું આજ્ઞાર્થ ૨ પુ. એ. વ. હળ વડે ફાડી નાખઃ પેલા વૃદ્ધ ગોવાળ બહારામને વિનંતી કરે છે. સહાયઃ—સહ અયતે (ઉપ. ત.) સહાય કરનારો, મદદગાર. વિમેમિ—મી ગ. ૩, પરસ્મૈ. વર્ત. ૧ પુ. એ. વ. હું ખીવું છું. હમં વૃત્તાન્તં નન્દગોપાય નિવેદયામિ—હું આ વૃત્તાંત નંદ ગોવાળને જણાવું છું.

પ્રલો. ૪ : અ-વયઃ : વિધ્વસ્તમીનમકરાત્ યમુનાહ્વાન્તાત્

મહતા દર્પોચ્છ્રયેણ દદમ્ ઉચ્છ્રવસંતં, આયતવૃત્તમોગં કલુષં
આશીવિષં ષષઃ (અહં) પ્રસહ્ય સહસા ભુવિ વિક્ષિપામિ ॥

વિધ્વસ્તાઃ મીનાઃ મકરાઃ યસ્ય તસ્માત્ (અ. પ્રી.) જેના
મત્સ્યો અને મગરોનો વિનાશ થયો છે; વિ+ધ્વંસ્ તું કર્મ. શૂ. કૃ.
વિધ્વસ્ત. યમુનાયાઃ કૂવસ્ય અન્તાત્ (પ. તત્પુ.) યમુનાના ધરાના
અંદરના ભાગમાંથી. મહતા દર્પોચ્છ્રયેણ-મોટા અભિમાનના ઉછા-
ળાથી [ઉત્+શ્રિ-‘જિએ જિછળવું’ ઉપરથી નામ ઉચ્છ્રય] દદમ્-
જોરથી. ઉચ્છ્રવસંતમ્-ઉત્+શ્વસ્ ગ. ૨ પરરમૈ. તું કર્મ. શૂ. કૃ.
દ્વિતીયા એ. વ. ઉદ્શ્વાસ નાખતા; કૂંફાડા મારતા. કલુષમ્-કોપાય-
માન બનેલા. આશીવિષમ્-આશ્વાં વિષં યસ્ય તમ્ (અ. પ્રી.)
જેની દાદમાં ઝેર રહેલું છે તે; નાગ. આયતશ્ચ વૃત્તશ્ચ (કર્મ);
આયતવૃત્તઃ મોગઃ યસ્ય તમ્ (અ. પ્રી.) જેની ફણા લાંબી થાય
છે અને (સંકેત્યાઈને) ગોળ બની જાય છે. પ્રસહ્ય-બળપૂર્વક;
ભુવિ-ભૂ સ્ત્રી. તું સપ્તમી એ. વ. જમીન ઉપર. વિક્ષિપામિ-હું
ફેંકું છું.

પ્રલો : ૫ : અન્વય : યસ્ય વેહઃ રોષેણ ધૂમાયતિ, તેન
ષષ પૃથિવી દાહં પ્રયાતિ, સઃ અહં જ્વાલાવલીમિઃ પ્રવહામિ;
સમરુદ્રણાઃ લોકાઃ ત્વાં રક્ષન્તુ ।

ધૂમ ઉપરથી નામ ધાતુ ધૂમાયતિ-ધૂંધવાયો છે. દાહં પ્રયાતિ
-બળી જાય છે. જ્વાલાનાં આવલીમિઃ-જ્વાળાઓના સમૂહથી.
મરુતાં ગણાંઃ (પ. તત્પુ.); મરુદ્ગણૈઃ સહ (સહ અ. પ્રી.); સમરુ-
દ્રણાઃ-દેવોના સમૂહ સહિત. લોકાઃ-લોકો, જનો.

પ્રલો : ૬ : અન્વય : અતુઃસાગરપર્યન્તાં સસતકુલપર્વતાં
કૃત્ત્વાં પૃથિવીં વહેયં; કિં તે ભુજં ન દદામિ ।

અત્વાતઃ સાગરાઃ પર્યન્તાઃ યસ્યાઃ તામ્ (અ. પ્રી.) ચાર
સાગરો જેના છેડાઓ છે તેવી; પૃથ્વી ચાર સાગરોથી વિંટળાયેલી

દેવાય છે. સતમિઃ કુલપર્વતૈઃ સહ (સદ. બ. પ્રી.) સાત કુલ
પર્વતોવાળા; કુલપ્રધાનાઃ પર્વતાઃ (મધ્યમપદ્ધતોપી.) કુલપર્વતાઃ—
કુલપર્વતો સાત છે; અને આ પૃથ્વીના સાતેય દ્વીપમાં એક એક
કુલપર્વત આવેલો છે. આ સાત કુલપર્વતો આ પ્રમાણે છે : મહેન્દ્ર
મલયઃ સહ્યાઃ શુક્તિમાન્ ક્રક્ષપર્વતઃ । વિંધ્યશ્ચ પરિયાત્રશ્ચ
સતૈતે કુલપર્વતાઃ ॥ દહેયમ-દહ ગ. ૧, ૫૨૨મં. વિંધ્યર્થ ૧ પુ.
એ. વ. હું બાળું. કૃત્સ્નાં પૃથિવી-સમસ્ત પૃથ્વીને.

મસ્મીકરોમિ-ન મસ્મ અમસ્મ' અમસ્મ ઇમ્મ કગેમિ
इति (चिब) मस्मीकरोमि-ભસ્મ કરી દઉં છું વિષાગ્નિ મુઝાન-
ઝેરનો અગ્નિ છોડે છે. દર્શિતમ્-અતાવ્યું. વીર્યમ્-શક્તિ. ગવિનઃ-
ગર્વ ગ. ૧ ૫૨૨મં. નું કર્મ. બૂ. કૃ. અભિમાની બનેલો, ગાર્વહ બનેલો.

શ્લો. ૭ : અન્વયઃ (હે) ત્રિભુવનેશ્વર, (હે) સુરેશ યં
સર્વલોકા સંશ્રિતાઃ इमं सुवीर्यं गोवर्धनोद्धरणं अप्रतिमं भावं,
मन्दरतुल्यसारं तव बाहुं दग्धुं मम का शक्तिः अस्ति ॥

ત્રયાણાં ભુવનાનાં સમાહારઃ ત્રિભુવનં (૬૫); ત્રિભુવનસ્ય
ईश्वरः (૫. તત્પુ.) : સંબોધને ।—હે ત્રણેય ભુવનના દેવેશ્વર. સુરણાં
ईशः सुरेशः । સંબોધને । હે દેવોના નાથ યં સર્વલોકાઃ સંશ્રિતાઃ—
જેના ઉપર અધાય લોકનો આશ્રય છે. શોભનં વીર્યં यस્ય તં (બ. પ્રી.)
જેની પ્રશસ્ત શક્તિ છે. ગોવર્ધનસ્ય ઉદ્ધરણં येन त. (બ. પ્રી.)—
ગોવર્ધન પર્વતનો ઉદ્ધાર જેનાથી થયો છે તે. ન પ્રતિમા यस્ય સઃ
(બ. પ્રી.); અપ્રતિમઃ પ્રભાવ यस્ય તં (બ. પ્રી.) જેની શક્તિના
કાર્ધ જેટલો નથીઃ મન્દ્રેણ તુલ્યઃ (ત. તત્પુ) સારઃ यस્ય તં
(બ. પ્રી.) મન્દર પર્વત સરખી જેની શક્તિ છે તે દગ્ધુ-દહનું
હેતુર્થ કૃદંત, બાળવા માટે. કા મમ શક્તિઃ અસ્તિ-મારી કર્મ
શક્તિ છે ?

અજ્ઞાનાત્ અતિક્રાન્તવાન્-અજ્ઞાનથી હુમલો કર્યો છે; અને+

ક્રમ્ તું કર્તારિ શ્રુ. કૃ. પ્રથમા પું. એ.:વ. આક્રમણ કર્તું છે. અંત:પુરેણ
સહ (સહ. બ. પ્રી.) અંત:પુર સાથે. શરણં આગત: (દ્વિ. તત્પુ.) શરણા-
ગત:-શરણે આવેલો. વરવાહનાત્ ગરુડાત્-ઉત્તમ વાહન ગરુડથી.

શ્લો. ૮ : અન્વય : (હે) નાગેન્દ્ર, તવ મૂર્ધનિ મમ પાદેન
ચિહ્નિતમ્ । इदं दृष्ट्वा एव सुपर्णः ते अभयं प्रदास्यति ॥

નાગઃ દ્વન્દ્ર ઇવ (કર્મ.) સંબોધન, હે નાગેન્દ્ર. મૂર્ધનિ-મૂર્ધન
પું. સમગ્રી એ. વ. મૂર્ધ્નિ અને મૂર્ધનિ-માથા ઉપર. ચિહ્ન ઉપરથી
નામધાતુ ચિહ્નયતિતું કર્મ. શ્રુ. કૃ. નપું. પ્રથમા એ. વ. શોભને
પર્ણે यस્ય સઃ સુપર્ણઃ (બ. પ્રી.) જેની પાંખો સુંદર છે તે: ગરુડ.
તે અભયં પ્રદાસ્યતિ-તને અભય આપશે; પ્ર+દા સામાન્ય ભવિ.
૩ પુ. એ. વ. આપશે.

અનુગૃહીતઃ-કૃપા થઈ છે; અનુ+ગ્રહ કર્મ. શ્રુ. કૃ. અદ્યપ્રભૃતિ-
આજથી આરંભીને. ગાવશ્ચ બ્રાહ્મણાશ્ચા પુરોગા યાસાં તાસુ
(બ. પ્રી.) ગાયો અને બ્રાહ્મણો જેમાં મુખ્ય છે તે; પુરઃ ગચ્છતિ
(ઉપ. તત્પુ.) પુરોગઃ આગળ જનાર, મુખ્ય. અપ્રમાદઃ-ન પ્રમાદઃ
(નન્ તત્પુ.) દરકાર, સંભાળ. મમ વિષેણ દૂષિતમ્-મદ્વિષદૂષિ-
તમ્ ૫. તત્પુ. મારા એરથી દૂષિત બનેલું. વિષં સંહત્ય-એર ખેંચી લઈ ને;
સં+હતું સં. શ્રુ. કૃ. નિષ્ક્રમામિ-નિસ્ર+ક્રમ્ ગ. ૧, ૫૨૨૨મૈ. વર્ત.
૧ પુ. એ. વ. બહાર આવું છું. સપરિજનઃ-પરિજનૈઃ સહઃ (સહ.
બ. પ્રી.) પોતાના રસાલા સાથે.

૮

[કાલિયમર્દન]

[પછીથી વૃદ્ધ ગોવાળ પ્રવેશ કરે છે]

વૃદ્ધ ગોવાળ—હા સ્વામી, કન્યાઓએ અટકાવ્યા (છતાં પણ)
તે યમુના-ધરામાં પ્રવેશ્યા. અંદર પ્રવેશ કરવાતું સાહસ ખરેખર મા

કર, મા કર. અહીં વાધ, વરાહ, હાથીઓ પાણી પાતાં ત્યાંને ત્યાં જ મરણ પામે છે. કેમ જોતા નથી ? હવે હું શું કરું ? ઠીક, તો આ કુંભવલાશ-વૃક્ષ ઉપર ચઢીને ધારીને જોઉં. (ચઢીને જોઈને) અરે રે, ધૂમાડો જાગે આવે છે.

સંકર્ષણ—તમે બધીઓ જુઓ,

નાગને ગ્રહણ કરીને, અને ઠેક તળિયા સુધી એનું પાણી ખળ-ખળાવીને, કાળા નાગની ફણા ઉપર રહેલા, મેઘ ઉપર જામેલા ઇન્દ્ર જેવા, આ દામોદર શોભે છે. (૧)

વૃદ્ધ ગોવાળ—હે, હે, શાઆશ, સ્વામી, શાઆશ !

[પછાથી કાલિયને પકડીને દામોદર પ્રવેશ કરે છે.]

દામોદર—અહો, એ તો

ચારેબાજુથી થરથરતા કાલિયને તરછોડીને (તેના) માથા ઉપર એક ચરણ જોતો શોભી રહ્યો છે, અને જેની બાહુરૂપી ધન્ય હાલી રહી છે એવો હું, ઝેરથી જેની ફણા ખૂબ મોટી બનેલી છે તેવા મોટા નાગની ફણા ઉપર મનોહર અને સુંદર ગતિવાળું હલ્લીસક નૃત્ય કરું છું. (૨)

બધા—આશ્ચર્ય, સ્વામી, આશ્ચર્ય ! કાલિયની પાંચ ફણા ઉપર આક્રમણ કરીને હલ્લીસક નૃત્ય ખેલે છે.

દામોદર—હવે હું વળી ફૂલો વીણું છું.

કાલિય—આહા,

લોકાલોક પર્વતથી (વીંટળાયેલાં) ભુવનોના વિસ્તારની માફક; અને શિવધનુષ્યની પણછરૂપ નાગથી સમુદ્રમાં (વીંટળાયેલા) મંદર પર્વતની માફક, (મારી) ફણાઓથી વીંટળાયેલા તને, ઈંદ્રના હાથી (ચૈરાવત)ની સ્થૂળ સુંદર જેવો કંઈક એવો આ હું અચારે ક્ષણવારમાં દેવોના વાસે મોકલી દઉં છું.

વૃદ્ધ ગોવાળ—હા, હા, સ્વામી. આ સ્વામી દામોદર પુષ્પનું

અનુકરણ કરતાં જે પગલાંથી, આકાર પામેલા યમુનાના ધરા જેવા મોટા નાગને કૂદકાથી દબાવીને પુષ્પો વીણુ છે. (જિતરીને) શાબાશ, સ્વામી, શાબાશ ! ફાડી નાખો, ફાડી નાખો ! હું પણ મદદગાર થાઉં. અહો, મને બીક લાગે છે, સ્વામી, બીક લાગે છે. એટલામાં નંદગોપને આ વૃત્તાંતનું હું નિવેદન કરું.

દામોદર—જેમાંથી માછલાં અને મગરોનો ખ્વંસ થયો છે, એવા યમુનાના ધરામાંથી, અભિમાનના ખૂબ અતિરેકથી તીવ્ર રેરને સખત રીતે બહાર કાઢતા અને વિસ્તૃત બનેલી ફણાવાળા એને બલપૂર્વક એકાએક હું ભૂમિ ઉપર નાખું છું.

કાલિય—અરે, આ

રોષથી જેના દેહમાંથી ધૂમાડા નીકળે છે તેનાથી જ આ પૃથ્વી બળવા લાગે છે. એવો હું જવાલાના સમૂહોથી (તને) બાળી નાખું છું. દેવોના સમૂહથી યુક્ત વિશ્વો તારું રક્ષણ કરો. (૫)

દામોદર—કાલિય, જે તારામાં શક્તિ હોય, તો મારા એક હાથને તો બાળી દે !

કાલિય—હ, હ, હ,

ચાર સાગરો જેના છેડા છે એવી સાત કુલપર્વતવાળી સમસ્ત પૃથ્વીને હું બાળી દઉં તો શું હું તારા હાથને ન બાળું ?

હં, હવે જિભો રહે. આ હું તને ભસ્મ કરી દઉં છું.

[વિષનો અગ્નિ છોડે છે.]

દામોદર—અહો, તારી શક્તિ તેં દેખાડી !

કાલિય—ભગવાન નારાયણ પ્રસન્ન થાવ, પ્રસન્ન થાવ.

દામોદર—આ શક્તિથી તું મર્વિત બન્યો છે.

કાલિય—ભગવાન પ્રસન્ન થાવ.

હું દેવોના નાથ, ગોવર્ધન પર્વતને જેણે જિંચક્યો છે, જેના પ્રભાવ-

તો કાંઈ જોડો નથી, મંદર પર્વત સમાન જેની શક્તિ છે, જેને આશ્રમે સર્વે વિશ્વો રહ્યાં છે એવા ખૂબ જ શક્તિશાળી એ (હાથને), હે ત્રિભુવનના ઈશ્વર, બાળવાની મારી કંઈ શક્તિ છે ? (૭)

ભગવન્, અજ્ઞાનને લીધે મેં આક્રમણ કર્યું છે; મારા અંતઃપુર સહિત હું તમારે શરણે આવ્યો છું.

દામોદર—શાંતી, કાલિય, તું યમુનાના ધરામાં પ્રવેશ્યો છે ?

કાલિય—ભગવાનના ઉત્તમ વાહન મરુડથી બીનેલો હું અહીં પ્રવેશ્યો છું; તો ભગવાનની કૃપાથી મરુડથી હું અભય ઇચ્છું છું.

દામોદર—સારું, સારું.

હે નાગરાજ, મારા પગથી તારા મસ્તક ઉપર ચિહ્ન પડ્યું છે; એ જોઈને જ મરુડ તને અભય આપશે. (૮)

કાલિય—મારા ઉપર કૃપા થઈ.

દામોદર—તું પ્રવેશ કર

કાલિય—જેમ ભગવાન નારાયણ આજ્ઞા આપે તેમ.

દામોદર—અથવા, તો આવ.

કાલિય—ભગવન્, હું આ રહ્યો.

દામોદર—આજથી માંડીને તારે માય, બ્રાહ્મણ વગેરે સર્વ પ્રજાઓ પ્રત્યે બેદરકારી સેવવી નહિ.

કાલિય—ભગવન્, મારા ઝેરથી આ પાણી દૂષિત થયેલું છે. તો અત્યારે જ વિષ પાછું ખેંચી લઈને યમુનાના ધરામાંથી બહાર જતો રહું છું.

દામોદર—તો તમે પાછા વળો.

कालिय—जेम लगवान नारायण आसा आपे तेम.

[पोताना परिवार साथे अछार नथ छे.]

—आलयरित : अंक : ४.

—२वाध्याय—

१. नीयेनां इपो ओणभी अतावे :
निध्यायामि, निर्भर्त्स्य, विक्षोभ्य, परिविस्फुरन्तम्, बिभेमि,
भर्तः, भुवि, धूमायति, भस्मीकरोमि, मूर्धनि, प्रदास्यति,
बिहितम्, अतिक्रान्तवान्, दहेयम् ।
२. नीयेना सभासोनो विग्रह करे :
समूलम्, मूर्धाञ्चितैकचरणः, खलबाहुकेतुः, आशी-
विषम्, विध्वस्तमीनमकरः, त्रिभुवनेश्वर, सान्तःपुरः,
शरणागतः, अप्रतिमप्रभावम्, मन्दरतुल्यसारम्, गोब्राह्मण-
पुरोगासु, चतुःसागरपर्यन्ताम्, बिषोल्बणफणस्य ।
३. नीयेना शण्डो उपर दूंक नीध लपो :
दामोदरः, शक्रः, लोकालोकमहीधरः, मंदरः, यादोनिधिः,
हल्लीसक, शर्वधनुर्गुणेन फणिना, आखण्डलहस्ती, सप्त-
कुलपर्वताः, नारायणः, गोवर्धन, सुपर्ण, नन्दगोपः ।
४. नीये नलुआ प्रमाणे ईरईर करीने वाक्यो अनावे :
१. तस्मिन् सर्वलोकाः संधिताः । (सुधारे)
२. मम सदा गरुडस्य भयः । (सुधारे)
३. मा खलु साहसं कृत्वा प्रवेष्टुम् । (क तुं आसार्थ
२ पु. ओ. व. वापरे)
४. अहं हल्लीसकं वहामि । (कर्भणि वापरे)

૫. અહં પુષ્પાણિ અવચિનોમિ । (કર્મણિ વાપરે.)

૫. નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે રૂપો લખો :

૧. દ્વિતીયા ય. વ. વારિ, રૂદમ્ (પું), રાજન્ ।

૨. તૃતીયા એ. વ. તસ્થિવસ્, ભગવત્ (પું), ચતુર્ (ત્રી.)

૩. આગાર્થ ૨ પુ. એ. વ. હન્, વિ+રમ્, ગ્રહ, આપ્ ।

૪. વર્ત. ૩ પુ. ય. વ. ઘા, મી, શાષ્, રઘ્ ।

૫. હસ્તન ભૂ. ૩ પુ. એ. વ. સ્તુ, હુ, રઘ્, ક્રીડ્ ।

નીચે જણાવેલા શબ્દોનાં સંસ્કૃત રૂપો લખો :

વિ. સં. ૧૯૫૮, આઠ દિશાઓમાં, ખીખ જન્મમાં, સૌથી
મોટો પર્વત, પહેલાં સૃષ્ટિને પછી જાગેલા, લગભગ પચીસ છોકરા,
અડસઠમી છોકરી, અગિયારમી તિથિ.

૯

પુત્રાભિજ્ઞાનમ્

[પુત્રની ઓળખાણ]

પ્રાસ્તાવિક : કાલિદાસ સંસ્કૃત કવિઓનો શિરોમણિ છે. તેના
જીવન અને સમય વિષે, તેના જ અંગે તથા સંસ્કૃત સાહિત્યના
સામાન્ય ઇતિહાસ ઉપરથી અનુમાન બાંધી શકાય, તે સિવાય આપણી
પાસે તેની મુદ્દલ માહિતી નથી. કાલિદાસે જાણે અધાર-પિછોડો
ઓઢી પોતાના વ્યક્તિત્વને લુપ્ત કરી દીધું છે, અને તેની અણમોલી
કલાકૃતિઓને જગત સમક્ષ ઝળહળવા દીધી છે. પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી
તેની કૃતિઓમાં પ્રાક્ષણિક સંસ્કૃતનો અનુપમ સુવાસ પ્રસરી રહ્યો છે.

તેના અંગેમાં તેના જ કહી શકીએ એવાં ત્રણ કાવ્યો : (૧) રઘુ-

વંસ, (૨) કુમારસંભવ, અને (૯) મેઘદૂત છે; અને ત્રણ નાટકો : (૧) માલવિકાગ્નિમિત્ર, (૨) વિક્રમોર્વશીય, અને (૩) અભિજ્ઞાનશાકુંતલ છે.

‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ કાલિદાસની પ્રથમ કૃતિ છે એમ સર્વ વિદ્વાનોનું માનવું છે. પ્રસંગોની સંકલના કરવાનું ચાતુર્ય આ નાટકમાં સારી રીતે છે. પરંતુ ‘વિક્રમોર્વશીય’માં કાલિદાસના કલ્પના-વિકાસનો આપણને સવિશેષ ખ્યાલ આવે છે. છેવટની કાલિદાસની કૃતિ ‘શાકુંતલ’ તો કલાનો શિરોમુકુટ છે. ‘શાકુંતલ’માં કાલિદાસનો પ્રેમનો આદર્શ વ્યક્ત થાય છે. ગાન્ધર્વલગ્નનો રાગોન્માદી પ્રેમ શકુંતલાને ધર્મ ભુલાવે છે; તેના શાપથી થતો તેનો અસ્વીકાર ગાન્ધર્વલગ્નના દૂષણને બાળી નાખે છે. જ્યારે છેવટે શકુંતલાનો દુષ્યન્ત સાથે સમાગમ થાય છે, ત્યારે પ્રેમના ઉન્માદની ઊડતી જવાળાઓથી સળગતી ઘેલી યુવતી આપણી દર્ષ સમક્ષ નથી; પરંતુ એક તેજસ્વી પુત્રની માતા, અને આત્મહત્તનદ્વારા પ્રકૃતિનાં જંડાણ અને સૌન્દર્યની અનુભવિયણ, સ્થિર અને સનાતન પ્રેમથી જ્યોતિર્મય અનેલી શકુંતલા કાલિદાસના લગ્ન અને પ્રેમનો આદર્શ બને છે. આખી કૃતિનું કલાસૌન્દર્ય એટલું અદ્ભુત છે કે તેને વર્ણવતાં શબ્દ મોળા પડી જાય એમ છે. એને વાંચીએ તો જ તે અનુપમ કલાસૌન્દર્યના ઉપભોગી બની શકીએ.

કેટલાક વિદ્વાનો કાલિદાસનો સમય ગુપ્તકાળમાં, ચંદ્રગુપ્ત બીજાના સમયમાં, એટલે ઈ. સ. ના ચોથા સૈકાના અંતમાં અને પાંચમાની શરૂઆતમાં મૂકે છે. પ્રો. રે જેવા બીજા અનેક વિદ્વાનો કાલિદાસને ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાની આસપાસ મૂકે છે. છેલ્લો નિર્ણય માની શકાય એવો છે; છતાં એ બાબત કોઈ પણ નિશ્ચિત નથી.

પ્રસ્તુત પાઠ ‘શાકુંતલ’ના સાતમા અંકમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. સાતમા અંકમાં દુષ્યન્ત વિજય મેળવીને માતલિ સાથે દિવ્ય રથમાં બેસી, અંતરિક્ષમાં થઈ, હેમકૂટ ઉપર આવે છે. અહીં મારીચ ઋષિ

અને તેમનો આશ્રમપરિવાર વસે છે. રાગ ત્યાં એક ધરવીર બાળકને સિંહના બચ્ચાને પગવતો જુએ છે. બાળકની સાથેની બે તાપસીઓ બચબીત બને છે, અને તેને સમજાવી સિંહના બચ્ચાને છોડાવવાનું રાગને કહે છે. પોતાની અપુત્રદશાનો વિચાર આવતાં રાગના અંતરમાં દુઃખ થાય છે. તપાસ કરતાં તે બાળક તાપસનો નહિ પણ પોતાનો જ છે એ જાણી તેને સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે. ત્યાં તાપસીના વેષમાં રહેલી શકુન્તલાનો તેને મેળાપ થાય છે. મારીય શકુન્તલાને ખમવાં પડેલાં દુઃખ માટે રાગની નિર્દોષતાનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે, અને એ રીતે તેમનું સુખ પરિપૂર્ણ બને છે.

પૃ. ૨૦

નેપથ્યે-૫૩૬૧ પાછળ : નેપથ્યં સ્યાજ્જવનિકા રંગભૂમિઃ પ્રસાધનમ્ ॥ ને : (નેતુઃ નેત્રયોઃ વા) પથ્યમ્ । (૧) વસ્ત્ર, (૨) નેત્રોને વસ્ત્ર બદલવાની ઓરડી, (૩) રંગભૂમિ, (૪) શણગાર ઇ. જાપલં-અવિચારી કામ. પ્રકૃતિ-સ્વભાવ. અભૂમિઃ-અયોગ્ય સ્થાન. અવિનયસ્ય-ઉદ્ધતાર્થ ને માટે. નુ સંશયાર્થે. સરખાવો : Apte's Guide, § 283 (b) નુ is very often compounded with the interrogative pronoun and its derivatives in the sense of 'possibly', 'indeed.' આ ઉપરાંત અમર૦ 'નુ પૃચ્છાયાં વિકલ્પે ચ ।' નિષિષ્યતે-અટકાવાય છે. શબ્દાનુસારેણ-શબ્દને અનુસરીને-જે બાળુથી અવાજ આવતો હતો, તે બાળુ નક્કી કરીને. સવિસ્મયમ્-વિસ્મયેન સહ યથા સ્યાત્ તથા (અવ્યયી.) વિસ્મય સહિત. અનુબધ્યમાનઃ અનુ+બન્ધ્ ગ. ૯, પરસ્મૈનું કર્મણિ વ. કૃ. અનુસરાતો. તપસ્વિની-મ્યામ્-બે તાપસીઓથી. અબાલસત્વઃ-ન બાલઃ અબાલઃ (નજૂ તઠ), અબાલસ્ય સત્ત્વમિવ સત્ત્વં યસ્ય સઃ (બ૦ વ્રી૦). મોટા માણસ જેટલી શક્તિવાળો; બાળકથી પણ અધિક શક્તિવાળો.

શ્લો. ૧ : અન્વય : અર્ધપીતસ્તનમ્ આમર્દક્લિષ્ટકેસરમ્
સિંહશિશુમ્ પ્રક્રીડિતુમ્ બલાત્કારેણ માતુઃ કર્ષતિ ॥

અર્ધપીતસ્તનમ્-અર્ધ પીતઃ (સુષુપ્ત સમાસ), અર્ધપીતઃ
સ્તનઃ યેન તં (બં વ્રી૦), જેણે સ્તન અર્ધો ધાવ્યો છે તેવું. માતુઃ
પંચમી વિભક્તિ તરીકે લઈ કર્ષતિ સાથે લેવાથી અર્થઘોતકતા વધે
છે : ‘મા પાસેથી ખેંચી લે છે.’ આમર્દક્લિષ્ટકેસરમ્-આમર્દેન
ક્લિષ્ટાઃ (તુ૦ ત૦), આમર્દક્લિષ્ટાઃ કેસરા यस્ય તમ્ (બંવ્રી૦)
જેની કશવાળી ખેંચતાણુને લીધે ચૂંથાઈ ગઈ છે તે. પ્રક્રીડિતુમ્-
રમવા માટે; પ્ર+ક્રીડ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું હેત્વર્થ કૃ. સિંહશિશુમ્-
સિંહસ્ય શિશુમ્ (ષ૦ ત૦), સિંહના બચ્ચાને. બલાત્કારેણ-બળ-
જબરીથી. આપાય શ્લોકમાં ભારતના વર્ચસ્વનો ખ્વનિ છે. કેટલીક વાર
માતુઃ અર્ધપીતસ્તનં એમ પણ શબ્દયોજના કરવામાં આવે છે :
‘માતાને જે અર્ધું ધાવ્યું છે.’

યદાનિર્દિષ્ટકર્મા-નિર્દિષ્ટમનતિક્રમ્ય યથાનિર્દિષ્ટં (અ૦ભા૦),
યથાનિર્દિષ્ટં કર્મ यस્ય સઃ (બં વ્રી૦), આગળ બતાવ્યા પ્રમાણે
કામ કરતો. જૃમ્મસ્વ-જૃમ્મ ગ. ૧, આત્મને. (ગાત્રચિતાને), મુખ
ઉઘાડવું; આત્માર્થ ૨ પુ. એ. વ. મોં ઉઘાડ. અવિનીત-ન વિનીત
(નજૂ ત૦), વિનયશીલ નહિ તે; તોફાની; વિનીત-વિ+ની ગ. ૧,
પરસ્મૈ.નું કર્મ. ભૂ. કૃ. અપત્યનિર્વિશેષાણિ-નિર્ગતઃ વિશેષઃ યેભ્યઃ
તાનિ (બંવ્રી૦), અપત્યેભ્યઃ નિર્વિશેષાણિ (પં૦ત૦), બાળકથી
બુદ્ધિ નહિ. સત્ત્વાનિ-પ્રાણીઓ. વિપ્રકરોષિ-વિ+પ્ર+ક્ર ગ. ૮,
પરસ્મૈ. ૨ પુ. એ. વ. વર્ત. પીડા આપે છે. હન્ત-સરખાવોઃ
Apte's Guide, § 305 હન્ત is used in the following
senses : (1) ‘joy’, ‘surprise’, ‘hurry’ such as is
expressed by ‘oh’ in English. અહીં એક પ્રકારની અજ-
યમી બતાવવા પ્રયોગ છે. સરખાવોઃ અમર૦ ‘હન્ત દુર્ષેડુકમ્પાયાં
વાક્યારમ્ભવિષાદયોઃ ।’ -સંરમ્ભઃ તોફાન. સ્થાને-યોગ્ય જ છે

જે; આના ઉપયોગ માટે સરખાવો : Apte's Guide § 304 : સ્થાને
 is used as adverb in the sense of 'justly', 'properly'
 etc. **સર્વદમન:-સર્વાન્ દમયતિ** इति, જે અધાને પોતાના કાબૂ
 નીચે લાવે છે તે; ऋषिઓએ ભરતનું સર્વદમન નામ પાડ્યું હતું.
કૃતનામધેય:-નામન્+ધેય (સ્વાર્થતદ્ધિત : આ તદ્ધિત લગાડયાથી
 અર્થમાં ફેરફાર થતો નથી અને નામન્ તથા માગને તે લગાડવામાં
 આવે છે.) **કૃતં નામધેયં यस्य सः (ब० व्री०)**, જેનું નામ પાડ-
 વામાં આવ્યું છે તેવો. **औरसः-उरसः जातः**, પોતાની ધર્મપત્નીથી
 થયેલો પુત્ર. મનુસ્મૃતિ, અધ્યાય ૯, શ્લો. ૧૫૯-૬૦ ખાર પ્રકારના
 પુત્રો ગણાવે છે, તેમાં **औरस**, ક્ષેત્રજ, દત્ત વગેરે પ્રકારના પુત્રોનો
 ઉલ્લેખ છે; **औरसो धर्मपत्नीजः** 1-યાસવલક્ય. **स्निह्यति-स्निह**
 સમમી વિભક્તિ લે છે. See Apte's Guide, § 94. **अनपत्यता**
 -અપુત્રદશા. **अविद्यमानं अपत्यं यस्य सः अनपत्यः (ब० व्री०)**,
अनपत्यस्य भावः अनपत्यता । वत्सलयति-नामक्रियापदः वत्सल,
वत्स (वा०उ०)+**ल** (તદ્ધિત)=વહાલવ.ળું વિશેષણ ઉપરથી નામ, સ્નેહ
 યુક્ત બનાવે છે. **केसरिणी-सिंहण्. लङ्घयिष्यति-यदी आवशे, डुमले।**
 કરશે; **लङ्घू** ગ. ૧૦, પરસ્મૈ. નું સામાન્ય ભવિષ્ય ૩ પુ. એ. વ.
 કાળ. **पुत्रक-पुत्र+क** તદ્ધિત વહાલ કે નાનાપણું બતાવવા, વહાલું
 બન્યું. **बलीयः-बलवत्** અગ્રયનું તુલનાદર્શક ૩૫ **बलीयस्** બહુ બ.

પ્રલો. ૨ : અન્વય : **स्फुलिङ्गावस्थया पद्यापेक्षः वह्निः**
इव स्थितः अयम् बालः मे महतः तेजसः बीजम् प्रतिभाति ॥

પ્રતિભાતિ-લાગે છે; તેની સાથે મેની ચતુર્થી જુઓ, દ્વિતીયા
 પણ વપરાય છે. કાલિદાસ સામાન્યતઃ ચતુર્થી વાપરે છે. **स्फुलिङ्गा-**
वस्थया-स्फुलिङ्गस्य अवस्थया (ब० त०) તણખાના ૩૫માં.
पद्यापेक्षः-पद्यानां अपेक्षा यस्य सः (ब. व्री०), અથવા **पद्यान्**
अपेक्षते (उप. तत्पु.) શાકડાની જેને અપેક્ષા છે તેવો.

બાલમૃગેન્દ્ર-બાલશ્ચાસૌ મૃગેન્દ્રશ્ચ (કર્મ૦), મૃગાણાં હન્દ્ર
(બ૦ ત૦), સિન્હુન્ અચ્ચુન્. ક્રીડનકન્-રમકકુન્.

પૃ૦ ૨૧

દેહિ પતત્-તે આપ, પતદ્ નપું. દ્વિતીયા એ. વ., પતદ્-
પનત્ । પ્રસારયતિ-પ્રસારે છે; પ્ર+સૃન્ પ્રેરક૩પ. ચક્રવર્તિલક્ષણમ્-
ચક્રવર્તિનઃ લક્ષણમ્ (બ૦ ત૦) ચક્રવર્તી રાગ્મની સામુદ્રિક નિશાની.
અનેન ધાર્યતે-એનાથી ધરાય છે.

વાચામાત્રેણ-વાચયા પવ (સુણુપ્ સમાસ), વાણી માત્રે
કરીને. વિરમયિતુમ્-વિ+રમ્ ગ. ૧, ૫૨૨મૈ. નું પ્રેરક૩પ વિરમયિતુન્
હેત્વર્થ કૃ. અટકાવવાને. મદીય ઉટજે-મદીયે ઉટજે, મારી ઝૂંપડીમાં.
વર્ણચિત્રિતઃ-વર્ણૈઃ ચિત્રિતઃ (તૃ૦ ત૦), (વિવિધ) રંગોથી ચીતરેલો.
મૃત્તિકામયૂરઃ=મૃત્તિકારચિતો મયૂરઃ (મધ્યમપદલોપી કર્મ૦),
માટીનો બનાવેલો મોર. તમ્ અસ્ય ઉપહર-તેને આને માટે લાવ.

સ્પૃહયામિ-સ્પૃહ ગ. ૧૦, ૫૨૨મૈ. ઇચ્છેલી વસ્તુની ચતુર્થી
વિભક્તિ લે છે. દુર્લલિતાય-દુષ્ટં લલિતં યસ્ય તસ્મૈ (બ૦ વ્રી૦),
જેનું આચરણ તોફાની છે તે.

પ્રલો. ૩ : અ-વયઃ અનિમિત્તહાસૈઃ આલક્ષ્યદન્તમુકુલાન્
અવ્યક્તવર્ણરમણીયવચઃપ્રવૃત્તીન્ અઙ્કાશ્રયપ્રણયિનઃ તનયાન્
વહન્તઃ તદ્ગ્જરજસા ધન્યાઃ મલિનીભવન્તિ ॥

આલક્ષ્યદન્તમુકુલાન્-દન્તાઃ મુકુલાઃ દ્વ (કર્મ૦) ઈષત્
લક્ષ્યાઃ આલક્ષ્યાઃ, આલક્ષ્યાઃ દન્તમુકુલાઃ યેષામ્ તાન્ (બ૦ વ્રી૦),
જેના કળી જેવા દાંત જરા જરા દેખાય છે તેવા. અનિમિત્તહાસૈઃ-
અવિચ્છિન્ન નિમિત્તં યેષુ તે (બ૦ વ્રી૦), અનિમિત્તાઃ હાસાઃ
(કર્મ૦), તૈઃ, કારણ વિનાના હાસ્યે કરીને. અવ્યક્ત...વચઃપ્રવૃ-
ત્તીન્-ન વ્યક્તાઃ અવ્યક્તાઃ (નઙ્ ત૦), અવ્યક્તાઃ વર્ણાઃ યાસુ
તાઃ (બ૦ વ્રી૦), અવ્યક્તવર્ણાઃ પવં ચ રમણીયાશ્ચ (કર્મ૦),

અવ્યક્તઘર્ષરમણીયાઃ વચસાં પ્રવૃત્તયઃ યેષાં તાન્ (બ૦ વ્રી૦), જેના કાલાકાલા બોલને લીધે રમણીય એવા બોલવાના યત્નો છે. અઙ્કાશ્રયપ્રણયિનઃ-અઙ્કે આશ્રયઃ (સ૦ ત૦), અઙ્કાશ્રયે પ્રણયિનઃ (સ૦ ત૦), બોળા ઉપર બેસવાની માગણી કરતાં. વહન્તઃ-ધારણ કરતા. ઘન્યાઃ-ભાગ્યશાળી માણસો. તદ્વક્ત્રજસા-તેષાં અઙ્કાનાં રજસા (બ૦ ત૦), તેમનાં અંગોની ધૂળથી. મલિનીભવન્તિ-ન મલિનાઃ અમલિનાઃ । અમલિનાઃ મલિનાઃ સંપદ્યન્તે, મલિની-ભવન્તિ (નિવ ૩૫), મલિન થાય છે.

મોહય-મુચ્ચુન્ પ્રેરક, છોડાવ. દુર્મોકહસ્તપ્રદેશ-દુઃસ્થેન મુચ્ચતિ યતમિતિ દુર્મોકઃ । દુર્મોકશ્ચાસૌ હસ્તપ્રહશ્ચ (કર્મ૦), તેન, ન છૂટે તેવી હાથની પકડથી. હસ્તેન પ્રહઃ (ત૦ ત૦), હસ્ત-પ્રહઃ-હાથની પકડ. ડિમ્બલીલયા-ડિમ્બસ્ય લીલયા (બ૦ ત૦), બાળકની રમતથી. બાધ્યમાનં-બાધ્ ગ. ૧, આત્મને. તું કર્મણિ વ. ૬. પીડાતા.

શ્લો. ૪ : અન્યય : एवम् आश्रमविरुद्धवृत्तिना त्वया सत्त्वसंश्रयसुखः अपि संयमः कृष्णसर्पशिशुना चन्दनः इव जन्मनः किमिति दूष्यते ॥

આશ્રમવિરુદ્ધવૃત્તિના-આશ્રમેણ વિરુદ્ધા (ત૦ તત્પુ૦), આશ્રમવિરુદ્ધા વૃત્તિઃ યસ્ય તેન (બ૦ વ્રી૦), ત્વયા સાથે બાધ છે : આશ્રમથી વિરુદ્ધ જેનું આચરણ છે એવા તારાથી. જન્મતઃ-જન્મથી જ (નક્કી થયેલો, યોગ્ય) સત્ત્વસંશ્રયસુખઃ-સત્ત્વાનાં સંશ્રયઃ યસ્મિન્ સઃ (બ૦ વ્રી૦) સત્ત્વસંશ્રયશ્ચ સુખશ્ચ (કર્મ૦), પ્રાણીઓને જેણે આશ્રય આપ્યો છે તેવો અને તેને લીધે સુખકારક. [આ પ્રમાણે રાધવભટ્ટ સમાસ છોડે છે.] પરંતુ સત્ત્વાનાં સંશ્રયઃ (બ૦ ત૦), તસ્મૈ સુખઃ (ચ. ત૦), પ્રાણીઓના આશ્રયરૂપ હોવાને લીધે સુખકારક; આ વિશેષણ રાધવભટ્ટ સંયમઃ એકલાની સાથે લે છે,

છતાં ચંદનને પણ લાગુ પાડે છે. **કૃષ્ણસર્પશિશુના**—**કૃષ્ણઆસૌ**
સર્પશ્ચ (કર્મ૦), તસ્ય શિશુના (ષ૦ ત૦), કાળા નાગના કણાથી.
દૂષ્યતે-દૂષ ગ. ૧૦, કર્મણિ. ૩ પુ. એ. વ. દૂષિત કરાય છે.

ભદ્રમુખ-ભદ્રં મુખં યસ્ય સઃ (બ૦ વ્રી૦), જેનું મુખ કલ્યાણ-
 કારણ છે. **ભદ્રમુખ, સૌમ્ય** વગેરે શબ્દો, આલંકારિકાના અભિપ્રાયે,
 સામાન્ય પાત્રો ઉચ્ચ પાત્રોને બોલાવવા વાપરે છે. **આકારસદૃશં-**
આકારેણ સદૃશં (તૃ૦ ત૦), આકૃતિને યોગ્ય. **ચેષ્ટિતમ્-આચરણ-**
સ્થાનપ્રત્યયાત્-સ્થાનસ્ય પ્રત્યયાત્ (ષ૦ ત૦), સ્થાનના વિશ્વાસને
 લીધે. **પવંતર્કિણઃ-આ** પ્રકારનો તર્ક કરવાવાળા. રાજા સૂચવે છે કે
 આ તો ઋષિઓનું સ્થાન છે એટલે તે આજક સર્વદમનને ઋષિકુમાર
 માની શકે; એનું આચરણ તો તેની પરાક્રમી આકૃતિને અનુકૂળ જ
 છે. **યથામ્યર્થિતમ્-અમ્યર્થિતમનતિક્રમ્ય (અ૦ મા૦),** પ્રાર્થના
 કરાયા પ્રમાણે, ભાગણી કરાયા પ્રમાણે. **અનુતિષ્ઠન્-કરતો. બાલસ્પર્શમ્**
ઉપલભ્ય-આજકનો સ્પર્શ પામીને. આત્મગતમ્-પોતાની સાથે; મનમાં.

પૃ. ૨૨

શ્લોક : ૫ અન્વય : કસ્યાપિ કુલાઙ્કુરેણ અનેન ગાત્રેષુ
સ્પૃષ્ટસ્ય મમ પવં મુખં (તર્હિ) અયમ્ યસ્ય કૃતિનઃ અજ્ઞાત્
પ્રરુદઃ તસ્ય ચેતસિ કાં નિર્વૃત્તિ (સઃ) કુર્યાત્ ॥

કુલાઙ્કુરેણ-કુલસ્ય અઙ્કુરેણ (ષ૦ ત૦), કુળના અંકુ-
 રથી-દીકરાથી. **નિર્વૃત્તિ-સુખ. યસ્ય અજ્ઞાત્ પ્રરુદઃ-જેના દેહમાંથી**
એ જાગ્યો છે. અંકુરતું રૂપક **પ્રરુદઃ** સાથે કેવું બંધબેસતું છે તે જુઓ.
કૃતિનઃ-ભાગ્યશાળીના. પ્રરુદઃ-પ્ર+રુદ્ધ ગ. ૧, પરસ્મૈ. નું કર્મ ભૂ.
કૃ. જાગેલો.

નિર્વૃત્ત્ય-ધ્યાનપૂર્વક જોઈને. સંવાદિની-મળતી આવતી. વિ-
સ્માપિતા-વિ+સ્મિ ગ. ૧, આત્મને. નું પ્રેરકરૂપ વિસ્માપયતિનું
કર્મ. ભૂ. કૃ. સ્ત્રીલિંગ, વિસ્મિત કરાયેલી. અપરિચિતસ્યાપિ

સેડપ્રતિલોમઃ સંવૃત્તઃ—અપરિચિત હોવા છતાં પણ તમને તે પ્રતિકૂળ બન્યો નથી. **પ્રતિગતં લોમ યસ્ય સઃ** (પ્રાદિ. ૬૦ વ્રી૦), **ન પ્રતિલોમઃ** (નજૂ ત૦) **અપ્રતિલોમઃ** (પ્રતિલોમઃ—વાળની સામે; એટલે વિરુદ્ધનું), પ્રતિકૂળ નહિ, સાનુકૂળ. સરખાવો અનુલોમ અને પ્રતિલોમ લગ્ન. **સંવૃત્તઃ**—સં+વૃત્ તું કર્મ. જૂ. કૃ. થયો છે. બાળક તોફાન કરતો હતો તે રાગના વચ્ચે પડવાથી શાંત થયો. રાગ તે બાળકને અપરિચિત હતો, છતાંય નમ્ર બની ગયો તે તાપસીને આશ્ચર્ય કરે છે.

ઉપલાલયન્—લાડ લડાવીને. **વ્યપદેશઃ**—વંશ. **ન ચેત્**—જો ન હોય તો. **ચેત્** (જો) વાક્યારંભે વપરાતું નથી. **૧કાન્વયઃ**—૧કઃ **અન્વયઃ યસ્ય સઃ** (૬૦ વ્રી૦), જેનો સમાન જ વંશ છે તે. **અતઃ સ્વલુ**—આથી જ ખરેખર. **અત્રભવતી**—**ભવતુ**ને અત્ર (પાસે હોય તો) અને તત્ર (હાજર ન હોય તો) પૂર્વે લગાડાય છેઃ માનનીય બાઈ. **મદનુકારિણમ્**—મને મળતો આવતો. **મામ્ અનુકરોતીતિ** (૫૦ ત૦) **પૌરવાણામ્-પુરોઃ ભવાઃ પૌરવાઃ**, પુરુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા. **અન્ત્યં-અન્તે ભવં અન્ત્યં**, છેવટનું, શ્રદ્ધાવસ્થાનું. **કુલવ્રતમ્-કુલસ્ય વ્રતમ્** (૬૦ ત૦), કુળનું વ્રત.

પ્રલોક : ૬. અ-વયઃ યે પૂર્વે ક્ષિતિરક્ષાર્થે રસાધિકેષુ ભવનેષુ નિવાસમ્ ડશન્તિ, તેષાં પશ્ચાત્ નિયતૈકયતિવ્રતાનિ તરુમૂલાનિ ગૃહીભવન્તિ ॥

રસાધિકેષુ-અધિકાઃ રસાઃ યેષુ (૬૦ વ્રી૦), અથવા **રસૈઃ અધિકેષુ** (ત૦ ત૦) રસથી ભરપૂર. **ભવનેષુ**—મહેલોમાં. **પૂર્વમ્**—પહેલાં, યૌવનમાં. **ક્ષિતિરક્ષાર્થમ્-ક્ષિતેઃ રક્ષા** (૬૦ ત૦), **ક્ષિતિરક્ષાયૈ શ્વમ્ કર્મણિ** યથા સ્યાત્ તથા (૬૦ મા૦) પૃથ્વીના રક્ષણ માટે. **ડશન્તિ-વશ** ગ. ૨, ૫૨૨મ્. વર્ત. ૩ પુ. બ. વ. ૪૨૭ છે. **નિયતૈકયતિવ્રતાનિ-નિયતં ૧કમેવ યતીનાં વ્રતં** યેષુ (૬૦ વ્રી૦), જ્યાં કેવળ યતિ તરીકેનું વ્રત અત્યંત નિયમ-

પૂર્વક આચરાય છે. આચારવર્તના રાજ્યોમાં રાજ્ય છોડી વૃદ્ધાવસ્થામાં. સંન્યસ્ત લેવાની પ્રથા હતી; કાલિદાસ તેની કૃતિઓમાં આ પ્રથાનો વારંવાર ઉલ્લેખ કરે છે. **પશ્ચાત્-પાછળથી**, એટલે વૃદ્ધાવસ્થામાં **તરુમૂલાનિ-તરુણાં મૂલાનિ (બં તં)**, વૃક્ષોનાં મૂળ. **ગૃહીભવન્તિ-ન ગૃહાણિ અગૃહાણિ, અગૃહાણિ ગૃહાણિ ભવન્તિ (ચિવ ૩૫)** નું ૩ પુ. બ. વ. ધરૂપ થાય છે.

આત્મગત્યા-આત્મનઃ ગત્યા (બં તં), પોતાની મરણથી. **માનુષાણાં-મનુષ્યોનો**. **વિષયઃ-પ્રદેશ**. પોતાની મરણથી માનવ અહીં ન આવી શકે; દેવની તેને મદદ હોય તો જ અહીં આવી શકે. **અપ્સરઃસંબન્ધે-નાસ્ય જનન્યેન્ય ઈત્યાદિ-અપ્સરાના સંબંધને લીધે આ બાળકની માતાએ તેને દેવોના ગુરુ (કશ્યપ)ના આશ્રમમાં જન્મ આપ્યો**. **અપવાર્ય-બાળુએ જઈને**. **દ્વન્ત-અહા ! આનંદસૂચક ઉદ્ગાર**. **આશાજનનમ્-આશાને પેદા કરનાર**. **પ્રકાશમ્-મેટી**. **તત્રભવતી-તે બાઈસાહેબ**. **કિમાખ્યસ્ય-કા આખ્યા યસ્ય તસ્ય (બં વ્રીં)**, કયા નામના. **રાજર્ષેઃ-રાજા ઋષિઃ** **इव (કર્મં) તસ્ય, રાજર્ષિનાં**. **ધર્મદારપરિત્યાગિનઃ-ધર્માય દારાઃ (ચં તં)**, અથવા ધર્મેણ ક્રુદ્ધાઃ **દારાઃ (મધ્યમપદં)** **ધર્મદારાણાં પરિત્યાગિનઃ (બં તં)**, પોતાની ધર્મપત્નીનો ત્યાગ કરનાર. **સંકીર્તયિતુમ્=સં + કૃત્ ગ. ૧૦**, ઉભય.નું હેતુર્થ ક્ર. કહેવાને. **ચિન્તયિष्यति-વિચાર કરશે**. **સ્વગતમ્-પોતાના મન સાથે**. **લક્ષ્યીકરોતિ-(ચિવ ૩૫)**, **ન લક્ષ્યમ્ અલક્ષ્યમ્**. **અલક્ષ્યં લક્ષ્યં કરોતિ** **इति लक्ष्यीकरोति (મને જ)** ક્ષાય પડે છે. **નામતઃ-નામન્ + તઃ (પંચમી વિભક્તિદર્શક તદ્વિત)**, નામથી. **અથવાનાર્યઃ પરદારવ્યવહાર-પારકાની પત્ની સંબંધી વાતચીત કરવી એ ગૃહસ્થને હાજરે એવું નથી**. **અનાર્યઃ-‘અ’ અપ્રાશસ્ત્યના અર્થમાં નકારનો પ્રયોગ છે**. આર્યને યોગ્ય નહિ તેવો. **પરદારવ્યવહારઃ-પરેષાં દારાણાં વ્યવહારઃ (બં તં)**, પારકાની પત્ની વિષેની વાતચીત. સરખાવો ‘નીતિશતક’ શ્લોક ૨૬ : **યુવતિજનકથામૂકભાવઃ પરેષામ્** ।

રાજની ઉત્તમ પ્રકારની નીતિ ઉપર આ બોલ પ્રકાશ નાખે છે. મૃન્મ-
યૂરહસ્તા-મૃદ્વચિતો મયૂરઃ (મધ્યમપદ૦) મૃન્મયૂરઃ હસ્તે યસ્યાઃ
સા (બ૦ વ્રી૦), જેના હાથમાં માટીનો મોર છે તે (તાપસી). શકુ-
ન્તલાવણ્યં પ્રેક્ષસ્વ-શકુન્તસ્ય લાવણ્યં (પ૦ત૦), પક્ષીનું સૌન્દર્ય.
કવિ કારણસર શકુન્ત શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે; જેથી અક્ષરસંઘટનાને
લીધે શકુન્તલાનો નામનિર્દેશ ગર્ભિત રીતે આ બોલમાં આવી
ગયો. સર્વદમન પોતાની માતાના નામોચ્ચારથી આકર્ષાય છે. નામ-
સાદૃશ્યેન-સદૃશસ્ય ભાવઃ સાદૃશ્યમ્ । નામ્નઃ સાદૃશ્યમ્ (પ૦
ત૦), નામના સરખાપણાથી. માતૃવત્સલઃ-માતુઃ વત્સલઃ અથવા
માતરિ વત્સલઃ આ બે રીતે સમાસને છૂટો પાડી શકાય. (૧) માનો
લાડકો, (૨) મા તરફ વહાલ બતાવનાર. અસ્ય... મળિતોડસિ-બીજી
તાપસી પોતાના બોલનો ખરો અર્થ સમજાવે છે.

પૃ૦ ૨૩

આત્મગતમ્-પોતાના મનમાં. માતુઃ આલ્યા-માતું નામ. નામ-
ધેયસાદૃશ્યાનિ-નામધેયાનાં સાદૃશ્યાનિ, નામોનાં સરખાપણાં. અપિ
નામ...કલ્પેત-અપિ નામનો વાક્યમાં પ્રયોગ પ્રશ્નાર્થનો અર્થ
સૂચવે છે. પ્રસ્તાવઃને બદલે નામમાત્રપ્રસ્તાવઃ એ સારી અને અર્થ-
સૂચક વાચના છે-નામ માત્રનો ઉલ્લેખ. મૃગતૃણિકા દ્વ-ઝંઝવાની
માફક. વિષાદાય કલ્પેત-નિરાશા લાવે. કલૂપ્ ચતુર્થી વિભક્તિ
લે છે. આર્યે-આર્યા સ્ત્રી., સંખો. વિ. એ. વ. હે આર્યા ! રોચતે-
જે વસ્તુ તરફ રુચિ બતાવવાની હોય તેની ચતુર્થી વિભક્તિ મૂકવામાં
આવે છે. મ ષ્વ-મે ષ્વ । મદ્રશ્ચાસૌ મયૂરશ્ચ (કર્મ૦), સુંદર
મોર. સોદ્વેગમ્-ઉદ્વેગેન સદૃશ યથા સ્થાત્તથા (અવ્યયીભાવ),
ઉદ્વેગપૂર્વક; શોકપૂર્વક. રક્ષાકરણ્ડકમ્-રક્ષાયૈ કરણ્ડકમ્ (બ૦
ત૦) બાળકનું અનિષ્ટમાંથી રક્ષણ કરવા માટેનું માદળિયું; એટલે કે
મંત્રેશ્વી વસ્તુ નાની દાબડીમાં મૂકી તેને કાંડા ઉપર બાંધવામાં આવે
છે તે. અહીં માદળિયામાં અપરાજિત નામે વનરપતિ બાંધવામાં આવી

હતી. મણિબન્ધે-કાંડા ઉપર. અલમલમાવેગેન-ગભરાટ મા કરે. સિંહશાવધિમર્શત્-સિંહસ્ય શાવસ્ય વિમર્શત્ (૧૦ ત૦), સિંહના બચ્ચાની ખેંચતાણુને લીધે. પરિઘ્રષ્ટં-પરિ+ઘ્રશ્ન તું કર્મ. ભૂ. કૃ. પડી ગયેલું. આદાતુમ્-આ+દા ગ. ૩, આત્મને. હેતવર્થ કૃ. લેવાને. મા સ્ત્રુ મા સ્ત્રુ દ્વદમવલમ્બ્ય-આ શબ્દો તાપસી ગભરાટમાં ખોલી છે. જુઓ ભાષાંતર. અબલમ્બ્ય-લઈ ને; અવ+લમ્બૂ તું સંખ. ભૂ. કૃ. ઉરોનિહિતહસ્તે-ઉરસિ નિહિતૌ હસ્તૌ યામ્યામ્ તે (૧૦ વ્રી૦), જેમણે પોતાની છાતી ઉપર હાથ મૂક્યો છે (તેવી તાપસીઓ). આ ક્રિયામાં તેમના બચતું અને એકાએક બચનિવારણથી થતા વિસ્મયનું સૂચન છે. પ્રતિષિદ્ધા:-અટકાવાયેલા; પ્રતિ+સિધ્ તું કર્મ. ભૂ. કૃ. કિમર્થે-શા માટે. જાતકર્મસમયે-જાતસ્ય કર્મણઃ સમયે (૧૦ ત૦), 'જાતકર્મ'ની ક્રિયા એ બાળકની ગળથૂથીની ક્રિયાને મળતી ક્રિયા છે; જન્મ વખતની ક્રિયા. મનુસ્મૃતિઃ અધ્યાય ૨, શ્લોક ૨૭ : પ્રાક્ષનાભિવર્ધનાત્પુંસાં જાતકર્મ વિધીયતે। મન્ત્ર-વત્પ્રાશનં ચાસ્ય દ્વિરણ્યમધુસર્પિષામ્॥ (મનુસ્મૃતિ અ. ૨, શ્લોક ૨૫) આ ક્રિયા પિતા કરે છે, અને તે વખતે મંત્રપૂર્વક બાળકને મધ અને ઘી સોનાને અડાડીને ખવરાવવામાં આવે છે. જાતકર્મણઃ સમયે-જાતકર્મની ક્રિયા સમયે. માતાપિતરૌ-માતા ચ પિતા ચ (બંદ્ર), માતાપિતરૌ માતરપિતરૌ, અને પિતરૌ. આત્માનં વર્જયિત્વા-છોડીને, સિવાય. ભૂમિપતિતાં-ભૂમૌ પતિતાં (સ૦ ત૦) પૃથ્વી ઉપર પડેલી. અથ ગૃહ્ણાતિ-અને પકડે તો? અસ્યાઃ પ્રત્યક્ષીકૃતા વિક્રિયાઃ; અસ્યાઃ-ઓષધિને માટે છે; વિક્રિયા-ફેરફાર; પ્રત્યક્ષીકૃતા-અક્ષણોઃ પ્રતિગતમ્ (અવ્યયી૦) પ્રત્યક્ષમ્ તું ચ્વિરપ્રત્યક્ષીકરોતિ-તું કર્મ. ભૂ. કૃ. સ્ત્રીલિંગ પ્રથમા એ. વ. નજરે-નજર ખેંચેલી. અનેકશઃ-અનેક વાર. અમિનન્દામિ-હર્ષથી આવકારું. પરિષ્વજતે-મેટે છે. પહિ-આ+હ ગ. ૨, પરસ્મૈ. આજ્ઞાર્થ ૨ પુ. એ. વ., આવ વૃત્તાન્તં-વૃત્તસ્ય અન્તમ્ (૧૦ ત૦), આખી હકીકત.

નિયમવ્યાપૃતાયૈ-નિયમે વ્યાપૃતાયૈ (સં તં), વિ+આ+પૂ ગ. ૩, પરસ્મૈ. નું કર્મ. ભૂ. કૃ. રોકાયેલી. **નિયમ-વ્રતનું** અનુષ્ઠાન. **નિ+વિદ્** નું પ્રેરક નિવેદયતિ 'જણાવવું', હમેશાં ચતુર્થી વિભક્તિ લે છે. **નિષ્ક્રાન્તે-નિસ્ર-ક્રમ** ગ. ૧, આત્મને. ગ. ૪, પરસ્મૈ. નું કર્મ. ભૂ. કૃ. **નિષ્ક્રાન્ત** નું સ્ત્રીલિંગ, પ્રથમા દ્વિ. વ., (તે બંને તાપસી) જતી રહે છે.

માતુઃ સકાશમ્-માતાની પાસે; સકાશમ્ ૫ષ્ઠી વિભક્તિ લે છે. **ગમિષ્યામિ-ગમ્**નું સામાન્ય ભવિષ્ય ૧ પુ. એ. વ. હું જઈશ. **માતરમ્ અમિનન્દિષ્યસિ-માતાને અભિનંદન આપશે. અમિ+નન્દ** ગ. ૧ પરસ્મૈ. સામાન્ય ભવિષ્ય ૨ પુ. એ. વ. **વિવાદઃ-વિરુદ્ધઃ વાદઃ** **વિવાદઃ** વિરોધ; આજકે વિરોધ કર્યો કે મારા પિતા દુષ્યંત છે, તમે નથી. એ વિરોધ જ, પોતે દુષ્યંત છે અને એનો પિતા છે તેની ખાતરી કરાવે છે. **પ્રત્યાયયતિ-પ્રતિ+દ** ગ. ૨, પરસ્મૈ.નું પ્રેરક ૩ પુ. એ. વ. વિશ્વાસ કરાવી આપે છે; ખાતરી કરાવી આપે છે.

ઉપરના પાઠમાં દુષ્યન્તનો, આજકે સર્વદમન સાથેનો સંબંધ, સૂક્ષ્મ ધ્વનિ અને સૂચનોદ્વારા, છેવટે સ્થાપિત કરવાનું કાલિદાસનું અપૂર્વ કલાકૌશલ દેખાઈ આવે છે. આખીય સૂચનપરંપરાનું પૃથક્કરણ નીચે પ્રમાણે છે :

હૃદયની લાગણીઓની સાબિતી :

(૧) **કિં નુ સ્તુ બાલેઽસ્મિન્નૌરસ** इव ધત્યાદિ.

(૨) **મહતસ્તેજસો બીજં** ધત્યાદિ શ્લોક.

(૩) **સ્પૃહ્યમિ સ્તુ દુર્લલિતાયાસ્મૈ.**

(૪) **બાલસ્પર્શમુપલભ્ય**

સૂચનદ્વારા મળતી સાબિતી :

(૧) **કથં ચક્રવર્તિલક્ષણં** ધત્યાદિ.

(૨) **પથમાશ્રમવિરુદ્ધવૃત્તિના** ઇત્યાદિ આખો શ્લોક.

(૩) **ઉભયોઃ સંવાદિન્યાકૃતિઃ** ઇત્યાદિ.

સીધેસીધી સાબિતી :

(૧) **પુરુવંશઃ** એમ તાપસીના જણાવ્યા પછી રાજા કહે છેઃ
અકાન્વયો મમ [પ્રથમમાશાજનનં]

(૨) **અપ્સરઃસંબંધેન** ઇત્યાદિ [**દ્વિતીયમાશાજનનમ્.**]

(૩) **શકુન્તલાવણ્યમાં** અપ્સરસંબંધનાથી ગભિત રહેલું **શકુન્તલાનું** નામ અને તે સાંભળી સર્વદમનનું ઔત્સુક્ય.

(૪) **રક્ષાકરણકદ** રાજાએ હાથમાં ઝાલ્યું, અને તે ઋષિના વચન પ્રમાણે સર્પે બન્યું નહિ, એટલે દુષ્યન્ત બાળકનો પિતા હોવો જોઈએ એમ સંપૂર્ણ સાબિતી.

રાજાના છેલ્લા શબ્દોઃ **કથમિવ સંપૂર્ણમપિ મે મનારથં નામિનન્દામિ** । દુષ્યન્તના દિલનો આ ચડકાર શકુન્તલાને નજરે-નજર મળવાનો છે.

૯

દુષ્યન્તની પુત્રપ્રાપ્તિ

[પડદા પાછળ]

અવિચારી તોફાન મા કર; કેમ તારા સ્વભાવ ઉપર જ ગયો ?

રાજા—[કાન ઢર્ધ] અવિનયનું આ સ્થાન નથી; (તો) કોણ, વારુ, આ અટકાવાય છે ? [શબ્દને અનુસરી, જોતાં; વિસ્મયપૂર્વક] અહો, કોણ હશે આ તાપસીઓથી પાછળ પડાયેલો, બાળકના જેટલી નહિ (=બાળકથીયે અધિક) એવી શક્તિવાળો બાળક—

જેણે સ્તનને અર્ધા ધાવ્યા છે, જેની કેશવાળી ખેંચતાણને લીધે

ચૂંથાઈ ગઈ છે એવા સિંહના બચ્ચાને રમવા માટે તેની માતા પાસેથી બળાતકારે ખેંચે છે ? (૧)

[પછીથી ઉપર બતાવેલું કાર્ય કરતો બાળક બે તાપસીઓ સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

બાળક—ઉઘાડ, સિંહ, (તારું મોં), મારે તારા દાંત ગણવા છે.

પહેલી તાપસી—અલ્યા તોફાની, (અમારાં) બાળકથી (અમારે મન) જુદાં નહિ એવાં પ્રાણીઓને શા માટે રંજકે છે ? અરે, તારું તોફાન તો વધે છે ! ઋષિલોકોએ તારું નામ ‘સર્વદમન’ પાડ્યું છે તે ખરેખર ખરેખર જ છે !

રાજા—કેમ વારુ મારા મનમાં આ બાળક ઉપર દિલના દીકરા જેવું વહાલ થાય છે ! ખરેખર (મારી) અપુત્ર અવસ્થા મને (આ બાળક તરફ) વત્સલ બનાવે છે !

બીજી તાપસી—જે એના બચ્ચાને છોડીશ નહિ, તો આ સિંહજી ખરેખર તારા ઉપર ધસી આવશે.

બાળક—[સ્મિતપૂર્વક] ઓહો, મને ખરે જ બહુ બીક લાગે છે !
[હોઠ કાઢી બતાવે છે.]

રાજા—બળતણની અપેક્ષાવાળો અગ્નિ, તણખાની અવસ્થામાં રહી હોય, એવો આ બાળક મને મહાન જ્યોતિનું બીજ લાગે છે. (૨)

પહેલી તાપસી—ભાઈ, આ સિંહના બચ્ચાને છોડી દે; તને બીજું રમકડું આપીશ.

બાળક—ક્યાં છે ? એ આપો ને !

[એમ કહી હાથ લંબાવે છે.]

રાજા—(બાળકનો હાથ જોઈ) શાથી ? આણે ચક્રવર્તીરાજાનું ચિહ્નો પણ ધારણ કર્યાં છે !

બીજી તાપસી—અલી સુપ્રતે, માત્ર બોલ્યેથી એને અટકાવવાનું

અનવાનું નથી. તું જ; ઋષિકુમાર માર્કણ્ડેયનો (વિવિધ) રંગોથી
ચીતરેલો માટીનો મોર મારી ઝૂંપડીમાં છે—આને માટે લઈ આવ ને.

પહેલી તાપસી—સારું.

[એમ કહી જાય છે.]

બાળક—ત્યાં સુધી હું તો આનાથી જ રમીશ !

[એમ કહી તાપસીને જોઈ હસે છે.]

રાજા—ખરેખર, આ તોફાની તરફ મને વહાલ થાય છે :

અકારણુ શિમતને લીધે જેમના કળી જેવા દાંત આછાઆછા
દેખાય છે, કાલાકાલા બોલથી ગમી જાય એવા જેમના બોલવાના
પ્રયત્નો છે, બોળા ઉપર બેસવાને જે તલસી રહ્યા છે—એવા દીક-
રાઓને લેતાં જે (પિતાઓ) તેમનાં (દીકરાઓનાં) ગાત્રોની ધૂળથી
મેલા થાય છે તેઓ ધન્ય છે ! (૩)

તાપસી—ઠીક ! (શબ્દશઃ=તેમ લલે થાય !) એ મને ગાંઠો
નથી ! (બાળુમાં જુએ છે.) ઋષિકુમારોમાંથી કાઈ અહીં છે કે ?
(રાજાને જોઈ.) ભાઈસાહેબ, અહીં આવો ને, બાળરમતમાં આ હાથની
ન છૂટે એવી પકડથી પીડાતા સિંહના બચ્ચાને છોડાવો.

રાજા—(પાસે આવી, શિમતપૂર્વક) અરે ઓ, મહર્ષિપુત્ર !
કાળા નાગનો કણો જેમ ચંદનવૃક્ષને (દૂષિત કરે છે), તેમ પ્રાણીઓને
આશ્રય આપી સુખ આપતો, (તારા) જન્મને (યોગ્ય) એવો સંયમ-
ધર્મ આ પ્રમાણે આશ્રમ (જીવનથી) વિરુદ્ધ વૃત્તિવાળા તારાથી આમ
કેમ દૂષિત કરાય છે ? (૪)

તાપસી—ભાઈસાહેબ, આ કંઈ ઋષિકુમાર નથી.

રાજા—એ તો એની આકૃતિને મળતું એનું આચરણ જ કહે છે.
(આશ્રમ) સ્થાન ઉપર વિશ્વાસ રાખી અમે તો આવો તર્ક કર્યો હતો.
[જે પ્રમણે કહેવાયું હતું તે પ્રમાણે કરતાં, બાળકના (દેહનો) સ્પર્શ
પામીને; પોતાના મનમાં]

કોઈના કુળના અંકુર (જેવા) એ (બાળક)થી સ્પર્શયિલા એવડા
મને અંગોમાં આવું સુખ થાય છે; (તો) જે બાળ્યશાળીના અંગ-
માંથી એ (અંકુર) મોટો થયો છે તેના દિવમાં તો તે કેવું સુખ
કરતો હશે? (૫)

તાપસી—(અન્નેને ધ્યાનપૂર્વક નીરખી) આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય!

રાજા—આર્યે, એમ કેમ?

તાપસી—આ બાળકની આકૃતિ તમારી (આકૃતિ) સાથે જ
મળતી આવે છે, એથી મને વિસ્મય થાય છે. અપરિચિત એવા તમારી
સાથે એ હળી પણ ગયો છે.

રાજા—(બાળકને લાડ લડાવતો) એ મુનિકુમાર નથી, તો
એનો વંશ કયો?

તાપસી—પુરુવંશ.

રાજા—(પોતાના મનમાં) કેમ, મારો (અને એનો) એક જ
વંશ? આથી જ ખરેખર, આ માનનીય બાઈ એને મને મળતો આવતો
માને છે. પૌરવોનું તો આ છેવટનું કુલવ્રત છે :

જે પહેલાં રસથી ભરપૂર એવા મહેલોમાં પૃથ્વીના રક્ષણ માટે
નિવાસ ઇચ્છે છે, એવા તેમનાં, પછીથી, (=વૃદ્ધાવસ્થામાં) જ્યાં સંન્યાસી-
નાં વ્રત એકલાં જ ચોકસાઈથી પળાય છે એવાં વૃક્ષોનાં મૂળ ઘર અને
છે. (૬)

[મોટેથી] એમની પોતાની મેળે તો મનુષ્યો આવી શકે એવો
આ પ્રદેશ નથી!

તાપસી—આપ બોલો છો તે પ્રમાણે જ છે. અસરના સંબંધથી
એની માએ આવીને (એને) આ દેવોના ગુરુ (કસ્યપ) ના તપોવનમાં
જન્મ આપ્યો.

રાજા—(જરા બાળુમાં) અરે, આ તો બીજું આશા આપનારું!

[મોટી] હવે એ માનનીય બાઈ કયા નામવાળા રાજર્ષિનાં પત્ની ?

તાપસી—પોતાની ધર્મપત્નીને ત્યજ દેનાર એવા તેનું નામ બોલવાનો વિચાર પણ કેણુ કરે ?

રાજા—(મનમાં) આ વાત તો ખરેખર મને જ લાગુ પડે છે. જો હું આ બાળકની માને નામથી પૂછું તો..... ? અથવા, પરપત્ની વિષે પૂછવાનો યત્ન ગૃહસ્થાઈભિર્યો ન (કહેવાય).

[માટીનો મોર હાથમાં લઈ પ્રવેશ કરી.]

તાપસી—સર્વદમન ! શકુન્ત-લાવણ્ય (પક્ષીનું સૌન્દર્ય; શકુન્તલાનો વર્ણ) જો.

બાળક—(નજર નાખીને) તો કયાં છે મારી મા ?

બંને તાપસી—એ મા-ધેલો નામના સરખાપણાથી છેતરાઈ ગયો !

બીજી તાપસી—બાઈ, આ માટીના મોરનું સૌન્દર્ય જો—એમ (અમે) તને કહ્યું !

રાજા—(મનમાં) તો શું એની માનું નામ ‘ શકુન્તલ ’ ! નામનાં સરખાપણાં હોય છે. શું વળી આ પ્રસંગ ઝંઝવાની માફક મારે માટે તો શોક નહિ લાવે ને ?

બાળક—આર્યા, મને આ સુંદર મોર ગમે છે

[એમ કહી રમકડું લે છે.]

પહેલી તાપસી—(દુઃખપૂર્વક : જોઈ ને) અરે, (મંત્રેલું) રક્ષાનું કડું એને કાંડે દેખાતું નથી !

રાજા—ગભરાટ મા કરો ! સિંહના બચ્ચાની એની ખેંચતાણમાં આ પડી ગયું.

[એમ કહી લેવાની ઇચ્છા કરે છે.]

બંને તાપસીઓ—ના લેશો, ના લેશો, એને ના લેશો !

અરે ! એમણે તો લીધું !

[વિસ્મયથી બે હાથ છાતી ઉપર
મૂકી એકબીજાં સામે જુએ છે.]

રાજા—શા સારુ અમને અટકાવ્યા ?

પહેલી તાપસી—મહારાજા, સાંભળો : આ અપરાજિતા નામે
વનસ્પતિ એનાં જન્મસમયની ક્રિયા વખતે ભગવાન મારીચઋષિએ
આપી હતી. એ અને એનાં માતાપિતા સિવાય બીજું કોઈ જમીન
ઉપર પડેલી એ (વનસ્પતિ)ને લઈ શકે નહિ.

રાજા—અને લે તો ?

પહેલી તાપસી—તો તેને સાપ થઈ તે વનસ્પતિ ડાંખ દે.

રાજા—કદી આપ બંનેએ એ ફેરફાર નજરોનજર જોયો છે ?

બંને તાપસી—ધણીવાર.

રાજા—(હર્ષપૂર્વક મનમાં) શાથી જાણે મારા પૂરા થયેલા
મનોરથને પણ હું આનંદે વધાવતો નથી ?

[આમ કહી બાળકને ભેટ છે.]

બીજી તાપસી—અલી સુવ્રતે, આવ; આપણે આ સમાચાર
નિયમમાં રોકાયેલી શકુન્તલાને જણાવીએ.

[એમ કહી બંને જાય છે.]

બાળક—મને છોડી દો; એટલે હું માતા પાસે જઈ.

રાજા—પ્રિય પુત્ર, મારી સાથે જ તું માતાને અભિનંદશે.

બાળક—મારા પિતા તો દુષ્યંત છે; તમે નથી.

રાજા—(સ્મિતપૂર્વક) આ પ્રમાણે વિરોધ જ (હું) એનો પિતા

ધું તેની) ખાતરી કરાવે છે.

—અભિજ્ઞાન શાકુંતલ : અંક-૭

—૨વાધ્યાય—

૧. નીચે જણાવેલાં રૂપો યોજાયાવો—

વત્સલયતિ, બલીયઃ, લઙ્ગયિષ્યતિ, વિરમયિતુમ્, મલિની-
ભવન્તિ, વિસ્માપિતા, ઉશન્તિ, ગૃહીભવન્તિ, બાધ્યમાનં,
લક્ષ્મીકરોતિ, સંકીર્તયિતુમ્, પ્રત્યક્ષીકૃતા, પદિ,
પ્રત્યાયયતિ ॥

૨. નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો—

અશલસત્ત્વઃ, અર્ધપીતસ્તનમ્, યથાનિર્દિષ્ટકર્મા, આમર્દ-
ક્લિષ્ટકેસરમ્, અપત્યનિર્વિશેષાણિ, પદ્યાપેક્ષઃ, બાલમૃગે-
ન્દ્રમ્, આકારસદશમ્, કિમાચ્યસ્ય, સત્ત્વસંશ્ચયસુખઃ,
માતૃવત્સલઃ ॥

૩. નીચેના શબ્દ ઉપર ટૂંક નોંધ લખો—

નેપથ્ય, ઔરસઃ પુત્રઃ, ચક્રવર્તિલક્ષણમ્, અપ્રતિલોમઃ,
અપ્સરઃ, અનાર્યઃ, મૃગતુણિકા, રક્ષાકરણકમ્, અપરા-
જિતા ઓષધિઃ, જાતકર્મ ॥

૪. નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ફેરફાર કરી વાક્ય બનાવો—

૧. સઃ સિંહશિશું બલાત્કારેણ કર્ષતિ । (કર્મણિ પ્રયોગ)

૨. મે મનઃ પુત્રં જિહ્યતિ । (સુધારો)

૩. નૂનં અનપત્યતા માં વત્સલયતિ ।

(વત્સલ વિશેષણ વાપરો)

૪. સ્પૃહયામિ સ્વલુ દુર્લલિતાયાસ્મૈ ।

(સ્વ ધાતુ વાપરો)

૫. નામમાત્રપ્રસ્તાવઃ મે વિપાશય કલતે ।
(વિષણ્ણ વાપરે)

૬. અલમાવેગેન । [મા વાપરે]

૭. રક્ષાકરણ્ડકમસ્ય ન દૃશ્યતે । (કર્તારિ પ્રયોગ)

૮. મા સ્વસ્વિમવલમ્બ્ય । (આશાર્થ વાપરે)

૯. ઇમં વૃત્તાન્તં શકુન્તલાં નિવેદયાવઃ । (સુધારે)

૧૦. પવં વિવાદઃ પવ પ્રત્યાયયનિ ।

(પ્રેરકને અદલે સાદુ' ક્રિયાપદ વાપરે)

૫. નીચેના શબ્દોનો પ્રયોગ કરી વાક્યો બનાવો—

ઢિ, જુ. હન્ત, સ્થાને, સ્નિહ, નૂનમ, પ્રતિ+મા, સ્પૃહ,
ચેવ, અપ, ક્લૃપ, અલમ્, નિ+વેદય, વર્જયિત્વા, વચ્, અપિ નામ ॥

૬. નીચે જણાવેલાં રૂપો લખો—

૧. ૫ઠ્ઠી એ. વ. પિતૃ, રાજન્, સરિત્, યુષ્મત્ ।

૨. સપ્તમી એ. વ. ઘારિ, નૃ, અહન્, વિદ્વસ્ (સી)

૩. આશાર્થ ૨ પુ એ. વ. હા (પરસ્મૈ) હન્, ગ્રન્થ, શાસ્ત્ર

૪. પગેશ ભૂ. ૩ પુ. એ. વ. જિ, સ્વપ્, દિ, જન્ ।

૫. કર્મણિ ભૂ. કૃ. વહ, જન્, સહ, યજ્ ।

નીચે જણાવેલા ગૂજરાતી શબ્દસમૂહોનું સંસ્કૃત આપો—

વધારે અગત્યના માણસ, નાનો ભાઈ, નજીબાનજર દીડો,
વાણીથી જ, માટીનો મોર, સમાન વંશવાળો, છેવટનું.

પિતૃપ્રિયઃ હર્ષઃ

[પિતાને પ્રિય હર્ષ]

પ્રાસ્તાવિક : આ પાઠ બાણભટ્ટના ‘હર્ષચરિત’ ઉચ્છ્વાસ પ માંથી લેવામાં આવેલો છે. પ્રમાકરવર્ધને રાજ્યવર્ધનને દૂણે સાથે યુદ્ધ કરવા ઉત્તરમાં મોકલ્યો. હર્ષ પણ તેની સાથે ગયો હતો. થોડા અંતર સુધી તે તેની સાથે રહ્યો. પછીથી તે શિકાર કરવા પાછળ રહ્યો. એટલામાં સંદેશ-વાહક તરફથી તેને પોતાના પિતાની માંદગીના સમાચાર મળ્યા. તે સાંધી પિતાને મળવા માટે તાબડતોબ આવી પહોંચ્યો. તેને ત્રણ દિવસ લાગ્યા. રાજમહેલમાં જતાં તો તેણે રાગને સખત માંદગીમાં પટકાયેલા જોયા. રાણી યશોમતી તેની સાથે હતી. બે દિવસમાં તો રાગની પરિસ્થિતિ ખૂબ જ બગડી. આ સમયનું વર્ણન આ પાઠમાં કરવામાં આવ્યું છે.

બાણભટ્ટ સંસ્કૃત ગદ્યલેખકોમાં શિરોમણિ છે. તે પ્રખ્યાત હર્ષ રાગના સમયમાં થઈ ગયો. હર્ષ રાગનો સમય હુ-એન-સંગની મુસાફરીના ગ્રંથ ઉપરથી નક્કી જ છે. આ ઉપરથી આપણે સહેલાઈથી કહી શકીએ કે બાણભટ્ટ ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાના અંતમાં અથવા તો સાતમાના પ્રથમ પચાસ વર્ષમાં થઈ ગયો. તેને હર્ષરાગનો આશ્રય હતો તે પ્રસિદ્ધ વાત છે. ‘કાદંબરી’ નામે કથા અને ‘હર્ષચરિત’ નામે આખ્યાયિકા તેણે લખ્યાં છે. ‘હર્ષચરિત’માં તેણે પોતાના સમ-કાલીન અને આશ્રયદાતા રાગ હર્ષનું ચરિત આલેખ્યું છે. સમાસ અને અલંકારથી પ્રચુર તેની શૈલી છે; છતાં પણ તે કાળની ઘણી સાંસ્કૃતિક બાબતો આપણને હર્ષચરિતમાંથી મળે છે.

પૃ ૨૪

પિતૃપ્રિયઃ-પિતા પ્રિયઃ યસ્ય સઃ (બ. વ્રી.) પિતા જેને પ્રિય છે તે. અવનિપતિઃ-અવનેઃ પતિઃ (પ. ત.) પૃથ્વીનો નાથ,

રામ. દુરાત્ પત્ર અતિદયિતં તનયં દૃષ્ટ્વા-દૂરથી જ અત્યંત પ્રિય
પુત્રને જોઈ એ; અતિદયિતમ-અત્યંત પ્રિય. તદવસ્થા-સા અવસ્થા
યસ્ય સઃ (ખ. ગ્રી.) તે અવસ્થા જેની છે તે; હર્ષના પિતા માંદગીમાં
હતા. નિર્ભરસ્નેહાવર્જિતઃ-નિર્ભરશ્વાસો સ્નેહશ્ચ (કર્મ) તેન
આવર્જિતઃ અત્યંત સ્નેહથી લચી પડેલો; ખૂબ જ સ્નેહભરપૂર બનેલો.
મનસા પ્રધાવમાનઃ-મણે મનથી દોડતો. મુજો પ્રસાર્ય-એ હાથ
લાંબાવીને; પ્ર+સૃ ગ. ૧, પરસ્મૈ. પ્રેરકઃ પ્રસારયતિ તું સં. જૂ.
કૃદંતઃ લાંબાવીને. પદ્મિ-આ+દ્ ગ. ૨ પરસ્મૈ. આત્માર્થ ૨ પુ. એ.
વ. આવ. આહ્વયન્-આ+હે ગ. ૧, પરસ્મૈ. તું વર્ત. કૃદંત, પ્રથમા
વિ. એ. વ. બોલાવતો. શરીરાર્ચેન-શરીરસ્ય અર્ચેન (પ. ત.)
શરીરના અર્ધાભાગથી. શયનાત્ ઉદગાત્-શયનમાંથી ઊભો થયો;
ઉદ્+હ ગ. ૨, પરસ્મૈ. અધનન જૂ. ૩ પુ. એ. વ. સસંભ્રમમ્-
સંભ્રમેણ સહ યથા સ્યાત્ તથા (અવ્યયી.) ગભરાટ સાથે.
વિસ્મૃત્-પાસે આવેલા. વિનયાવનમ્રમ્-વિનયેન અવનમ્રમ્ (તુ.
ત.) વિનયથી નમી ગયેલા. ઉન્નમય્ય-ઉદ્+નમ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ. પ્રેરક
સંખં. જૂ. કૃ. જાંચું કરીને. બલાત્ ઊરસિ નિવેશ્ય-બળજબરીએ
ઢાલી ઉપર મૂકીને; નિ+વિશ્ તું પ્રેરક નિવેશયતિ તું સં. જૂ. કૃ.
મૂકીને. અમૃતમયે મહાસરસિ મજ્જન્ન ઇવ-અમૃતથી ભરપૂર મોટા
સરોવરમાં ડૂબતો જાણે; અમૃત+મય તદ્વિત, પ્રચુરતા સૂચકઃ અમૃતભર્યા.
અઙ્ગૈઃ અઙ્ગાનિ પોહયન્-અંગોથી અંગોને દબાવતો. કપોલેન કપોલમ્
અવગ્રહયન્-ગાલથી ગાલોને ધસતો. વિસ્મૃતજ્વરસંજ્વરઃ-વિસ્મૃતઃ
જ્વરસ્ય સંજ્વરઃ યેન સઃ (ખ. ગ્રી.) તાવનો તાપ જે ભૂકી ગયો
છે તે. સુચિરમ્-લાંબા કાળ સુધી. આલિલિક્ત-મેટથો; આ+લિહ્ ગ.
પરોક્ષ જૂ. ૩ પુ. એ. વ. વસ્પર્શ-સ્પૃશ્ ગ. ૬, પરસ્મૈ. ૩ પુ. એ. વ.
સ્પર્શ કર્યો. પુનઃ પુનઃ-વારંવાર; વેપથુમતા પાણિતલેન-ધ્રુજતી
હથેલીથી. ક્ષયક્ષામકળઃ-ક્ષયેન ક્ષામઃ કળઃ યસ્ય સઃ (ખ. ગ્રી.)
થાકને લીધે જેનું ગળું સુકાઈ ગયું હતું તે; ક્ષૈ 'સુકાઈ જવું' તું કર્મ

૭૫ કૃ ક્ષામ કૃચ્છ્રાત્ત્વ ઇવ-મહામુશ્કેલીથી બળે. અવાદીન્-વદ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ. અઘાન બ્. કા. ૩ પુ. એ. વ બોલ્યો. કૃશઃ અસ્મિ-હું પાતળો થઈ ગયો છું. મણિહઃ-એ નામનો કંચુકી. તૃતીયમ્ અહઃ કૃતાહારસ્ય તસ્ય-આહાર કર્યાને તેમને ત્રીજો દિવસ થયો છે.

કથં કથમપિ-મહામુશ્કેલીથી. નિઃશ્વસ્ય-નિસાસો નાખીને. અતિમૃદુહૃદયમ્-અતિમૃદુ હૃદય યસ્ય સઃ (અ. ત્રી.) તમ્-અત્યંત મૃદુ હૃદયવાળો. ર્દૃશોષુ-ર્દૃશોષુ (અગ્નિનેપુ) આવાં સંકટોમાં; અથવા આવા સમયોમાં. વિધુરયતિ-વિધુર ઉપરથી નામધાતુ; વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ. અસહાય કરે છે. ધીમનઃ અપિ ધિયમ્-શુદ્ધિશાળીની પણ શુદ્ધિને. વાન્ધવસ્નેહઃ-સગાંતો સ્નેહ સર્વપ્રમાથી-અંતી વસ્તુનો પરાભવ કરી દેતો. સર્વ પ્રમથનાતિ ઇતિ. અનઃ આત્માનં શુચે દાતું ન અર્હતિ-આથી કરીને પોતાની જાને શોકને આપી દેવા તું યોગ્ય નથી. શુચ્ સ્ત્રી.તું ચતુર્થી એ વ શુચે-શે.કને. ઉદામ-દાહજ્વરદગ્ધઃ અપિ-ઉદામઃ દાહઃ યસ્ય સઃ (અ. ત્રી.) ઉદામ-દાહઃ જ્વરઃ (કર્મ,); તેન દગ્ધઃ (તૃ. ત.) ખૂબ જ દાહ લાવનાર તાવથી બળેસો હોવા છતાં પણ. દહ્યે-હું બળાઉં છું; દહ ગ. ૧, પરસ્મૈ. કર્મણિ, વર્ત. કા. ૧ પુ. એ. વ. સ્વલુ અહમ્ અધિકતરમ્-ખરેખર હું તેથી પણ બહુ વધારે; અધિકતર (તુલનાદર્શક ૩૫) આયુષ્મદાધિના-આયુષ્મતઃ આધિના-આયુષ્માન (પુત્રની ચિંતાથી. ત્વદીયઃ તનિમા માં નિશિનં શશ્વમ્ ઇવ તદ્ગતિ-તારી કૃશતા મને તીક્ષ્ણ હૃદયારની માફક ભેંકી દે છે. ત્વદ્ 'તું' ઉપરથી વિશેષણઃ ત્વદીયઃ; તનિમા (તનુ+ઇમન્ પ્રત્યય) પાતળાપણું, કૃશતા નિશિતમ્-તીક્ષ્ણ. નિ+શો ગ. ૬, પરસ્મૈ.તું કર્મણિ બ્. કૃદંત. ત્વદ્વિધાનામ્ ત્વમેવ વિદ્યા યેષાં તેષામ્ (અ. ત્રી.) તારા જેવા. સુખં...સ્થિતાઃ-મારાં સુખ, રાજ્ય, વંશ અને પ્રાણ તારામાં રહ્યાં છે; સ્થિતાનિ એ પ્રયોગ વ્યાકરણને વધારે અનુકૂળ છે; સ્થિતાઃ, પ્રાણાઃ છેલ્લા કર્યાને અનુવક્ષીને પ્રયોગ યોગ્યતામાં આવ્યો છે. યથા મમ તથા

સર્વાસાં પ્રજાનામ્-જે પ્રમાણે મારા પ્રાણ તારામાં રહ્યા છે તેવી જ
 રીતે અધીય પ્રજના પ્રાણ તારામાં રહેલા છે. અલ્પપુણ્યમાજામ્-
 અલ્પં યત્ પુણ્યં મજન્તે (ઉપ. તત્પુ.) તેણાં થોડા પુણ્યવાળાઓના
 વંશ (વંશમ્) તમારા જેવા (મવાદશાઃ) અલંકૃત કરે છે,
 (અલંકુર્વન્તિ). અનેકજન્માન્તરોપાજિતસ્ય-અન્યત્ જન્મ
 (કર્મ.) જન્માન્તરમ્; અનેકૈઃ જન્માન્તરૈઃ (કર્મ.) ઉપાજિતસ્ય
 (તુ. ત.) અનેક ખીખ જન્મોથી ઉપાજન કરેલા. અકલુષસ્ય-
 નિર્મળ; કદુષિત નહિ તેવા. કર્મણઃ ફલમ્-કર્મનું ફળ. તે લક્ષ-
 ãાનિ ચતુર્ણામ્ અપિ અર્જવાનામ્ આધિપત્યં કરતલગતમ્ इव
 કથયન્તિ ।—તારાં સામુદ્રિક લક્ષણો ચારેય સમુદ્રનું અધિર્પતપણું
 જણે હથેળીમાં રહ્યું હોય તેમ કહ્યું છે. હથેળીમાં ચક્ર જેવાં ચિહ્નો
 નિશાની હોય તો તે ચક્રવર્તી થાય છે. સરખાવોઃ વૃહત્સંહિતા 67.
 47 : ચક્રાસિરશુ ઓપરશક્તિઘનુઃકુંતસન્નિભાઃ રેલાઃ । કુર્વન્તિ
 ચમૂનાથં વગેરે શ્લોકો ખ્વન કરતલગતમિવમાં છે તે ખ્યાનમાં
 રાખો તથ જન્મના-ત્વજન્મના-તારા જન્મથી; કૃતાર્થઃ-કૃતઃ અર્થઃ
 યસ્ય સઃ (બ. પ્રી) જેનો અર્થ સિદ્ધ થયો છે તે. નિરમિલાષઃ-
 નિર્ગતા અમિલાષા યસ્ય સઃ (પ્ર.દિ. બ. પ્રી.) જેની અમિલાષા રહી
 નથી. જીવિતઘ્ને-શ્રવણમાં. મિષજામ્ અનુરોધઃ (પ. ત.) વૈશ્વોની
 આજ્ઞા પાચયતિ-પા ગ. ૧, પરસ્મૈ. વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. (પવરાવે
 છે. મામ્ અને ઔષધમ્ એ એ કર્મ પાચયતિ લે છે; તેનું સાદું
 ૩૫ : મિષગનુરીધેન અહં ઔષધં પિશ્મિમિ । અપિ ચ-અને વળી;
 સર્વપ્રજાગુણૈઃ ઉત્પત્ત્યમાનાનામ્-સર્વ પ્રજનાં પુણ્યને લીધે ઉત્પન્ન
 થવાની ઇચ્છા કરતા (ઉત્પન્ન ગ. ૪, આત્મને. નું સામાન્ય લવિષ્ય-
 ત્વદંત ઉત્પત્ત્યમાન નું ૫છી વિ. બ. વ. પું.) મવાદશામ્
 (મવાદશૂ નું ૫છી બ. વ. પુ) તમારા જેવાઓનો. પિતરૈઃ (માતા
 ચ પિતા ચ પિતરૈઃ એકશેષ ૬૬) જન્મગ્રહણોપાયઃ-માતાપિતા
 જન્મ ગ્રહણ કરવાના ઉપાય ૩૫ છે; સરખાવો રઘુવંશ ૧ : પ્રજાનાં

વિનયાધાનાત્ રક્ષણાત્ ભરણાદપિ । સ પિતા પિતરસ્તાસાં
 કેવલં જન્મહેતવઃ ॥ પ્રજાતિભિઃ..જ્ઞાતિભિઃ-સગાઓ સંબંધવાળા છે.
 પ્રગથી, નહિ કે લોહીનાં સગાંથી. જ્ઞાતિભિઃ-સગાંવહાલાંથી. કુરુ
 પુનરેવ સર્વાઃ ક્રિયાઃ-ફરીથી બધી ક્રિયાઓ તું કર. કૃતાહારે
 ત્વયિ-(સતિ સમમી) તું ખોરાક લેશે ત્યારે; અહમ અપિ સ્વયં ઉપયો-
 ક્યે-હું પણ જાતે ઉપયોગ કરીશ. ઉપ+યુજ્ ગ. ૭, આત્મને. નો
 સામાન્ય ભવિ. ૧ પુ. એ. વ.

પૃ. ૨૫

પથ્યમ્-ભાફક આવે તેવો ખોરાક વગેરે; પથિ સાધુ इति
 વથ્યમ્. અભિહિતસ્ય-અભિનંધાનું કર્મ. ભૂ. કૃ. અભિહિત 'ખોલા-
 વેલા.' હૃદયં ઘક્ષ્યન્-હૃદયને જાણે ખાળવા જતા; વહ્નતું ભવિષ્ય
 કૃદંત પું. પ્રથમા એ. વ. અતિતરમ્-અત્યંત વધારે સંદુધુક્ષે-સમ+
 ધુક્ષ ગ. ૧ આત્મને. તું પરોક્ષ ભૂ. ૩ પુ એ. વ. ખાળવા લાગ્યું.
 શાકઃ અનલઃ-ઈવ (કર્મ.) શાકાનલઃ-શોકકરથી અગ્નિ. ક્ષણમાત્રં
 સ્થિત્વા-ક્ષણમાત્ર ગેલા રહીને. વિત્તા પુનઃ આહારાર્થ આદિદયમાનઃ
 -પિતાથી ફરીથી આહાર માટે આજ્ઞા કરાતાં; આ+દિશ્ ગ. ૬ પરસ્મે.
 કર્મ. વર્ત. કૃ. ઘવલગૃહાન્-સરખાવો; સોચ-(સફેદ ચુતેરી) મહેન્ન-
 માંથી. અવતતાર-અવત્તનું પગેક્ષ મૂ. ૩ પુ એ. વ. ગતયો ચેતસિ
 ચકાર-મનમાં કર્યું; મનમાં વિચાર્યું. અકાળ્હે-એકાએક. મહાપ્રલયઃ
 સમુપસ્થિતઃ-મહાવિનાશ (મોટું સંકટ) આવી પડ્યો છે. વ્યઘ્રઃ
 ઇવ વજ્રપાતઃ-વિગતાનિ અત્રાણિ યસ્માત્ તન્ (અ. ત્રી.)
 જેમાંથી વાદળ જતાં રહ્યાં છે તેવો વજ્રપાત; સામાન્ય રીતે, આકાશમાં
 વાદળાં હોય ત્યારે વિજળી કટાક સાથે પડે અને નીચે રહેલાં ઝડતો
 કે કેમ્પ પદાર્થનો વિનાશ કરે; આ તો અકસ્માત્ વજ્રપાત આવી પડ્યો
 છે; વજ્રપાતઃ-કટાક સહિત વિજળીનું પડવું તે. સામાન્યોઽપિ શોકઃ
 -સામાન્ય પ્રકારનો પણ શોક. સોચ્છવાસં મરણમ્-ઉચ્છવાસેઃ સહ

(સહ બહુ.) ઉચ્છ્વાસ સહિતનું; સામાન્યોડપિ શોકઃ સોચ્છ્વાસં મરણં કિમુત વિશેષાશ્રિતઃ શોકઃ સામાન્ય પ્રકારનો પણ શોક ઉચ્છ્વાસ સહિતનું મરણ છે, તો ૧૫ શ્લોક મનુષ્યને આશ્રિત થઈ રહેલો શોક હોય તેની તો શી વાત કરવી? સોચ્છ્વાસં મરણમ્-જીવતું મરણ. મરણમાં તો શ્વાસોચ્છ્વાસ જતા રહે છે, પણ આ તો શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલુ રહે અને મરણ હોય એવું જીવતા છતાં મરણ પામવા જેવું છે. અનુપદિષ્ટોષધઃ મહાઽવ્યાધિઃ-ન ઉપદિષ્ટં ઔષધં યસ્ય સઃ (અ. પ્રી.) જેના ઔષધને માટે શસ્ત્રોમાં જણાવવામાં આવ્યું નથી એવો મહાઽવ્યાધિઃ-મોટો વ્યાધિ અમસ્મીકરણઃ-ન મસ્મીકરણં (શ્લોક ૩૫ મસ્મન્ માંથી મસ્મીકરોતિ ઉપરંથી નામ મસ્મીકરણ) યસ્મિન્ સઃ (અ. પ્રી.) જે ભસ્મ કરી દેતો નથી તેવો. અગ્નિપ્રવેશઃ અનુપરતસ્ય-મરણ નહિ પામેલાનો; ઉપરમ્ ‘મરણ પામવું’ તેનું કર્મણ. બૂ. કૃ. ઉપરતઃ, ન ઉપરતસ્ય (નજૂ તબ) અનુપરતસ્યઃ સામાન્ય રીતે સ્વર્ગ કે નરક મૃત્યુ થયા પછીથી પ્રાપ્ત થાય છે. નિર્જ્યોતિઃ-નિર્ગતં જ્યોતિઃ યસ્ય સઃ (અ. પ્રી.) જેનો પ્રકાશ જતો રહ્યો છે તે. અંગરવર્ષમ્-અક્ષારાણાં વર્ષમ્ (પ. તત્પુ.) અંગારાનો વરસાદ. અવ્રણઃ-અવિદ્યમાનઃ વ્રણઃ યસ્મિન્ સઃ (અ. પ્રી.) જેમાં ધા દેખાતો નથી તેવો. વજ્રસૂચીપાતઃ-વજ્રની સોયનું ભોંકાવું. કિમુત વિશેષાશ્રિતઃ-(સામાન્ય શોક આ પ્રકારનો હોય તો) વિશિષ્ટ પદાર્થને આશ્રિત રહેલ શોકની તો વાત જ શી કરવી? એટલે કે, એ શોક તો તેનાથી પણ વધારે દુઃખદાયક હોય. વિશેષં આશ્રિતઃ (દ્વિ. તત્પુ.) વિશિષ્ટ પદાર્થને આશ્રિત. કિમત્ર કરવાણિ-તો આ બાબતમાં મારે શું કરવું? કૃ ગ. ૫, પરસ્મૈ. આજ્ઞાર્થ ૧. પુ. એ. વ. હું કરું.

અથ-પછીથી. સ્વધામ-સ્વં ધામ (કર્મ.) સ્વધામ-પોતાના નિવાસસ્થાને. ગત્વા-જઈને. કતિચિત્ કવલાન્-પેટલાક કોળિયા. અગૃહાન્-મદ્દ ગ. ૯, પરસ્મૈ.નું ભરતન બૂ. ૩ પુ. એ. વ. ગ્રહણ

કર્તા. આચમન ચ-પાણી પીતાં. આમરપ્રાહિણમ્ આદિદેશ-આમર
 મહણ કરનાર સેવકને; આ+દિશ્ ગ. ૬, પરસ્મૈ. પરેક્ષ બૂ. કા. ૩
 પુ. એ. વ. આદેશ આપ્યો; આરા કરી કથમ્ આસ્તે તાત:-પિતા
 કેમ છે; આમ્ ગ. ૨, આત્મને. વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ. એકા છે; છે.
 પ્રતિનિવૃત્ય-પાછા ફરીને. વિજ્ઞાપિત: વિ+જ્ઞા ગ. ૯ નું પ્રેરક
 વિજ્ઞાપયતિનું કર્મ. બૂ. કૃ. જણાવાયેલો. અગ્રહીનતામ્બૂલ:-ન
 ગ્રહીતં તામ્બૂલં યેન સઃ (૫ વી.) જેણે તાંબૂલ ગ્રહણ કર્યું નથી
 તેના; એનું મન એવું તો શેકાતુર થઈ ગયું હતું કે આધા પછી તેણે
 તાંબૂલ પણ લીધું નહિ. ઉતામ્યતા મનસા-વિલામ ગયેલા મનથી;
 દુઃખી મનથી; ઉત્+તમ્ ગ. ૪ પરસ્મૈ. ઉનામ્યતિનું વર્ત. કૃ. તૃતીયા
 વિ. એ. વ. નપું. અસ્તામિલાષિણિ સવિતરિ-જ્યારે સૂર્ય અસ્તા-
 થયે ઉપર જવાની અભિલાષા કરતો હતો ત્યારે; એટલે કે, જ્યારે સૂર્ય
 આથમવા આપ્યો હતો ત્યારે. સર્વાન્ વૈદ્યાન્ આહૂય-અધા વૈદ્યોને
 ખાલાવીને-(આ+હ્ને ગ. ૧ પરસ્મૈ.નું સં. બૂ. કૃ આહૂય) અધુના
 અસ્મિન્ પંચવિધે કિં વિધેયમ્-અત્યારે આમ અન્યું છે ત્યારે શું
 કરવું જોઈએ; વિ+ધા ગ. ૩નું વિધ્યર્થ કૃદંત: કરવું જોઈએ. વિષણ્ણ-
 હૃદય:-વિષણ્ણં હૃદયં યસ્ય સઃ (૫ વી.) જેનું હૃદય શેકાતુર
 અન્યું છે તે; વિ+સદ્ ગ. ૬, પરસ્મૈ.નું કર્મણ્ બૂ. કૃદંત વિષણ્ણ.
 પપ્રચ્છ-પ્રચ્છનું પરોક્ષ બૂ. કા. ૩ પુ એ. વ. પૂછ્યું. વ્યજ્ઞાપયન્
 -વિ+જ્ઞાનું પ્રેરક વિજ્ઞાપયતિનું હસ્તન બૂ. ૩ પુ ૫ વ. જણાવ્યું.
 ધૈર્યમ્ અશ્લમ્બસ્વ-ધીજનો આશ્રય દર; અશ્વ+લ્લ્ બૂ ગ ૧, આત્મને.
 આશાર્થ ૨ પુ એ. વ. આશરો લે કતિપયઃ પવ વાસર:-કેટલાક
 જ દિવસોમાં. સ્વાં પ્રકૃતિં આપન્-પોતાની હતી તેવી તમિયતને
 પામેલો. સ્વસ્થં સ્વસ્મિન્ ત્રિપુતિ (ઉ. ૧ તત્પુ) પોતાની સ્વસ્થતામાં
 આવેલો. શ્રોણ્યતિ-શ્રુ ગ. ૫, પરસ્મૈ. સ.મ.ન્ય ભાવ ૨ પુ એ.
 વ. સ્વાં પ્રકૃતિં, સ્વસ્થં શ્રોણ્યન્-આ શબ્દોમાં બહારથી વેલો
 કહે કે તારા પિતા સ્વસ્થ બનશે અને પોતાની મૂળ પ્રકૃતિને પામશે; પરંતુ

અકૃતિ-એટલે પંચમદામૂનો અગ્નિ, પાણી, વાયુ, તેજ આકાશ; સ્વસ્થ-આત્મા અથવા બ્રહ્મમાં લીન બનેલો; ઓગ્ગલિ-સાંભળશે; આમ ગર્ભિત શ્લેષથી વૈદ્યો સૂચવવા માગે છે કે હર્ષનો પિતા પ્રભાકરવર્ધન થોડીક જ વારમાં મૃત્યુ પામશે.

તેષાં મિષજાં મધ્યે-તે વૈદ્યોમાં. અષ્ટાદશવર્ષદેહીયઃ-લગભગ અઠાર વર્ષનો. અષ્ટાદશ વર્ષાણિયસ્ય સઃ અષ્ટાદશવર્ષઃ; તસ્માદ્દર્શયન્ન્યુતઃ, અષ્ટાદશવર્ષદેહીયઃ. વ્યાધિસ્વરૂપાણાં યથાવદ્ વિજ્ઞાતા-અધિનાં સ્વરૂપોના યોગ્ય રીતે જાણનાર. સાસ્ત્રઃ-અન્નેઃ સહ (સહ બ. વ્રી). આંસુ સાથે. તૂળીં અગ્રોમુખઃ અમૃત્-શાંત નીચે દેખેલા મુખવળો થયો; અગ્રો મુખં યસ્ય સઃ (બ. વ્રી.); મૃતું અઘાતન ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. અમૃત્-પયો. રાજસૂનુના-રાજપુત્રથી. પૃષ્ઠઃ-પુછાયેલો; પ્રચ્છ મ. ૬, પરમૈ. તું કર્મ. ભૂ. કૃ. તથ્યમ્-સાચું, ખરું. યદિ અસાધુ ઇવ પશ્યસિ-જો તું ખરાબ જેવું જુએ. શ્વઃ-આવતી કાલે. યથાર્થસ્થિતમ્-અસ્થિતમનતિ-ક્રમ્ય યથા સ્યાત્તથા (અન્યથી.) જેમ હશે તેમ. આવેદયિતાસ્મિ-શ્રવણ ભવિ. ૧ પુ. એ. વં આ+વિદ્+તું પ્રેરક આવેદયતિ-જણાવીશ.

અત્ર પત્ર ચ અન્તરે-એટલામાં જ. મધનકમલિનીપાલઃ-મધનસ્ય કમલિનીઃ પાલયતિ મસૌ (ઉપ. તત્પુ) મહેલના કમળના છોડનું નક્ષત્ર કરનાર. કોકમ્ આશ્વામયન્-ચક્રવાક પંખીને આશ્વાસન આપતો. 'કોકશ્ચક્રક્રવાકો રથાજ્ઞાહ્યનામકઃ (અમર) સાંજે ચક્રવાક તેના સાથીદારથી છૂટુ પડે છે. અપરવક્રમ્-એ અર્ધસમવૃત્ત છંદ છે; ૧૧ અક્ષર (મ ન ર લ ગ) પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં; અને ૧૨ અક્ષર (ન જ જ ર) બીજા અને ચોથા પાદમાં. ભામહનામે આલંકારિકના જણાવવા પ્રમાણે ભવિષ્યના બનાવના સૂચક વક્ર અને અપરવક્ર છંદ આખ્યાયિકામાં આવવા જોઈએ; તે અનુસાર આ 'દર્શયારિત' આખ્યાયિકા હે.ઈ, તે અહીં મૂકવામાં આવ્યો છે. હૈઃ અપઠત્-મોટેથી બોલ્યો.

શ્લો. ૧ : અન્વય : (દે) વિદ્વગ, દૃઢં મનઃ સ્વયં કુરુઃ
શુચં ત્યજઃ વિવેકવર્ત્મનિ આસ્સ્વઃ કમલસરોજિનીશ્રિયા સદ્
વિરોચનઃ સુમેરુશિરઃ શ્રયતિ ॥

દેખીતી રીતે સાંજ પડી છે એમ સૂચવવા આ શ્લોક છે; એમાં
સૂચન હર્ષને ઉદ્દેશીને છે. વિદ્વગ એ હર્ષ અને વિરોચનઃ એ એના
પિતાનો સૂચક છે. વિદ્વગ-હું પંખી, હું ચક્રવાક, તારે તારા સાથીથી
વિયોગ થવાનો છે; એટલે તે તું દૃઢ મનથી સહન કરજે; શોક કરતો
નહિ અને વિવેકના માર્ગે રહેજે. આસ્સ્વ-આસ્ ગ. ૨, આત્મને
આત્માર્થે ૨ પુ. એ. વ. એસજે. વિવેકવર્ત્મનિ-વિવેકસ્ય વર્ત્મનિ
(પ. તત્પુ.) સાર અને અસાર વસ્તુની સમજના માર્ગમાં. કમલ-
સરોજિનીશ્રિયા-સરોજિની એટલે કમળનો છોડ અર્થ થાય; પરંતુ
પુષ્કરિણીની માફક સરોજિની એટલે ‘કમળસરોવર’, ‘કમળની
કચારી’ એ અર્થ થઈ શકે; કમળયુક્ત કમળ સરોવરની શોભા સાથે.
વિરોચનઃ-સૂર્ય. સુમેરુશિરઃ શ્રયતિ-સુમેરુ પર્વતની ઠાય ઉપર
આશ્રય લે છે. પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે અધાય ગ્રહો સુમેરુ પર્વતની
આગળપાછળ ફરે છે અને સૂર્ય મેરુ ઉપર આથમે છે. સરખાવો :
યોગસૂત્ર ૩. ૨૫ ઉપરનું ભાષ્ય : સત્ત્વદ્વીપા વસુમતી યસ્યાઃ
સુમેરુમધ્યે પર્વતરાજઃ...તસ્ય સૂર્યપ્રચારાદ રાત્રિદિવં લગ્નમિવ
વર્તતે । આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રભાકરવર્ધન-હર્ષનો પિતા-
મરણની અણી ઉપર હતો.

તદ્ ચ આકર્ષ્ય-અને તે સાંભળીને. વાચઃ નિમિત્તસ્ય જ્ઞઃ
(પ. ત.) વાઙ્નિમિત્તજ્ઞઃ-વ.ણીના નિમિત્તને જાણનાર (જાનાતિ
इति જ્ઞઃ ઉપ. ત.) પિત્તરિ-પિતાના પિતાની આપતમાં. જીવિતાશાં
શિથિલીચકાર-જીવનની આશા ઢીકી કરી. ન શિથિલં અશિ-
થિલં । અશિથિલં શિથિલં કરોતિ इति શિથિલીકરોતિ
(ચિવ ૩૫) પરોક્ષ બ્ર. કા. ૩ પુ. એ. વ. છપાયેલું મિષ્ણુ
સુધારી મિષ્ણુ કરે; ગતેષુ મિષ્ણુ-વૈદ્યો ગયા ત્યારે ક્ષતધૃતિઃ-

ક્ષતા ધૃતિઃ યસ્ય સઃ (ખ. ત્રી.) જેની ધીરજ જતી રહી છે તે.
 ક્ષપામુખે-ક્ષપાયાઃ મુખે (પ. ત.) સાંજે. ક્ષિતિપાલસમીપે પુનઃ
 આરુરોહ-રાગની પાસે જ ફરીથી ગયો; આ+રુહ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું
 પરોક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. ચદ્યો; પોતાના વાહનમાં ગયો.

આ પછીના ભાગમાં રાજપિતાની સ્થિતિ બગડેલી બતાવતાં,
 દાસીઓને માવજતના આદેશ થાય છે; દાસીઓનાં નામો અને આજ્ઞા-
 ઓના શબ્દોની વર્ણસગાઈ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે દાહઃ મહાન્-તાવ
 ખૂબ જ છે. હિમલયૈઃ-ગરફના નાના કટકાઓથી. વિલિમ્પ-લેપ કર;
 વિ+લિપ્ ગ. ૬ પરસ્મૈ.નું આજ્ઞાર્થ ૨ પુ. એ. વ.

પૃ ૨૬.

ઘનસારશોદધૂલોઃ-કપૂર(ઘનસાર)ના ભૂકાની ચૂરી. નિધેહિ-
 નિ+ધા ગ. ૩, પરસ્મૈ. આજ્ઞાર્થ ૨ પુ. એ. વ. મૂક. ચન્દ્રકા-
 ન્તમ્-એક પ્રકારનો ઠંડો પથ્થર, જે ચંદ્રનાં કિરણોના પાણીથી ભીનો
 બને છે. કગોલે કુચ્ચલયં કલય-ગાલ ઉપર કમળ મૂક. ચન્દન-
 ચર્ચામ્-ચંદનની ચર્ચા. પટમાહતં પાટય-કપડા વડે પવનને ફાડી
 નાખ (પાટય) : એટલે કે, કપડા વડે પવન નાખ. મન્દ્ય-ધીમે
 કર; મન્દ ઉપરથી નામધાતુ મન્દયતિનું આજ્ઞાર્થ ૨ પુ. એ. વ.
 જનય-જનનું પ્રેરક, અજ્ઞાર્થ ૨ પુ. એ. વ. ઉત્પન્ન કર. જલાર્દ્રયા
 પાણીથી ભીના બનાવેલા પંખા વડે. જલાર્દ્રાઃ પાણીથી ભીનો પંખો;
 હેમચંદ્રના અભિધાનચિંતામણિ પ્રમાણે : પાણીથી ભીનું કપડું. મુદં
 જનય-આનંદ પેદા કર. મૃણાલાનિ સમુપનય-કમળો લાવ. તાલ-
 વૃન્તં-તરલય-પંખાને ચંચળ કર, એટલે પંખા વડે પવન નાખ;
 તરલ ઉપરથી નામધાતુ તરલયતિનું આજ્ઞાર્થ ૨ પુ. એ. વ.
 મૂર્ધનિ ધાવમાનમ્-દોડતા માથાને; એટલે દુઃખથી સણકાતા માથાને.
 વ્યગ્રાન-વન્ધ્ ગ. ૯, પરસ્મૈ.નું અજ્ઞાર્થ ૨ પુ. એ. વ. બાંધી દે.
 કંઘરાં ધારય-ડોક પકડી રાખ. ઊરસિ-છાતી ઉપર. સશીકરં-

પાણીના કણોવાળો હાથ. **ઘાઠું સંવાદ્ય**-એ હાથને પંપાળ અથવા દબાવ. **પાસે પીડય**-એ પગને દબાવ. **ગૃહાણ-ગ્રહ** ગ. ૯, ૫૨૨મૈ. આશ્ચર્ય ૨ પુ. એ. વ. ૫૬૬; શરીરને મજબૂત રીતે ૫૬૬. **ન પતિ નિદ્રા**-ઝંઘ આવતી નથી. **પવંપ્રાયાન્ પિતુઃ આલાપાન્ અનવરતં આકર્ણયન્**-આવા પ્રકારના મુખ્યત્વે પિતાના શબ્દોને અટક્યા વિના સાંભળતો. **પવં પ્રાયઃ યેષાં તાન્** (અ. પ્રી.) આ પ્રમાણેની જેમાં બહુવ્રતા (પ્રાયઃ) છે તેવા; **ન અવરતમ્ યસ્મિન્ કર્મણિ યથા સ્યાત્ તથા** (અગ્ન્યથી.) અટક્યા વગરના. **અવરમ્** 'અટકવું'નું કર્મ. જૂ. ૬ અવરત. **દુયમાનં હૃદયં યસ્ય સઃ** (અ. પ્રી.) જેનું હૃદય દુઃખી થતું હતું તેવા; **દુ** ગ. ૫, ૫૨૨મૈ. કર્મ. વર્ત. કૃદંત. **દુયમાન. દુઃસ્વદીર્ઘામ્**-દુઃખને લીધે લાંબી. **જાગ્રત્** **અવ-અગતાં જ**; **જાગૃતું** વર્ત. કૃ. પું પ્રથમા એ. વ. **જાગ્રત્ નિશામ્ અનૈષીત્**-રાત્રિ પસાર કરી; **ની** ગ. ૧, ૫૨૨મૈ.નું અઘાત જૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. **અનૈષીત્** 'પસાર કરી.'

[પિતા જેને પ્રિય છે તેવો હર્ષ]

દૂરથી જ અતિપ્રિય પુત્રને જેઈને, તે અવસ્થામાં હોવા છતાં પણ અત્યંત સ્નેહથી લચી ગયેલો, મનથી દોડતો, એ હાથ પ્રસારીને 'આવ, આવ' એમ બોલતો રાત્રિ અર્ધા શરીરે શયનમાંથી ઊઠે થયો. ગભરાટથી પાસે આવેલા વિનયથી નમેલા એને ઊભો કરીને બલપૂર્વક છાતીએ ચાંપીને અમૃતભર્યા મંદાસરોવરમાં બાણે ડૂબકી મારતો, પોતાના અંગોથી એનાં અંગોને બેટતો, ગાલથી ગાલને દબાવતો, તાવના તાપને જૂલી ગયેલો તે (રાત્રિ) લાંબો સમય તેને (હર્ષને) બેટચો અને પોતાની ચરચરતી હથેલી વડે વારંવાર તેને સ્પર્શ કર્યો થાકી જવાને લીધે જેનો કંઈ સુકાઈ ગયો છે એવો તે બાણે મુસ્લોથી બોલ્યો : "વત્સ, તું

સુકાર્થ ગયો છે.” જાડિ નામે કંચુકીએ કહ્યું: “દેવ, એમને આદાર લીધે આજે ત્રીજે દિવસ છે.”

તે સાંજળીને મહામુશ્કડીએ નિસાસો નાખીને તે બોલ્યો: “હે વત્સ, પિતા પ્રત્યે પ્રીતિવાળો અને અલ્પત મૃદુ હૃદયવાળો તું છે એ હું જાણું છું. આ પ્રકારના પ્રસંગોમાં બુદ્ધિશાળીનો પણ બુદ્ધને, પકડી રાખવો અત્યંત મુશ્કેલ, અને સર્વનો પરાભવ કરતો અધિવસ્તેહ, અસહાય બનાવે છે. આથી કરીને તારી જાતને શોકને અર્પી દેવા તું યોગ્ય નથી. સખત બાળના તાવથી બળેલો હોવા છતાં પણ આયુષ્માનની (=તારી) માનસિક ચિંતાથી હું ખરેખર ખૂબ વધારે (તેનાથી) બળાઈ છું. તારી કૃશતા મને તીક્ષ્ણ સસ્ત્રની માફક લોક છે. મારાં સુખ, રાજ્ય, વંશ અને પ્રાણ તારામાં રહેલાં છે; જેમ મારાં તેમ બંધીય પ્રજાનાં. તારા જેવાની પીડા આખા ધુનિયાતલને પીડા આપે છે, કારણ કે અદ્ય પુણ્યવાળાના કુળને તારા જેવા અત્યંત કરતા નથી. અનેક જન્મોએ કરીને ઉપાર્જન કરેલા અકલુપ કર્મનું એ ફલ છે. ચારેય સમુદ્રનું અધિપતિપણું જાણે તારી હથેળીમાં હોય એમ તારાં (સામુદ્રિક) લક્ષણો કહે છે. તારા જન્મથી જ હું મૃતાર્થ થયો છું. મને જીવતા પ્રત્યે અભિલાષા નથી. વૈદ્યોની આજ્ઞા મને આસડ પીવરાવે છે. અને વળી સર્વ પ્રજાનાં પુણ્યોથી સમસ્ત જીવનતરૂના નક્ષણ માથે ઉત્પન્ન થનારા તારા જેવાના જન્મગ્રહણના સાધનરૂપ જ માતપિતા છે. રાજ્યો પ્રજાથી સર્ગાસંબંધીવાળા છે, કુત્રનાં સર્ગાઓથી નહિ. તો ઊમો થા. બંધી ક્રિયાઓ ફરીથી કરવા માંડ. તું આદાર કરીશ ત્યારે હું પોતે પણ મને પૃથ્વ (ખોરાક) હશે તેનો ઉપયોગ કરીશ.” અને આ પ્રમાણે બોલાયેલા એવા તેના હૃદયને જાણે બાળવાની ઇચ્છા કરતો શોકનો અગ્નિ વળી વધારે તેને બાળવા લાગ્યો. અને ક્ષણમાત્ર ઊભા રહીને ફરીથી પિતાથી આદારને માટે આજ્ઞા અપાયેલો તે ધવજગૃહમાંથી જાતર્યો. અને તેણે મનમાં (વિચાર) કર્યો: “વાદળ વિનાના વજ્રપાત સરખો ખરેખર, આ મહાપ્રત્ય એકાએક આવી પડ્યો છે. સામાન્ય હોવા છતાં પણ શોક, ઉચ્છ્વાસસહિત મરણ,

જેનું ઔષધ ઉપદેશાયું નથી તેવો મહાવ્યાધિ, ભસ્મ ન કરનારો અગ્નિ પ્રવેશ, મર્યા વિનાનો જ નરકમાં વાસ, પ્રકાશ વિનાનો અંગારાનો વરસાદ, ધા પડે નહિ અને વજ્રમણિની સોય ભોંકાય, એવો છે. તો પછી ત્રિશિષ્ટ પ્રકારના મનુષ્યને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા શોકની તો વાત જ શી? આ બાબતમાં હું શું કરું? ”

પછીથી પોતાના નિવાસસ્થાને જઈને તેણે કેટલાક કાળિયા લીધા. અને પાણી પીતાં ચામર ગ્રહણ કરનાર સેવકને આજ્ઞા કરી : “ જાણીને આવ કે પિતાને કેમ છે? ” જઈને પાછા આવી “ દેવ, હવે તેમ જ છે. ” આ પ્રમાણે જણાવાયેલા તેણે પાન લીધા વિના, સૂર્ય અસ્ત પામવાની અભિજ્ઞા કરતો હતો ત્યારે, વિદ્યાયેલા મનથી બધા વૈદ્યોને બોલાવીને “ આ પરિસ્થિતિ છે, તો શું કરવું ” એમ શોકાતુર હૃદયવાળો તે પૂછવા લાગ્યો. તેઓએ તેને જણાવ્યું : “ દેવ, ધૈર્યનો આશરો લો. થોડાક જ દિવસોમાં ફરીથી તમે સ્વસ્થ તબિયતને પામેલા તમારા પિતાને સાંભળશો. ”

પરંતુ તે વૈદ્યોમાં લગભગ અઢાર વર્ષનો, વ્યાધિનાં સ્વરૂપોનો ખરોખર રીતે જાણકાર, રસાયન નામે વૈદ્યકુમાર આંસુ સહિત, મુખ નીચું ઢાળી શાંત રહ્યો. તેને રાજપુત્રે પૂછ્યું : “ મિત્ર રસાયન, જે તને કાર્મક ખરાબ જેવું દેખાતું હોય તો સાચેસાચું કહે. ” તે બોલ્યો : “ દેવ, આવતી કાલે સવારે જે પ્રમાણે છે તે પ્રમાણે વિગત કહીશ. ”

અને એટલામાં જ ચક્રવાકને આશ્વાસન આપતો, ભવનના કમલના છોડનો પાલક મોટે સ્વરે અપરવકત્ર બોલ્યો :—

“ હું પંખી, દૃઢ મન તું પોતે કર; શોક ત્યજ દે; અન વિવેકના માર્ગે રહે. કમલયુક્ત કમલના છોડની શોભા સાથે સૂર્ય સુમેરુ પર્વતના શિખર ઉપર આશ્રય કરી રહ્યો છે. ”

અને તે સાંભળીને વાણીના નિમિત્તને જાણનાર એવા તેણે પિતાની બાબતમાં જીવવાની આજ્ઞા જલદી ઢીઢી કરી દીધી અને વૈદ્યો

ગયા ત્યારે જેની ધીરજ ધવાઈ ગઈ છે એવો તે રાત્રિ થતાં રાગની પાસે જ ફરીથી ગયો અને ત્યાં—” ખૂમ દાહ લાગે છે; હરિશૂી, હાર લાવ; લોલાવતી, અરફના કડકા કપાળ ઉપર ધસ; ધવસાક્ષી, કપૂરની વાટેલી ભૂટી મૂક; કાન્તિમતી, ચંદ્રકાંત (નામના શિલાના કણુને) આંખ ઉપર મૂક; કલાવતી, ગાત્ર ઉપર કમળને મૂક; ચારુમતી, ચંદનની ચર્ચા કર; પાર્લિકા, લૂગડા વડે પવન નાખ; ઈન્દુમતી, અરવિંદો વડે દાહને મદ કર; મદિરાવતી, બીના કપડા વડે આનંદ ઉત્પન્ન કર; માલતી, કમળો લાવ; આર્વાન્તકા, પંખાને હલાવ; અંધુમતી, દુઃખતા માથાને આંધી દે; ધારણકા, ડોક પકડી રાખ; કુરંગવતી, છાતી ઉપર જળકણુવાળો હાથ મૂક; બલાહિકા, બે હાથ પંખાળ; પદ્માવતી, બે પગ દબાવ; અનંગસેના, શરીરને જોડેથી પકડી રાખ; વિલાસવતી, શો વખત થયો છે? ઊંચ આવતી નથી; કુમુદતી, વાતો કહે.”—આ પ્રમાણે પિતાના સતત અહુધા આ પ્રકારના બોલો સાંભળતા, જેનું હૃદય દુઃખી થયું છે એવા, ભગતા જ તેણે રાત્રિ ગાળી.

હૃપચરિત : પાંચમો ઉચ્છ્વાસ.

—સ્વાધ્યાય—

૧. નીચે જણાવેલાં રૂપો ઓળખી ખતાવો :

ઉદગાત્, ઉન્નમય્ય, આલિલિફ્ફ, અવાદીત્, અહઃ, વિધુરયતિ, ધિયમ્, શુષ્કે, વહ્યો, તક્ષ્ણોતિ, પાયયતિ, ઉપયોક્ષ્યે, ધક્ષ્યન્, સંદુધુક્ષે, અમરમીકરણઃ, કરવાણિ, અગૃહ્ણાત્, આસ્તે, ઉત્તામ્યતા, વ્યજ્ઞાપયન્, શ્રોણ્યસિ, આવેશ્યિતાસ્મિ, આસ્સ્વ, શિથિલીચકાર, નિષેદિ, વધાન, ગૃહાણ, મન્દ્ય, અનૈવીત્ ।

૨. નીચે જણાવેલા સમાસોનો વિગ્રહ કરો :

તદવસ્થાઃ, શરીરાર્ધેન, વિસ્મૃતજ્વરસંજ્વરઃ, કૃતાહારસ્ય,
પિતૃપ્રિયઃ, અતિદુર્ધરઃ, અલ્પપુણ્યભાજામ્, જન્માન્તરમ્,
કૃતાર્થઃ, નિગમિલાષઃ, પિતરૌ, વ્યથા, નિર્જ્યોતિઃ,
અવ્રણઃ, સ્વસ્થઃ, કાસઃ, યથાવસ્થિતમ્, વાહનિમિત્તકઃ,
પદ્મપ્રાયાન્ ॥

૩. નીચે જણાવેલા શબ્દો ઉપર ટૂંક નોંધ લખો :

આધિ, વજ્રપાતઃ, કોકમ, અપરવક્રમ્, સુમેરુશિરઃ,
વિરોચનઃ, જલાદ્રા, પટમારુતમ્, ચન્દ્રકાન્ત, ઘનસાર,
ચતુર્નામપ્યર્ણવાનામાધિપત્યમ્, ક્ષપામુચ્ચ ।

૪. નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે ફેરફાર કરી વાક્યો લખો :

૧. સૈનિકાઃ તિષ્ઠન્તિ । (સાદાનું પ્રેરક ૩૫ બનાવો)
૨. વિષ્ણવે પૂજા રોચતે (રુચ્ ને બદલે સ્વૃહ્)
૩. અતસ્ત્વાં દૂરાદેવ નમઃ (સુધારો)
૪. નાર્દસિ આન્માને શુચે વાતુમ્ । (શુચ્ ક્રિયાપદ વાપરો)
૫. ગતેષુ મિષશ્ચુ સઃ ક્ષિતિપાલસમીપમેવ પુનરાહરોહ ।
(યદા-તદા વાપરો)

૫. નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે રૂપો લખો :

૧. પ્રથમા બ. વ. ન્, મધુ, મહત્ (નપું.)
૨. ૫મી બ. વ. તસ્થિવસ્ (પું.) દ્વમ્ (નપું.) ચતુર્ (સ્ત્રી.)
૩. ચતુર્થી એ. વ. ચમૂ, ગતિ, સીમન.
૪. હસ્તન બ્ર. કા. ૩ પુ. બ. વ. શી. જ્ઞા. વા (ગણ ૩)
૫. આગાર્થ ૨ પુ એ. વ. સૂ, છિદ્, મૃજ્ (ગણ ૨)
૬. ભવિષ્ય કા. ૩ પુ. એ. વ. વસૂ, દશ, વહ ।
૭. વર્ત. કૃદંતઃ ક્ર, મૃ, સ્થા ।

આચાર્યોપદેશ :

[આચાર્યનો ઉપદેશ]

આ પાઠ તૈત્તિરીય-ઉપનિષદના અગિઆરમા અનુવાકમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. પોતાનો વેદાભ્યાસ પૂરો કર્યા પછીથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જતાં, પોતાનો આચાર કેવી રીતે રાખવો તે વિષે આચાર્યશિષ્યને ઉપદેશ આપે છે.

પૃ૦ ૨૬

અનૂચ્ય-અનુ+વચ્ ગ. ૨, પરસ્મૈ.નું સંબંધક ભૂ કૃ. શીખવાડીને, કહીને. **આચાર્યઃ-ગુરુ. અન્તેવાસિનમ્-નિકટમાં રહેતા શિષ્યને; અન્તે વાસઃ અસ્યઃ, તમ્ । અનુશાસ્તિ-અનુ+શાસ** ગ. ૨, પરસ્મૈ.નું વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. ઉપદેશ આપે છે; પ્રથમ વેદનું અધ્યાપન કરે છે; અને પછીથી તેને આચારનો ભોધ આપે છે; ત્યાર પછી તે ગુરુકુલ છોડી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે છે. **સ્વાધ્યાયાત્-** પોતાના અધ્યયનમાંથી; પોતાના વેદાભ્યાસની આખતમાં. **મા પ્રમદઃ-** પ્ર+મદ્ નું અઘતન ભૂ. કા. ૨ પુ. એ. વ. **મા** આવવાને લીધે પ્ર+અમદઃમાંથી અમદઃ ના અનો લોપ થાય છે અને આચાર્યનો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રમાદ મા કર; બેદરકારી મા કર. (જ) **પ્રમદિત-વ્યમ્-પ્ર+મદ્**નું વિધ્યર્થ કૃદંતઃ પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ. **ધર્માત્-** યજ્ઞયાગાદિ નિત્યક્રિયા અને ધાર્મિક આચારમાં. **કુશલાત્-આત્મ-** રક્ષામાં ઉપયોગી કર્મોમાં; પોતાનું કુશળ અને સુખાકારી સાચવવાનું કર્મોમાં બેદરકારી ન કરવી જોઈએ. **સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યામ્-** પોતાનું અધ્યયન અને ‘પ્રવચન’ એટલે બીજાને વેદાદિ શીખવવાં તે; તેમજ પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ. **માતા દેવો यस્ય સઃ માતૃદેવઃ** (બ. ત્રી.)

માતા જેને દેવ છે તે; એ જ રીતે પિતૃદેવ, આચાર્યદેવ, અને
 અતિથિદેવના સમાસ છોડવા. એટલે કે, માતા, પિતા, આચાર્ય
 તથા અતિથિની દેવતારૂપે ઉપાસના કરવી. અતિથિ-અતિ ગચ્છતિ,
 ચ તિષ્ઠતિ+ઈથિન્ (પ્રત્યય) પદોદ્ભવ; મનુ^૦ સ્મૃ^૦ ૩. ૧૧૨ :
 અકુરાત્રં તુ નિવસન્નતિથિર્વાહ્યણઃ સ્મૃતઃ । અનિત્યં હિ સ્થિતો
 યસ્માન્નત્તસ્માદતિથિરુચ્યતે ॥ અનવચાનિ-ન અવચાનિ (નમ્
 તત્પુ.) [અવચ-બોલવા યોગ્ય નદિ; નિંદનીય;] ન [નંદવા યોગ્ય;
 શિષ્ટ જનો માટે આચરવા યોગ્ય કર્મો. સેવિતવ્યાનિ-સેવ્ ગ. ૧, આત્મને.
 નું વિધ્યર્થ કૃદંત. સેવિતવ્યઃ સેવવા યોગ્ય. ના હિતરાણ-ખીજાં નહિ.
 હવમ્નું તુલનાદર્શક રૂપ હિતર; તેનાથી ખીજાં નાહ; તેનાથી વિપરીત
 નદિ; આચાર્યે કર્યા હોય છતાં પણ; એટલે ફરીથી કહે છે : સુચરિ-
 તાનિ-શોભનાનિ ચરિતાનિ (કર્મ.) સારાં કર્મો; ત્વયા ઉપાસ્યાનિ-
 તારે ઉપાસ્યાં જેમ્મં એ; ઉપ+આસ્ ગણ ૨, આત્મને.નું વિધ્યર્થ
 કૃ. ઉપાસ્યનું પ્રથમા. નપું. બ. વ. યે કે ચ-અને જે કાષ્ઠ. અસ્મત્-
 અમારા કરતાં; અસ્મદ્ગતી પંચમી વિ. બ. વ. શ્રેયાંસઃ-પ્રશસ્યનું
 તુલનાદર્શકરૂપ શ્રેયસનું પ્રથમા બ. વ. વધારે પ્રશંસનીય; ઉત્તમ;
 આચાર્યત્વ વગેરે લક્ષણોથી જે અમારા કરતાં વધારે પ્રશંસનીય
 થઈ હોય. તેષાં ત્વયા આસનેન પ્રશ્વસિતવ્યમ્-પ્ર+શ્વસ ગ.
 ૨, 'શ્વમ્ દૂર કરવો;' પ્રશ્વસનં પ્રશ્વાસઃ શ્રમાપનયઃ । તેષાં
 શ્રમઃ ત્વયાપનેતવ્યઃ इत्यर्थः । (શાંકર-ભાષ્ય) તેઓના તારે
 આસન આપી થાક ઉતારવો જેમ્મં એ. 'શાંકરભાષ્ય'; વળી ખીજો
 અર્થ આપે છે : તેષાં ત્વયા આસને ન પ્રશ્વસિતવ્યમ્ । આવા
 થઈ હોયો જ્યારે આસન ઉપર બેસીને જ્ઞાનવાર્તા કરતા હોય, ત્યારે
 તારે શ્વાસ પણ બહાર કાઢવો નહિ; એટલે કે સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવી
 રહેતી વાતોના સાર ગ્રહણ કરવો. 'પ્રશ્વાસોઽપિ ન કર્તવ્યઃ; કેવલં
 શુદ્ધકસારપ્રાહિણા ભવિતવ્યમ્ । શ્રદ્ધયા લેયમ્-દાનું વિધ્યર્થ
 કૃદંત લેય; શ્રદ્ધાપૂર્વક આપવું જેમ્મં એ. સંવિદા-સંવિદ્ સ્ત્રી. તુલના

એ. વ. મૈત્રીપૂર્વક. **કર્મવિચિકિત્સા**—કર્મની આખતમાં શંકા; શ્રોત-
કે સ્માર્ત કર્મ અથવા સામાન્ય આચારની આખતમાં શંકા; **વિ+કિત્**નું
ધ્વજાદર્શક નામ **વિચિકિત્સા**—જુદું સમજવાની ધ્વજા—શંકા.
કર્મણિ વિચિકિત્સા (સમગ્રી તત્પુ.) **વૃત્તવિચિકિત્સા**—વર્તનની
આખતમાં શંકા. **સંમર્શિનઃ**—વિચારશીલ. **ધર્મ યવ કામઃ** યેષાં તે
(અ. પ્રી.) **ધર્મકામાઃ**—ધર્મ એ જ જેની ધ્વજા છે; એટલે કે પોતાના
નિર્ણયમાં ધર્મ સિવાય બીજા કોઈ હેતુથી દોરવાઈ ન જાય તેવા
અહમ્મી ત્યાં હોય—તેઓ જેમ વર્તે (વર્તેન્—વૃત્ ગ. ૧, આત્મને.
વિધ્યર્થ ૩ પુ. બ. વ.) **તથા તત્ર વર્તેથાઃ**—તે પ્રમાણે તારે ત્યાં
વર્તવું; **વૃત્** ગ. ૧, આત્મને. વિધ્યર્થ ૨ પુ. એ. વ. તારે વર્તવું જોઈએ.

આદેશઃ—આ કરવાની આજ્ઞા છે; આ પ્રમાણે વર્તવાનું જ છે.
ઉપદેશઃ—પિતા, આચાર્ય વગેરેએ પુત્ર, શિષ્ય વગેરેને આ
પ્રમાણે જ ઉપદેશ આપવાનો છે. **વેદોપનિષદ્**—વેદનું રહસ્ય છે;
ઉપનિષદ્—ઉપ+નિ+સદ્ ‘ખૂબ નિકટ બેસવું’ એટલે કે આચાર્યની
પાસે ખૂબ નિકટ બેસવાથી પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન તે ઉપનિષદ્; અથવા
‘સદ્—વિનાશ કરવો’ એ અર્થે ઉપરથી આચાર્યની પાસે જે પ્રાપ્ત
કર્યાથી અજ્ઞાનનો પૂરેપૂરો વિનાશ થાય છે તેવું રહસ્યજ્ઞાન. આ
વેદનું રહસ્ય છે; આ વેદનો અર્થ છે. **પત્તદ્ અનુશાસનમ્**—આ
વિધિવાક્ય છે એટલે સર્વે પ્રમાણભૂત આચાર્યો આ પ્રમાણે જ વેદ
ભણી રહ્યા પછી અનુશાસન—શિખામણ આપે છે. **પદ્મપાસિ-
તઘ્યમ્**—આ પ્રમાણે ઉપાસના કરવી જોઈએ; આ પ્રમાણે દંડ રીતે
આચરવું જોઈએ. **ઉપ+આસ** નું વિધ્યર્થ કૃદંત.

૧૧

[આચાર્યનો ઉપદેશ]

વેદનું અધ્યયન કરાવ્યા પછી આચાર્ય શિષ્યને ઉપદેશ આપે છે :
સત્ય બોલ, ધર્મનું આચરણ કર, સ્વાધ્યાયમાં પ્રમાદ આ કર.

સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ. ધર્મમાં પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ. કુશલ કર્મોમાં પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ. માતાને દેવરૂપ માનનારો થા, પિતાને દેવરૂપ ગણનારો થા. આચાર્યને દેવરૂપ ગણનારો થા. અતિથિને દેવરૂપ ગણનારો થા. (અમારાં) જે અનિર્ઘ કર્મો હોય તેનું સેવન કરવાનું છે—ખીજનું નહિ. અમારાં જે શુભ આચરણ હોય તેની તારે ઉપાસના કરવાની છે—ખીજની નહિ. કોઈ અમારાથી વધારે સારા બ્રાહ્મણ હોય તેમને આસન આપી તારે શાંતિ આપવી જોઈએ. શ્રદ્ધાથી આપવું જોઈએ. મૈત્રીથી આપવું જોઈએ. હવે જો તને કર્મ બાબતમાં કોઈ સંદેહ થાય અથવા આચાર બાબતમાં કોઈ સંદેહ થાય તો ત્યાં જે વિચારશીલ ધર્માભિલાષી બ્રાહ્મણ હોય, તે જેમ ત્યાં વર્તે તેમ ત્યાં તું વર્તજે.

આ આદેશ છે; આ ઉપદેશ છે; આ વેદનું રહસ્ય છે; આ અનુશાસન છે. આ પ્રકારે તારે ઉપાસના કરવી જોઈએ.

તૈત્તિરીયોપનિષદ્ : વહલી ૧ : અનુવાક ૧૧.

—સ્વાધ્યાય—

૧. નીચે જણાવેલાં રૂપો ઓળખાવો :

અનુચ્ય, અનુશાસ્તિ, મા પ્રમદઃ, પ્રમદિતવ્યમ્, ઉપા-
સ્યાનિ, હતરાણિ, અનંબદ્યાનિ, શ્રેયાંસઃ, પ્રશ્વસિતવ્યમ્,
ધિયા, વિચિકિત્સા, વર્તેરન્, સ્યુઃ, વર્તેથાઃ, ઉપાસિતવ્યમ્ ।

૨. નીચે જણાવેલા સમાસોનો વિગ્રહ કરો :

માતૃદેવઃ, ધર્મકામાઃ, સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં, સુચરિતાનિ ।

૩. નીચે જણાવેલા શબ્દો ઉપર ટૂંક નોંધ લખો :

અન્તેવાસિન્, વેદોપનિષદ્, અનુશાસન, કુશલ,
આસનેન પ્રશ્વસિતવ્યમ્ ।

૪. નીચે જણાવેલાં રૂપો લખો :

૧. દ્વિતીયા. બ. વ. વધૂ, નામન્, પતદ્ (પુ.)

૨. ૫ઠી બ. વ. નૃ, અસ્મત્, કરિન્ ।

૩. સપ્તમી એ. વ. અવસ્ (સ્ત્રી.), મહિમન્, ધૃતિ ।

૪. આસાર્થ ૨ પુ. એ. વ. ચિ (ગ. ૫) મિદ્, બન્ધ્ ।

૫. પરાક્ષ ભૂ. ૩ પુ. એ. વ. વચ્, જિ, દા (ગ. ૧)

૬. વિધ્યર્થ કૃદંતઃ મૂ, હન્, ગમ્ ।

૭. અધિકૃતાદર્શક રૂપ : ઉચ્ચૈઃ (અવ્યય), ક્ષુદ્ર, અવપ ।

॥ पद्यविभागः ॥

૧.

સત્યપ્રતિજ્ઞા : રામઃ ।

[સાચી પ્રતિજ્ઞાનાળા રામ]

પ્રાર્થનાવિક : આ પાઠ રામાયણના અયોધ્યાકાંડના ૨૧મા સર્ગમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. રામાયણ અને મહાભારત આપણા સંસ્કાર, આચાર, અને સંસ્કૃતિનાં ઘોતક મહાકાવ્યો છે. આ પાઠમાં લક્ષ્મણ રામને વનમાં ન જવા સમજાવે છે અને વિપરીત ધુલ્હવાળા પિતાના વચનનું પાલન ન કરવા સમજાવે છે. કૌસલ્યા રામને પોતાની પાસે રહેવા માટે સમજાવે છે; પરંતુ રામ તે બધાના ઇનકાર કરે છે અને પોતાની પ્રતજ્ઞા પાળવી તથા પિતાના વચનનું કોઈ પણ હિસાબે પાલન કરવું તેમાં જ સાચી આર્પણાવના રહેલી છે તે બતાવે છે, અને એ જ સનાતન ધર્મ છે એમ જણાવે છે.

પૃ. ૨૭

૧. અન્યથ : તથા વિલપન્તો રામમાતરં તાં કૌસલ્યાં
તત્કાલસદૃશં વચઃ દીનઃ લક્ષ્મણઃ ઉવાચ ।

વિલપન્તીમ્-વિ+લપ્ ગ. ૧, ૫૨૨મૈ. વર્ત. કૃ. સ્ત્રી. દ્વિતીયા
એ. વ. વિલાપ કરતાં રામમાતરમ્-રામની માતા. તત્કાલસદૃશં-
તેન કાલેન સદૃશમ્ (તૃ. ત) તે કાળને ચોક્કસ; કારણ કે રામના
વિયોગન લીધે કૌસલ્યા ઉપર દુઃખ આવી પડ્યું હતું; તેથી તે દુઃખનું
નિવારણ કરી શકાય એ પ્રમણે વચઃ-વચસ્ નપું. પ્રથમા એ. વ.
વચન. દીનઃ-અસહાય અનેદો.

૨. અન્વય : રાજ્યશ્રિયં ત્યક્ત્વા, સ્ત્રિયાઃ વાક્યવશંગતઃ, રાઘવઃ યદ્ વનં ગચ્છેત્ પતત્, (હે) આર્યે, મમ અપિ ન રોચતે ॥

રાજ્યસ્ય શ્રિયમ્-રાજ્યની લક્ષ્મીને; શ્રી સ્ત્રી. દ્વિ. એ. વ. ત્યક્ત્વા-ત્યજૂનું સં. ભૂ. કૃ. ત્યજ્ઞ દર્ષને. સ્ત્રિયાઃ વાક્યવશંગતઃ-સ્ત્રીના વાક્યને વશ બનીને; કૈંકેયીએ તેને વનવાસ મળે એમ દશરથને પ્રેરણા કરી હતી. 'સ્ત્રિયાઃ' વાક્ય સાથે લેવાનું છે. વશંગતઃ (અલુક દ્વિ. તત્પુ. સમાસ) વશ બનેલો.

૩. અન્વય : (અહં) અસ્ય અપરાધં ન પશ્યામિ; અપિ (અહં) તથાવિધં દોષં ન (પશ્યામિ) યેન રાષ્ટ્રાત્ વનવાસાય રાઘવઃ નિર્વાસ્યતે ।

તથા વિધા યસ્વ તમ્ (અ. ધ્રી.) તથાવિધં-તે પ્રકારનો. નિર્વાસ્યતે-નિર્+વસ્ય ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું પ્રેરક કર્મ. ૩ પુ. એ. વ. દેશવટો દેવાય છે.

૪. અન્વય : દેવકલ્પં, ક્રજું, દાન્તં, રિપૂણામ્ અપિ વત્સલમ્, પુત્રમ્, ધર્મમ્ અવેક્ષમાણઃ કઃ અકારણાત્ ત્યજેત્ ? ।

દેવાદીષન્મ્યૂનમ્ દેવકલ્પમ્ (સુપ્રસુપ સમાસ)-દેવ જેવા. ક્રજુમ્-સરળ. દાન્તમ્-દમ્ ગ. ૪, પરસ્મૈ.નું કર્મણિ ભૂતકૃદંતઃ સંયમી; અથવા ટીકાકાર પ્રમાણેઃ ગુરુભિઃ શિક્ષિતમ્ઃ વડીલ જોને પાસેથી શિક્ષા પામેલો (જેથી કરીને તેની ખરાબ વૃત્તિઓનો નાશ થઈ ગયેલો છે.). ધર્મમ્ 'અવેક્ષમાણઃ'-સાચા ધર્મને જોતાર; અવ+ઈક્ષ્ ગ. ૧, આત્મને.નું વર્ત. કૃ. પુ. પ્રથમા એ. વ. દશરથ કામવૃત્તિ અને સ્ત્રી ઉપરની આસક્તિથી દોરવાયા છે; ધર્મથી દોરવાયા નથી, એમ કહેવાનો લક્ષમણનો આશય છે. અકારણાત્-કારણ વિના.

૫. અન્વય : પુનઃ બાલ્યં ઉપેયુષઃ રાજ્ઞઃ તદ્ દદં વચનં, રાજવૃત્તમ્ અનુસરન્ કઃ પુત્રઃ હૃદયે કુર્યાત્ ।

પુનઃ બાલ્યં **ઉપેયુષઃ**—ફરીથી બાળકપણાને પામેલા. **બાલસ્ય માવઃ**—બાલ્યમ્ । **ઉપ+હનું** પરોક્ષ ભૂ. કૃદંત **ઉપેયિવસૂનું** પછી એ. વ. પુ. પામેલા. વગર વિચાર્યું કરવા માટે ક્ષણિક વૃત્તિને વશ થઈને વર્તવા પ્રેરાય તે અણુસમજુ બાળક જેવો કહેવાય; વૃદ્ધ દશરથ રામ ફરીથી અણુસમજુ બાળકની માફક વર્તવા લાગ્યા છે. **રાજઃ વૃત્તમ્** (પ. તત્પુ.) **રાજવૃત્તમ્**—રાજાનો આચાર; પહેલાંના રાજાઓએ કરેલું આચરણ. **અનુસ્મરન્-અનુ+સ્મૃ**—વર્ત. કૃ. પ્રથમા. એ. વ. પુ. યાદ કરતો. **કુર્યાત્-કૃ** ગ. ૮, પરસ્મૈ. વિધ્યથ ૩, પુ. એ. વ. કહે.

૬. અન્વયઃ રાઘવ, તવ પાર્શ્વે સઘનુષા મયા ગુપ્તસ્ય તિષ્ઠતઃ કૃતાન્તસ્ય ઇવ તવ કઃ અધિકં કર્તું સમર્થઃ ।

ઘનુષા સહ (સહ બ. પ્રી.) **તેન સઘનુષા મયા**—ઘનુષવાળાં મારાથી. **તવ પાર્શ્વે**—તમારે પડખે. **ગુપ્તસ્ય**—રક્ષાયેલા. **તિષ્ઠતઃ**—સ્થાનું વર્ત. કૃ. પુ. પછી એ. વ. ઊભા રહેલા. **કૃતઃ અન્તઃ** યેન સઃ (બ. પ્રી.) **તસ્ય, કૃતાન્તસ્ય**—યમરાજ જેવા. **કઃ અધિકં કર્તું સમર્થઃ**—તમારાથી અધિક કરવા કોણ સમર્થ છે. તમારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીને અભિપેક્ષમાં વિદ્ધ કરવા કોણ સમર્થ છે? ‘ઊભા રહેલા યમરાજ સમા’ એ રામની ઉપમા છે; ‘એવા તમારાથી’ તમારી ઉપરવટ જવા કોણ સમર્થ છે?

૭. અન્વયઃ મનુજર્ષભ, યદિ તવ વિપ્રિયે સ્થાસ્યતિ, તર્હિ તીક્ષ્ણેઃ શરૈઃ હમાં સર્વામ્ અયોધ્યાં નિર્મનુષ્યાં કરિષ્યામિ ।

મનુજઃ ક્રષભઃ ઇવ (કર્મ.) ; **મનોઃ જાયતે** ઇતિ **મનુજઃ** । (ઉપ. તત્પુ.) ઉત્તમ માનવ; પુરુષોત્તમ. **વિપ્રિયે**—તારા ખૂરામાં, તારા શત્રુપક્ષમાં. **સ્થાસ્યતિ-સ્થા** સા. ભવિષ્ય ૩ પુ. એ. વ. રહેશે. **નિર્ગતાઃ મનુષ્યાઃ યસ્યાઃ તામ્** (પ્રાદિ. બ. પ્રી.) **નિર્મનુષ્યામ્**—જેમાંથી મનુષ્યો જતા રહ્યા છે તેવી, નિર્જનઃ **કરિષ્યામિ**—હું કરીશ; કૃ ગ. ૮, પરસ્મૈ. સા. ભવિષ્ય ૧ પુ. એ. વ.

૮. અન્વય : અથ ભરતસ્ય પદ્યઃ વા યઃ વા અસ્ય હિન્
ઈચ્છતિ, પતાન્ સર્વાન્ વધિષ્યામિ ; હિ મૃદુઃ પરિભૂયતે ।

પક્ષે ભવઃ પદ્યઃ—મામાઓ વગેરે જે કોઈ તેના પક્ષમાં રહેવા.
વધિષ્યામિ—હું વધ કરી દર્શ. મૃદુઃ પરિભૂયતે—પોઓ માણસ
પરાભવ પામે છે. પરિ+ભૂ ગ. ૧, કર્મણિ વર્ત. કા. ૩ પુ. એ.
વ. એટલે આ મૃદુ બનવાનો સમય નથી.

૯. અન્વય : यदि कैकेय्या प्रोत्साहितः अयं सः नः
दुष्टः पिता अमित्रभूतः, निःसङ्गं बध्नीताम्, बध्नीताम् अपि ।

પ્ર+उत्+सह् ગ. ૧, આત્મને. પ્રેરક કર્મ. ભૂ કૃ પુ. પ્રથમા
એ. વ. પ્રોત્સાહિતઃ—ઉત્સાહિત થયેલા હોય. અમિત્રભૂતઃ—શત્રુ
બને. નિર્ગતઃ સઙ્ગઃ યથા સ્યાત્તથા (અવ્યયી.) આસક્ત રાહત
બનીને; એ પિતા છે એમ તેમના ઉપર આસક્ત રાખેલા, તો તેમને
મરાશે નહિ; માટે એ આસક્ત દૂર કરીને. બન્ધુ ગ. ૯ પરસ્મૈ.નું કર્મ.
આસાર્થ ૩ પુ. એ. વ. બાંધી દો. વધુ ગ. ૧, કર્મણિ આસાર્થ ૩ પુ.
એ. વ. વધ કરી દો. ટીકાકાર નોંધ કરે છે : રામનો સમય ત્રેના અને
દ્વાપર વચ્ચે હોઈ, થોડોક અધર્મ વધ્યો હતો, તેથી લક્ષ્મણ આ પ્રમાણે
બોલે છે; કૈકયીને બીજાએ શિખામણ આપી છતાં એકની એ થઈ
નહિ અને ભગવાન રામે પોતે જ જળથી વાલીના વધમાં પ્રવૃત્તિ કરી.

૧૦. અન્વય : अवलितस्य, कार्याकार्यम् अज्ञानतः, उत्पथं
प्रतिपन्नस्य गुरोः अपि शासनं कार्यं भवति ।

આ પ્રમાણે દુર્મતિમાં પડેલા વડીલને પણ શિક્ષા કરવી જોઈ એ,
એ શાસ્ત્રસંમત છે. અવ+લિप् ગ. ૬, ઉચ્ચ.નું કર્મ. ભૂ કૃ
પુ પછી એ. વ. અભિમાની બનેલા. કાર્યં ચ અકાર્યં ચ
તથોઃ સમાહારઃ કાર્યાકાર્યમ્ (સમાહાર ૬-૬) : કાર્ય અને અયોગ્ય
કાર્ય. ન જ્ઞાનતઃ (નજ્ઞ) અજ્ઞાનતઃ—જ્ઞા. ગ. ૯, પરસ્મૈ. વર્ત. કૃ
જ્ઞાનત્નું પછી એ. વ. જ્ઞાનતઃ; ઉદ્ગતઃ પન્થાઃ (પ્રાદ. કર્મ.) ઉત્પથઃ

તમઃ અવળે માર્ગે પ્રતિપદનું કર્મ. શૂ. કૃ. પ્રતિપદનું ૧૧ી એ. વ. પામેલા, ગયેલા. શાસનમ્-શિક્ષા. કાર્ય ક્ર. ગ. ૮નું (વિધિ) કરવી જોઈએ.

૧૧. અન્વય : પુરુષર્ષભ, ઘઠં વા હેતું વા આશ્રિત્ય તથા સ્થિતં હદં રાજ્યં કિં કેકેયૈ વાતું પથઃ (રાજા) રચ્છતિ ।

પુરુષઃ ક્રષ્ણમઃ ઇવ (કર્મ.) સંબોધનઃ હે ઉત્તમ પુરુષ. ઘઠં હેતું વા આશ્રિત્ય-બળ અથવા તર્કનો આશ્રય કરીને; આ+શ્રિ ગ. ૧, સં. શૂ. કૃ. આશરે લઈને. તમે પાટવી છો એટલે તમારે માટે જ નક્કી રહેલું (સ્થિતં).

૧૨. અન્વય : (હે) દેવિ, તે શપે - માવેન, તત્ત્વતઃ, સત્યેન, ઘનુષા, વક્તેન, રૂઢેન ચ એવ ભ્રાતરં અનુરક્તઃ અસ્મિ ।

આ પ્રમાણે કહેવા છતાં પણ તમને ન વિશ્વાસ પડે તો હું તમારા (તુમ્હ્યમ્=તે) સોમન ખાઉં છું (શપે) કે : માવેન-અંતરના અભિપ્રાયથી; વક્તેન રૂઢેન ચ-અપાયેલા અને ઇચ્છાયેલાથી (રૂઢનું કર્મ. શૂ. કૃ.); અથવા, આપેલા દાનથી અને કરેલા યજ્ઞથી. (યજ્ઞ કર્મ. શૂ. કૃ. રૂઢ) અનુરક્તઃ-અનુ+રક્તનું કર્મ. શૂ. કૃ. પ્રીતિવાળો બન્યો છું.

૧૩. અન્વય : ક્ષીપ્તં અગ્નિ અરણ્યં વા યદિ રામઃ પ્રવેક્ષ્યતિ, તર્હિ (હે) દેવિ પૂર્વે તત્ર પ્રવિષ્ટં માં ત્વં અવધારય ।

પ્રવેક્ષ્યતિ-પ્ર+વિશ્ ગ. ૬ નું સામાન્ય ભવિ. ૩ પુ એ. વ. પ્રવેશ કરશે. અવધારય-અવ+ધૃ ગ. ૧૦, આજ્ઞાર્થ ૨ પુ એ. વ. ધારણે.

૧૪. અન્વય : ઉદિતઃ સૂર્યઃ તમઃ ઇવ તે દુઃખં વીર્યાત્ હરામિ । દેવો મે વીર્યં પશ્યતુ । ચ રાઘવઃ (મે વીર્યં) પશ્યતુ ।

ઉદ્+હ ગ. ૨ નું કર્મ. શૂ. કૃ. પુ. પ્રથમા એ. વ. ઉદિતઃ-જાગેલો; વીરસ્ય ભાવઃ વીર્યમ્-શક્તિ.

૧૫. અ-વય : મહાત્મનઃ લક્ષ્મણસ્ય પતત્ વચનં શ્રુત્વા
રુદન્તી શોકલાલસા કૌસલ્યા રામં ઉવાચ ।

મહાન્ આત્મા યસ્ય (અ. પ્રી.) તસ્ય મહાત્મનઃ—મહાન
આત્માવાળા. રુદન્તી—રુદત્તું સ્ત્રી. પ્રથમા એ. વ.; રુદત્તું વર્ત. કૃ.
રુદત્—રુદન કરતી. શોકે લાલસા યસ્યાઃ સા (અ. પ્રી.) શોક
એ જ જેની ધૃષ્ટા છે તેવી; શોકાતુર અનેલી; લસ્ ઉપરથી ધૃષ્ટાદર્શક
નામ લાલસા.

૧૬. અ-વય : પુત્ર, વદતઃ તે ખાતુઃ લક્ષ્મણસ્ય (વચનં)
ત્વયા શ્રુતમ્ । અત્રાનન્તરં યત્કાર્યં, યદિ (તે) રોચતે, (તર્હિ)
તત્કુરુષ્વ ॥

અત્ર—આ વાતની બાબતમાં; લક્ષ્મણે અભિપ્રાય કહ્યો તે બાબતમાં.
અનન્તરમ્—હવે પછીથી. યત્કાર્યમ્—જે કરવા યોગ્ય હોય. યદિ તે
રોચતે—જે તને ગમે તો. લક્ષ્મણે પોતાનો અભિપ્રાય કહ્યો; હવે પછી
જે તને ગમે તો તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે તું વર્તન કર, એમ ગૂઢસંમતિ
કૌસલ્યાની આ શ્લોકમાં બોલાય છે.

૧૭. અ-વય : સ્વ મમ સપત્ન્યા ભાષિતં અધર્મ્યં વચઃ શ્રુત્વા
શોકસંતપ્તાં માં વિદ્વાય ઇતઃ ગન્તું ન અર્હસિ ।

સમાનઃ પતિઃ યસ્યાઃ સા (અ. પ્રી.) સપત્ની—તયા—શોકચ-
થી. ધર્માદનપેતં ધર્મ્યં; ન ધર્મ્યં અધર્મ્યં—ધર્મવિહીન, ધર્મ
વગરનું. શોકેન સંતપ્તાં (તૃ. ત.) શોકથી બળી રહેલી. વિદ્વાય-
વિનિદ્વા ગ. ૩, તું સં. ભૂ. કૃ. ત્યજને. ઇતઃ—અહીંથી. અર્હસિ—તું
યોગ્ય છે.

૧૮. અ-વય : (હે) ધર્મજ્ઞ, યદિ ધર્મિષ્ઠઃ ત્વં ધર્મે ચરિતું
દૃષ્ણસિ તર્હિ દૃશ્સ્થ માં શુશ્રૂષ, અનુત્તમં ધર્મં ત્વં ચર ।

જાનાતિ ઇતિ જ્ઞઃ (ઉપ. તત્પુ.) ધર્મસ્ય જ્ઞઃ (પ. ત.)

ધર્મનો જાણનાર. (સંબોધન); ધર્મિનું શ્રેષ્ઠતાદર્શક ૩૫ ધર્મિષ્ઠ
પુ. પ્રથમા. એ. વ. ખૂબ જ ધર્મવાળો. **इह तिष्ठति।** (ઉપ. તત્પુ.)
इहस्थः—અહીં રહીને. **अविद्यमानं उत्तमं यस्मात् तम्** (નબૂ. ય. પ્રી.)
જેનાથી કોઈ ઉત્તમ નથી; સર્વોત્તમ. **श्रुतुं** ઇચ્છાદર્શક ક્રિયાપદ; આજ્ઞાર્થ
૨ પુ. એ. વ. **शुश्रूष**—સેવા કર.

૧૯. અન્વય : ગૌરવેણ યથા રાજા તે પૂજ્યઃ તથા एव
अहम् अपि (પૂજ્યા અસ્મિ); अहं त्वां न अनुजानामि; इतः
(त्वया) वनं न गन्तव्यम् ।

गुरोः भावः गौरवम्—વડીલપણું; કહેવાયેલું છે : पितुर्देशगुणं
माता गौरवेणातिरिच्यते । पूज्यः—પૂજવા યોગ્ય. अनु+ज्ञा ग. ८,
परस्मै. १ पु. એ. વ. अनुजानामि—રજા આપું છું. इतः—અહીંથી
गमनुं વિધ્યર્થ કૃ. गन्तव्यम्—જવું જોઈએ.

૨૦. અન્વય : त्वद्वियोगात् मे जीवितेन सुखेन वा कार्यं
न (अस्ति) । तृणानाम् अपि भक्षणं त्वया सह मम श्रेयः ।

तव वियोगात् (५. तत्पु.) : तारा वियोगधी. प्रशस्यतु
तुલनाદર્શક ૩૫ : श्रेयः नपुं. પ્રથમા. એ. વ. વધારે સારું છે.

૨૧. અન્વય : तथा दीनां विलपन्तीं जननीं कौसल्यां,
ततः धर्मात्मा रामः धर्मसंहितं वचनं उवाच ।

वि+लपतुं वर्त. कृ. विलपतुं स्त्री. द्वितीया એ. વ. विल-
पन्ती—વિલાપ કરતી. ततः—પછીથી. धर्मः आत्मा यस्य सः (अ. प्री.)
धर्मात्मा—ધર્મ એ જ જેનો આત્મા છે તે. धर्मेण संहितम् (सं+धा
ग. ३, कर्म. भू. कृ. संहित) : धर्मથી જોડાયેલું; ધર્મથી યુક્ત.

૨૨. અન્વય : पितुः वाक्यं समतिक्रमितुं मम शक्तिः न
अस्ति । त्वां शिरसा प्रसादये; अहं वनं गन्तुं इच्छामि ।

सम्+अति+क्रम्तुं हेत्वर्थ कृतं समतिक्रमितुम्—ઉલ્લંઘન

કરવાને. પ્ર+સદ્+તું પ્રેરક પ્રસાદ્યતે; તેનું પ્રસાદ્યે-૧ પુ. એ. વ. હું પ્રસન્ન કરું છું.

૨૩. અન્વય : અહં તે પ્રતિકૂલં અપૂર્વ ધર્મ ન પ્રવર્તયે । પૂર્વઃ અભિપ્રેતઃ ગતઃ અયં માર્ગઃ (મયા) અનુગમ્યતે ।

પ્રતિગતં કૂલાત્ અસ્મિન્ તં (બ. ગ્રી.)-પ્રતિકૂલં (કાંઠાના પ્રવાહથી ઊલટું)-ઊલટું, વિરુદ્ધનું. ન પૂર્વઃ (નગ્ તત્પુ.) અપૂર્વ, ન પૂર્વે यस્ય સઃ (નગ્ બ. ગ્રી.)-પહેલાં ન હતો તેવો. પ્ર+વૃત્+તું પ્રેરક પ્રથમા એ. વ. પ્રવર્તાવું છું. અભિ+પ્ર+ઈ ગ. ૨ તું કર્મ. શૂ. કૃ. અભિપ્રેતઃ-અભિપ્રાયવાળો; પૂર્વજનોના અભિપ્રાયની સંમતિવાળો. ગતઃ-જવાયેલો, આચરાયેલો. મયા અનુગમ્યતે-મારાથી અનુસરાય છે; અનુ+ગમ્+તું કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ.

૨૪. અન્વય : તદ્ પતત્ મયા કાર્યમ્ ભુવિ (કેનાપિ) અન્યથા ન ક્રિયતે । દિ, પિતુઃ વચનં કુર્વન્ કશ્ચિદ્ નામ ન પરિહીયતે ।

કાર્યમ્-કૃતું વિધ્યર્થ કૃ. કરવા યોગ્ય. ભુવિ-ભૂ સ્ત્રી. સપ્તમી એ. વ. જગતમાં. અન્યથા ન ક્રિયતે-ઊલટું કરાવાનું નથી. નામ-અરેખર. કુર્વન્-કૃતું વર્ત. કૃ. પ્રથમા એ. વ. પું. કરતાં. પરિહીયતે-પરિ+હા ગ. ૩, કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ. વર્ત. કા. હલકા ખડતો નથી; હીન બનતો નથી.

૨૫. અન્વય : एवं तां जननीं उक्त्वा वाक्यविशं श्रेष्ठः, सर्वधनुष्मतां श्रेष्ठः (रामः) लक्ष्मणं पुनः वाक्यं अब्रवीत् ।

उक्त्वा-કહીને; વચ્નનું સં. શૂ. કૃ. વાક્યવિશમ્-વાક્યં વેત્તિ इति वाक्यविद् । तेषाम् (ઉપ. તત્પુ.) વાક્યોને જાણનાર. શ્રેષ્ઠઃ-ઉત્તમ; પ્રશસ્યનું શ્રેષ્ઠતાવાચક ૩૫. सर्वधनुष्मतां શ્રેષ્ઠઃ-સર્વધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ.

૨૬. અન્વય : (હે) લક્ષ્મણ, અનુત્તમં તથ મયિ સ્નેહં, વિક્રમં, સત્ત્વં, સુદુરાસદં તેજઃ ચ જાનામિ ।

અનુત્તમ-જેનાથી કોઈ ઉત્તમ નથી તેવો. વિક્રમ-પરાક્રમ. દુઃસ્થેન આસાચતે ર્હત દુરાસદમ્ । સુતર્ગં દુરાસદમ્ । સુદુરાસદમ્-પૂર્વ જ મુશ્કેલીએ જેને પામી શકાય તેવું. જાનામિ-હું જાણું છું.

૨૭. અન્વય : હિ લોકે ધર્મઃ પરમઃ (અસ્તિ), ધર્મે સત્યં પ્રતિષ્ઠિમ્ । ચ પતન્ પિતુઃ ઉત્તમં વચનં ધર્મસંશ્રિતમ્ અસ્તિ ॥

સર્વ પુરુષાર્થોમાં ધર્મ એ શ્રેષ્ઠ છે. ધર્મે સંશ્રિતમ્ (સ. તત્પુ.) ધર્મના આશરાવાળું.

૨૮. અન્વય : પિતુઃ, માતુઃ, બ્રાહ્મણસ્ય વા વાક્યં સંશ્રુત્ય, ધર્મે આશ્રિત્ય તિષ્ઠતા (જનેન), (હે) વીર, વૃથા ન કર્તવ્યમ્ ।

ધર્મે આશ્રિત્ય તિષ્ઠતા-ધર્મનો આશ્રય લઈ ને રહેતા; તિષ્ઠતા-સ્થાનું વર્ત. કૃ તૃતીયા એ. વ. પું. ઊભા રહેતા. વૃથા કર્તવ્યમ્-ફાલ ન કરવું જોઈ એ.

૨૯. અન્વય : સઃ અહં પિતુઃ નિયોગં અતિવર્તિતું ન શક્ચામિ । હિ, વીર, પિતુઃ વચનાત્ વૈકેય્યા અહં (વને) પ્રચોદિતઃ ।

અનિવૃત્ત મ. ૧, હેતુર્થ કૃ. ઉત્સાધન કરી તોડવા માટે નિયોગમ્-હુકમ. શક્ચામિ-શક્ મ. ૫, સામાન્ય ભ.વ. ૧ પુ. એ. વ. શકીશ. પ્રચોદિતઃ-ધક્ષેત્રાયેલો છું; પ્રેરાયેલો છું.

૩૦. અન્વય : તદ્ પન્નાં અનાયૌ ક્ષત્રધર્માશ્રિતાં મર્તિ (ત્વં) વિસ્ત્રજ્ઞ । ધર્મે આશ્રય । મા તૈક્ષ્ણં (આશ્રય) । મદ્બુદ્ધિઃ અનુગમ્યતામ્ ।

ન આર્યો (નન્ તત્પુ.) અનાયૌ આર્યજનને ઉચિત નહિ

તેવી-વડીલની હત્યા કરીને પણ રાજ્ય મેળવવું એવી આર્યજનને ઉચિત નહિ તેવી ભતિ. ક્ષત્રસ્ય ધર્મે ન શ્રિતાં (દ્વિતીયા તત્પુ.) ક્ષત્રિયના ધર્મને આશ્રિત નહિ રહેલી. તૈક્ષ્ણ્ય-ક્રોધ, ખીજા ઉપર તીક્ષ્ણતાનું આચરણ કરવું તે. મમ બુદ્ધિઃ (૫. તત્પુ.) મદ્બુદ્ધિઃ-મારી બુદ્ધિ; પિતાના વચનનું પાલન કરવું જોઈએ એ બુદ્ધિ. અનુગમ્યતામ્-અનુસરો; અનુ+ગમ્ આજ્ઞાર્થ કર્મ. ૩ પુ. એ. વ.

૩૧. અન્વય : (દે) દેવિ, હતઃ ઘનં ગમિષ્યન્તં માં અનુમન્ય-સ્વ । મમ પ્રાજૈઃ શાપિતા અસિ । મે સ્વસ્થ્યયનાનિ કુહ ।

ગમિષ્યન્તમ્-ગમ્ નું સામાન્ય ભવિ. કૃ. પુ. દ્વિતીયા એ. વ. જ્વાની ઇચ્છા કરતા. અનુ+મન્ ગ. ૪, આજ્ઞાર્થ ૨ પુ. એ. વ. અનુમન્યસ્વ-અનુભતિ આપ. પ્રાજૈઃ શાપિતા અસિ-તને જીવના સોગમ છે. સ્વસ્થ્યયનાનિ-સુખરૂપ ગમન માટે અને દુઃખ અતે વિધના નિવારણ માટે છેવટની આશિષરૂપ ક્રિયાઓ. કુહ-તું કર.

૩૨. અન્વય : ત્વયા, મયા, વૈદેહ્યા, લક્ષ્મણેન, સુમિત્રયા ચ પિતુઃ નિયોગે સ્થાતવ્યમ્-પણઃ સનાતનઃ ધર્મઃ (અસ્તિ) ।

વિદેહાનાં રાજપુત્રી વૈદેહી, તયા-વિદેહ દેશના રાજની પુત્રી સીતા. સ્થાનું વિધ્યર્થ કૃ. સ્થાતવ્યમ્-જીભા રહેવું જોઈએ. સનાતનઃ ધર્મઃ-સના (=સદા) + તન (વિશેષણ પ્રત્યય) લાંબા કાળથી ચાલી આવેલો ધર્મ છે.

૧.

[સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા રામ]

૧. તે પ્રમાણે વિલાપ કરતાં રામનાં માતા તે કૌસલ્યા પ્રત્યે તે સમયને યોગ્ય વચન દીન લક્ષ્મણ બોલ્યો:

૨. “રાજ્યલક્ષ્મીને ત્યજી દઈને સ્ત્રીના વાક્યને વશ બની રાધિકા ધનમાં જોય તે હે આર્ય, મમે પણ રચવું નથી.

૩. “હું એમનો અપરાધ જોતો નથી કે તે પ્રકારનો દોષ જોતો નથી, જેથી કરીને રાષ્ટ્રમાંથી વનવાસ માટે રાખવને દેશવટો દેવાય.

૪. “દેવ સરખા, સરળ, સંયમી, શત્રુઓને પણ વહાલા એવા પુત્રને, ધર્મને જોતો એવો કોણ કારણ વિના ત્યજ દે?

૫. “તે આ ફરીથી બાલ્યાવસ્થાને પામેલા રાજાનું તે આ વચન, રાજાના આચારનું સ્મરણ કરતો કયો પુત્ર હૃદયમાં લે?

૬. “હે રાખવ, તમારા પડખે ધનુષ સહિત મારાથી રક્ષાયેલા, જિલા રહેલા ચમદેવ સમા તમારાથી અધિક કરવા (ઉપરવટ થવા) કોણ સમર્થ છે?

૭. “હે પુરુષોત્તમ, જો તમારા બૂરામાં રહેશે તો તીક્ષ્ણ બાણોથી આ આખી અયોધ્યાને હું મનુષ્ય વિનાની બનાવી દઈશ.

૮. “પછીથી ભરતનો પક્ષકાર હોય અથવા જે તેનું હિત ઇચ્છતો હોય તે બધાને હું હણી નાખીશ; કારણ કે હીનો પરાભવ પામે છે.

૯. “જો કૈકેયીથી પ્રોત્સાહિત થયેલા એ આ આપણા દુષ્ટ પિતા શત્રુ બનેલા હોય તો તેમને, આસક્તિ રહિત થઈને, બાંધી દો અથવા હણી પણ નાખો.

૧૦. “અભિમાની બનેલા અને કાર્ય અને અકાર્યને ન જાણતા, અવજે માર્ગે ચઢેલા એવા વડીલને પણ શિક્ષા કરવી જોઈ એ.

૧૧. “હે પુરુષોત્તમ, બળ અથવા તર્કનો આશ્રય કરીને તમારે માટે જ રહેલું આ રાજ્ય શા માટે કૈકેયીને આપવાની તે ઇચ્છા કરે છે.

૧૨. “હે દેવી, હું તમારા સોમન આઈ છું કે ભાવથી, તત્ત્વથી, સત્યથી, ધનુષથી, અપાયેલા અને ઇચ્છાયેલા સર્વથી બાઈ ઉપર હું પ્રીતિ ધરાવું છું.

૧૩. “સળજેલા અગ્નિમાં અથવા અરણ્યમાં જો રામ પ્રવેશ કરશે, તો હે દેવી, પ્રથમ તેમાં પ્રવેશેલો મને તમે ધારજો.

૧૪. “જાગેલો સૂર્ય જેમ અંધકાર (દૂર કરે તેમ) તમારા દુઃખને મારી શક્તિથી હું હરી લઈશ. દેવી મારી શક્તિને જુએ અને રામ પણ તેને જુએ.”

કૌસલ્યા બોલ્યાં :

૧૫. મહાન જેનો આત્મા છે એવા લક્ષ્મણનું આ વચન સાંભળીને, શોક એ જ જેની લાલસા છે એવાં રુદન કરતાં કૌસલ્યા રામ પ્રત્યે બોલ્યાં :

૧૬. “ હે પુત્ર, બોલતા એવા તારા ભાઈ લક્ષ્મણનું (વચન) તેં સાંભળ્યું છે; જે આ બાબતમાં હવે પછી તારે કરવાનું હોય તે, જે તને મને તો કરજે.

૧૭. “ મારી શોકચથી બોલાયેલું, ધર્મરહિત વચન સાંભળીને શોકથી સંતપ્ત થયેલી એવી મને છોડીને અહીંથી તારે જવું યોગ્ય નથી.

૧૮. “ હે ધર્મને જાણનાર, જે ધર્મિષ્ઠ એવો તું ધર્મનું પાલન કરવા ઈચ્છા કરે તો અહીં રહીને તું મારી સેવા કર; અને જેનાથી કોઈ ઉત્તમ નથી એવા ધર્મનું તું પાલન કર.

૧૯. “ વડીલ હોવાને લીધે જેવી રીતે રાજા તને પૂજ્ય છે તેવી જ રીતે હું પણ છું; હું તને રજા આપતી નથી; અહીંથી તારે વનમાં ન જવું.

૨૦. “ તારો વિયોગ થતાં મારે જીવન અથવા સુખનું કાંઈ કામ નથી. તણખલાંનું ભક્ષણ પણ તારી સાથે (રહીને) મારે માટે વધારે સારું છે.”

રામ બોલ્યા :

૨૧. તે પ્રમાણે દીન અને વિલાપ કરતાં માતા કૌસલ્યા પ્રત્યે પછીથી ધર્મ જેનો આત્મા છે તેવા રામ ધર્મ સાથે જોડાયેલું એવું વચન બોલ્યાં;

૨૨. “ પિતાના વાક્યનું ઉલ્લંઘન કરવાની મારી શક્તિ નથી;

તમને હું મસ્તકથી (વંદન કરીને) પ્રસન્ન કરું છું; હું વનમાં જવા ઇચ્છું છું.

૨૩. “હું તમને વિરુદ્ધ એવો અપૂર્વ ધર્મ પ્રવર્તાવતો નથી; પૂર્વ-જનોના અભિપ્રાયને સંમત અને તેમનાથી અનુસરાયેલો માર્ગ (મારાથી) અનુસરાય છે.

૨૪. “તે આ મારે કરવાનું (કાર્ય) જગતમાં કોઈથી અન્યથા કરાવાનું નથી; કારણ કે પિતાનું વચન (માન્ય) કરતાં કોઈને પણ ખરે જ હાનિ થતી નથી.”

૨૫. આ પ્રમાણે તે માતા પ્રત્યે કહીને સર્વ ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને વાક્યોને જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તે (રામ) ફરીથી લક્ષમણ પ્રત્યે બોલ્યા :

૨૬. “હે લક્ષમણ, જેનાથી કોઈનો ઉત્તમ નથી એવો તારો મારા ઉપર રતેહ, તારું પરાક્રમ, શક્તિ, જેને ખૂબ જ મુશ્કેલીએ પહોંચી શકાય એવું તારું તેજ, હું જાણું છું.

૨૭. “કારણ કે, જગતમાં ધર્મ એ જ પરમ વસ્તુ છે; ધર્મમાં સત્ય રહેલું છે; આ પિતાનું ઉત્તમ વચન ધર્મના આધારવાળું છે.

૨૮. “પિતાનું, માતાનું અથવા પ્લાક્ષણનું વાક્ય સાંભળીને, ધર્મનો આશ્રય લઈને રહેતા (મનુષ્યે), હે વીર, તેને નકામું કરવું ન જોઈએ.

૨૯. “આવો હું પિતાના હુકમનું ઉલ્લંઘન કરવા સમર્થ નથી કારણ કે હે વીર, પિતાના વચનને લીધે કૈંટકીએ મને (વનવાસ માટે) પ્રેર્યો છે.

૩૦. “તો આ આર્યજનને ન હાજતી, અને ક્ષત્રિયના ધર્મમાં નહીં રહેલી મતિને તું છોડી દે અને ધર્મનો આશ્રય લે; તીક્ષ્ણતાને આશ્રય તું ન લે; મારી મુદ્ધિ તારે અનુસરવી.

૩૧. “ હે દેવી, અહીંથી વનમાં જવાની ઇચ્છાવાળા મને તમે અનુમતિ આપો; મારા પ્રાણના તને સોગત છે; મને અહીંથી સુખરૂપ મમનના આશિષ આપો.

૩૨. “ તમારે, મારે, વિદેહપુત્રી સીતાએ, લક્ષ્મણે અને સુમિત્રાએ પિતાના હુકમમાં રહેવું, એ સનાતન ધર્મ છે.”

—રામાયણ : અથોધ્યાકાંડ : સર્ગ ૨૧.

— સ્વાધ્યાય —

૧. નીચેનાં રૂપોને ઓળખાવો—

વિલપન્તીમ્, ઉપેયુષઃ, નિર્વાસ્યતે, સ્થાસ્યતિ, વચિષ્યામિ, પરિભૂયતે, અવેક્ષમાણઃ, અજાનતઃ, પ્રવેક્ષ્યતિ, રુદન્તી, ધર્મિષ્ઠઃ, શ્રેયઃ, શુશ્રૂષ હીયતે, શક્ષ્યામિ, ગમિષ્યન્તમ્, સંહિતમ્, અનુજાનામિ, સમતિક્રમિતુમ્ ॥

૨. નીચે જણાવેલા સમાસોનો વિગ્રહ કરી બતાવો—

નિર્મનુષ્યામ્, નિઃસક્કમ્, ઉત્પથમ્, કાર્યાકાર્યમ્, શોક-
લાલસા, સપત્ની, ધર્મજ્ઞઃ, રૂઢિચઃ, અનુત્તમમ્, ધર્માત્મા,
પ્રતિકૂલમ્, વાક્યવિદામ્, સુદુરાસદમ્, દેવકલ્પમ્,
વશંગતઃ, અપૂર્વમ્ ।

૩. નીચે જણાવેલા શબ્દો ઉપર ટૂંક નોંધ લખો—

કૃતાન્તસ્ય, વત્તેન રૂપેન, અનાયો મતિમ્, સ્વસ્થ્યયનાનિ,
સનાતનઃ ધર્મઃ ।

૪. નીચે જણાવેલા ફેરફારો કરીને વાક્ય બનાવો—

૧. રાજા નિવાસ્યતે રાષ્ટ્રાદ્વનવાસાય રાઘવઃ ।

(પ્રયોગ બહુલો)

૨. અહં તે દુઃખં હરામિ । (પ્રયોગ બદલો)
૩. ત્વામહં નાનુજાનામિ । (પ્રયોગ બદલો)
૪. ન રોચતે મમાપ્યેતદ્- । (સ્પૃહ વાપરો)
૫. કઃ ત્યજેત્પુત્રમકારણાત્ (ન નો પ્રયોગ કરો)
૬. ત્વદ્વિયોગાન્ન મે કાર્યં જીવિતેન સુખેન વા ।
(કોડર્યઃ વાપરો,

૫. નીચે જણાવેલાં રૂપો લખો—

૧. પ્રથમા એ. વ. તસ્થિવસ્ (પું), યુવન્, પથિન્ ।
 ૨. દ્વિતીયા બ. વ. અન્યૂષિવસ્ (પું), ઉપેયિવસ્ (પું),
વધૂ, વિશત્ (સ્ત્રી)
 ૩. સપ્તમી એ. વ. નૃ, ક્ષિતિ, પૃથ્વી, કલિ ।
 ૪. પરાક્ષ જૂ. કા. ૩ પુ. બ. વ. દન્, જિ, તન્, હે ।
 ૫. સામાન્ય ભાવિ ૩પુ. એ. વ. ક્લપ્, પ્રહ, વૃત્ ।
- નીચેના શબ્દોનાં સંસ્કૃત રૂપાંતર આપો—

૯૯ છોકરાઓ, સૌથી મોટોભાઈ, મે કે ત્રણ, ખૂબ ઉંમર
વાળો, જેણે મુખ જોયું ક્યું છે તે, જેનાથી કાઈ ઉત્તમ નથી તે.

૨.

અધિકં શોભતે પમ્પા ।

[પમ્પા સરોવર અધિક શોભે છે.]

પ્રાસ્તાવિક : આ પાઠ રામાયણના કિષ્કિન્ધા કાંડના પહેલા
સ્ર્ગમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. રાવણ સીતાને હરી ગયો છે; અને તેની
શોધમાં રામ અને લક્ષ્મણ દક્ષિણ તરફ ચાલી નીકળે છે. ત્યાં વાલીની

રાજધાની કિંકિધા આગળ તે આવી પહોંચે છે. ત્યાં પંપા સરોવર આવેલું છે. તેની શોભાનું વર્ણન અહીં આપવામાં આવેલું છે.

૧. અ-વય : સૌમિત્રે, વૈદૂર્યવિમલોદકા, ફુલપદ્મોત્પલવતી વિવિધૈઃ દ્રુમૈઃ શોભિતા પમ્પા શોભતે ।

સુમિત્રાયાઃ અપત્યં પુમાન્ સૌમિત્રિઃ । સંબોધને ।—હે સુમિત્રા પુત્ર લક્ષ્મણ. વૈદૂર્યવિમલોદકા—વૈદૂર્યવત્ વિમલં ઉદકં યસ્યાઃ સા (અ. ત્રી.) વૈદૂર્યમણિ (નીલમ)ની માફક જેનું પાણી નિર્મળ છે તે. ફુલ્લાનિ પદ્મોત્પલાનિ (કર્મ.); પદ્માનિ ચ ઉત્પલાનિ ચ (ધર્તરેતર ૬૬.); + વત્ પ્રત્યય + દ સ્ત્રીલિંગઃ ખીલેલાં પદ્મ અને ઉત્પલવાળું. વિવિધૈઃ દ્રુમૈઃ શોભિતા (ત. તત્પુ.) વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષોથી શોભતું. પમ્પા શોભતે—પંપા સરોવર શોભે છે.

૨. અ-વય : સૌમિત્રે, શુભદર્શનં પમ્પાયાઃ કાનનં પશ્ય । યત્ર દ્રુમાઃ શૌભા સશિખરા इव राजन्ते ।

શુભદર્શનમ્-શોભનં દર્શનં યસ્ય તદ્ (અ. ત્રી.) જેનો સુંદર દેખાવ છે. કાનનં—વન. શિખરૈઃ સદૃ (સદ અ. ત્રી.) સશિખરાઃ—શિખર સહિત. રાજન્તે—શોભે છે.

૩. અ-વય : ચિત્રકાનના, બહુવિધૈઃ પુષ્પૈઃ ધ્યવકીર્ણા શીતોદકા શિષા પંપા શોકાર્તસ્ય અપિ મે શોભતે ।

ચિત્રાણિ કાનનાનિ યસ્યાં સા—જેને કાંકે આશ્ચર્યકારક વનો આવેલાં છે. બહુવ્યઃ વિધાઃ યેષાં તૈઃ (અ. ત્રી.) બહુવિધૈઃ ખડુ પ્રકારનાં પુષ્પોથી (પુષ્પૈઃ); વિ+અવ+કૃ ગ. ૬તું કર્મ. ભૂ. કૃ. છવાયેલી. શીતં ઉદકં યસ્યાઃ સા (અ. ત્રી.) જેનું પાણી શીતળ છે તેવી શિષા—સુખકારક. શોકેન આર્તસ્ય (ત. તત્પુ.) શોકથી પીડાયેલા; કારણ કે સીતાનું રાવણે અપહરણ કર્યું હતું.

૪. અ-વય : નલિનૈઃ અપિ સંલુપ્તા, અત્યર્થે શુભદર્શના સર્વવ્યાલાનુચરિતા મૃગદ્વિજસમાકુલા (શોભતે) ।

સંહત્રા-સં+હત્ કર્મ બૂ. કૃ. સ્ત્રી. પ્રથમા એ. વ. જવાયેલું; અત્યર્થે **શુભદર્શના-ખૂમ** જ સુંદર દેખાવવાળું. **સર્પાશ્ચ વ્યાલાશ્ચ** (૬૬). તૈઃ **અનુચરિતા** (૮. ત.) **સર્પવ્યાલાનુચરિતા-સર્પ** અને તોફાની હાથીઓ (વ્યાલ) જેની પાસે ફરી રહ્યા છે તેવું. **મૃગૈશ્ચ દ્વિ-જૈશ્ચ સમાકુલા** (૮. તત્પુ.) પ્રાણી અને પંખીથી ભરપૂર. ટીકાકાર **વ્યાલાઃ=શ્વાપવાઃ** એમ અર્થ આપે છે.

૫. અન્વય : **પરિસ્તોમૈઃ અર્પિતં** **ઇવ દ્રુમાણાં ત્રિવિધેઃ પુષ્પૈઃ નીલપીતં** **પતત્ શાદ્વલં અધિકં પ્રતિભાતિ** ।

પરિસ્તોમૈઃ--ગાલીયાઓથી; '**પરિસ્તોમઃ કુથઃ દ્વયોઃ**' (અમર.). **અર્પિતમ્**--ઋતા પ્રેરકનું કર્મ. બૂ. કૃ. અર્પિત થયેલું; જાણે ગાલીયા પાથર્યા હોય તેવું. **નીલં ચ પીતં ચ** (કર્મ.) **નીલપીતમ્**--લીલું અને પીળું. **શાદ્વલમ્**--ધાસનું મેદાન. **અધિકં પ્રતિભાતિ**--અધિક શોભે છે.

૬. અન્વય : **સર્વતઃ પુષ્પિતાગ્રામિઃ લતામિઃ** **ઉપગૂઢાનિ પુષ્પભારસમૃદ્ધાનિ શિશ્વરાણિ સમન્તતઃ** (શોભન્તે) ।

પુષ્પિતાનિ અગ્રાણિ યાસાં તામિઃ (અ. પ્રી.) જેની ટાંચો ઉપર ફૂલ આવ્યાં છે તેવી લતાઓથી (લતામિઃ); **ઉપગૂઢાનિ-ઉપ+ગૂઢનું** કર્મ. બૂ. કૃ. પ્રથમા અ. વ. નપું. જવાયેલાં. **પુષ્પાણાં મારૈઃ સમૃદ્ધાનિ**--ફૂલના ભારથી સમૃદ્ધ એવી. **શિશ્વરાણિ**--શ્વેતની ટાંચો (શોભે છે.).

૭. અન્વય : **સૌમિત્રે, તોયં (સૃજતાં) તોયમુચામ્ (રૂપાણિ)** **ઇવ પુષ્પવર્ષાણિ સૃજતાં પુષ્પશાલિનાં વનનાં રૂપાણિ પશ્ય** ।

તોયમ્--પ્રાણી. **તોયં મુચ્ચતિ** **इति** (ઉપ. તત્પુ.), **તેષામ્ તોયમુચામ્**--વાદળાંઓનાં, મેઘોનાં. **પુષ્પાણાં વર્ષાણિ** (પ. ત.) ફૂલોના વરસાદ. **સૃજતામ્-સૃજ્** ગ. ૬, પરસ્મૈ. નું વર્ત. કૃ. ૫૭૬ી અ. વ. પું. છોડતા. **પુષ્પૈઃ શાલતે** (શોભતે) **તેષામ્**--પુષ્પોથી શોભતાં.

૮. અન્વય : ચ રમ્યેષુ પ્રસ્તરેષુ વિવિધાઃ કાનનદ્રુમાઃ
વાયુવેગપ્રચલિતાઃ પુષ્પૈઃ ગામ્ અવકિરન્તિ ।

પ્રસ્તરેષુ-શિલાઓ ઉપર. રમ્ય-રમ્ નું વિશ્વ. કૃ. આનંદ
આપે તેવી. કાનનદ્રુમાઃ-વનનાં વૃક્ષો. વાયોઃ વેગેન પ્રચલિતાઃ-
વાયુના વેગથી હાલતા. ગામ્-ગો ઓ. દ્વિતીયા ઓ. વ. પૃથ્વીને.
અવકિરન્તિ-અવ+કૃ ય. ૧, વર્ત. ૩ પુ. ય. વ. છાઈ દે છે.

૯. અન્વય : સૌમિત્રે, પતિતૈઃ, પતમાનૈઃ, પાદપસ્યૈઃ ચ
કુસુમૈઃ સમન્તતઃ ક્રીડન્ ઇવ મારુતઃ; (તે) પદ્ય ।

પતિતૈઃ-પડેલા; પત્ત ય. ૧, આત્મને. તૃતીયા ય. વ. પુ.
પતમાનૈઃ-પડતા. પાનૈઃ પિવતિ इति પાદપઃ (ઉપ. તત્પુ.)
પાદપેષુ સિષ્ટન્તિ इति તૈઃ-પાદપસ્યૈઃ-વૃક્ષો ઉપર રહેલાં. સમન્તતઃ
ક્રીડન્-ચારે બાળુએ ક્રીડા કરતા. મારુતઃ-પવન.

૧૦. અન્વય : કુસુમોત્કચાઃ નગાનાં વિવિધાઃ શાખાઃ
વિક્ષિપન્ મારુતઃ ચલિતસ્થાનૈઃ શૂદ્રપદૈઃ અનુગીયતે ।

ઉદ્ભૂતાઃ કચાઃ યાસામ તાઃ (પ્રાદિ. ય. ત્રી.) કુસુમૈઃ
ઉત્કચાઃ-ફૂલો વડે જેણે પોતાની હાંટા પ્રાપ્ત કરી છે તેવી; ન ગચ્છતિ
(ઉપ. તત્પુ.) નગઃ; તેષાં નગાનાં-વૃક્ષોની. વિવિધાઃ શાખાઃ
વિક્ષિપન્-વિવિધ શાખાઓને આમતેમ ફેંકતો, ઉછાળતો. ચલિતસ્થાનૈઃ
-ટીકાકાર પ્રમાણે સ્થાનેભ્યઃ ચલિતૈઃ (આહિતાગ્નિ વર્ગનો સમાસ)
ચલિતસ્થાનૈઃ સ્થાનમાંથી ચલિત થયેલા; અથવા ચલિતાનિ સ્થાનાનિ
યેષાં તૈઃ (ય. ત્રી.) જેમનાં સ્થાન ચલિત થઈ ગયાં છે એવા. શૂદ્ર
પદાનિ યેષાં તૈઃ (ય. ત્રી.) જેના છ પગ છે તે ભમરાઓ. અનુગીયતે
-અનુ+ગૈ નું કર્મ. વર્ત. ૩. પુ. ઓ. વ. ગવાય છે. પુષ્પોને હરી
જતા પવનની પાછળ ભમરાઓ શું અરવ કરતા પાછળ પડે છે.

૧૧ અન્વય : પાદપાન્ નર્તયન્ ઇવ શૈલકન્દરનિષ્ક્રાન્તઃ
મત્તકોફિલસંનાદૈઃ અનિલઃ પ્રગીતઃ ઇવ ।

નર્તયન્-નૃત્ નું પ્રેરકે વર્ત. કૃ. પ્રથમા એ. વ. પું : નચા-
વતો. શૈલાનાં કન્દરેભ્યઃ નિષ્ક્રાન્તઃ (પં. તત્પુ.) પર્વતોની ગુફા-
ઓમાંથી બહાર આવતો. મત્તાનાં કોકિલાનાં સંનાદૈઃ (પ. તત્પુ.)
ઉ-મત કોકિલાઓના નાદથી. અનિલઃ પ્રગીતઃ ઇવ-પવન જાણે
ગવાઈ રહ્યો છે; એટલે કે, પવનને જાણે ગીતનો મેળ મળી રહ્યો છે.
પવન જાણે નાટ્યાચાર્ય છે; મત કોકિલનો નિનાદ જાણે ગીત છે;
પર્વતની ગુફામાંથી આવવાને લીધે થતો ધ્વનિ જાણે મૃદંગનો ધ્વનિ
છે. આ પ્રમાણે નૃત્ય, વાદ્ય, ગીત એ ત્રણેયથી ભાં સંગીત આલી
રહ્યું છે.

૧૨. અ-વય : સઃ પષઃ સુસ્પર્શઃ, ચન્દનશીતલઃ, પુણ્ય
ગન્ધં અભ્યાવહન્ શ્રમાપનયનઃ અનિલઃ વાતિ ।

સુસ્પર્શઃ સંસ્પર્શઃ યસ્ય સઃ (બ. શ્રી.) જેનો સ્પર્શ સુખકારક
છે. ચન્દનં ઇવ શીતલઃ (કર્મ.) ચંદન જેવો શીતળ. અમિ+આ+
વહ મ. ૧ વર્ત. કૃ. પ્રથમા પું. એ. વ. અભ્યાવહન્-હાવતો. શ્રમં
અપનયતિ અસૌ શ્રમાપનયનઃ-થાક દૂર કરનારો. અનિલઃ વાતિ ।
પવન વાય છે.

૧૩. અ-વય : તતઃ તતઃ પ્રનૃત્યન્તઃ, સ્ફાટિકૈઃ ગવાક્ષૈઃ
ઇવ પવનોદ્ઘ્નૈઃ સ્વૈઃ પક્ષૈઃ અમી મયૂરાઃ શોભન્તે ।

તતઃ તતઃ-વિવિધ સ્થળે. પ્રનૃત્યન્તઃ-પ્ર+નૃત્ મ. ૪, ૫૨૨મે.
વર્ત. કૃ. પું. પ્રથમા બ. વ. નૃત્ય કરતા. સ્ફાટિકસ્ય અયમ્
સ્ફાટિકઃ । સ્ફાટિકૈઃ ગવાક્ષૈઃ-રૂટિકની બનાવેલી જાળીઓથી.
ગોઃ અક્ષિ ઇવ અક્ષિ યેષાં તૈઃ (બ. શ્રી.) ગાયત્રી આંખ જેવું જેવું
બાકારું છે તે; ગોળ જાળી પવનેન ઉદ્ઘ્નૈઃ-પવનથી હાલતી. ઉદ્+ઘૂનું
કર્મ. જૂ. કૃં ઉદ્ઘૂત. સ્વૈઃ પક્ષૈઃ-પોતાની આંખોથી. અમી-અદસ પું.
પ્રથમા બ. વ. આ.

૧૪. અન્વય : તરુણસૂર્યવત્ સર્વશઃ શુભગન્ધીનિ હમાનિ નલિનાનિ જલે પ્રકાશન્તે; (તાનિ), લક્ષ્મણ (ત્વં) પદ્ય ।

શુભઃ ગન્ધઃ યેષાં તાનિ (અ. ત્રી.) શુભગન્ધીનિ નપું. પ્રથમા અ. વ. જેની શુભ વાસ છે તેવાં. નલિનાનિ-કમળો.

૧૫. અન્વય : જલે તરુણસૂર્યમૈઃ, ષટ્પદાદ્યતકેસરૈઃ પદ્મજૈઃ સમન્તાત્ અભિસંવૃતા પમ્પા શોભતે ।

તરુણસ્ય સૂર્યસ્ય આમા દૃષ આમા યેષાં તૈઃ (અ. ત્રી.) તરુણ સૂર્યના જેવું જેવું સૌન્દર્ય છે તેવાં. ષટ્પદૈઃ આદ્યતાઃ કેસરાઃ યેષાં તૈઃ (અ. ત્રી.) ભ્રમરોથી જેના પરાગતંતુઓ હાવાવાયા છે તેવા; પદ્મે જાયતે (ઉપ. તત્પુ.) તદ્ પદ્મજમ્ । તૈઃ કમળોથી. સમન્તાત્ અભિસંવૃતા-ચારે બાજુથી વીંટળાયેલી. અભિ-સં+વૃત્ત ય. ૫, ૫૨૨મ્. સ્ત્રી. પ્રથમા એ. વ. અભિસંવૃતા-વીંટળાયેલી.

૧૬. અન્વય : ચિત્રપ્રસ્થવનાન્તરા, નિત્યં ચક્રવાકયુતા (પમ્પા) સલિલાર્થિભિઃ માતૃકામૃગયૂથૈઃ ચ શોભતે ।

ચિત્રાણિ પ્રસ્થાનિ યેષાં તાનિ (અ. ત્રી.) વિચિત્ર પ્રદેશો-વાળાં; ચિત્રપ્રસ્થાનિ વનનાં અન્તરાણિ યસ્યાઃ સા (અ. ત્રી.) વિચિત્ર પ્રદેશોવાળા વનના વિસ્તારોવાળું. ચક્રવાકૈઃ યુતા (તુ. તત્પુ.) ચક્રવાકોથી યુક્તા. સલિલાર્થિભિઃ-પાણીની ઇચ્છાવાળા. માતૃકાનાં મૃગાનાં ચ યૂથૈઃ (પ. તત્પુ.) હાથીઓ અને મૃગોનાં ટોળાં વડે.

૧૭. અન્વય : (દે) લક્ષ્મણ, પવનાહિતવેગામિઃ ઝર્મિભિઃ વિમલે અમ્મસિ તાદ્યમાનાનિ પદ્મજાનિ વિરાજન્તે ।

પવનેન આહિતઃ વેગઃ યાસુ તૈઃ (અ. ત્રી.) પવને જેની અંદર વેગ મૂક્યો છે. ઝર્મિભિઃ-મોઝાથી. અમ્મસિ-અમ્મસ નપું. સમ્પ્રતી એ. વ. પાણીમાં. તાદ્યમાનાનિ-તરફ કર્મ. વર્ત. કર્. નપું. દ્વિતીયા અ. વ. આઘાત પામતાં. પદ્મજાનિ વિરાજન્તે-કમળો શોભે છે.

૧૮. અન્વય : પદ્મપત્રવિશાલાર્ક્ષીં સતતં પદ્મજપ્રિયાં
વૈદેહીં અપદ્યતઃ મે જીવિતં ન અભિરોચતે ।

પદ્મસ્ય પત્રે હવ વિશાલે અક્ષિણી યસ્યાઃ તામ્ (અ. વી.)
ક્રમળની પાંદડી જેવી વિશાળ જેની આંખે છે તેવી. પદ્મજાનિ
પ્રિયાણિ યસ્યાઃ તામ્ (અ. વી.) ક્રમળો જેને પ્રિય છે તે. વૈદેહીં-
વિદેહરાજની પુત્રી સીતાને. અપદ્યતઃ-ન જોતા મને (મે). જીવિતં
ન અભિરોચતે-જીવન ઉપર રુચિ થતી નથી.

૧૯. અન્વય : પદ્મકેસરસંસૃષ્ટઃ વૃક્ષાન્તરધિનિસૃતઃ મનો-
હરઃ વાયુઃ સીતાયા નિશ્વાસ હવ ઘાતિ ।

પદ્માનાં કેસરૈઃ સંસૃષ્ટઃ-ક્રમળોની પરાગ સાથે મિશ્ર બનેલો.
સમ્+સૃજ્+કર્મ. જૂ. કૃ. સંસૃષ્ટઃ. વૃક્ષાણાં અન્તરેભ્યઃ વિનિસૃતઃ-
વૃક્ષોના વચ્ચેના ભાગમાંથી બહાર આવતો. મનાંસિ હરતિ (ઉપ.
તત્પુ.) અસૌ મનોહરઃ-મનને હરી લે તેવો.

૨૦. અન્વય : (હે) સૌમિત્રે, પદ્મપાયાઃ દક્ષિણે ગિરિસાનુનિ
પરમશોભનાં પુષ્પિતાં કર્ણિકારસ્ય યષ્ટિ પદ્ય ।

ગિરિસાનુનિ-ગિરેઃ સાનુ (પ. તત્પુ.)નું સપ્તમી એ. વ.
નપું. પર્વતના શિખર ઉપર. પરમશોભનાં-ખૂબ શોભતી. કર્ણિકારસ્ય
યષ્ટિમ્-કર્ણિકારનું ઊભું વૃક્ષ (યષ્ટિ=લાકડી.).

૨૧. અન્વય : ઘાતુભિઃ સુભિભૂષિતઃ અયં શૈલરાજઃ
વાયુવેગવિઘટ્ટિતમ્ વિચિત્રં રેણું સૃજતે ।

ઘાતુભિઃ-જેરુ જેવા જુદા જુદા રંગના ખનીજ પદાર્થોથી.
વાયોઃ વેગેન વિઘટ્ટિતમ્ (ત. તત્પુ.) વાયુના વેગથી છૂટી પડેલી.
વિચિત્રં-રંગબેરંગી. રેણું સૃજતે-રજ્જીટીને છાડે છે; રજ્જીટીને ઉઠાડે છે.

૨૨. અન્વય : પાદપાત્ પાદપં, શૈલાત્ શૈલં, બનાદ્
બનં ગચ્છદ્ નૈકરસાસ્વાદઃ અનિલઃ સંમોદિતઃ હવ ઘાતિ ।

ન પક્કસ્ય રસસ્ય આસ્વાદઃ યસ્ય સઃ (અ. પ્રી.) જેને એક રસનો આસ્વાદ મળ્યો નથી તેવો; જેણે અનેક પ્રકારના રસોનો આસ્વાદ કર્યો છે તેવો. સંમોદિતઃ-ખૂબ જ આનંદિત થયો હોય તેમ.

૨૩. અન્વય : इदं मृष्टं, इदं स्वादु, इदं प्रफुल्लं इति अपि रागमत्तः मधुकरः कुसुमेषु अवलीयते ।

મૃષ્ટ-મીઠું; ગળ્યું, મધુર. રાગેણ મત્તઃ (ત. તત્પુ.) રાગથી, આસક્તિથી મત્ત બનેલો. અવ+લી ગ. ૯ નું કર્મ. વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ. (કુસુમોમાં) લીન થાય છે.

૨૪. અન્વય : निलीय, पुनः उत्पत्य मधुलुब्धः असौ मधुकरः पम्पातीरद्रुमेषु सहसा अन्यत्र गच्छति ।

નિ+લી ગ. ૯, સં. શૂ. કૃ. લીન બનીને. ઉત્પત્ય-ઉત્+પત્ ગ. ૧, પરસ્મૈ. સં. શૂ. કૃ. ઊડીને; મધુના લુબ્ધઃ (ત. તત્પુ.) મધુલુબ્ધઃ-મધથી લોભાયેલો. મધુકરઃ-ભમરો. પમ્પાતીરદ્રુમેષુ-પંપા સરોવરના કાંઠાનાં વૃક્ષોમાં. અન્યત્ર ગચ્છતિ-ખીજે સ્થળે જાય છે.

૨૫. અન્વય : पद्मसौगन्धिकवहं शिवं शोकविनाशनम् पम्पोपवनमारुतम्, (हे) लक्ष्मण धन्याः सेवन्ते ।

પદ્માનાં સૌગન્ધિકં (સુગન્ધસ્ય સમૂહમ્ : ફક પ્રત્યય) વહતિ (ઉપ. તત્પુ.) કમળની સુગન્ધિનું વહન કરે છે તે. શોક-વિનાશનમ્-શોકનો વિનાશ કરતા. પમ્પાયાઃ ઉપવનસ્ય મારુતમ્-પંપાનાં ઉપવનોના પવનને.

૨.

[પંપા સરોવર અધિક શોભે છે.]

૧. હે સુમિત્રાપુત્ર (લક્ષ્મણ), વૈદૂર્યરત્ન સરખા નિર્મળ પાણી-વાળું, વિક્ષેપાં પદ્મ અને ઉત્પલ (એક જાતનું કમળ) વાળું, વિવિધ વૃક્ષોથી શોભતું પંપા સરોવર શોભે છે.

૨. હે સુમિત્રાપુત્ર, સારા દેખાવવાળું પંપાનું વન તું જો; જ્યાં વૃક્ષો પર્વતો સરખાં જાણે શિખરવાળાં હોય તેમ શોભે છે.

૩. આશ્ચર્યકારક વનોથી યુક્ત, બહુ પ્રકારનાં પુષ્પોથી છંચાયેલું, શીતળ પાણીવાળું, સુખકારક પંપા શોકથી પીડિત થયેલા એવા મને પણ સારું લાગે છે.

૪. કમળોથી વળી ઢંકાયેલું અને ખૂબ જ સરસ દેખાવવાળું, સર્પ અને તોફાની હાથીઓ જેની પાસે ફરી રહ્યા છે તેવું, પ્રાણી અને પંખીથી ભરપૂર (તે શોભે છે.)

૫. જાણે ગાલીચા પાથર્યાં હોય તેવું, વૃક્ષોનાં વિવિધ પ્રકારનાં ફૂલોથી લીલું અને પીળું તેનું ઘાસનું મેદાન અધિક શોભે છે.

૬. બધી બાજુથી જેનાં અગ્રભાગો ઉપર ફૂલ આવ્યાં છે એવી લતાથી ઢંકાઈ ગયેલી અને ચારે બાજુએ પુષ્પના ભારથી સમૃદ્ધ એવી વૃક્ષોની ટાચો શોભે છે.

૭. હે સુમિત્રાપુત્ર, જળ વરસાવતાં વાદળોનાં રૂપો જેવાં, પુષ્પોના વરસાદને વરસાવતાં, પુષ્પથી શોભતાં વનોનાં રૂપોને તું જો.

૮. અને રમ્ય એવી શિલાઓ ઉપર વિવિધ પ્રકારનાં વનવૃક્ષો પવનના વેગથી હાલી પુષ્પો વડે પૃથ્વીને છાઈ દે છે.

૯. હે સુમિત્રાપુત્ર, પડેલાં, પડતાં અને વૃક્ષ ઉપર રહેલાં પુષ્પો સાથે જાણે ચારે બાજુએ ખેલી રહ્યો છે; તેને તું જો.

૧૦. વૃક્ષોનાં ફૂલોરૂપી લટો જેણે પ્રાપ્ત કરી છે તેવી વૃક્ષોની વિવિધ શાખાઓને આમતેમ હલાવતા પવનની પાછળ, સ્થાનમાંથી ચલિત થયેલા ભ્રમરો ગુંજારવ કરે છે.

૧૧. વૃક્ષોને જાણે નચાવતા, પર્વતની ગુફાઓમાંથી બહાર આવેલા પવન માટે ઉન્મત કોપલના ધ્વનિથી જાણે (ગીત) મવાય છે.

૧૨. આ તે સુખકારક સ્પર્શવાળો, ચંદન જેવો શીતળ, પવિત્ર મંથને લાવતો, થાકને દૂર કરનાર પવન વાય છે.

૧૩. વિવિધ સ્થળે નૃત્ય કરતા અને સ્ફટિકની જળાઓ સમી પવનથી જાંચી ઊડતી પોતાની પાંખો વડે આ મોરો શોભે છે.

૧૪. તરુણ સૂર્ય સરખાં સર્વ રીતે શુભ વાસને (ફેલાવતાં) કમળો પાણીમાં પ્રકાશે છે તે લક્ષમણ, તું જો.

૧૫. પાણીમાં તરુણ સૂર્યની શોભાવાળાં અને જામરાથી જેનાં પરાગતંતુઓને આધાત થયો છે તેવાં કમળોથી ચારે બાજુથી છવાયેલું પંપાસરોવર શોભે છે.

૧૬. વિચિત્ર પ્રદેશોવાળા વનના વિસ્તારોવાળું અને હમેશાં ચક્રવાકોથી યુક્ત અને પાણીની ઈચ્છાવાળા હાથી અને મૃગોનાં ટોળાં-વાળું પંપાસરોવર શોભે છે.

૧૭. હે લક્ષમણ, પવને જેનામાં વેગ મૂક્યો છે એવાં મોત્તમથી નિર્મળ પાણીમાં આધાત પામતાં કમળો શોભે છે.

૧૮. કમળની પાંદડી સરખી વિશાળ જેની આંખો છે, હંમેશાં જેને કમળ પ્રિય છે એવી વિદેહપુત્રી સીતાને ન જોતા એવા મને જીવન ગમતું નથી.

૧૯. કમળના પરાગથી મિશ્ર, વૃક્ષો વચ્ચેની જગ્યામાંથી બહાર આવતો, એ મનોહર વાયુ સીતાના નિસાસા સરખો વાય છે.

૨૦. હે સુમિત્રાપુત્ર, પંપાસરોવરના દક્ષિણ દિશાના પર્વતના શિખર ઉપર ફૂલ જેને આવેલાં છે એવા ખૂમ સુંદર કર્ણિકારના ઊભા વૃક્ષને તું જો.

૨૧. ધાતુથી ખૂબ જ વિશુષિત અનેલો આ ગિરિરાજ વાયુના વેગથી છૂટી પડેલી વિવિધ પ્રકારના રંગવાળા રજ્જેટીને ઊડાડે છે.

૨૨. એક વૃક્ષથી બીજા વૃક્ષે, એક પર્વતથી બીજા પર્વતે અને

એક વનથી ખીજા વને જતે, અને અનેક રસનો આસ્વાદ જેણે લીધો છે એવો, જ્યારે આનંદમાં લવાયેલો હોય તેમ પવન વાય છે.

૨૩. આ મીઠું છે, આ સ્વાદિષ્ઠ છે, આ ખીસેલું છે—એમ કરીને વર્ણ આસક્તિમાં મત્ત બનેલો જ્ઞાનરૂપ પુષ્પોમાં લીન બની જાય છે.

૨૪. સ્ત્રીન બનીને પાછો જાયે એકાએક સ્ત્રીને મધથી લોભાયેલો તે જ્ઞાનરૂપ પાંપાના કાંઠાનાં વૃક્ષો ઉપર જાય છે.

૨૫. કમળની સુગંધીના સમૂહનું વૃક્ષ કરતા, સુખકારક, શોકનો વિનાશ કરતા, પાંપાના ઉપવનના પવનને હે લક્ષ્મણ, ધન્ય મનુષ્યો સેવે છે.

—રામાયણ : કિષ્કિંધાકાંડ : સર્ગ ૧.

—સ્વાધ્યાય—

૧. નીચે જણાવેલાં રૂપો ઓળખાવો :

વ્યવકીર્ણાં, અર્પિતમ્, સૃજતામ્, ગામ્, અનુગીયન્તે, અવલીયતે, તાદ્યમાનાનિ, અવકિરન્તિ ।

૨. નીચે જણાવેલા સમાસો છોડી બતાવો :

વૈદૂર્યચિમલોદકા, શુભદર્શનમ્, શૈલાભાઃ, શીતોદકા, નીલપીતં, નગાઃ, કુસુમોત્કચાઃ, ષટ્પદાઃ, ચન્દનશીતલઃ, ગવાક્ષાઃ, શુભગન્ધીનિ, પદ્મજૈઃ, તોયમુચામ્, ચિમલે, મનોહરઃ, પાદપઃ, નૈકરસાસ્વાદઃ, મનોરમાઃ, પદ્મપત્ર-વિશાલાક્ષીમ્, દ્વિજઃ, ઘટ્ટવિષાઃ ।

૩. દૂંક નોંધ લખો :

પમ્પા, શાદ્રલમ્, ષટ્પદઃ, દ્વિવેફઃ, ગવાક્ષઃ ।

૪. નીચે જણાવેલ ફેરફાર કરીને વાક્યો બનાવો :

૧. મારુતઅલિતસ્થાનૈઃ ષટ્પદૈઃ અનુગીયતે ।

(પ્રયોગ બદલો.)

૨. અપદ્મયતો મે વૈદેહીં જીવિતં નામિરોચતે ।

(સ્પૃહ વાપરે)

૩. અયં શૈલરાજઃ વિવિત્રં રેણું સૃજતે ।

(પ્રયોગ બદલે)

૪. નિઃશ્વાસ ઇવ સીતાયાઃ ઘાતિ વાયુર્મનોદરઃ ।

(યથા-તથા વાપરે)

૫. તં દિવસમારમ્ય માં તત્પુસ્તકં ન રાચતે । (સુધારે)

૫. નીચે જણાવેલાં રૂપો લખો :

૧. દ્વિતીયા બ. વ. રાજન્, મતિ, સ્વસુ, જગત્.

૨. પદ્મી બ. વ. સર્વ (પું), પક્ષિન્, આદ, ત્રિ (ત્રી).

૩. આત્માર્થ ૨ પુ. એ. વ. મુષ, મા, પ્ર+સ્થા, આ+દ.

૪. સં. ભૂ. કૃ. સહ, અદ્, અવ+તૃ, અનુ+સુ.

૫. પરોક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. નમ્, સ્તુ, બન્ધુ, પા.

૬. નીચેનાનાં સંસ્કૃત સમાંતર રૂપો આપો :

આ અઠવાડિયામાં, બે વાર, ઓગણત્રીસ છોકરા, સૌથી લાંબી નદી, સૌથી સારો છોકરો.

૩.

વયં પञ્ચાધિકં શતમ્ ।

[અમે એકસો અને પાંચ હીએ.]

પ્રાર્ત્તાવિકઃ આ પાઠ મહાભારતના વનપર્વમાંથી ષોડશાત્રપર્વમાંથી લેવામાં આવેલો છે. ચિત્રસેન નામે મંધર્વરાજે દુર્યોધનને હરાવીને પકડી લીધો. એટલે તેના અમાત્યો યુધિષ્ઠિર પાસે કરગરવા આવ્યા અને દુર્યોધનને છોડાવવા માટે કહેવા લાગ્યા. બીમસેને તો તેમને સુજ્ઞાવી દીધું કે સાદું

થયું કે પાંડવો જે કાર્ય કરવા માગતા હતા તે તેમના પરાક્ષ મિત્ર ચિત્રસેને કરી દીધું. પરંતુ ભીમસેનના આ શબ્દો યુધિષ્ઠિરને રુચ્યા નહિ. એમણે જણાવ્યું કે દુર્યોધન અને કૌરવો તેમના કુળના જ છે. કુળમાં ભાઈભાંડુઓને અંદરનો કળિયો હોય; છતાં પણ 'અહારના શત્રુનું' આક્રમણ થાય ત્યારે એ કળિયો ધ્યાનમાં ન રાખી, ભેગા થઈને શત્રુનો સામનો કરવો જોઈએ; એ સાચો ધર્મ છે. આ રીતે 'સો કૌરવો અને પાંચ પાંડવો એમ એકસો ને પાંચ અમે છીએ'—એમ યુધિષ્ઠિર જણાવે છે. અને ચિત્રસેન પાસેથી દુર્યોધનને છોડાવવા પાંડવોને સૂજી થવા જણાવે છે. અર્જુન આગળ આવે છે અને ગંધર્વો સાથે યુદ્ધ કરે છે. ચિત્રસેનની ગદા ભાંગી જતાં અને ગંધર્વોને યુદ્ધમાં હણાતા જોઈને, ચિત્રસેન અર્જુનને કહે છે : 'હું તમારો યુદ્ધમાં મિત્ર છું.' અર્જુન પછીથી ચિત્રસેન પાસેથી દુર્યોધનને છોડાવે છે અને પોતે પકડેલા ગંધર્વોને તે છોડી દે છે. યુધિષ્ઠિરને સંતોષ થાય છે કે દુર્યોધનને છોડાવવાથી પોતાના કુલનું રક્ષણ થયું અને દુર્યોધનને જણાવે છે કે "ભાઈ, તું આવું સાહસ કરી કરીશ નહિ; કારણ કે સાહસના કરનારો કદી સુખ મેળવતા નથી."

૧. અન્વય : (હે) મહારાજ, કર્ણે મહારથે ગન્ધર્વેઃ મન્ને, ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય પશ્યતઃ, સર્વા ચમૂઃ સંપ્રાદ્રવત્ ।

મહાંશ્વાસૌ રાજા ચ (કર્મ.) સંબોધને । હે મહારાજ. મહારથઃ યસ્ય સઃ (બ. વ્રી.) મહારથઃ—જેના રથ મોટો છે તે. મન્ને તું કર્મ. ભૂ. કે. મન્ને તું સમગ્રી એ. વ. પુ. મન્ને—ભાગી ગયો; નાસી ગયો (સતિ સમગ્રીનો પ્રયોગ). ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય અપત્યં પુમાન્ ધાર્તરાષ્ટ્રઃ । તસ્ય—ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનના જોવા (પશ્યતઃ—દશ તું વર્ત. કે. પશ્યત્ તું ૫૯૪ એ. વ. પુ.) છતાં (અનાદરાથે ૫૯૪ નો પ્રયોગ). સર્વા ચમૂઃ—સમસ્ત સેના. સંપ્રાદ્રવત્—સં+પ્ર+દ્રુ મ. ૧, પરસ્મૈ. હસ્તન ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. નાસી ગઈ.

૨. અન્વય : તામ્ ગંધર્વાણાં મહાચમૂં આપતન્તીં સંપ્રેક્ષ્ય,
(દ્વિ) અરિંદમ, સઃ મહતા શરવર્ષેણ અભ્યવર્ષત્ ।

મહતી ચમૂઃ (કર્મ.) તાં મહાચમૂમ્-મેટી સેનાને. આપત-
ન્તીમ્-આ+પત્ તું વર્ત. કૃ આપતત્ તું સ્ત્રી. દ્વિતાયા એ. વ.
હુમલો કરવા આવતી. સંપ્રેક્ષ્ય-સમ્+પ્ર+ઈક્ષ્ ગ. ૧, આત્મને. તું
સં. ભૂ કૃ. જોઈને. અરિં વામ્યતિ (ઉપ. તત્પુ. અલુક) સંબોધને-
અરિંદમ-શત્રુઓને કાઝૂમાં લાવનાર. (જમમેજયને ઉદ્દેશીને વૈશંપાયન
કહે છે.) મહતા શરવર્ષેણ-આણેનો ભારે વરસાદ. અભ્યવર્ષત્-
અભિ+વૃષ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ. હસ્ત. ભૂ. ૩ પુ. એ. વ. વરસાવ્યો.

૩. અન્વય : તુ શરવર્ષે અચિન્ત્ય, દુર્યોધનં જિઘાંસન્તઃ
ગન્ધર્વાઃ સમન્તાત્ તસ્ય તં રથં પર્યવારયન્ ।

શરાણાં વર્ષમ્ (પ. તત્પુ.) શરોના વરસાદને. અચિન્ત્ય-
(આર્ષ) અચિન્તયિત્વા-વિચાર્યા વિના. જિઘાંસન્તઃ-હનૃન્ ઇચ્છા-
દર્શક ક્રિયાપદ જિઘાંસતિતું વર્ત. કૃ જિઘાંસત્તું પ્રથમા પુ. બ.
વ. મારી નાખવાની ઇચ્છા કરતા. સમન્તાત્-ચારે બાજુએ. પરિ+વૃ
ગ. ૧૦, પરસ્મૈ. હસ્તન ભૂ. ૩ પુ. બ. વ. પર્યવારયન્-ધેરી વળ્યા.

૪. અન્વય : વિરથં ભુવિ પતિતં દુર્યોધનં અથ મહાવાહુઃ
ચિત્રસેનઃ અભિદ્રુત્ય જીવગ્રાહમ્ અગ્રહીત્ ।

વિગતઃ રથઃ યસ્ય (પ્રાદિ. બ. ત્રી.) તમ-વિરથમ્-
જેનો રથ જતો રહ્યો છે તેવા. ભુવિ પતિતમ્-ભૂમિ ઉપર પડેલા.
અથ-પછીથી. મહાન્તૌ વાહુ યસ્ય સઃ (બ. ત્રી.) મહાવાહુઃ-
વિશાળ ભુજવાળા. અભિદ્રુત્ય-અભિ+દ્રુ ગ. ૧, પરસ્મૈ.તું સં. ભૂ.
કૃ. દોડીને. જીવગ્રાહમ્-જીવં ગૃહીત્વા (જમુલ્ ૩૫ઃ સં. ભૂ. કૃદંત)
જુઓ Apte's Guide § 167 (a): With the words સમૂલ,
અકૃત, જીવ the roots હન્, કૃ and ગ્રહ् are respecti-

vely used in a Cognate sense. जीवग्राहम् अग्रहीत्-
જીવતો પકડી લીધો. અગ્રહીત્-ગ્રહ ગ. ૯, પરસ્મૈ. અઘતન બૂ.
કા. ૩ પુ. એ. વ.

૫. (અમાત્યો ખોલ્યા) : અન્વય : મહાબાહો, પ્રિયદર્શી
મહાબલઃ ધાર્તરાષ્ટ્રઃ રાજા ગન્ધર્વેઃ દ્વિયતે । (હે) પાર્થાઃ, તમ્
અનુચાવત ।

મહાબાહો-હે મહાન બાહુવાળા (જનમેજય). પ્રિયદર્શી-
પ્રિયઃ દર્શઃ (કર્મ. + દ્રન્ પ્રત્યય); પ્રિયદર્શી-જેની દૃષ્ટિ બધાય ઉપર
માયાળુ છે; પોતાનાં માણસો ઉપર મીઠી નજર રાખનારો. મહત્ બલં
યસ્ય સઃ (બ. શ્રી.) મહાબલઃ-ખૂબ શક્તિવાળા દ્વિયતે-હ. ગ.
૧ પરસ્મૈ. કર્મણિ વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ. હરાય છે. પાર્થાઃ-હે
પૃથાના પુત્રો-પાંડવો. અનુ+ચાવ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ. આસાર્થ ૨ પુ.
બ. વ. અનુચાવત-દોડો.

૬. અન્વય : इति राजगृद्धिनः क्रोशन्तः आर्ताः दीनाः
सर्वे दुर्योधनामात्याः युधिष्ठिरं ततः उपागमन् ।

રાજગૃદ્ધિનઃ-રાજ્ઞઃ ગૃદ્ધમ્ (+દ્રન્): રાજગૃદ્ધિનું પ્રથમા
બ. વ. પું. રાખનો લોભ રાખતા. ક્રોશન્તઃ-ક્રુશ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ.
વર્ત. કૃ પ્રથમા બ. વ. પું. ખૂબો પાડતા. આર્તાઃ-દુઃખી. દીનાઃ-
ગરીબ. દુર્યોધનસ્ય અમાત્યાઃ (૫. તત્પુ.) દુર્યોધનના અમાત્યો.
ઉપ+ગમ્નું અઘ. બૂ. ૩ પુ. બ. વ. ઉપાગમન્-પાસે ગયા.

૭. અન્વય : तथा तान् व्यथितान्, दीनान्, युधिष्ठिरम्
मिक्षमाणान् वृद्धान् दुर्योधनामात्यान् भीमसेनः अभ्यभाषत ।

વ્યથ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ. કર્મ. બૂ. કૃ. વ્યથિતનું-દ્વિતીયા. બ. વ.
પું. વ્યથિતાન્-દુઃખી. દીનાન્-દીન બનેલા. મિક્ષમાણાન્-મિક્ષ
ગ. ૧, આત્મને. વર્ત. કૃ પું. દ્વિતીયા બ. વ. ભીષ્મ માગતા; મિક્ષ
ધાતુ મે કર્મ લે છે. યુધિ સ્થિરમ્ (અણુક સંભ્રમી તત્પુ.) યુધિ-

ષ્ટિરમ્-યુધિષ્ઠિર પાસે. અભ્યભાષત-અભિ+ભાષ્ ગ. ૧, આત્મને
હસ્ત. ભૂ. ૩ પુ. બ. વ. બોલ્યો.

૮. (ભીમસેન બોલે છે): અન્વય : મહતા પ્રયત્નેન
ગજવાજિભિઃ સન્નહ્ય અસ્માભિઃ યદ્ અનુષ્ટેયં તદ્ ગન્ધર્વૈઃ
અનુષ્ટિતમ્ ।

મહતા પ્રયત્નેન-મોટા પ્રયત્નથી; ગજૈઃ વાજિભિઃ (છત્રેતર
૬૬) હાથીઓ અને ઘોડાઓથી. સન્નહ્ય-સમ્+નહ્ ગ. ૪, ઉભય.નું
સં. ભૂ. કૃ. સન્ન થઈ ને. અનુષ્ટેયમ્-અનુ+સ્થા નું વિધ્યર્થ કૃ. કરવું
બોધ્યો. અનુષ્ટિતમ્ કયું છે-અનુ+સ્થા નું કર્મ. ભૂ. કૃ.

૯. અન્વય : અન્યથા વર્તમાનાનાં (કૌરવાણાં) અયં
અર્થઃ અન્યથા જાતઃ इदं । तावत् दुर्युतदेविनः राज्ञः दुर्मन्त्रितम् ।

અન્યથા વર્તમાનાનામ્ (કૌરવાણામ્)-જુદી જ રીતે રહેતા
(વર્તમાનાનાં) કૌરવોનો; કૌરવો અભિમાનમાં એમજ માનીને રહેતા
કે પોતે કોઈથી જિતાય એવા નથી. અયં અર્થઃ-આ હેતુ; આ રાજ-
કીય હેતુ. અન્યથા જાતઃ-જુદી જ રીતનો થયો છે; અવળો પડી
ગયો છે. ગંધર્વોને યુદ્ધમાં જીતવા રણે ચઢ્યા અને તેઓ હારી ગયા
અને દુર્યોધન પકડાઈ ગયો. કૌરવો કરતા હતા કાંઈક, અને તેનું પરિણામ
કાંઈક બીજું જ આવ્યું. દુર્યુતદેવિનઃ-દુષ્ટં દ્યુતં દિવ્યતિ (ઉપ. તત્પુ.)
અસૌ-તસ્ય-ખરાબ દ્યુત ખેલનારા. રાજ્ઞઃ-રાજન્ પુ. ૫૫ી એ.
વ. રાજ (દુર્યોધન)નું દુર્મન્ત્રિતમ્-દુષ્ટં મન્ત્રિતમ્ દુર્મન્ત્રિતમ્-
ખરાબ મંત્રણાનું જ પરિણામ છે.

૧૦. અન્વય : દિષ્ટ્યા લોકે કશ્ચિત્ પુમાન્ અસ્તિ, (યઃ)
અસ્મત્પ્રિયે સ્થિતઃ યેન આસીનાનાં અસ્માકં સુસ્રાવહઃ મારઃ
હતઃ ।

દિષ્ટ્યા-સહભાગ્યે; સારે નસીમે; જુઓ ઉપયોગ માટે, Apte's
Guide § 280. પુમાન્-પુંસ-પુ. પ્રથમા એ. વ. માણસ. અસ્માકં

પ્રિયે (પ. ત.) અમારા પ્રિયમાં. આસીનાનાં-આસુ ગ. ૨, આત્મને. વર્ત. કૃ. ૫૭૬ી ય. વ. પુ. બેડેલા. સુખં આવહતિ (ઉપ. ત.) સુઆવહઃ-સુખને લાવનારો; જે હરણ કર્યાંથી સુખ આવે તેવો. હતઃ-હરી લીધા છે.

૧૧. અન્વય : શીતવાતાતપસહાન્, તપસા કશિતાન્ વિષમસ્થાન્ ચ પવ (અસ્માન્) સમસ્થઃ દુર્મતિઃ દ્રષ્ટું ઇચ્છતિ ।

શીતં ચ વાતઃ ચ આતપશ્ચ (૬૬); તાન્ સહતે અસૌ (ઉપ. તત્પુ.) તાન્-ઠંડી, પવન અને તાપને સહન કરતા. કશિતાન્-દૂબળા પડી ગયેલા. કૃશ્ ગ. ૪, પરસ્મૈ. તું પ્રેરક. કર્મ. ભૂ. કૃ. પું. દ્વિતીયા ય. વ. વિષમે તિષ્ઠતિ (ઉપ. તત્પુ.) તાન્-વિષમસ્થાન્-ખરાબ સ્થિતિમાં રહેલા. સમે તિષ્ઠતિ (ઉપ. તત્પુ.) સમસ્થઃ-સરખી સ્થિતિમાં રહેલો; સુખી સ્થિતિમાં રહેલો. દુર્મતિઃ-દુષ્ટા મતિઃ યસ્ય સઃ (ય. ત્રી.) જેની દુષ્ટ મતિ છે તેવો તે.

દુર્યોધન પોતે સુખમાં રહી અમને હમેશાં દુઃખમાં રહેલા બોલો છો.

૧૨. અન્વય : અઘર્માચરિણઃ કૌરવ્યસ્ય તસ્ય દુરાત્મનઃ શીલં યે અનુવર્તન્તિ તે પરાભવં પશ્યન્તિ ।

અઘર્માચરિણઃ-અધર્મતું આચરણ કરતા. કૌરવ્યસ્ય-કુરુ રાજના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે દુર્યોધનના. શીલમ્-આચારને. અનુવર્તન્તિ (આર્ષ.)=અનુવર્તન્તે-અનુસરે છે. પરાભવં-પરાજય, માનહાનિ.

૧૩. (યુધિષ્ઠર બોલ્યા) : અન્વય : एवं अपस्वरं ब्रुवाणं कौन्तेयं भीमसेनं राजा अभ्यभाषत- । 'पहवस्य अयं न कालः' इति ।

અવગતઃ સ્વરઃ યસ્મિન્ કર્મણિ યથા સ્યાત્ તથા (અવ્યયી) શ્રેયા ધોરથી; તરડાયેલા સ્વરથી. બ્રુવાણમ્-બૂ ગ. ૨, આત્મને. વર્ત.

કૃદંત દ્વિતીયા એ. વ. પું. બોલતા. રાજા અભ્યભાષત-રાજા યુધિ-
ષ્ઠર બોલ્યા. પરુષસ્ય-કઠોર (વચનનો).

૧૪. અન્વય : (હે) તાત, અસ્માન્ અભિગતાન્ મયાતાન્
શરણૈષિણઃ વિષમપ્રાપ્તાન્ કૌરવાન્ ईदृશं त्वं कथं ब्रूयाः।

મયેન આતાન્ (ત. તત્પુ.) મયાતાન્-અયથી પીડા પામેલા;
વિષમં પ્રાપ્તાન્ (દ્વિ. તત્પુ.) અરાખ અવસ્થાને પામેલા. બ્રૂયાઃ-બ્રૂ
ગ. ૨, પરસ્મૈ. વિધ્યર્થ ૨ પુ. એ. વ. તું બોલે.

૧૫. અન્વય : જ્ઞાતીનાં મેદાઃ કલહાઃ ચ (હે) વૃકોદર,
भवन्ति। च वैराणि प्रसक्तानि। कुलधर्मः न नश्यति।

જ્ઞાતીનામ્-સગાંવહાલાંઓના. વૃકોદરઃ-વૃક નામનો અગ્નિ
બેના ઉદરમાં છે તે ભીમ. પ્રસક્તાનિ-પ્ર+સજૂતું કર્મ. જૂ. ક.
પ્રસક્તું નપું. ય. વ. પ્રથમા, અધાય છે.

૧૬. અન્વય : તુ યદા જ્ઞાતીનાં કશ્ચિત્ વાહ્યઃ કુલં
प्रार्थयते, (तदा) बाह्येन तत् अभिप्रधर्षणं सन्तः न मर्षयन्ति।

જ્ઞાતીનાં કશ્ચિત્ વાહ્યઃ-સગાંવહાલાંઓના કોઈ બહારનો.
કુલં પ્રાર્થયતે-કુળનો પડકાર કરે, પ્ર+અર્થ ગ. ૧૦, આત્મને. વર્ત.
૩ પુ. એ. વ. અભિપ્રધર્ષણં-આક્રમણ. મર્ષયન્તિ-મૃષ્ ગ. ૧૦,
પરસ્મૈ. વર્ત. ૩ પુ. ય. વ. સહન કરતા નથી.

૧૭. અન્વય : (હે) પ્રમો, વલાત્ ગન્ધર્વેણ દુર્યોધનસ્ય
ग्रहणात् (च) स्त्रीणां बाह्याभिमर्शात् नः कुलं हतं भवति।

વલાત્-બલાતકારે. વાહ્યૈઃ અભિમર્શાત્ (ત. ત.) બાહ્યાભિ-
મર્શાત્-બહારના માણસોના આક્રમણથી. નઃ કુલં હતં ભવતિ-
આપણું કુલ હણાય છે.

૧૮. અન્વય : શરણં પ્રપન્નાનાં, ચ કુલસ્ય ત્રાણાર્થ, દે
नरव्याघ्राः उत्तिष्ठध्वम्, सज्जीभवत, मा चिरम्।

શરણં પ્રપન્નાનાં-શરણે આવેલા (કૌરવોના). ત્રાણાર્થમ્-રક્ષણને માટે. નરઃ વ્યાઘ્રઃ હ્રિવ (કર્મ.) તે સં. બહુ. નરવ્યાઘ્રાઃ-વાધ જેવા શરવીર હે નરો. ઉત્તિષ્ઠધ્વમ્-ઉત્+સ્થા ગ. ૧, આત્મને. આત્માર્થ ૨ પુ. એ. વ. ઊભા થાવ. સજ્જીભવત-સજ્જતું ટ્વિ ૩૫ સજ્જીભવતિતું આત્માર્થ ૨ પુ. બ. વ. સજ્જ બનો. મા ચિરમ્-વખત ગુભાવશે નહિ; જલદી કરો.

૧૯. અન્વય : હે નરવ્યાઘ્રાઃ, અર્જુનઃ, યમૌ, વીરાપરા-જિતઃ ત્વમ્, દ્વિયમાણં સુયોધનં મોક્ષયધ્વમ્ ।

યમૌ-એ માદ્રીના જોડકા પુત્રો સહદેવ અને નકુલ. વીરૈઃ અપરાજિતઃ-વીરોથી જેનો પરાજય થયો નથી એવો (તુ). દ્વિયમાણં-હ ગ. ૧, પરરમૈ.તું કર્મ. વર્ત. કૃ. પુ. દ્વિતીયા એ. વ. હરાર્થ જતા. મોક્ષયધ્વમ્-તમે છોડાવો; મોક્ષ ઉપરથી નામધાતુ મોક્ષયતિતું આત્માર્થ ૨ પુ. બ. વ.

૨૦. અન્વય : યઃ કશ્ચિદ્ રાજન્યઃ પવ (અસ્તિ), શર-ણાર્થે હ્રિ આગતં પરં શક્ત્યા અભિરક્ષેતઃ; વૃકોદર, કિં પુનઃ ત્વમ્ (ન અભિરક્ષેઃ) ।

રાજન્યઃ-ક્ષત્રિય. અભિરક્ષેત-અભિ+રક્ષ્ ગ. ૧, પરરમૈ. વિધ્યર્થ ૩. પુ. એ. વ. (આર્ષ)-અભિરક્ષેત્-રક્ષણ કરે. કિં પુનઃ ત્વમ્-તો પછી તું શા માટે રક્ષણ ન કરે? તો તારી તો વાત જ શી?

૨૧. અન્વય : (હે) भीम, यथा साम्ना पव तु स्योधनं मोक्षयेथाः, तथा, (हे) कुरुनन्दन, त्वं सर्वैः उपायैः यतेथाः ।

મોક્ષયેથાઃ-તું છોડાવજે; રાજ્યનીતિના જાણનારાઓ ત્યાર ઉપાયો જણાવે છેઃ સામન્, દાન, મેદ અને દંડ. સામન્-શાંતિ-પૂર્વક સમજાવવાને વિરોધતું સમાધાન કરવું; દાન-એને થોડા લાલચ હોય, તે પૂરી કરવા કાંઈક આપવું; મેદ-એના જ મળતિયાઓમાં ફાટ ફટકરાવવી; દંડ-આક્રમણ કરીને શિક્ષા કરવી. મોક્ષયેથાઃ-તું છોડાવજે.

મોક્ષ ગ. ૧૦, ઉભય.તું આત્મને. વિધ્યર્થ ૨ પુ. એ. વ. યતેયા:-
તું યત્ન કરજે; યત્ ગ. ૧, આત્મને. વિધ્યર્થ ૨ પુ. એ. વ. સર્વે
ઉપાયૈઃ-અધા ઉપાયોથી.

૨૨. અન્વય : યદિ અસૌ ગંધર્વરાટ્ સામ્ના ન પ્રતિ-
પયેત, મૃદુના પરાક્રમેણ સુયોધનં મોક્ષયેથાઃ ।

મૃદુના પરાક્રમેણ-હળવા પરાક્રમથી; એટલે કે તેને કે તેની
સેનાને બહુ ધમ થાય નહિ અને ગંધર્વરાજને તાબે થવાની ફરજ પડે,
એવા હલકા પરાક્રમથી.

૨૩. અન્વય : અથ (હે) ભીમ, મૃદુયુદ્ધેન યદિ અસૌ
કૌરવાન્ ન મુઞ્ચેત્, (તર્હિ) સર્વૈઃ ઉપાયૈઃ પરિપન્થિનઃ નિગૃહ્ય
તે વિમોચ્યાઃ ।

મુઞ્ચેત્-મુચ્ ગ. ૬ વિધ્યર્થ. ૩ પુ. એ. વ. છોડે. પરિપન્થિનઃ-
શત્રુઓ. નિગૃહ્ય-નિ+ગ્રહ્ ગ. ૯ તું સં. ભૂ. કૃ. પકડીને. વિમોચ્યાઃ-
વિ+મુચ્ તું પ્રેરક વિધ્યર્થ પ્રથમા બ. વ. પું. છોડાવવા બોલે એ.

૨૪. અન્વય : (વૈશંપાયન બોલ્યા) : અજાતશત્રોઃ તદ્ વચનં
શ્રુત્વા ધનંજયઃ તુ ગુરોઃ વાક્યં કૌરવાણાં વિમોક્ષણં પ્રતિજઞ્ને ।

ન જાતઃ શત્રુઃ યસ્ય તસ્ય (બ. પ્રી.) અજાતશત્રોઃ-જેનો
કોઈ શત્રુ થયો નથી એના યુધિષ્ઠિરતું. ધનંજયઃ-ધનં જયતિ (અયુરુ.
ઉપ. તત્પુ.) ધનંજયઃ-અર્જુન. ગુરોઃ વાક્યં-વડીલતું વચન. વિમો-
ક્ષણમ્-છોડાવવા માટે. પ્રતિજઞ્ને-પ્રતિ+જ્ઞા ગ. ૯, આત્મને. પોશ્ન
ભૂ. ૩ એ. વ. પ્રતિજ્ઞા કરી.

૨૫. (અર્જુન બોલ્યો) : અન્વય : યદિ ગંધર્વાઃ ધૃતરાષ્ટ્રજાન્
સામ્ના ન મોક્ષન્તિ, (તર્હિ) અથ ગંધર્વરાજસ્ય ભૂમિઃ શોષિતં
પાસ્યતિ ।

ધૃતરાષ્ટ્રાત્ જાયન્તે (ઉપ. ત.) તાન્ । ધૃતરાષ્ટ્રજાન્-ધૃત-

રાખૂથી ઉત્પન્ન થયેલા કૌરવો. મોક્ષ્યન્તિ-મુક્તું સામાન્ય ભવિષ્ય ૩
પુ. બ. વ. હોડશે; શોગિતં-લોહી. પાસ્યતિ-પા ગ. ૧ નું સામાન્ય
ભવિ. ૧ પુ. એ. વ. પીશે.

૨૬. (વૈશંપાયન બોલ્યા) : અન્યથા : યુધિષ્ઠિરવચઃ શ્રુત્વા
भीमसेनपुरोगमाः सर्वे नरर्षभाः प्रहृष्टवदनाः समुत्तस्थुः ।

યુધિષ્ઠિરસ્ય વચઃ (પ. ત.) યુધિષ્ઠિરનું વચન. પુરઃ ગચ્છતિ
(ઉપ. ત.) પુરોગમઃ : भीमसेनः પુરોગમઃ : येषां ते (બ. પ્રો.)
भीमसेन એ જેઓનો અગ્રણી છે તેના. નરાઃ ઋષભાઃ : इव (કર્મ.)
नरर्षभाः-ઉત્તમ પુરુષો. प्रहृष्टानि वदनानि येषां ते (બ. પ્રો.)
प्रहृष्टवदनाः-જેમનાં મુખ આનંદિત બન્યાં છે. समुत्तस्थुः-સાથે જ
ઊભા થયા; सम्+उत्+स्था ગ. ૧નું પરોક્ષ ભૂ. ૩ પુ. બ. વ.

૨૭-૨૮ : ज्वलिताः पावकाः इव पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त ।
(ते) नरशार्ङ्गलाः जवनैः ह्यैः संयुक्तान्, साधु संपन्नान् तान्
स्थान् आस्थाय ततः शीघ्रं एव ययुः । ततः कौरवसैन्यानां
महास्वनः प्रादुरासीत् ।

જ્વલિતાઃ પાવકાઃ : इव-सगुणेश्च अग्नि जेवा; ज्वलन् तुं
કર્મ. ભૂ. કૃ. ज्वलित; पावयन्ति इति पावकाः જે પવિત્ર કરે
છે તે પાવક; अग्नि. प्रति+दृश् नुं કર્મ. હસ્તન ભૂ. ૩. બ. વ.
प्रत्यदृश्यन्त-દેખાવા લાગ્યા. नराः शार्ङ्गलाः इव (કર્મ) પુ. વાધ
જેવા બહાદુર નરો. जवनैः ह्यैः युक्तान्-યુગ્મવાળા ઘોડાઓથી
જોડાયેલા. साधु संपन्नान्-સારી રીતે સજ્જ બનેલા. आस्थाय-आ
+स्थातुं સં. ભૂ. કૃ. स्थीते. ततः-સાથે; ययुः-या ગ. ૨, परस्मै.
પરોક્ષ ભૂ. ૩. પુ. બ. વ. यात्री नीकल्या. महास्वनः-મોટો ધ્વનિ.
प्रादुरासीत्-प्रादुस्+अस् ग. २ नुं हस्तन भू. ३ पु. એ. વ.
અક્ત થયો.

૨૨. (અર્જુને ગંધર્વોને કહ્યું) : अन्यथ : रणे (सः) खवतान्

સાન્ધર્પદમ્ इदं वाक्यं उवाच—“मे भ्रातरं राजानं सुयोधनं
विसर्जयत ।

સચરાન્-સં ચરતિ (ઉપ. તત્પુ.) તાન્-આકાશમાં ગમન
કરતા તે ગંધર્વા પ્રત્યે. સાન્ધર્પદમ્ એવ પૂર્વે યસ્ય તદ્-(અ. પ્રી.)
સમજાવટ એજ જેમાં પહેલી છે એવું. ઉવાચ-વચ્ચું પરાક્ષ જી.
કા. ૩ પુ. એ વ. જોડ્યો. વિ+સૃજ્ નું પ્રેરક આત્માર્થ ૨ પુ.
અ. વ. વિસર્જયત-તમે છોડી મૂકા. રાજાનમ્-રાજન્ પુ. દ્વિતીયા
એ વ. રામ.

૩૦. અન્વયઃ ગન્ધર્વાઃ, યદા સામ્ના ધૃતરાષ્ટ્રજાન્ ન મુશ્વધ્વઃ
(તર્હિ) (અર્હ) સ્વયં એવ વિક્રમ્ય સુયોધનમ્ મોક્ષયિષ્યામિ ।

મુશ્વધ્વમ્-મુચ્ચું આત્માર્થ ૨ પુ અ. વ. આત્મને. (આર્ષ)
છોડી દોઃ (વિધ્યર્થના અર્થમાં). સ્વયમેવ-જાતે જ. વિક્રમ્ય-વિ
ક્રમનું સં. જી. કૃ. પરાક્રમ કરીને; મોક્ષયિષ્યામિ-મોક્ષ ગ. ૧૦ નું
પ્રેરક સામાન્ય ભાવણ ૧ પુ. એ. વ. છોડાવીશ.

૩૧. અન્વયઃ : एवं उक्त्वा ततः पार्थः सव्यसाची धनं-
जयः सचरान् निशितान् बाणान् सचरान् प्रति ससर्ज ।

સવ્યેન (હસ્તેન) સચતે (ધનુઃ) અસૌ-ડાખા હાથથી ધનુષ્યને
જે ચઢાવી શકે છે તે; અનુન સવ્યસાચી હતો. સ્વે ચરતી (ઉપ.
તત્પુ.) તાન્-આકાશમાં ઊડતાં. નિશિતાન્-તીક્ષ્ણ. સસર્જ-સૃજ્નું
પરાક્ષ જી. કા. ૩ પુ. એ. વ. છોડ્યાં. સચરાન્ પ્રતિ-આકાશગામી
(ગંધર્વો) પ્રત્યે.

૩૨. અન્વયઃ : तथा एव शरध्वेण ते बलोकटाः गंधर्वाः
पाण्डवान् अभ्यवर्तन्त । च पाण्डवाः दिवौकसः (अभ्यवर्तन्त) ।

બલેન ઉકટાઃ (ત. તત્પુ.) અળથી મદોન્મત્ત ખતેલા. અભ્ય-
વર્તન્ત-અભિનૃત્તનું ભગતન જી. ૩ પુ. અ. વ. સામે થયા. દિવૌ-
કસઃ-દ્યૌઃ એવ આકઃ યેષાં તે (અ. પ્રી.) આકાશ એ જ જેનું

નિવાસસ્થાન છે-એવા ગંધર્વો.

૩૩. અન્વય : (દે) ભારત, તતઃ તરસ્વિનાં ગંધર્વાણાં ચ
ભીમવેગાનાં પાણ્ડવાનાં સુતુમુલં યુદ્ધં બભૂવ ।

ભારત-હે ભરતકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા જનમેજય. તરસ્વિનામ્-
ઝડપી. ભીમવેગાનાં-ભીમઃ વેગઃ યેષાં તેષામ્ (અ. પ્રી.) ભયંકર
વેગ જેનો છે તેવા. સુતુમુલમ્-ખૂબ જ ભયંકર. બભૂવ-ભૂતું પરાક્ષ
ભૂ. ૩ પુ. એ. વ. થયું.

૩૪. અન્વય : (દે) ભારત, કુન્તીપુત્રેણ ત્રાસિતાન્ ગંધર્વાન્
દૃષ્ટ્વા વિપ્રસેનઃ ગદાં ગૃહ્ય સવ્યસાચિનમ્ આદ્રવત્ ।

ત્રાસિતાન્-ત્રસતું પ્રેરક. કર્મ. ભૂ. કૃ. પું. દ્વિતીયા અ. વ.
ત્રાસ પામેલા. ગૃહ્ય (આર્ષ) = ગૃહીત્વા-ગ્રહતું સં. ભૂ. કૃ. લઙ્ગીને.
આદ્રવત્-આ + દ્રતું ભસ્તન ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. દોડ્યો.

૩૫. અન્વય : તૂર્ણે અભિપતતઃ ગદાહસ્તસ્ય તસ્ય
સર્વાયસીં ગદાં સંયુગે પાર્થઃ શરૈઃ સતઘા ચિચ્છેદ ।

તૂર્ણે-ઝડપથી. અભિપતતઃ-અભિ+પત્તું વર્ત. કૃ. ૫૪ી એ.
વ. પું. હુમલો કરતા. ગદા હસ્તે યસ્ય તસ્ય (અ. પ્રી.) ગદાહસ્તસ્ય
-જેના હાથમાં ગદા છે તેવા. સર્વાયસીમ્-અયસ્ લોહું ઉપરથી આયસઃ,
(સ્ત્રી) આયસીં વિશેષણ-આખીય લોહાની (ગદાને). સંયુગે-યુદ્ધમાં.
સતઘા ચિચ્છેદ-સાત ભાગમાં છેદી નાખી (ચિચ્છેદ-છિદ્તું
પરાક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ.)

૩૬. અન્વય : મહાત્મના અર્જુનેન તૈઃ અસ્ત્રૈઃ વધ્યમાનઃ
સઃ ચિત્રસેનઃ તદા ઉવાચ-‘યુધિ (ત્વં) માં સન્ધાયં વિદ્ધિ ।’

મહાન્ આત્મા યસ્ય તેન મહાત્મના (અ. પ્રી.) જેનો
આત્મા મહાન છે તેવા (અર્જુન) વડે. અસ્ત્રૈઃ વધ્યમાનઃ-અસ્ત્રોથી
હણાતો. યુધિ-યુદ્ધમાં. સન્ધાયં-સન્ધિ પું. દ્વિતીયા એ. વ. મિત્ર
વિદ્ધિ-વિદ્ ગ. ૨, પરસ્મૈ. આજ્ઞાર્થ ૨ પુ. એ. વ. જાણ.

૩૭. (પછી અર્જુને કહ્યું) : અન્વય : (હે) ચિત્રસેન, મમ
 ચેત્ પ્રિયં ઇચ્છસિ અસ્માકં ભ્રાતા સુયોધનઃ ધર્મરાજસ્ય
 સંદેશાત્ ઉત્સૃજ્યતામ્ ।

ચેત્-એ; વાક્યના આરંભમાં વપરાતું નથી. અસ્માકં ભ્રાતા
 -અમારા ભાઈ. ઉત્સૃજ્યતામ્-ઉત્+સૃજ્+તું કર્મ. આસાર્થ ૩ પુ.
 એ. વ. છોડી દે.

૩૮. (ચિત્રસેને કહ્યું) : અન્વય : નિત્યસંતુષ્ટઃ અયં પાપો વિમોક્ષણં
 ન અર્હતિ । (હે) ધનંજય, કૃષ્ણાયાઃ ચ ધર્મરાજસ્ય પ્રલબ્ધા (અસ્તિ) ।

નિત્યસંતુષ્ટઃ-હમેશાં સંતોષમાં રહેલો; પાપી કૃત્યોથી રાજ્ય
 એળવીને કોઈ પણ વિધનો તેને આવતાં નથી એટલે હમેશાં તે સંતોષી
 અને સુખી રહેલો છે. તેને આવા વિધનની જરૂર હતી. વિમોક્ષણં ન
 અર્હતિ-છૂટા થવાને તે યોગ્ય નથી. પ્રલબ્ધા (= વિપ્રલબ્ધા) પ્રલબ્ધ
 પુ.તું એ. વ. છેતરનાર, ફસાવનાર.

૩૯. અન્વય : કુંતીપુત્રઃ ધર્મરાજઃ યુધિષ્ઠિરઃ તસ્ય इदं
 ચિકીર્ષિતં ન જાનાતિ । (તત્) શ્રુત્વા યથા ઇચ્છસિ (તથા) કુરુ ।

ચિકીર્ષિતમ્-કૃતું ઇચ્છાદર્શક ક્રિયાપદ ચિકીર્ષિતિનું કર્મ.
 શ્રુ. કૃ. નપું. દ્વિતીયા એ. વ. કરવાની ઇચ્છાને. ન જાનાતિ-જાણતા
 નથી. જ્ઞા ગ. ૯, પરસ્મૈ. વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. જાનાતિ. કુરુ-કૃ. ગ.
 ૮ પરસ્મૈ આસાર્થ ૨ પુ. એ. વ. તું કર.

૪૦. (વૈશંપાયન ઓળ્યા) : અન્વયઃ તદા તત્ ગંધર્વસ્ય વચઃ શ્રુત્વા
 અજાતશત્રુઃ તાન્ સર્વાન્ ગન્ધર્વાન્ મોક્ષયામાસ ચ પ્રશશંસ ।

મોક્ષયામાસ-મોક્ષ ગ. ૧૦નું આમન્ત પરોક્ષ શ્રુ. કા. ૩ પુ.
 એ. વ. છોડાડ્યા. પ્રશશંસ-પ્ર+શંસ+તું પરોક્ષ શ્રુ. ૩ પુ. એ. વ.
 પ્રશંસા કરી.

૪૧. અન્વય : (હે) તાત, મમ સ્થેચરૈઃ અયં મહાન્ ઉપકારઃ
કૃતઃ । અસ્ય દુરાત્મનઃ મોક્ષણે મે કુલં ન પરિભૂતમ્ ।

મોક્ષણે-છોડવામાં. પરિભૂતમ્-પરાભવ થયો નથી. પરિ+ભૂ+
કર્મ. ભૂ. કૃ. પરિભૂત.

૪૨. અન્વય : તતઃ ભ્રાતૃભિઃ સહિતઃ યુધિષ્ઠિરઃ મુક્તં
દુર્યોધનં તદા પ્રણયાત્ દ્વં વચ્ચનં અબ્રવીત્ ।

ભ્રાતૃભિઃ સહિતઃ-ભાઈઓ સહિત. મુક્તમ્-મુક્તું કર્મ ભૂ.
કૃ. પુ. દ્વિતીયા એ. વ. છૂટેલા. પ્રણયાત્-પ્રેમથી. અબ્રવીત્-બ્રૂ ગ.
૨, પરસ્મૈ. હસ્તન ભૂ. ૩ પુ. એ. વ. બોલ્યા.

૪૩. (યુધિષ્ઠિર બોલ્યા) : અન્વય : તાત, ईदृशं सादृशं
क्वचित् पुनः मा स्म कार्षीः । हि, सादृशकर्तारः, (हे)
भारत, सुखं न पद्यन्ति ।

મા કાર્ષીઃ-અકાર્ષીઃ સાથે મા આવવાને લીધે અને લોપ
થયો છે અને તેને આજ્ઞાર્થનો અર્થ મળ્યો છે. અકાર્ષીઃ-કૃ. ગ. ૮ અધ.
ભૂ. ૨ પુ. એ. વ. તું મા કર. સાદૃશકર્તારઃ-સાદૃશના કરનારાઓ.
પદ્યન્તિ-પદ્યુ ગ. ૫, પરસ્મૈ. (આર્ષ.) વર્ત. કા. ૩ પુ. બ. વ.
વધારવું, ઉત્પન્ન કરવું, સમૃદ્ધ કરવું.

૩

[અમે એક સો અને પાંચ છીએ]

વૈશંપાયન બોલ્યા :

૧. હે મહારાજ, મહારથી કણ્ઠ ગંધર્વોથી ભાગ્યો ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર-
પુત્ર (દુર્યોધન)ના બેવા છતાંય સમસ્ત સેના નાસી જવા લાગી.

૨. ગંધર્વોની તે મોટી સેનાને હુમલો કરવા આવતી બેઠીને,
હે શત્રુઓનું દમન કરનાર રાજા, મોટો શરોનો વરસાદ તે (દુર્યોધન)

તેના ઉપર વરસાવ્યો.

૩. પણ શેરોના વરસાદનો વિચાર કર્યા વિના, દુર્યોધનને હજીવાની ઇચ્છા કરતા તે ગંધર્વો ચારે તરફથી તેના તે રથને ઘેરી વળ્યા.

૪. રથ વિનાના અને ભૂમિ ઉપર પડેલા તે દુર્યોધનને પછીથી મહાન બાહુવાળા ચિત્રસેને દોડીને જીવતો પકડી લીધો.

અમાત્યો બોલ્યા :

૫. હે મહાબાહો, જેની દષ્ટિ બધાય ઉપર મીઠી છે એવા, મહાબળવાળા, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર રાજા (દુર્યોધનને) ગંધર્વો હરી ગય છે. હે પાર્થો, તેની પાછળ દોડો.

૬. એ પ્રમાણે રાજાને મેળવવાના લોભવાળા, ચીસો પાડતા, દુઃખી, દીન તે બધા દુર્યોધનના અમાત્યો યુધિષ્ઠિર પાસે પછીથી ગયા.

૭. તે પ્રમાણે દુઃખી, દીન, યુધિષ્ઠિર પાસે ભીષ્મ માગતા તે વૃદ્ધ દુર્યોધનના અમાત્યો પ્રત્યે ભીષ્મસેન બોલ્યો :

ભીષ્મસેને કહ્યું :

૮. મોટા પ્રયત્નથી હાથી-ઘોડાથી સજ્જ થઈને અમારે જે કરવું જોઈએ તે ગંધર્વોએ કર્યું છે.

૯. બીજી જ રીતે રહેતા એવા (તે કૌરવોનો) આ હેતુ અવગો જ થયો છે; આ તો જુગાર રમતા રાજા દુર્યોધનને આ ખોટી મંત્રી-સલાહ મળી છે.

૧૦. સારા નસીબે આ જગતમાં કોઈક માણસ છે જે અમારા પ્રિયમાં રહ્યો છે, જેણે બેસી રહેતા એવા અમારો સુખપૂર્વક વહી શકાય એવો ભાર હરી લીધો છે.

૧૧. ઠંડી, પવન, તાપને સહન કરતા અને તપને લીધે દુર્બળ બની ગયેલા, વિષમ સ્થિતિમાં રહેતા એવા અમને સરખી સ્થિતિમાં રહેલો એ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો જોવા ઇચ્છે છે.

૧૨. અધર્મનું આચરણ કરતા, કુરુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે દુરાત્માના આચરણને જે અનુસરે છે તે પરાજયને જ જુએ છે.

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા :

૧૩. આ પ્રમાણે ફાટેલા ધાંટે બોલતા, કુંતીપુત્ર બીષ્મસેન પ્રત્યે રાજા (યુધિષ્ઠિર) બોલ્યા : “ કઠોર વચનનો આ સમય નથી. ”

૧૪. હે પ્રિયમધુ, આપણી સામે આવેલા, ભયથી દુઃખી મનેલા, શરણની ઇચ્છા રાખના, વિષમ સ્થિતિમાં આવી પડેલા કૌરવો પ્રત્યે, શા માટે તારે આ પ્રમાણે બોલવું જોઈ એ.

૧૫. સગાંવહાલાંઓના બેદ અને કવહો, હે વૃકોદર, થાય છે; અને વેરો બંધાય છે; પણ કુત્રધર્મ નાશ પામતો નથી.

૧૬. પણ જ્યારે સગાંઓની બહારનો કોઈ કુળ સામે પડકાર કરે ત્યારે તે બહારનાથી થતા આક્રમણને સજ્જનો સાંખતા નથી.

૧૭. હે પ્રભાવશાળી (ભીમ), ગંધર્વથી બલાત્કારે થયેલા દુર્યોધનના ગ્રહણથી અને સ્ત્રીઓના બહારથી થયેલા આક્રમણથી આપણું કુળ હણાય છે.

૧૮. શરણે આવેલાના અને કુળના રક્ષણ માટે, હે વ્યાધ્ર સરખા શરવીર નરો, તમે ઊભા થાવ, સજ્જ થાવ, ઢીંગ મા કરો.

૧૯. વ્યાધ્ર સરખા વીર નરો અર્જુન, એ જોડકા ભાઈ (નકુળ અને સહદેવ), વીરોથી પરાજય નહિ પામેલ એવો તું—હરાર્થ જતા સુયોધનને છોડાવો.

૨૦. જે કોઈ ક્ષત્રિય જ હોય તે શરણ માટે અહીં આવેલા બીજાનું (શત્રુનું) પોતાની શક્તિથી રક્ષણ કરે, તો હે વૃકોદર, તારી તો વાત જ શી ?

૨૧. હે ભીમ, જેવી રીતે સામથો તું સુયોધનને છોડાવે તેવી રીતે હે કુરુનંદન, તું બધા ઉપાયોથી પ્રયત્ન કર.

૨૨. જો એ ગંધર્વરાજ મૃદુ યુદ્ધથી કૌરવોને ન છોડે તો કામળા પરાક્રમથી સુયોધનને તું છોડાવજે.

૨૩. હે ભીમ, કામળા યુદ્ધથી જો તે (ચિત્રરથ) કૌરવને ન છોડે તો બધા ઉપાયોથી શત્રુઓને પકડીને તેમને (કૌરવોને) છોડાવવા જોઈએ.

વૈશંપાયન બોલ્યા :

૨૪. જેનો કોઈ શત્રુ થયો નથી એવા યુધિષ્ઠિરનું તે વચન સાંભળીને ધનંજયે (અર્જુને) વડીલના વાક્યને અનુસરીને કૌરવોને છોડાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.

અર્જુન બોલ્યો :

૨૫. જો ગંધર્વો ધૃતરાષ્ટ્રથી ઉત્પન્ન થયેલા (કૌરવોને) સમજાવટથી નહિ છોડે તો ગંધર્વરાજ (ચિત્રરથની) ભૂમિ આજે લોહી પીશે.
વૈશંપાયન બોલ્યા :

૨૬. યુધિષ્ઠિરનું વચન સાંભળીને ભીમસેન વગેરે બધા બહાદુર નરો આનંદિત મુખવાળા બનીને ઊભા થઈ ગયા.

૨૭-૨૮ સળગતા અગ્નિ જેવા પાંડવો દેખાવા લાગ્યા. તે વ્યાઘ્ર જેવા શરવીર નરો વેગવાળા ઘોડાઓથી જોડાયેલા, સારી રીતે સજ્જ થયેલા તે રથો ઉપર ચઢીને ત્યાંથી જલદી ચાલી નીકળ્યા. પછીથી કૌરવસૈન્યોનો મોટો ધ્વનિ વ્યક્ત થયો.

અર્જુન ગંધર્વો પ્રત્યે બોલ્યો :

૨૯. યુદ્ધમાં તે ગંધર્વો પ્રત્યે સમજાવટપૂર્વક આ વાક્ય બોલ્યો :
“ મારા ભાઈ રાજા સુયોધનને તમે છોડી દો.

૩૦. “ હે ગંધર્વો, જો સમજાવટના માર્ગથી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને તમે નહિ છોડી દો તો હું જાતે જ પરાક્રમ કરીને સુયોધનને છોડાવીશ.”

૩૧. આ પ્રમાણે બોલીને પછીથી પૃથાના પુત્ર, ડામે હાથે પણ ધનુષ ચલાવી શકનાર ધનંજયે (અર્જુને) આકાશમાં ઊડતાં તીક્ષ્ણ

બાણે આકાશમાં (ગંધર્વો) સામે ચલાવ્યાં.

૩૨. તે જ પ્રમાણે શરોના વરસાદથી બળથી મદોન્મત બનેલા ગંધર્વોએ પાંડવો ઉપર હુમલો કર્યો અને પાંડવોએ આકાશમાં રહેલા ગંધર્વો ઉપર.

૩૩. હે ભરતકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજા, પછીથી ઝડપવાળા એવા ગંધર્વો અને ભયંકર વેગવાળા પાંડવોનું ખૂબ જ તુમુલ યુદ્ધ થયું.

૩૪. હે ભરતકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજા, કુંતીના પુત્ર (અર્જુનથી) ત્રાસી ગયેલા ગંધર્વોને જોઈને ચિત્રસેન ગદા ગ્રહણ કરીને ડાબા હાથે પણ ધનુષ્ય ચલાવનાર અર્જુનની સામે દોડ્યો.

૩૫. ઝડપથી હુમલો કરતા એવા, જેના હાથમાં ગદા છે એવા તેની આખી લોહાની બનેલી ગદાના પૃથાપુત્ર અર્જુન બાણો વડે સાત કટકા કરી દીધા.

૩૬. મહાત્મા અર્જુન વડે તે અસ્ત્રોથી વધ પામતો તે ચિત્રસેન ત્યારે બોલ્યો : “યુદ્ધમાં તું મને મિત્ર ગણ.”

પછીથી અર્જુન બોલ્યો :

૩૭. હે ચિત્રસેન, અમારા ભાઈ સુયોધનને ધર્મરાજના સંદેશથી મારું જો પ્રિય ઇચ્છતો હોઈ તો, છોડી દે.

ચિત્રસેન બોલ્યો :

૩૮. નિત્ય સંતુષ્ટ બનેલો આ પાપી માણસ જ્યોતે થવા યોગ્ય નથી; હે ધનંજય, તે ધર્મરાજ અને દ્રૌપદીને ફસાવનાર છે.

૩૯. કુંતીના પુત્ર ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર તેની આ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા બાળતા નથી; તે સાંભળીને જેમ તારી ઇચ્છા હોય તેમ કરજો.

વૈશંપાયન બોલ્યો :

૪૦. તે ગંધર્વના વચનને સાંભળીને અંગતશત્રુ યુધિષ્ઠિરે તે સર્વ ગંધર્વોને તે સમયે છોડાવ્યા અને તેની પ્રશંસા કરી.

૪૧. હે તાત, મારા ઉપર આકાશમામી ગંધર્વોએ ખૂબ જ ઉપકાર કર્યો છે; આ દુરાત્મા દુર્યોધનના છૂટવાથી મારા કુળનો પરાભવ થયો નથી.

૪૨. પછીથી ભાર્મ ઓ સહિત યુધિષ્ઠિર, છૂટેલા દુર્યોધન પ્રત્યે તે સમયે આ વચન બોલ્યા :

યુધિષ્ઠિર બોલ્યા :

૪૩. હે તાત, આ પ્રકારનું સાહસ ફરીથી કદી તું કરતો નહિ, કારણ કે સાહસ કરનારાઓ, હે ભરતકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલ રાજા, સુખને વધારતા નથી.

—મહાભારત: ધોષયાત્રાપર્વ.

—સ્વાધ્યાય—

૧. નીચેનાં રૂપો ઓળખી આપો:—

સંપ્રાદ્રવત્, આપતન્તીમ્, જિઘાંસન્તઃ, પર્યવારયન્,
જીવબ્રાહ્મ અગ્રહીત્, દ્વિયતે, અનુધાવત, ઉપાગમન્,
આસીનાનાં, બ્રુવાણં, વ્રૂયાત્, સજ્જીમવત, દ્વિયમાણં,
મોક્ષયધ્વં, મોક્ષયેથાઃ, વિમોચ્યાઃ, પ્રતિજજ્ઞે, મોક્ષયન્તિ,
સમુત્તસ્થુઃ, પ્રત્યદૃશ્યન્ત, પ્રાદુરાસીત્, વિસર્જયત,
અમ્યવર્તન્ત, ગૃહ્ય, સસ્વાયં, વિદ્ધિ ચિકીર્ષિતં. મા કાર્ષીઃ,
અનુષ્ટેયમ્, આસ્થાય, યયુઃ, ચિચ્છેદ, પુમાન્ ।

૨. નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો :

અરિન્દમ, વિરથમ્, પ્રિયદર્શી, દુર્ઘૃતદેવિનઃ, સમસ્થઃ,
દુર્મતિઃ, સુસ્વાવહઃ, અપસ્વરમ્, વિષમપ્રાપ્તાન્, ભીમસેન-
પુરોગમાઃ, પ્રહૃષ્ટવદનાઃ, સાન્ત્વપૂર્વમ્, સ્વચરાન્, દિવૌ-
કસઃ, અજાતશત્રુઃ, સ્વેચરૈઃ ।

૩. નીચેના શબ્દો ઉપર ટૂંક નોંધ લખો :
- વૃકોદર, સર્વે ઉપાયાઃ, અજ્ઞાતશત્રુઃ, સર્વાયસીં ગદામ્, પરિપન્થિનઃ, સવ્યસાચી ।
૪. જણાવેલા ફેરફાર કરીને વાક્યો બનાવો :
૧. ગન્ધર્વૈઃ દ્વિયતે રાજા । (પ્રયોગ અદ્ભો)
૨. સંપ્રાદ્રઘત્ ચમૂઃ સર્વા ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય પશ્યતઃ ।
(પ્રયોગ સમજાવે અને “ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય પશ્યતઃ”ને અદ્ભો તથાપિ વાપરી વાક્ય રચો)
૩. દિષ્ટ્યા લોકે પુમાન્ અસ્તિ કશ્ચિદસ્મત્પ્રિયે સ્થિતઃ ।
(પ્રયોગ સમજાવે)
૪. મા સ્મ તાત પુનઃ કાર્ણીરીદશં સાદૃશં ક્વચિત્ ।
(કુ આનાર્થ ૨ પુ. એ. વ. વાપરો)
૫. પાપોઽયં નિત્યસંતુષ્ટઃ ન વિમોક્ષણમર્હતિ ।
(યુજ્યતે વાપરો)
- ૫ નીચે જણાવેલાં રૂપો આપો :
૧. ૫મી ય. વ. નૃ, શ્વશ્રૂ, અસ્મત્, અદસ્ (પું.)
૨. દ્વિતીયા ય. વ. તસ્થિવસ્ (પું.), મહત્ (નપું.), હૃદમ્ (સ્ત્રી.)
૩. ચતુર્થી એ. વ. ચમૂ, રિપુ, મતિ, વિદ્વસ્ (પું.)
૪. સં. ભૂ. કૃ. ઉદ્+સ્થા, સ્વપ્, આ+દ્ધે.
૫. કર્મ. ભૂ. કૃ. છિદ્, આ+દા, તૃ, ક્રમ્.
- સંધિ કરો :
- રોચતે+આત્મનઃ, માતા+ક્રચ્છતિ, મનસ્+ગતમ્,
બિહાલાન્+તાડયતિ, કર્તૃ+અસ્તિ ।
૭. પુલનાદર્શક અને ઇન્ડિગાદર્શક રૂપો આપો :

અન્ટિક, યુવન, મૃદુ.

૮. નીચેનાનું સંસ્કૃત આપો :

ત્રણ કે ચાર, લગભગ મરી ગયેલો, લગભગ અઢાર વર્ષનો,
ચારનું જૂથ, એક વાર.

૪

[મનુની નૌકાનું બંધન]

પ્રાસ્તાવિક : આ પાઠમાં જળપ્રલયની વાર્તા આલેખવામાં આવી છે; અને બ્રહ્માએ મત્સ્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરી મનુ અને સમર્પિ-ઓનું કેવી રીતે રક્ષણ કર્યું તે બતાવ્યું છે. મનુએ પછી બહુ જ તપ કરીને છેવટે બ્રહ્માના આદેશથી સૃષ્ટિ પેદા કરી. માનવ-ઈતિહાસની દૃષ્ટિએ અહીં કહેવામાં આવેલી જળપ્રલય (Deluge) ની વાર્તા ઘણી મહત્ત્વની છે. યાજ્ઞવલ્કના જૂના કરાર (Old Testament) ના જૂનામાં જૂના ભાગમાં Noah's Ark ની કથા બરોબર આના જેવી જ છે. એવા પણ પુરાવાઓ મળે છે કે ચહ્દીઓ, જેમણે યાજ્ઞવલ્કના જૂના કરારની યોજના કરી, તેમણે ઈ. સ. પૂર્વે બે હજાર વર્ષ ઉપર સ્થાપિત થયેલા બેબીલોનની પરંપરામાંથી તે લીધી હતી. તે ઉપરાંત ઘણી પ્રાચીન પરંપરાઓમાં જળપ્રલયની વાર્તાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આપણા ગ્રંથોમાં જળપ્રલયનો ઉલ્લેખ પહેલી વાર ‘શતપથબ્રાહ્મણ’માં આવે છે, અને ત્યાં મનુનો ઉલ્લેખ છે; અને જળપ્રલય પછી તે આખી સૃષ્ટિનો આદિ પિતા રહે છે. ‘શતપથ-બ્રાહ્મણ’ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ થી ૫૦૦૧ જેટલો જૂનો ગ્રંથ છે. આવી દૃષ્ટિએ આ જળપ્રલયની કથા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્ત્વની છે.

આ કથા ‘મહાભારત’માંથી લેવામાં આવી છે. ‘મહાભારત’ના

વિન્તાર અને મૂળ વિષે જાંડી ચર્ચા અહીં અપ્રસ્તુત છે. પરંતુ આછી રૂપરેખા આ પ્રમાણે છે : મૂળ વ્યાસનું રચેલું ‘જય’ નામે ઝોળખાતું હતું; અને તેનું પ્રમાણ આવડું મોટું ન હતું. ત્યાર પછી વૈશંપાયને તેને વિસ્તાર્યું, અને સો પર્વનું મહાકાવ્ય કર્યું; તે ‘ભારત’ નામે ઝોળખાવા લાગ્યું. વૈશંપાયને ભારતને ભાગવત-સંપ્રદાયનો ઝોક આપી મૂળ કથાનકનો સમન્વય સાધવા યતન કર્યો ‘આશ્વાલાયનગૃહ્યસૂત્ર’માં વૈશંપાયનને ભારતાચાર્ય તરીકે ઉલ્લેખ્યા છે. ત્યાર પછી સતે ભારતને વિસ્તારી ‘મહાભારત’ બનાવ્યું. તેનાં અદ્વાર પર્વો કર્યા; અને વૈશંપાયનનાં પર્વો ઉપપર્વો જેવાં બન્યા. દાખલા તરીકે, આપણે પાઠ ‘માર્કંડેયસમસ્થાપર્વ’ માંથી લેવામાં આવ્યો છે. આ ઉપપર્વ મોટા પર્વ ‘વનપર્વ’માં આવેલું છે. આ પ્રમાણે મહાભારત લાખો શ્લોકોના એક મહાસાગરરૂપ કાવ્ય બન્યું. આર્યસંસ્કૃતિ, આર્યવિચારણા, આર્ય-ધર્તિહાસ—એ બધાંયનું આ મહાકાવ્ય પ્રતિનિધિ બન્યું. આથી ‘**વ્યાસો-ચ્છિદ્રં જગત્તર્વમ્**’—‘**યન્નેહાસ્તિ ન કુત્રચિત્**’ વગેરે કથનો પ્રચલિત થયાં. ‘મહાભારત’નાં કેટલાક કથાનકો અને આખ્યાનો તો ઐતિહાસિક કાળ પૂર્વનાં અને વૈદિક કાળનાં છે. આપણા આખ્યાનની પરંપરા, આરંભમાં બતાવી તેમ, અત્યંત પ્રાગૈતિહાસિક અને પુરાતન છે. મૂળ ‘ભારત’માં ઉમેરો થતાં થતાં છેવટે ઈ. સ. ૪૦૦માં મહાભારત અભારતું સ્વરૂપ પકડે છે; ત્યાર પછી તેમાં ઝાઝા ઉમેરા થયા નથી.

કથાનુસંધાન—પાંડવો દૂતમાં હારી વનમાં ગયા છે. ત્યાં કામ્યક વનમાં તે રહે છે, અને તેમને તેમના કણ્ઠમય જીવનમાં વિનોદ, ખોધ છત્યાદિ આપવા જાતજાતનાં કથાનકો આલણો કરે છે. એટલામાં ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ અને માર્કંડેય આવી પહોંચે છે. માર્કંડેય યુધિષ્ઠિરને પછાં પુરાતન આખ્યાનો કહે છે; તેમાંનું આ એક છે. યુધિષ્ઠિર પ્રશ્ન કરે છે, અને તેના જવાબમાં માર્કંડેય આ મનુના ચરિતનું આખ્યાન કરે છે.

સાર : વિવસ્વત-સૂર્યના પુત્ર મનુ ઉપ તપ કરતા હતા. ત્યાં એક દિવસ ચીરિણિ નદીમાં એક માછલું આવ્યું. એ નાના માછલાએ મોટા માછલાથી પોતાનું રક્ષણ કરવા જણાવ્યું. મનુએ તેને લઈ માટીના ચંચુમાં નાખ્યું. તેમાં તે બહુ મોટું થયું અને માયું નહિ એટલે તેને વાવમાં નાખ્યું. વાવમાં માયું નહિ એટલે ગંગામાં નાખ્યું. ગંગામાં માયું નહિ એટલે સમુદ્રમાં નાખ્યું. સમુદ્રમાં નાખ્યું એટલે તે મત્સ્યે મનુને જણાવ્યું : “ તારા ઉપકારનો બદલો હું વાળીશ. પ્રલયકાળ પાસે આવ્યો છે, એટલે એક મજબૂત નાકા દોરડા સહિત તું તૈયાર કરજે. જનમનતાના બીજ પણ સાચવીને તેમાં ભરજે તથા સપ્તર્ષિઓને પણ સાથે લેજે. મારું ચિંતન કરીશ એટલે શીંગડાવાળો બની હું આવીશ. અને દોરડાથી મારું શીંગડું બંધાશે એટલે હું તમને બચાવી લઈશ. મારા સિવાય તમારા બચાવ થઈ શકવાનો નથી.” પછી પ્રલયકાળ આવ્યો. માછલાએ કહ્યું હતું તેમ મનુએ કર્યું એટલે તે માછલું આવ્યું અને અનેક દિવસ સુધી તે હોડીને તેણે સહીસલામત ફેરવી. છેવટે હિમાલયના એક મોટા શિખર આગળ તે આવી. માછલાએ તેમને તે હોડી શિખરને બાંધવા જણાવ્યું. તે પ્રમાણે સપ્તર્ષિઓએ અને મનુએ તેને બાંધી દીધી. તે શિખરનું નામ મનુનું નૌબંધન શિખર કહેવાય છે.

૧. (માર્કન્ડેય બ્રાહ્મણ) : અન્વય : (હે) રાજન, નરશાર્દૂલ, વિવસ્વંતઃ સુતઃ સુપ્રતાપવાન્ પ્રજાપતિસમચુતિઃ મહર્ષિઃ વમ્ભુવ ।

વિવસ્વતઃ સુતઃ-સૂર્યના પુત્ર. રાજન્-રાજા (જનમેજયને ઉદ્દેશીને વૈશંપાયન કહે છે.). મહર્ષિઃ-મહાશ્વાસૌ કૃષિશ્ચ (કર્મ.), મહર્ષિ. સુપ્રતાપવાન્-સુતરાં પ્રતાપવાન્-અત્યંત પ્રતાપી. નરશાર્દૂલ-નરમાં શ્રેષ્ઠ. વ્યાઘ્ર, પુંગવ, ઋષભ, વૃષભ, કુક્ષર, સિંહ, શાર્દૂલ છત્યાદિ શબ્દો જે શબ્દને ઉત્તરપદે મૂકવામાં આવે તો શ્રેષ્ઠતા સૂચવે છે. સરખાવો : સ્યુરુત્તરપદે વ્યાઘ્રપુંગવર્ષમકુક્ષરાઃ । સિંહશાર્દૂલના-ગાઘાઃ પુંસિ શ્રેષ્ઠાર્થગોચરાઃ ॥ (અમર.) પ્રજાપતિસમચુતિઃ-

પ્રજાનાં પતિઃ (પ. ત.) પ્રજાપતેઃ દ્યુતિઃ સમાઃ દ્યુતિઃ યસ્ય સઃ (અ. ત્રી.) પ્રજાપતિ-પ્રજાના જેવું જેવું તેજ છે.

૨. અન્વય : મનુઃ ઓજસા, તેજસા, લક્ષ્મ્યા વિશેષતઃ
ચ તપસા સ્વં પિતરં પિતામહં ચ અતિચક્રામ ।

ઓજસા-શ ક્તથી. લક્ષ્મ્યા-લક્ષ્મીથી, ભવ્યતાથી. વિશેષતઃ-
(વિશેષે કરીને. અતિચક્રામ-ક્રમ ગ. ૧, ઉભય. ગ. ૪, પરસ્પૃ. -અતિ+
ક્રમ્નું પરોક્ષભૂત ૩ પુ. એ. વ. ચઢી ગયો; ચઢિયાતો થયો. પિતરં-
પિતા-સૂર્યને. પિતામહં-પિતામહ-પ્રજાને.

૩. અન્વય : કદાચિત્ મત્સ્યઃ આર્દ્રંચીરજટાધરં તપસ્યન્તં
તં ચીરિણાતીરમ્ આગમ્ય વચનમ્ અબ્રવીત્ ।

કદાચિત્-કદાચ વાર. તપસ્યન્તમ્-તપસ્ ઉપરથી નામ-
ધાતુ તપસ્યતિ ઉપરથી વ. કૃ. તપસ્યતનું દ્વિતીયા પુલ્લિંગ, તપ કરતા.
આર્દ્રંચીરજટાધરમ્-આર્દ્રં ચીરં ચ જટાં ચ ધરતિ (ઉપ. ત.),
ભીતું વલકલ અન (ભીતી) જટા જેણે ધારણ કરી છે એવા તેણે. ચીરિ-
ણીતીત્મ-ચીરિણ્યાઃ તીરમ્ (પ તત્પુ.) ચીરણી નદીને કાંઠે. આગમ્ય
-આવીને. અબ્રવીત્-બ્રૂ ગ. ૨, ઉભય. હસ્તન. બ્રૂ ૩ પુ. એ. વ. બોલ્યો.

૪. અન્વય : ભગવન્, (અહં) ક્ષુદ્રમત્સ્યઃ અસ્મિ । બલ-
વદ્ભ્યઃ મત્સ્યેભ્યઃ હિ મમ મયમ્ (વિદ્યતે) । (હે) સુવત, તતઃ ત્વં
માં ત્રાતુમ્ અર્હસિ ।

ક્ષુદ્રમત્સ્યઃ-ક્ષુદ્ર માછલું; ક્ષુદ્રઆસૌ મત્સ્યઃ (કર્મં).
બલવદ્ભ્યો મયં મમ-મને બળવાન માછલાં તરફથી ભય છે. સુવત-
શોભનં વ્રનં યસ્ય સઃ (અ. ત્રી.), સંબોધનઃ જેણે વ્રનતું સારી રીતે
પાલન કર્યું છે તે.

૫. અન્વય : હિ બલવન્તઃ મત્સ્યાઃ સદા દુર્બલં મત્સ્યં
વિશેષતઃ આસ્વદન્તે તથા વૃત્તિઃ નઃ સનાતની વિદિતા ।

આસ્વદન્તે-ખાઈ જાય છે; **આ+સ્વદ્** ગ. ૧, આત્મને. વર્તમાન કાળ ૩ પુ. બ. વ. **વૃત્તિ**:-આજીવિકા. **સનાતની-સના** (હંમેશા) **તન** (તદિતિ:-વિશેષણને સૂચવનાર) હંમેશની; સરખાવો : **અદ્યતન**, **શ્વસ્તન** ઇત્યાદિ. **વિદિતા-વિ+ધા** ગ. ૩, ક. ભૂ. કૃ. ઉભય. નક્કી થયેલી છે.

૬. અન્વય : તસ્માત્ મહતઃ મયૌઘાત્ વિશેષતઃ (તત્ર) મજ્જન્તં માં (ત્વં) ત્રાતુમ્ અહંસિ । (ત્વયા) કૃતે તત્ત્વ પ્રતિકૃતં કર્તાસ્મિ ।

મયૌઘાત્-મયસ્ય ઓઘાત્ (૫ ત.), બયના ઓધમાંથી. **મજ્જન્તમ્-મસ્જ્** ગ. ૬. પરસ્મૈ.નું વ. કૃ. **મજ્જત્** નું દ્વિતીયા એ. વ. પુલ્લિંગ, ડૂમતા. **ત્રાતુમહંસિ**-રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે; જૈ ગ. ૧, આત્મને.નું હેતુવર્થ કૃ., રક્ષણ કરવાને. **કર્તાસ્મિ કૃતે પ્રતિકૃતં તત્ત્વ-અન્વયઃ** : તત્ત્વ કૃતે પ્રતિકૃતં કર્તાસ્મિ-તારો ઉપકાર થતાં હું તેનો બદલો વાળી આપનાર છું. **કર્તાસ્મિ કૃ** ગ. ૮, પરસ્મૈ.નો શ્વસ્તન ભવિષ્ય કાળ ૧ પુ. એ. વ.

૭. અન્વય : મત્સ્યવચનં શ્રુત્વા કૃપયા અમિપરિપ્લુતઃ સઃ વૈવસ્વતઃ મનુઃ તં મત્સ્યં સ્વયં પાણિના અગૃહ્ણાત્ ।

કૃપયા અમિપરિપ્લુતઃ:-કૃપાથી તરખોળ બનેલો; **અમિ+પરિ+પ્લુ** ગ. ૧, આત્મને.નું કર્મ. ભૂ. કૃ., **અગૃહ્ણાત્-ગ્રહ** ગ. ૯, પરસ્મૈ.નું ભસ્તન ભૂ. ૩ પુ. એ. વ. પકડ્યો.

૮. અન્વય : વૈવસ્વતઃ મનુઃ મત્સ્યમ્ ઉદકાન્તમ્ ઉપાનીય તં ચન્દ્રાંશુસદશપમે અલિજ્જરે પ્રાક્ષિપત્ ।

ઉદકાન્તમ્-ઉદકસ્ય અન્તમ્ (૫ ત.), પાણીને છેડે; પાણીની બહાર. **ઉપાનીય-ઉપ+આ+ની** ગ. ૧, પરસ્મૈ. સંબંધક ભૂ. કૃ. લાવીને. **અલિજ્જરે**-પાણી ભરવાનું માટીનું ચંચુ જેવું પાત્ર. **પ્રાક્ષિપત્**-નાખ્યો. **ચન્દ્રાંશુસદશપમે-ચન્દ્રસ્ય અંશુભિઃ સદશા**

પ્રમા યસ્ય તસ્મિન્ (અ. ત્રી.) ચંદ્રનાં કિરણો સમાન જેનું તેજ છે તે (પાત્ર)માં.

૯. અન્વય : રાજન્ પરમસત્કૃતઃ સઃ મત્સ્યઃ તત્ર વવૃધે । મનુઃ (ચ) વિશેષતઃ તસ્મૈ પુત્રવત્ ભાવમ્ સ્વીકરોત્ ।

વવૃધે-વૃધ ગ. ૧, આત્મને. પરોક્ષશ્રુતં ૩ પુ. એ. વ. વધવા લાગ્યો. પરમસત્કૃતઃ-અહુ સત્કાર પામેલો. પુત્રવત્-પુત્રની માફક. ખીછ પંકિતનો અન્વયઃ મનુઃ તસ્મૈ પુત્રવત્ ભાવં વિશેષતઃ સ્વીકરોત્ । મનુએ તેના માટે વિશેષે કરીને પુત્રની માફક ભાવનો સ્વીકાર કર્યો. સ્વીકરોત્-સ્વતું િવ ૩૫ સ્વીકરોતિતું હસત. જી. ૩ પુ. એ. વ. સ્વીકાર કર્યો (૩૫ ખોટું છે.)

૧૦. અન્વય : અથ સઃ મત્સ્યઃ મહતા કાલેન સુમહાન્ અમૃત્ । યથા અસૌ કિલ અલિજ્જરે યવ ન સમભવત્ ।

મહતા કાલેન-લાંબા વખતે. સુમહાન્-અહુ જ મોટો. અમૃત્-મૃ ગ. ૧, પરસ્મૈ. અઘતનશ્રુત ૩ પુ. એ. વ. થયો. યથા અસૌ કિલ અલિજ્જરે ન સમભવત્-જેથી તે માટીના પાત્રમાં, કહેવાય છે કે, સમાઈ શક્યો નહિ. કિલનો ઉપયોગ જૂના કાળની વાત સૂચવવા કરવામાં આવે છે. જુઓ Apte's Guide : 269 : કિલ is also used (1) in the sense of 'as is reported' 'as they say' ઇત્યાદિઃ 'વાર્તાસંભાવ્યયોઃ કિલ.' (અનર.)

૧૧. અન્વય : અથ મનું દૃષ્ટ્વા (સઃ) મત્સ્યઃ પુનર્ યમ્ અભ્યમાષત । (હે) મગવાન્, અથ મે અન્યત્ સાધુ સ્થાનં સંપ્રતિપાદય ।

સં+પ્રતિ+પાદ્ ગ. ૪, આત્મને.નું પ્રેરક સંપ્રતિપાદયતિતું આજ્ઞાતી ૨ પુ. એ. વ. મેળવી આપો.

૧૨ તતઃ સઃ મગવાન્ મનુઃ તસ્માત્ અલિજ્જરાત્ તં ચદ્ધૃત્ય તદા તં મત્સ્યં મહર્તી વાપીં અનયત્ ॥

ઉદ્ધૃત્ય-ઉદ્+હૃન્ સં+ધક. ભૂ. કૃ. જિંચકીતે. **અનયત્-ની**
ગ. ૧, પરસ્મૈ. હસ્તનભૂત ૩ પુ. એ. વ. દોરી ગયો; **ની** ક્રિયાપદ એ
કર્મ લે છે.

૧૩. અન્વય : (હે) પરપુરંજય, મનુઃ અપિ ચ તત્ર નં
પ્રાક્ષિપત્ । અથ સઃ મત્સ્યઃ પુનર્ બહૂન્ વષગણન્ અવર્ધત ।

પ્રાક્ષિપત્-પ્ર+ક્ષિપ્ ગ. ૬, પરસ્મૈ. હસ્તન ભૂ. ૩ પુ.
એ. વ. નાખ્યો. **પરપુરંજય-પરેષામ્ પુરં જયતિ** (ઉપ. અણુક્ ત.),
પારકાનાં-શત્રુનાં નગરોને જીતનાર. **વર્ષગણાન્ બહૂન્-અહુ વર્ષાના સમૂહો**
સુધી; અહુ વર્ષો.

૧૪-૧૫. અન્વય : (સા) વાપી દ્વિયોજનઆયતા યોજન્મ
ચ વિસ્તૃતા (આસીત્) । (હે) રાજીવલોચન વિશામ્પતે કૌન્તેય,
અસૌ મત્સ્યઃ તસ્યામ્ અપિ વાપ્યામ્ વિચેષ્ટિતુમ્ ન સમભવત્ ।
તતઃ મત્સ્યઃ મનું દૃષ્ટ્વા પુનર્ પવ અભ્યમાષત ।

(૧૪-૧૫) **દ્વિયોજનાયતા-એ** યોજન લાંબી; **આયત-લાંબું**
વિસ્તૃતા-પહોળી. **સમભવત્-સમ+ભૂ** ગ. ૧, પરસ્મૈ. 'સમાવું'નું
હસ્તન ભૂ. ૩. પુ. એ. વ. સમાયો. **રાજીવલોચન-રાજીવે** હવ લોચને
યસ્ય સઃ, (અં પ્રીં) સંબોધનઃ કમળ જેવાં જેનાં નેત્ર છે તે. ટક્કરમાં
રાજીવલોચનઃ છપાયું છે તે ભૂત છે. **વિચેષ્ટિતુમ્-વિ+ચેષ્ટ્** ગ. ૧,
આત્મને.નું હેતુર્થ કૃ. હસનચલન કરવાને. **કૌન્તેય-કુન્નાયાઃ અપત્યં**
પુમાન્, હે કુંતાપુત્ર (યુધિષ્ઠિર). **વાપ્યામ્-વાવમાં**. **વિશામ્પતે-વિશાં**
પતિઃ (અણુક્ ૫૦ તં), હે પ્રભાના નાથ, રાજા.

૧૬. અન્વય : (હે) ભગવન્ સાધો, (ત્વં) સમુદ્રમદ્ધિષીં
પ્રિયાં ગક્ષામ્ માં નય । તત્ર નિવત્સ્યામિ । યથા વા તાત
મન્યસે (તથા કુરુ) ।

સમુદ્રમદ્ધિષીમ્-સમુદ્રની પટરાણી. **નિવત્સ્યામિ-નિ+વસ**
ગ. ૧, પરસ્મૈ. સામાન્યભવિષ્ય ૧ પુ. એ. વ. હું વસીશ. **યથા વા**

તાત મન્યસે-અથવા તો તમને જે પ્રમાણે લાગે તે પ્રમાણે તમે કરો.
તાત-વડીલને બોલાવવા માટે વપરાય છે.

૧૭. અ-વય : પથમ્ ઉક્તઃ ભગવાન્ વશી અચ્યુતઃ મનુઃ
મત્સ્યં ગઙ્ગામ્ નદીમ્ અનયત્ તત્ર ચ પનં સ્વયમ્ પ્રાક્ષિપત્ ।

વશી-સર્વ ઈંદ્રિયોને વશ રાખનાર, જિતેંદ્રિય. અચ્યુત-
(પોતાના ધર્મમાંથી), ન ચ્યુતઃ અચ્યુતઃ; ચ્યુ ગ. ૧, આત્મને.
તું (કર્મ) ભૂ. કૃ. ચ્યુત-પાતત થયેલો. સ્વયં પ્રાક્ષિપત્-જાતે
નાખ્યો.

૧૮. અ-વય : (હે) અરિંદમ, સ મત્સ્યઃ કંચિત્ કાલં તત્ર
વવૃથે । તતઃ મનુ પુનર્ દષ્ટ્વા મત્સ્યઃ વચનમ્ અબ્રવીત્ ।

વવૃથે-વૃધ્ ગ. ૧, આત્મને. પરાક્ષ ભૂ. ૩ પુ. વધવા
લાગ્યો. કિંચિત્ કાલમ્-કટલોક વખત. કિંચિત્ વ્યાકરણ દૃષ્ટએ
ભૂલ છે; કંચિત્ જોઈએ. અરિંદમ-મરિં દામ્યતિ (ઉપા તો)
શત્રુને કાબૂમાં રાખનાર.

૧૯. અ-વય : (હે) પ્રભો વૃહસ્વાત્ ગઙ્ગાયામ્ ચોષ્ટુમ્
ન હિ શક્નોમિ । (હે) ભગવન્, પ્રસીદ મામ્ આશુ સમુદ્રં
નય હતિ ।

વૃહસ્વાત્-મોટાપણાથી. આશુ-એકદમ. પ્રસીદ-પ્ર+સહ
ગ. ૬, પરસ્મૈ. પ્રસન્ન થાઓ.

૨૦. અ-વય : (હે) પાર્થ તતઃ મનુઃ (તં) મત્સ્યં ગઙ્ગાસલિ-
લાત્ સ્વયમ્ ઉદ્ધૃત્ય સમુદ્રમ્ અનયત્ તત્ર ચ પનમ્
અવાસૃજત્ ।

અનયત્-લઈ ગયો. પાર્થ-પૃથાયાઃ અપત્યં પુમાન્ પૃથા-
કુંતાનો પુત્ર. અવાસૃજત્-નાખી દીધો; અવ+સૃજ્ ગ. ૬, પરસ્મૈ.
હસ્તાન ભૂ. ૩ પુ. એ. વ.

૨૧. અન્વય : સઃ મત્સ્યઃ તુ સુમહાન્ અપિ મનોઃ નયતઃ સ્પર્શગન્ધસુખસ્ય યથેષ્ટદ્વાર્યઃ વૈ તદા આલીત્ ।

સુમહાન્-મહુ મોટું. મનોઃ નયતઃ લઈ જતા એવા મનુને. इष्टं અનતિક્રમ્ય યથા સ્યાત્તથા । યથેષ્ટં દ્વાર્યઃ યથેષ્ટદ્વાર્યઃ (કેવલ સમાસ), પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે લઈ જવાય એવો; હૃતું વિધ્યર્થ ક્રૂ. દ્વાર્ય. સ્પર્શગન્ધસુખઃ-સ્પર્શન ગન્ધેન ચ સુખં યસ્ય તસ્ય (પ. ત્રી) સ્પર્શથી અને ગંધથી જેને સુખ થયું તેવા (મનુને).

૨૨. અન્વય : યદા સઃ મત્સ્યઃ મનુના સમુદ્રે પ્રક્ષિપ્તઃ તદા (સઃ) તતઃ સ્મયમાનઃ ઇવ હૃદં વાક્યં પનમ્ અબ્રવીત્ ।

સ્મયમાનઃ-સ્મિ ગ. ૧, આત્મને. વ. ક્રૂ. સ્મયમાન, હસતું હસતું.

૨૩. અન્વય : ભગવન્, ત્વયા હિ સર્વા મે રક્ષા વિશેષતઃ કૃતા । યત્ તુ પ્રાત્કાલં ત્વયા કાર્યં તત્ મમ શ્રૂયતામ્ ।

પ્રાત્કાલં-પ્રાતઃ કાલઃ યસ્ય તત્ (પ. ત્રી) જેનો સમય આવ્યો છે તે, સમયસરતું. ત્વયા કાર્યમ્-તારે કરવા યોગ્ય છે; ક્રૂ. ગ. ૮, ઉભય.તું વિધ્યર્થ ક્રૂ. કર્તવ્ય, કરણીય, કાર્ય-કરવા યોગ્ય. મમ શ્રૂયતામ્-મારી પાસેથી સાંભળ; શ્રુ ગ. ૫. પરસ્મૈ. કર્મણિ, આજ્ઞાર્થ ૩ પુ. એ. વ.

૨૪. અન્વય : ભગવન્ મહાભાગ, હૃદં સર્વમ્ ષવ ભૌમં સ્થાવરજઙ્ગમમ્ અચિરાત્ પ્રલયં વૈ ગમિષ્યતિ ।

અચિરાત્-જલદીથી. ભૌમમ્-ભૂમેઃ ઇવમ્-આ પૃથ્વીનું. સ્થાવરજઙ્ગમમ્-સ્થા+વર તદ્ધિત; સ્થિર; જંગમમ્-ગમ ધાતુ ઉપરથી, હલનયધ્વન્ કરનાર. મહાભાગ-મહાન્ ભાગઃ યસ્ય સઃ (પ. ત્રી) જેનું નસીય મોટું છે તે. સામાન્ય રીતે માનપૂર્વક એલાવવા માટે આ વપરાય છે. પ્રલયં ગમિષ્યતિ-પ્રલય પામશે.

૨૫. અન્વય : અયં લોકાનામ્ સંપ્રક્ષાલનકાલઃ સમુપ-
સ્થિતઃ । તસ્માત્ યત્ તે અનુત્તમં હિતં (તત્) ત્વામ્ અથ
બોધયામિ ।

સંપ્રક્ષાલનકાલઃ-સંપ્રક્ષાલનસ્ય કાલઃ (૫૦ ત૦) (૫૧પને)
ધોવાનો સમય. સમુપસ્થિતઃ-સમ+ઉપ+સ્થાતું કર્મ. ભૂ. કૃ. આવી
પહોંચેલો છે. બોધયામિ-જણાવું છું. હિતમ્-હિત. અનુત્તમમ્-શ્રેષ્ઠ.
ન ઉત્તમં યસ્માત્ તત્ (નમ્ બ. ગ્રી.)

૨૬. અન્વય : (હે) મહામુને, યુક્તાવટારકા ચ દઢા નૌઃ
તે કારયિતવ્યા । તત્ર (ત્વં) સતર્ષિભિઃ સાર્ધમ્ આરુહેથાઃ ।

કારયિતવ્યા-કૃ ગ. ૫, ઉલ્લખતું પ્રેરક-કારયતિતું
વિધ્યર્થ કૃ, કરાવવી. નૌઃ-નોકા, નાવ; સ્ત્રીલિંગ. યુક્તાવટારકા-
યુક્તઃ વટારકઃ યસ્યાઃ સા, (બ૦ ગ્રી૦), જેને દોરડું બાંધવામાં
આવ્યું છે તે. સતર્ષિભિઃ-સાત ઋષિઓ. મરીચિ, અત્રિ, અંગિરસ,
પુલસ્ત્ય, પુલહ, કૃતુ અને વસિષ્ઠ-એ સાત ઋષિઓ મળાય છે.
સાર્ધમ્-સાથે. આરુહેથાઃ-આ+રુહ્ મ. ૧, પરસ્મૈ. છે, છતાં ગ. ૬,
આત્મને. હોય તેમ રૂપ કરવામાં આવ્યું છે; વિધ્યર્થ ૨ પુ. એ. વ.
ચદ્વજે. મહામુને-હે મોટા મુનિ.

૨૭. અન્વય : ચ દ્વિજૈઃ પુરા યથા ઉક્તાનિ સર્વાણિ પવ-
ત્રીજાનિ ભાગશઃ સુસંગુપ્તાનિ તસ્યાં નાવિ આરોહયેઃ ।

દ્વિજઃ-દ્વાભ્યામ્ જાયતે (ઉપ૦ ત૦), જે એ વાર જન્મેલો
છે તે, એક વાર જન્મથી અને બીજી વાર ઉપનયનસંસ્કારથી. પુરા-
પહેલાં. યથા ઉક્તાનિ-જે પ્રમાણે કહ્યાં હતાં, વચ્ચ મ. ૨, પરસ્મૈ તું
કર્મ. ભૂ. કૃ. બોલાયેલાં; કહેવાયેલાં. તસ્યામ્ નાવિ-તે નાવમાં; નૌ
સ્ત્રી. સંપ્રતી એ. વ. ભાગશઃ-ભાગ પ્રમાણે; જે પ્રકારનું બીજ હોય
તે પ્રકારે છૂટાં રાખીને. સુસંગુપ્તાનિ-સુતરાં ગુપ્તાનિ-સારી રીતે
રક્ષાયેલાં; સમ્+ગુપ્ મ. ૧, પરસ્મૈ તું કર્મ. ભૂ. કૃ. રક્ષાયેલાં. આરો-

हृद्येः-आ+रुह् ग. १, परस्मै. विध्यर्थ २ पु. अ. व. यदावन्ते.

२८. अन्वय : (हे) मुनिजनप्रिय तापस, ततः नौस्थः
(त्वं) मां प्रतीक्षेथाः । अहम् शृङ्गी आगमिष्यामि । तेन (अहं)
विज्ञेयः ।

नौस्थः-नावि तिष्ठति (७५० त०), नावमां रहेक्षो.
प्रतीक्षेथाः-प्रति+ईक्ष् ग. १, आत्मने. विध्यर्थ २ पु. अ. व.
२।६ जेजे. ततः-पछी. मुनिजनप्रिय-मुनिज्जोना समूहने प्रिय.
आगमिष्यामि-आवीक्ष. शृङ्गी-शींगडावाजे. विज्ञेयः-वि+ज्ञा ग. ८,
उभय.नुं विध्यर्थ ३. ज्ञाणजे.

२९. अन्वय : त्वया पतत् पवम् कार्यम् आपृष्टः असि
अहं व्रजामि । मया विना ताः महत्यः आपः तर्तुम् न शक्याः ।

त्वया कार्यम्-तारे करवुं जेष्ठअ. आपृष्टः-आ+पृच्छ
ग. ६, आत्मने. (रग लेवी)नुं कर्म. लृ. ३. तारी रग में लीधी छे.
ताः महत्यः आपः मया विना तर्तुं न शक्याः-ते लारे पाणी मारा
विना तरवां शक्य नथी; अप् स्त्री. हमेश. य. व; प्रथमा; आपः-पाणी.

३०. अन्वय : सः पवं करिष्ये इति तं मत्स्यं प्रत्यभाषत
(तौ) च परस्परं अनुज्ञाप्य यथाकामम् जग्मतुः ।

करिष्ये-हुं करीश. प्रत्यभाषत-जवाय आप्यो. जग्मतुः-
गम् ग. १, परस्मै. परोक्षभूत. उ पु. द्वि. व. (यन्ते) गया. यथा-
कामम्-काममनतिक्रम्य (अन्यथा.), छन्डा प्रमाणे. अनुज्ञाप्य-
अनु+ज्ञा ग. ८, उभय.नुं प्रेरक. अनुज्ञापयतिनुं संप्रधक लृ. ३.
रग आपीते. परस्परम्-अेकपीणने.

३१-३२. अन्वय : (हे) महाराज अरिदम वीर, ततः
मत्स्यकेन यथा उक्तं (तथा) सर्वाणि बीजानि आदाय शुभया
नौकया महोर्मिणम् सागरं तदा मनुः पुप्लुवे । (हे)
पृथिवीपते मनुः च तं मत्स्यं चिन्तयामास ।

અર્ચિ વામ્યતિ (ઉપ૦ ત૦) શત્રુને કાબૂમાં રાખનાર. **યથા...**
ઉક્તમ્—જે પ્રમાણે માછલે કહું હતું તે પ્રમાણે. **આવાય**—લઈ ને. **આ+વા**
 ગ. ૩, આત્મેને.નું સંબંધક ભૂ. કૃ. **પુપ્લુવે**—પ્લુ ગ. ૧, પરસ્મૈ. પરાક્ષ-
 ભૂત. ૩ પુ. એ. વ. તરવા લાગ્યા. **શુભયા નૌકયા**—સુંદર નૌકા
 વડે. **મહોર્મિણમ્-મહાન્તઃ ઊર્મયઃ યસ્મિન્ તમ્** (ખ. વ્રી.) મોટાં
 મોઝાં જેમાં છે તે, સમાસમાં જનો આગમ-આર્ષપ્રયોગ છે. **ચિન્તયા-**
માસ-આમ્ અંત પરાક્ષભૂત, ૩ પુ. એ. વ. વિચાર કરવા લાગ્યા.
પૃથિવીપતે-પૃથિવ્યાઃ પતે (પ. ત.), હે પૃથ્વીના નાથ.

૩૩. અન્વય : (હે) **પરપુરંજય ભરતસત્તમ, સઃ ચ મત્સ્યઃ**
તત્ ચિન્તિતં જ્ઞાત્વા શૃંગી (સન્) તદા તત્ર આશુ આજગામ ।

આજગામ-આ+ગમ્નું પરાક્ષભૂત ૩ પુ. એ. વ. આવ્યો.
આશુ—જલદી. **ભરતસત્તમ-સત્** શબ્દનું શ્રેષ્ઠતાદર્શક (superlat-
 ive) ૩૫, **ભરતેષુ સત્તમઃ** (સ. ત.) ભરતોમાં શ્રેષ્ઠ.

૩૪-૩૫. અન્વય : (હે) **મનુજવ્યાઘ્ર, મનુજશાર્દૂલ, મનુઃ**
યથોક્તેન રૂપેણ (યુક્તમ્) અદ્રિમ્ હવ **ઉચ્છિન્નમ્** **શૃંગ્ણિમ્** તં **મત્સ્યં**
જલાર્ણવે દૃષ્ટ્વા અથ **મત્સ્યસ્ય મૂર્ધનિ તસ્મિન્ શૃંગ્ણે વટાકારમયં**
પાશં ન્યવેશયત્ ।

મનુજવ્યાઘ્ર—મનુષ્યોમાં વાધ જેવા શ્વસીર; **મનુજઃ વ્યાઘ્રઃ**
હવ (કર્મ.) સંબોધન. **જલાર્ણવે**—પાણીના સમુદ્રમાં. **યથોક્તેન**
રૂપેણ—કહું હતું તે ૩૫ પ્રમાણે. **ઉચ્છિન્નમ્-ઉત્+ચ્છિ** ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું
 કર્મ. ભૂ. કૃ. જિંચા. **વટારકમયમ્-વટારક+મય** તક્ષિત-દોરડાનો.
મત્સ્યસ્ય મૂર્ધનિ—માછલાના માથા ઉપર. **ન્યવેશયત્-નિ+વિશ્** ગ.
 ૬, પરસ્મૈ.નું પ્રેરક હસ્તનભૂત. ૩ પુ. એ. વ. મૂક્યો.

૩૬. અન્વય : (હે) **પરપુરંજય, તેન પાશેન સંયતઃ મત્સ્યઃ**
મહતા વેગેન નાવં લવણામ્મસિ પ્રાકર્ષત્ ।

संयत-सं+यम् ग. १, परस्मै. कर्म भू. आधिष्ठा. महता
वेगेन-मोटा वेगथी. नावम्-नौ स्त्रीविंग, द्वितीया अ. व. नावने.
प्राकर्षत्-प्र+कृष् ग. १, परस्मै. कर्तृनल्लूत ३ पु. अ. व. प्रे'य्यु'
लवणामसि-आरा समुद्रमां.

३७. अ-वथ : (हे) मनुजेश्वर, सः च तान् नावा ऊर्मीमि-
नृत्यमानम् इव. अम्भसि गर्जमानम् इव, समुद्रम् तारयन्
(आसीत्)।

नावा-नौ स्त्री. तृ. वि. अ. व. वहाणु वडे. मनुजेश्वर
-मनुजानामीश्वर (प. तत्पु.) हे मनुष्योना नाथ.

३८. अ-वथ : (हे) परपुरंजय, महावातैः तस्मिन् महोदधौ
क्षोभ्यमाणा सा नौः मत्ता चपला स्त्री इव, घूर्णते ।

क्षोभ्यमाणा-क्षुभ् ग. ४, परस्मै.तुं प्रेरक क्षोभयतिनुं कर्मणि
व. कृ. क्षोभित कराती. सा नौः-ते नौका. घूर्णते-घूर्ण् ग. ६, डलथ.
३ पु. अ. व. आत्मने. व. डा. धूमवा लागे छे. मत्ता चपला स्त्री
इव-महो-भत अनेकी यपण स्त्रीनी माइक.

३९. अ-वथ : भूमिः न दिशः च प्रदिशः वा न एव
चकाशिरे। (हे) नरपुंगव, खं द्यौः च सर्वे आम्भसं एव आसीत् ।

दिशः-पूर्व, पश्चिम वगेरे दिशाओ. प्रदिशः-अग्नि, दृशान्,
नैऋत्य, वायव्य अ. भूषाओ. चकाशिरे-काश् ग. १, ४, आत्मने;
'प्रकाशवु' परेक्षु. ३ पु. अ. व. आम्भसम्-अम्भसः इवम्
आम्भसम्, पाण्णीभय, जणभय. खम्-आकाश. द्यौः-स्वर्ग; द्यो प्रथमा
अ. व. स्त्री. नरपुङ्गव-(कर्म.), नरः पुङ्गवः इव (कर्म.)
संबोधने-श्रेष्ठ.

४०. अ-वथ : (हे) राजन्, अथ सः मत्स्यकः तस्मिन् सलिल-
संख्ये एवं बहून् वर्षगणान् तां नावम् अतन्द्रितः चकर्ष ।

વહન ચર્ષગણાન્-અહુ વર્ષો. કૃષ્-ગ. ૧, ૫૨૨મૈ. પરાક્ષબ્રુ
 ૩ પુ. એ. વ. ચર્ષ-ખેંચવા માંડી. અતન્દ્રિતઃ-ન તન્દ્રિતઃ
 (નન્ ત૦) આળસ કર્યા વિના.

૪૧. અન્વયઃ (હે) ભરતર્ષભ કુરુનન્દન, તતઃ હિમવતઃ
 યત્ પરં શૃક્લમ્ તત્ર સઃ મત્સ્યઃ નાવં અર્ષત્ ।

કૃષ્ ગ. ૧, હસ્તન બૂ. ૩ પુ. એ. વ. અર્ષત્-ખેંચુ.
 કુરુનન્દન-કુરુ કુળનો પુત્ર.

૪૨. અન્વયઃ અથ (સઃ) મત્સ્યઃ પ્રહસન્ તાન્ ઋષીન્ તદા
 શનૈઃ અબ્રવીત્ । હિમવતઃ અસ્મિન્ શૃક્લે નાવં બધ્નીત, મા ચિરમ્ ।

પ્રહસન્ શનૈઃ ધીમેધીમે હસતો. બધ્નીત-બન્ધ્ ગ. ૯, ૫૨૨મૈ.
 આશ્ચર્ય ૨ પુ. બ. વ. બધી. મા ચિરમ્-જલદીથી.

૪૩. અન્વયઃ (હે) ભરતર્ષભ, મત્સ્યસ્ય વચઃ શ્રુત્વા તૈઃ
 ઋષિભિઃ સા નૌઃ તદા તત્ર હિમવતઃ શૃક્લે તૂર્ણં વદ્ધા ।

ઋષિભિઃ-તે સાત ઋષિઓએ. તૂર્ણમ્-જલદી.

૪૪. અન્વયઃ (હે) કૌન્તેય ભરતર્ષભ, તત્ ચ હિમવતઃ
 પરં શૃક્લં નૌબન્ધનમ્ નામ અद्याપિ ख्यातम्, તત્ વિદ્ધિ ।

હિમવતઃ શૃક્લમ્-હિમાલયનું શિખર. નૌબન્ધનમ્-ख्यातम्-
 તે 'નૌબન્ધન' નામનું હિમાલયનું મોટું શિખર. કૌન્તેય-કુન્તાયાઃ
 અપત્યં પુમાન્-હે કુંતીપુત્ર. વિદ્ધિ-વિદ્ ગ. ૨, ૫૨૨મૈ. આશ્ચર્ય,
 ૨ પુ. એ. વ. જાણ; તું જાણજે.

૪

[મનુનું નૌકા-બન્ધન]

મહાન્તેયે ૪૪ :

૧. હે મનુષ્યોમાં વ્યાધ જોવા (શરવીર) રાજા, પ્રજાના જે
 માન્તિવાળો અને મહાપ્રતાપી મહર્ષિ એવો સૂર્યને પુત્ર થયો.

૨. તે મનુ સામર્થ્ય, તેજ, લક્ષ્મી અને વિશેષે કરીને તપથી પોતાના પિતા (સૂર્યથી) અને પિતામહ (બ્રહ્મા) થી પણ ચંદ્રિયાંતો થયો.

૩. એક વખત ભીનું વલ્કલ અને (ભીની) જટા ધારણ કરીને તે તપ કરતા હતા, તે સમયે ચીરિણીને કાંઠે આવી એક માછલે કહ્યું કે:—

૪. “હે શુભ રીતે વ્રતને રાખી રહેલા ભગવન, હું એક દુદ્ધ માછલું છું; અને બળવાન માછલાંથી મને ભય છે; માટે તમે મને તેઓનાથી બચાવવા યોગ્ય છો.

૫. “કારણ કે, બળવાન માછલાં દુર્બલ માછલાનું વિશેષે કરીને હમેશાં ભક્ષણ કરે છે : આવી અમારી સનાતન કાળથી આજીવિકા નક્કી થયેલી છે.

૬. “માટે વિશેષે કરીને મોટા ભયના ઓધમાંથી, (તેમાં) હૂંબતો એવો હું—તેનું રક્ષણ કરવા માટે (તમે) યોગ્ય છો. તમે ઉપકાર કરશો તો હું તેના તમને બદલો વાળી આપીશ.”

૭. વૈવસ્વત મનુ તે માછલાનું વચન સાંભળી કૃપાથી ભરપૂર બની ગયા અને તેમણે તે માછલાને પોતે હાથથી પકડી લીધું.

૮. પછી પાણીમાંથી બહાર લાવીને વૈવસ્વત મનુએ ચંદ્રનાં કિરણ સમાન ઉજ્જવલ માટીના પાત્રમાં તે માછલાને મૂક્યું.

૯. હે રાજન, પરમ સત્કારને પામતો તે માછલો ત્યાં ઊછરવા લાગ્યો; અને મનુએ પણ પુત્રની પેઠે તેના પ્રત્યે વિશેષે કરીને ભાવનો સ્વીકાર કર્યો.

૧૦. પછી લાંબો કાળ જતાં તે માછલું ઘણું મોટું થઈ ગયું, જોથી, કહેવાય છે કે, તે માટીના પાત્રમાં સમાઈ શક્યું નહિ.

૧૧. પછી માછલું મનુને જોઈ ફરી કહેવા લાગ્યું: “હે ભગવન, આજે મને બીજું સારું સ્થાન મેળવી આપો.”

૧૨. પછી તે ભગવાન મનુ તે માછલાને માટીના તે પાત્રમાંથી જાંચકીને તે સમયે મોટી વાવમાં લઈ ગયા.

૧૩. હે શત્રુઓનાં નગરને છતનાર, મનુએ પણ તેને તેમાં નાખ્યું; અને તે માછલું ઘણાં વર્ષના સમૂહ સુધી પછી ત્યાં વધવા લાગ્યું.

૧૪-૧૫. એ યોજન લાંબી અને વળી એક યોજન પહોળી તે વાવ હતી; તેમાં એ માછલું ન સમાયું.

હે કમળસમાન લોચનવાળા, કુંતીપુત્ર, પ્રજ્ઞના નાથ, તે માછલું વાવમાં હાલીચાલી શક્યું નહિ. પછી એ માછલું મનુને જોઈને ફરીથી બોલ્યું:

૧૬. “હે ભગવન્, હે સાધુપુરુષ, મને સમુદ્રનાં પ્રિય પટરાણી ગંગામાં લઈ જાઓ; હું તેમાં રહીશ; અથવા હે તાત, જો તમારી ઇચ્છા હોય તેમ (કરો)”

૧૭. આ પ્રમાણે (એ માછલાએ) કહ્યું, એટલે જિતેન્દ્રિય, તથા (સ્વધર્મથી) બ્રહ્મ ન થનારા ભગવાન મનુ પોતે તે માછલાને ગંગા નદી ઉપર લઈ ગયા અને એને ત્યાં નાખ્યું.

૧૮. હે શત્રુને દમનારા, ત્યાં તે માછલું કેટલાક સમયમાં વૃદ્ધિ પામ્યું; એટલે ફરીથી મનુને જોઈને તે માછલું વચન બોલ્યું:

૧૯. “હે પ્રભુ, ઘણું મોટું હોવાને લીધે, ગંગામાં હું હાલીચાલી શકતું નથી; માટે, હે ભગવાન, કૃપા કરો અને મને જલદી સમુદ્રમાં લઈ જાઓ.”

૨૦. પછી જાતે માછલાને ગંગાના પાણીમાંથી બહાર કાઢીને, હે કુંતીપુત્ર, મનુ સમુદ્ર તરફ લઈ ગયો અને તેને ત્યાં નાખ્યું.

૨૧. બહુ મોટું થઈ ગયું હોવા છતાં પણ, સ્પર્શ તથા ગંધે ફરીને સુખ પામતા એવા મનુને તો તે સમયે ઇચ્છા પ્રમાણે લઈ જઈ શકાય તેવું તે માછલું થયું.

૨૨. જ્યારે સમુદ્રમાં મનુષ્યે તે માછલું નાખ્યું ત્યારે જાણે હસતું હોય તેમ (તે) મનુ પ્રત્યે આ વાક્ય બોલ્યું :

૨૩. “હે ભગવન, તમે બહુ સારી રીતે (મારી) બધી રક્ષા કરી છે; હવે તમારે સમયને યોગ્ય કાર્ય કરવાનું છે તે મારી પાસેથી સંભળો :

૨૪. “હે ભગવન, હે મહાભાગ, થોડા સમયમાં જ પૃથ્વી ઉપરનું આ સ્થાવર-જંગમ બધુંય પ્રવચન પામશે.

૨૫. “આ લોકોને માટે (પાપ) ધોવાનો સમય આવી લાગ્યો છે; માટે હું તમને જે તમારું સર્વોત્તમ હિત છે તે આજે જણાવું છું.

૨૬. “માટે તમારે દોરડું બધેલી મળખૂત નૌકા તૈયાર કરાવવી; તેમાં, હે મહામુનિ, તમારે સમર્પિ સાથે ચઢી જવું.

૨૭. “વળી તમે પૂર્વે બ્રાહ્મણોએ જે જે બીજો કહેલાં છે, તે સર્વ ભાગ પાડીને સારી રીતે રક્ષણ કરીને તે નાવમાં ચઢાવજો.

૨૮. “હે મુનિઓના સમૂહને પ્રિય, પછી તમે નાવમાં સ્થી મારી વાટ જોજો; એટલે, હે તાપસ, હું શીંગડાવાળું રૂપ લઈને ત્યાં આવીશ; અને તે (રૂપ)થી જ મને ઓળખવો.

૨૯. “આ પ્રમાણે જ તમારે તે કરવું; તમારી મેં રજા લીધી છે; હું જઈ છું; મારા વિના તે બારે પાણી તમારે માટે તરવા શક્ય નથી.

૩૦. એટલે તે (મનુ) એ માછલા પ્રત્યે બોલ્યો : “હું એ પ્રમાણે કરીશ.” આ પ્રમાણે એકબીજાને રજા આપીને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે બંનેય ગયા.

૩૧-૩૨. પછી હે મહારાજ, મત્સ્યે જે પ્રમાણે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે સર્વે બીજોને લઈને, હે શત્રુઓને દમનાર, હે વીર, મનુ ઉત્તમ નૌકામાં મોટા તરંગવાળા સમુદ્રમાં તરવા લાગ્યા. હે જગતના નાથ, પછી મનુ તે માછલાનું ચિંતન કરવા લાગ્યા.

૩૩. અને હે શત્રુનાં નગરોને જીતનાર, તે ચિંતન (કરેલું) જાણીને એ શિંગડાવાળું માછલું તે સમયે, હે ભરતોમાં શ્રેષ્ઠ, જલદી ત્યાં આવી પહોંચ્યું.

૩૪-૩૫. હે મનુષ્યોમાં વ્યાધિસમાન, હે મનુષ્યોમાં શાર્દૂલ સમાન, પહેલાં કહેલાં ૩૫ મુજબના, પહાડ જેવા જિંઝા, શિંગડાવાળા તે માછલાને દરિયામાં જોઈને પછીથી મનુષ્યે દોરડાના પાશને માછલાના માથા પરના તે શિંગડામાં ભરાવી દીધો.

૩૬. હે શત્રુઓના નગરોને જીતનાર, તે પાશથી બંધાયેલો મત્સ્ય મોટા વેગથી ખારા પાણીવાળા (મહાસાગરમાં) તે નાવને ખેંચવા લાગ્યો.

૩૭. હે મનુષ્યોના નાથ, તરંગોથી જાણે નાચતા તથા જાણે પાણીથી ગર્જના કરતા સમુદ્રમાં તે નૌકાથી તે (મનુ) તેમને તરેવા લાગ્યા.

૩૮. હે શત્રુઓનાં નગરોને જીતનાર, મહોન્મત્ત અનેલી ચપળ સ્ત્રીની માફક જંઝાવાતથી લુપ્ત અનેલી તે નૌકા તે મહાસાગરમાં ધૂમવા લાગી.

૩૯. જમીન, દિશાઓ, પ્રદિશાઓ પણ દેખાવા ન લાગી; હે નરોમાં શ્રેષ્ઠ, પૃથ્વી અને આકાશ એ બધું જળમય થઈ ગયું.

૪૦. હે રાજા, આ પ્રમાણે પછીથી ઘણાં વર્ષો સુધી તે મત્સ્ય આળસ કર્યા વિના પાણીના તે પૂરમાં તે નાવને ખેંચવા લાગ્યો.

૪૧. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ, હે કુરુઓના પુત્ર, પછી તે મત્સ્ય તે નૌકાને હિમાલયનું મોટું શિખર છે ત્યાં ખેંચી ગયો.

૪૨. પછીથી તે સમયે ધીમેધીમે હસ્તીને તે મત્સ્ય તે ઋષિઓ પ્રત્યે ખોલ્યો : “આ હિમાલયના શિખરે જલદીથી નૌકાને બાંધી દો.”

૪૩. હે ભરતશ્રેષ્ઠ, માછલાનું વચન સાંભળીને ત્યાં તે સમયે જલદી હિમાલયના શિખર ઉપર તે નૌકાને ઋષિઓએ બાંધી દીધી.

૪૪. હે ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ, હે કુંતીપુત્ર, તે નૌકાબંધન નામે

हिमालयतु मोटाभां मोटुं शिपरदण्ड सुधी पक्ष प्रख्यात छे—ते तु गंजु.

—महाभारत, वनपर्व, अध्याय १८५.

—२वाध्याय—

१. नीये जशावेलां ३पो. ओगप्पी आपो—

तपस्यन्तम्, मज्जन्तम्, कर्तास्मि, अगृह्णात, स्वीकरोत्,
संप्रतिपादय, समभवत्, निवत्स्यामि, स्मयमानः,
कारयितव्या, पुप्लुवे, न्यवेशयत्, नावा, बकाशिरे,
चकर्ष, बध्नीत, जग्मतुः, अनुज्ञाप्य, प्रतीक्षेथाः ।

२. नीये जशावेला समासेतो विग्रह करो—

महर्षिः, प्रजापतिसमद्युतिः सुवत, दुर्बलम्, परपुरञ्जय,
राजीवलोचन, विशांपते, यथेष्टद्वार्यः, स्पर्शगन्धसुखः,
प्राप्तकालम्, स्थावरजङ्गमम्, युक्तवटारका, नौस्था,
यथाकामम् ।

३. नीयेना शब्द उपर टूंक नीये लपो—

विवस्वतः सुतः, स्थावरजङ्गमम्, संप्रक्षालनकालः,
सत्तर्षयः, नौबन्धनं शृङ्गम्, महत्यः आपः ।

४. नीये जशावेला ईरकार करो—

१. मनुः तं मत्स्यं अगृह्णात् । (कर्मणि प्रयोग)

२. त्वं मे अन्यत्स्थानं संप्रतिपादय ।

(साटु क्रियापद वापरो)

३. तं मत्स्यमनयद्वापीं महतीं स मनुस्तदा ।

(कर्मणि प्रयोग)

४. कृता रक्षा त्वया सर्वा । (वस्तुन भूत वापरो)

૫. નીચે જણાવેલાં રૂપો લખો—

૧. ૫ઠ્ઠી એ. વ. પિતૃ, રાજન્, સરિત્, યુષ્મદ્.
૨. દ્વિતીયા બ. વ. ગિરિ, અદ્વન્, તસ્થિવત્ (પું) દ્વમ્ (પું)
૩. આસાર્થ ૨ પુ. એ. વ. વિદ્, દન્, મી, શાસ્, છિદ્.
૪. પદોક્ત જૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. જિ, સ્વપ્, કૃષ્.
૫. વર્ત. કૃ. ઘા, લો, વહ (કર્મણિ), જન્.

૬. સંસ્કૃત રૂપાંતર આપો—

ઓગણસાઠ છોકરા, ત્રીજી છોકરી, સૌથી વધારે પહોળો રસ્તો, ધોળું બનાવે છે, જેનામાં સસલાતું ચિહ્ન છે, બીજા નગરમાં, જેનું મોં હસતું છે તે, મારી આમળ.

૫

તે મહાકવયઃ મતાઃ ।

[તે મહાકવિઓ મનાયા છે.]

પ્રાસ્તાવિક : આ પાઠ જિનસેનરચિત મહાપુરાણના આરંભના પ્રાસ્તાવિક ભાગમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. મહાપુરાણ જૈન પુરાણ શાસ્ત્રોમાં મુકુટમણિરૂપ છે. તેનું બીજું નામ ત્રિષષ્ટિલક્ષણ મહાપુરુષસંગ્રહ છે. તેમાં ૨૪ તીર્થંકર, ૧૨ ચક્રવર્તી, ૯ નારાયણ, ૯ પ્રતિનારાયણ અને ૯ બલભદ્રનાં વર્ણન છે. આમ કુલ ૬૩ પુરુષોની જીવનકથા આ ગ્રંથમાં આવે છે.

આ ગ્રંથમાં કાવ્યછટા, અલંકારની ગૂંથણી, પ્રસાદ, ઓજસ અને માધુર્યનો સુમેળ છે. આચાર્ય જિનસેન અથવા બીજો નામે ગુણભદ્ર ૪૦ સં ના આક્રમા સૈકામાં, અમોઘવર્ષ રાગના સમયમાં, દક્ષિણમાં થઈ ગયા. તે દિગંબર આચાર્ય હતા. આપણે તેમના

મહાપુરાણમાંથી આ પાઠના શ્લોકો કરવાના છે. તે તેમના કવિસામર્થ્યની સાક્ષીરૂપ છે.

મહાકવિ કોનું નામ કહેવાય; કાવ્યમાં શું હેલું જોઈએ અને આ કાવ્ય શા માટે રચવું પડે છે; અથવા રચવાનું શાથી મન થાય છે; સુજનો અને દુર્જનો કાવ્યને શી રીતે સમજે છે—તે અધુરું આ પાઠમા આવે છે. આ પાઠની ઘણી વસ્તુ આપણા કાવ્યશાસ્ત્રના અધ્યાનો પરિચય માગી લે છે.

૧. અન્વય : તં નામેયં વૃષભધ્વજં આદિદેવં વૃષભં પ્રણિપત્ય મુહુઃમુહુઃ પ્રણિધાય અહં પ્રણૌમિ ।

નામે: અપત્યં પુમાન્ નામેય: । તમ્-નાભિરાગ્મના પુત્ર. વૃષભ: પવ ધ્વજ: यस્ય તમ્ (અ. પ્રી.) વૃષભ એ જ જેનું ચિહ્ન છે તે. આદિ: પવ દેવ: (કર્મ૦) આદિનાથ, પ્રથમ તીર્થંકરઃ ઋષભદેવ જૈનોના ચોવીસ તીર્થંકરોમાં પહેલા તીર્થંકર છે. પ્રણિપત્ય-પ્ર+નિ+પત્+તું સં. ભૂ. કૃ. નમસ્કાર કરીને. મુહુઃ મુહુઃ-વારંવાર. પ્રણિધાય પ્ર+નિ+ધા+તું સં. ભૂ. કૃ. ધ્યાન ધરીને. પ્રણૌમિ-પ્ર+નુ ય. ૨, ૫૨૨મૈ. વર્ત. કા. ૧ પુ. એ. વ. હું સ્તુતિ કરું છું.

૨. અન્વય : इतिहासाख्यं पुराणं यत् गणाधिपः प्रोवाच, तत् अहं अधीः केवलं भक्तिचोदितः किल वक्ष्ये ।

इतिहासः पव आख्या यस्य तद् (अ. प्री.) इतिहास જેનું નામ છે તેવું; इतिहासने સમગ્રવર્તાં જિનસેન આ શ્લોકની પહેલાંના શ્લોકમાં જણાવે છે: इतिहास इतीष्टं तद् इति हासीदिति श्रुतेः । इतिवृत्तमथेतिह्यमाग्नायश्चामनन्ति तम् । ‘इति इ आस’ આ પ્રમાણે પહેલાં હતું એ શ્રુતિ ઉપરથી इतिहास નામ પડેલું છે. पुराणम्-पुराण. पुराण शब्दने सभगवतां कहे छे : पुरातनं पुराणं स्यात् तन्महन्महदाश्रयात् । महद्गिरूपदिष्टत्वा-त्महाश्रेयोऽनुशासनात् ॥ कवि पुराणमाश्रित्य प्रसूतत्वापुरा-

જતા । પુરાણ કવિઓના આશ્રયે તેનો વિસ્તાર થયો છે એટલે તેને પુરાણ કહે છે. ગણાધિપ:-ગણાનાં અધિપ: (૫૦ ત૦) પહેલા મહાધર મૌતમ. અધી:-અધિવમાના ધી: યસ્ય સ: (બ. ગ્રી.) શુદ્ધિ વિનાનો. કિલ શબ્દનો પ્રયોગ સંભાવના બતાવે છે. જુઓ Apte's Guide § 268, 269. ભક્તિચોદિત:-ભક્ત્યા ચોદિત: (ત. ત.) ભક્તિથી પ્રેરાયેલો. વક્ષ્યે-વચ્નું સામાન્ય ભવિષ્ય કા. ૧ પુ. એ. વ. હું બોલીશ.

૩. અન્વય : કવ ગંભીર પુરાણાધિ: કવ બોધદુર્વિધ: માદક્ર । સ: અહં મહોદધિ દોર્ભ્યાં તિતીર્ષુઃ હાસ્યતાં યામિ ।

કવ-કવનો ઉપયોગ. પુરાણં અધિ: એવ (કર્મ.) પુરાણ-રૂપા સમુદ્ર. દુર્ગતા વિધા યસ્ય સ: દુર્વિધ:-દરિદ્ર. લોચને દુર્વિધ: (ત. ત) જ્ઞાને કરીને દરિદ્ર. માદક્ર મારા જેવો. મહાન્ ઉદધિ: (કર્મ.) તમ્-મહાસાગર. દોર્ભ્યાં-એ દાય વડે. તિતીર્ષુઃ-તૃપ્તું ઈચ્છા-દર્શક વિશેષણ-તરવાની ઈચ્છા. હાસ્યતાં યામિ-હાસ્યને પામું; મશ્કરીને પાત્ર બનું. (cf. સ્થુવંશ સર્ગ. ૧. શ્લો ૨ : કવ સૂર્ય-પ્રભવો વંશ: કવ ચાલ્પવિષયા મતિ: । તિતીર્ષુર્દુસ્તરં મોહાદુહ-પેનાસ્મિ સાગરમ્ ॥; ભક્તામર સ્તોત્ર : કલ્પાન્તકાલપવનોદ્ધ-તનકચક્રં કો વા તરીતુલમમ્બુનિધિ ભુજાભ્યામ્ ॥

૪. અન્વય : અથવા પતદ્ અસ્તુ, યત્ અલ્પ: અપિ અહં સ્વશક્તિ: ઘટે । લૂનવાલધિ: અપિ ઉક્ષા કિં ન ઉત્પુચ્છય-તેતરામ્ ॥

સ્વશક્તિ:-પોતાની શક્તિ પ્રમાણે. ઘટે-ઘટ્ટ ગ. ૧ આત્મને. વર્ત. ૧ પુ. એ. વ. રચના કરું. લૂનવાલધિ:-લૂન: વાલધિ: યસ્ય સ: (બ. ગ્રી.) જેનું પૂંછડું કપાઈ મર્યું છે તે; લૂ ગ. ૬નું કર્મ. શ્લ. ૬. ઉક્ષા-ઉક્ષન્ પું. પ્રથમા એ. વ. આખલો. ઉત્પુચ્છયતેત-રામ્-ઉદ્ગતં પુચ્છં યસ્ય સ: ઉત્પુચ્છ: । (પ્રાદિ બ. ગ્રી.) ઉપરથી

નામધાતુ વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. આત્મને. ઉત્પુચ્ચયતે; પુલનાદર્શક
૩૫. ઉત્પુચ્ચયતેતરામ ૧-પૂંછડી વધારે જાંચી કરે છે.

૫. અન્વય : મહાકરીન્દ્રસંમર્દવિરલીકૃતપાદપે વને સ્વૈર-
ચારિણઃ વન્યેમકલભાઃ સુલભાઃ ।

કરી હન્દ્રઃ (કર્મ.) મહાન્ કરીન્દ્રઃ (કર્મ.) મહા-
કરીન્દ્રાણાં સંમર્દેન વીરલીકૃતાઃ પાદપાઃ યસ્મિન્ તસ્મિન્
(અ. પ્રી.) મોટા ગજરાગ્નેના ધમસાણુને લીધે ગેનાં વૃક્ષો વિરલ અની
ગયાં છે તેવા વનમાં (વને); વિરલીકૃત-વિરલના ટિવ ૩૫ વિરલી-
કરોતિતું કર્મણિ ભૂ. કૃ. વિરલ અનેલાં. સ્વૈરચારિણઃ-સ્વૈરઃ ચારઃ
યેષામ્ (હન્ પ્રત્યય) : સ્વચ્છંદી રીતે ફરનારા. વને ભલાઃ વન્યાઃ ।
વન્યાઃ હમસ્ય કલભાઃ-જંગલી હાથીઓનાં અન્યાં. સુલભાઃ-સુખેન
લભ્યન્તે તે સુલભાઃ-મળવા સહેલા છે.

૬. અન્વય : તત્ પુરાણકવીન્ યવ હસ્તાવલમ્બનં મત્વા
અસ્ય મહતઃ પુરાણાબ્ધેઃ તરણાય ઉદ્યતઃ અહમ્ અસ્મિ ॥

પુરાણઃ કવિઃ (કર્મ.) તાન્-પ્રાચીન કવિઓને. હસ્તયોઃ
અવલમ્બનં (પ. તત્પુ.) હાથનો આશ્રય માનીને (મત્વા). પુરાણં
યવ અબ્ધિઃ (કર્મ.) (પુરાણુરૂપી સાગર) તસ્ય પુરાણાબ્ધેઃ
તરણાય-તે પુરાણુરૂપી સાગરને તરવા માટે. ઉદ્યતઃ-ઉદ્+યમ્+તું કર્મ.
ભૂ. કૃ. તૈયાર.

૭. અન્વય : મે પ્રમાદાત્ યત્ સ્ખલિતં (ભવેત્) તત્
(હે) બુધાઃ, ક્ષન્તું અર્હથ । સન્તો ગુણાન્ જિષ્ટ્વક્ષન્તુ । હિ ગુણગૃહઃ
સજ્જનઃ ।

પ્રમાદાત્-ખેદરકારીને લીધે. સ્ખલિતમ્-સ્ખલ્ ગ. ૧૮
કર્મ. ભૂ. કૃ. ભૂલ, રખલન. બુધાઃ-હે વિદ્વાનો. ક્ષન્તુમ્-ક્ષમ્+તું
હેતુર્થ કૃદંત, માફ કરવાન. અર્હથ-અર્હ ગ. ૧, પરસ્મૈ. વર્ત. ૨ પુ.
એ. વ. યોગ્ય છે. સન્તઃ-સજ્જનો; સત્-પુ. પ્રથમા અ. વ. જિષ્ટ્-

ક્ષન્તુ-મદ્ ગ. ૯નું ઈચ્છાદર્શક ક્રિયાપદ જિઘ્રસતિતું આત્માર્થ
૩ પુ. ૫. વ. ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા કરે. ગુણગૃહ્યાઃ-ગુણાનાં
ગૃહ્યાઃ (પ. તત્પુ.) ગુણો ગ્રહણ કરવા પ્રત્યે જેને પક્ષપાત છે. સર-
ખાવો ભારવિઃ કિરાત. ૨. ૫ નનુ વક્તૃવિશેષનિઃસ્પૃહાઃ ગુણ-
ગૃહ્યા વચને વિપશ્ચિતઃ । ; કાલિદાસઃ ન્ધુવંશ : ૨-૨૫ : તમાર્યગૃહ્યં
નિગૃહ્યાતથેનું મનુષ્યવાચા મનુવંશકેતુમ્ । વિસ્માયયન્ વિસ્મિત
-માત્મવૃત્તો સિદ્ધોરુસત્ત્વં નિજગાદ સિદ્ધઃ ॥

૮. અ-વયઃ સિદ્ધસેનાઘાઃ કવયઃ, ચ વયં કવયઃ મતાઃ,
મળયઃ પદ્મરાગાઘાઃ નનુ કાચઃ અપિ મેચકઃ ।

સિદ્ધસેનઃ આઘઃ યેષાં તે (પ. ત્રી.) સિદ્ધસેન એ જેમાં
મુખ્ય છે તે. સિદ્ધસેન દિવાકર એ ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ જેન કવિ થઈ
ગયા. તે મહાન નૈયાયિક પણ હતા. તેમની દ્વાવિશિકા નામે તત્ત્વ-
જ્ઞાન પ્રધાન સ્તુતિઓ ગણીતી છે. પદ્મરાગઃ આઘઃ યેષાં તે (પ. ત્ર.)
પદ્મરાગાઘાઃ-પદ્મરાગ એ જેમાં મુખ્ય છે તે. મેચકા-સૂરા રંગનો; એક
પ્રકારનો હલકો મણિ.

૯. અ-વયઃ : યદ્વચ્ચોદર્પણે કૃત્સ્નં વાઙ્મયં પ્રતિબિમ્બિતમ
તાન્ કવીન્ અહં બહુ મન્યે । કિમ્ અન્યૈઃ કવિમાનિભિઃ ।

વચઃ યવ દર્પણમ્ (કર્મ.); યેષાં વચ્ચોદર્પણે (પ. તત્પુ.)
જેના વાણીરૂપી દર્પણમાં. કૃત્સ્નમ્-સમરત. વાઙ્મયમ્ વાઙ્+મયટ્
(પ્રચુરતા સૂચક પ્રત્યય-વાણીમાં જે કોઈ વચ્ચું હોય તે. તર્કાગમ-
વ્યાકરણછન્દોડલંકારાદિ વાક્યવૃદ્ધિઃ । (ટીકાકાર) પ્રતિબિ-
મ્બિતમ્-પ્રતિબિંબ પામેલું છે. બહુ મન્યે-હું અહુમાન કરું છું. કવિ-
માનિભિઃ-કવેઃ માનં (અભિમાન) યેષાં (+ઇન્ પ્રત્યય)ઃ તૈઃ-
કવિ તરીકેનું અભિમાન અતાવનારા ખીજનો (મારે) શો ઉપયોગ.

૧૦. અ-વયઃ : લોકે તે યવ કવયઃ । ચ તે યવ વિચ-
ક્ષણાઃ । યેષાં ભારતી ધર્મકથાક્ત્વં પ્રતિપદ્યતે ।

વિવક્ષણાઃ—વિશિષ્ટ દષ્ટિવાળા, ચતુર પુરુષો. ભારતી-સંસ્કારી વાણી. ધર્મકથા પવ બક્કં યસ્ય તદ્, તસ્ય ભાવઃ—ધર્મકથાનું અંગમૂતપણું. પ્રતિપદ્યતે—પામે છે. કવિ જણાવે છે કે કાવ્યમાં જે ધર્મકથાનું અંગ ન હોય તો તે કાવ્ય બરોબર નથી.

૧૧. અન્યથા : કેચિત્ મિથ્યાદૃશઃ શ્રુતિપેશલમ્ કાવ્યં ગ્રન્થન્તિ । તુ તત્ અધર્માનુબન્ધિત્વાત્ સતાં પ્રીણનક્ષમં ન (ભવતિ) ।

મિથ્યા પડ્યતિ (ઉપ. તત્પુ.) તે **મિથ્યાદૃશઃ**—મિથ્યાદૃષ્ટિવાળાઓ; ધર્મની સાચી સમજ નહિ ધરાવનારા, અન્ય સાંપ્રદાયિકો. **શ્રુતિપેશલમ્**—શ્રુતેઃ પેશલમ્ (પ. તત્પુ.) કર્ણને કોમળ. **ગ્રન્થૂ** ગ. ૯ પરસ્મે. વર્ત. ૩ પુ. બ. વ. ગ્રન્થન્તિ—રચે છે. **અધર્મસ્ય અનુબન્ધઃ** અસ્ય (ઇન્ પ્રત્યય); તસ્ય ભાવઃ; તસ્માત્—અધર્મ સાથે અનુબન્ધ (=સમ્બન્ધ) ધરાવનારા હોવાને લીધે. **સતામ્**—સમજતોને; **પ્રીણનક્ષમમ્**—પ્રીણનસ્ય ક્ષમમ્ (પ. ત.) પ્રસન્ન કરવા માટે સમર્થ.

૧૨. અન્યથા : કેચિત્ અવ્યુત્પન્નતરાઃ કવિત્વાય કૃતોદયમાઃ વિવક્ષવઃ મૂકાઃ ઇવ લોકે હાસ્યતાં પ્રયાન્તિ ।

વિ+ઉત્+પદ્નું કર્મ. ભૂ. કૃ. વ્યુત્પન્નઃ, ન વ્યુત્પન્નાઃ અવ્યુત્પન્નાઃ તેનું તુલનાદર્શકરૂપઃ **અવ્યુત્પન્નતરાઃ**—જેઓ સારી રીતે સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારંગત નથી. કવિમાં જે વસ્તુ હોવી જેઈ એ : પ્રતિભા અને વ્યુત્પત્તિ. વ્યુત્પત્તિ એટલે સર્વ શાસ્ત્રોમાં પ્રતિજ્ઞાતા. આ ન હોય તો પ્રતિભા સફળ રીતે ખીલી જાડતી નથી. **કવિત્વાય**—કવિપણા માટે. **કૃતઃ ઉદયમાઃ** યૈઃ તે (બ. પ્રી.) જેમણે ઉદય કર્યો છે તે. **વિવક્ષવઃ**—વચ્ચનું ધૃત્વાદર્શક વિશેષણ પું. પ્રથમા બ. વ. બોલવાની ધૃત્વાવાળા. **મૂકાઃ**—મૂંઝા માણસો (માફક) હાસ્યતાં પ્રયાન્તિ—ઉપહાસને પામે છે.

૧૩. અન્યથા : કેચિત્ અન્યથાચ્છોલેશાન્ અદાય કવિ-આનિનઃ, વણિગ્નુવાઃ વલ્લેષુ ઇષ, અન્યાં છાયાં આરોપયન્તિ ।

અન્યવચોલેશાન્-અન્યેષાં વચસાં લેશાન્ (૫. તત્પુ.) ખીજનાં વચનોના થોડા ભાગો. **આદાય-આ+દાનું** સં. જૂ. કૃ. લઘ્ ને. **કવિ-માનિનઃ**—કવિ તરીકે અભિમાન કરનારાઓ. **વાણિજ્યવાઃ**—‘વાણિજ્’ **ઈતિ આત્માનં ઇવન્તિ** (ઉપ. ત.) **વાણિજ્યવાઃ**—પોતાની જાતને વેપારી કહેવરાવતા (માણસો) જેમ. **વલ્લેષુ**—વસ્ત્રો ઉપર. **અન્યાં છાયામ્**—જુદી ભાત; **આરોપયન્તિ-આ+રૂપ્** ત્રેરક **આરોપયન્તિનું** ૩ પુ. બ. વ. વ. કા. મૂકે છે. થોડ્યતા ન હોવા છતાં પણ પોતાની જાતને કવિ માનનારા કેટલાક ખીજ કવિઓનાં થોડાંક વચનો ઉપાડી લઘ્ ને એની છાયાવાળા કાવ્યો રચે છે અને પોતાની જાતને મૌલિક કવિ કહેવડાવવાનું અભિમાન લે છે. જિનસેન તેને નકલી કાપડના વેપારી સાથે સરખાવે છે. વેપારી પાસે પોતાની વિશિષ્ટ જાતનું કાપડ હોય અને કાપડના વેપારમાં એ અજોડ હોય; પરંતુ નકલી વેપારી આવા વેપારીની થોડીક જાતો લઘ્ તેમાં થોડોશો જુદો દેખાવ આણી પોતાનું હલકી નકલી કાપડ પોતે વેચે છે અને સારા કાપડ વેચનાર વેપારી તરીકે દંભ કરે છે, એવા નકલી વેપારી જેવો આ નકલી કવિ છે.

૧૪. અ-વચ : કેચિત્ અન્યકૃતૈઃ અર્થૈઃ ચ પરિવર્તિતૈઃ શબ્દૈઃ, વાણિજ્યાઃ (કેવલં) પ્રતિશિષ્ટ્યા ઇવ, કાવ્યાર્થાન્ પ્રસારયન્તિ ।

અન્યૈઃ કૃતૈઃ (તૃ. ત.) ખીજઓએ રચેલા અર્થોથી (અર્થથી); **પરિ-વૃત્તનું** કર્મ. જૂ. કૃ. તૃતીયા બ. વ. પુ. ફેરવી નાખેલા શબ્દોથી. **વાણિજ્યાઃ**—વાણિજ્યોઓ. **પ્રતિશિષ્ટ્યા પ્રતિશિષ્ટિ** તૃતીયા એ. વ. સ્ત્રી. આડતના વહેવારથી. **પ્રતિનિષિધ્યવહારેણ** (ટીકાકાર). **કાવ્યાર્થાન્-કાવ્યં** **एव अर्थः** (વેપારનો વેચવાનો પદાર્થ). **પ્રસારયન્તિ**—પ્રસારે છે; ફેલાવે કરે છે; **પ્ર+સૃ** ત્રેરક. વત. કા. ૩. પુ. બ. વ. જેમ આડતિયાઓ પારકો મૌલ વેચે, તેમ આવા કવિઓ પારકા કવિઓના શબ્દો અને અર્થોનો પ્રસાર કરવાની આડતનો વેપાર કરે છે.

૧૫. અ-વચ : કેચિત્ વર્ણોજ્જ્વલાં અર્થદુર્બલાં વાર્ણી

રચયન્તિ । અસૌ (વાણી) જાતુષી કપ્થિષ્ઠા દ્વ ઉચ્છિન્નાં
છાયાં ન કચ્છતિ ।

વર્ણૈઃ ઉચ્છન્નામ્ (ત. તત્પુ.) વર્ણૈ કરીને ઉચ્છન્નવતઃ; શબ્દોચ્ચે
કરીને સુંદર; તુર્ગતં બલં યસ્યાઃ સા તુર્બલા (અ. ત્રી.) અર્થૈઃ
તુર્બલાઃ-(ત. ત.), અર્થૈ કરીને દુર્બળ. જતુષઃ इयं જાતુષી-
લાખતી અનેલી કંદી. ઉચ્છિન્નામ્-ઉદ્ગતા શિષ્ણા યસ્યાઃ તામ્
(પ્રાદિ. અ. ત્રી.) જેની શિષ્ણા જાંચી છે તેવી; ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની.
છાયામ્-સુંદરતા. ન કચ્છતિ-પામતી નથી. ક્ર ગ. ૧, પરસ્મૈ.
વર્ન. કા. ૩. પુ. એ. વ. વાણી શબ્દ કાવ્યના અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે.

૧૬ અ-વયઃ યથા લઘ્વશ્રિયઃ લુઘ્વાઃ (તથા) કેચિત્
અર્થમ્ અપિ પ્રાપ્ય તદ્વયોગપદયોજનૈઃ સતાં પ્રીણનાય અલં ન
(ભવન્તિ) ।

લઘ્વા ધીઃ યૈઃ તે (અ. ત્રી) લઘ્વશ્રિયઃ-જેમણે લઘ્વો
પ્રાપ્ત કરી છે તેવા. લુઘ્વાઃ-લુઘ્ ગ. ૪નું કર્મ. જૂ. કૃ. લોભાયેલા,
લોભિયા. પ્રાપ્ય-પ્ર+પ્રાપ્તું સં. જૂ. કૃ. મેળવીને. તદ્વયોગપદયો-
જનૈઃ-તસ્ય (અર્થસ્ય) યોગઃ યેષાં તાનિ (અ. ત્રી.) તે અર્થની
સાથે જોડાણવાળાં; તદ્વયોગનાં પદાનાં યોજનૈઃ (પ. તત્પુ.) તે
(અર્થ)ની સાથે જોડાણવાળા શબ્દોની યોજનાને લીધે. સતાં પ્રીણનાય
અલં ન ભવન્તિ-સંજનને આનંદિત કરવા માટે સમર્થ થતા નથી;
અલંનો અતુર્થ સાથેનો ઉપયોગ ધ્યાનમાં રાખો. અર્થ ઉત્તમ હોય
પણ એની શબ્દયોજના બરોબર ન હોય તો શ્રુતપત્ર વાચકને તે કવિ
પ્રસન્ન કરી શકતો નથી.

૧૭. અ-વયઃ યથેષ્ટં પ્રકૃતારમ્ભાઃ નિર્વેદનાકુલાઃ કેચિ-
ત્કવયઃ કરાક્રાન્તકુટુમ્બિવત્ વત સીદન્તિ ।

દૃષ્ટમનતિક્રમ્ય યથા સ્યાત્તથા (અવ્યયી) યથેષ્ટં-મન-
ક્રાંતે તેવી રીતે. પ્રકૃતઃ આરમ્ભઃ યૈઃ તે પ્રકૃતારમ્ભાઃ-કાવ્ય

કરવાનો જેણે આરંભ કર્યો છે તે. નિર્વહણે આકુલા: (સમગ્રી તત્ત્વ.) પૂરું કરવામાં વ્યાકુળ બનેલા. કરૈ: આક્રાન્ત: કુટુમ્બી-કરાક્રમ્-કુટુમ્બી । તદ્વત્-કરોથી પીડા પામતા કુટુંબીની માફક. વત ખેદ-મયક નિપાત. સીવન્તિ-દુ:ખી થઈ જાય છે.

૧૮. અન્વય : કેચિત્ અનમ્યસ્તમહાવિદ્યાઃ, કલાશાસ્ત્ર-બહિષ્ક્રતાઃ કાવ્યાનિ કર્તુ ઈહન્તે; સાહસં પશ્યત ।

ન અમ્યસ્તાઃ મહત્ત્વઃ વિદ્યાઃ યૈઃ તે (ખ. પ્રી.) જેમણે ઓછી વિદ્યાઓ જેવી કે તર્ક, વ્યાકરણ, અલંકાર વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો નથી તેવા. કલાનાં શાસ્ત્રેભ્યઃ બહિષ્ક્રતાઃ (ખં. તત્ત્વ.) કળાનાં શાસ્ત્રોમાંથી જે અહિષ્કૃત થયા છે; એટલે કે કલાનાં શાસ્ત્રોનો જેમણે અભ્યાસ કર્યો નથી. અલંકાર, સંગીત, નૃત્ય વગેરે લલિત કલાનાં શાસ્ત્રોના પરિચય વિનાના જે છે. કાવ્યાનિ કર્તુ ઈહન્તે-કાવ્યો કરવાની જે ઇચ્છા કરે છે. સાહસં પશ્યત-તમે તેમનું સાહસ જુઓ. પશ્યત-દશનું આત્મર્થ ૨ પુ. ખ. વ. જુઓ.

૧૯. અન્વય : તસ્માત્ શાસ્ત્રાર્થાન્ અમ્યસ્ય ચ મહાકવીન્ ઉપાસ્ય ધીષનાઃ ધર્મ્યં શસ્યં યશસ્યં ચ કાવ્યં કુર્વન્તુ ।

શાસ્ત્રાણિ ચ (તેષાં) મર્ધાન્ : (ચ) (કંઠ) શાસ્ત્રો અને તેના અર્થોને; અમિ+અસ્ તું સં. જૂ. કૃ. અમ્યસ્ય-અભ્યાસ કરીને. મહાકવીન્ ઉપાસ્ય-મહાકવિઓની ઉપાસના કરીને; ઉપ+આસ ૩. ૨ આત્મને. તું સં. જૂ. કૃ. ધીઃ યથ ધનં યેષાં તે (ખ. પ્રી.) શુદ્ધિ એ જ જેતું ધન છે એવા તે. ધર્મ્યમ્-ધર્મીય સાધુ-ધર્મને માટે સારુ. શસ્યમ્-શંસ 'વખાણવું' તું વિધ્યર્થ કૃ. વખાણવા લાયક. યશસ્યમ્-યશને લાવનારું. કાવ્યં કુર્વન્તુ-તેઓ કાવ્યો કરો.

૨૦. અન્વય : કવીશ્વરઃ પરેષાં દૂષણાત્ જાતુ ન વિમેતિ । ખ્યાન્તં ધુમ્વન્ માનુમાન્ કિં ઉલ્લકમયાત્ ન ઉદેતિ ।

કવિઃ ઈશ્વરઃ इव कवीश्वरः (કર્મ.) ઉત્તમ કવિ. પરેષાં

કુષળાત્-પારકાઓના દુષણથી; પ્રતિસ્પર્ધીઓ તેનાં કાબ્જોમાં દોષો કાઢી આપે તેથી. ન વિમેતિ-ખીતો નથી; મી ગ. ૩, પરસ્મૈ-વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ. ઉલ્લૂકમયાત્-ધ્રુવડના બચને લીધે. ધ્વાન્તં ધ્રુવન્-અધિકારને ખંખેરી નાખતો; ધ્રુ-ધ્રુનોતિ ગ. ૫, પરસ્મૈ-વર્ત. કૃ. પ્રથમા એ. વ. પું. ધ્રુવન્-ખંખેરી નાખતો. માનુમાન્-સૂર્ય. કિં ન ઉદેતિ-થું ઊગતો નથી.

૨૧. અન્વય : પરે તુલ્યન્તુ વા (પરે) મા (તુલ્યન્તુ) વાઃ કવિઃ સ્વાર્થ પ્રતીદતામ્ । પરારાધનાત્ ન શ્રેયઃ । સન્માર્ગ-દર્શનાત્ શ્રેયઃ (અસ્તિ) ।

પરે-અન્વ, પ્રતિસ્પર્ધીઓ, શત્રુઓ. તુલ્યન્તુ-સંતોષ પામે. કવિઃ સ્વાર્થ (પોતાના હેતુને) પ્રતીદતામ્-પ્રતિ+ઈદ ગ. ૧, આત્મેને. આજ્ઞાર્થ ૩ પુ એ. વ. ધ્રુવ્છા કરો. પરેષાં આરાધનાત્-પ્રતિસ્પર્ધીઓને ખુશ કરવાથી. ન શ્રેયઃ-શ્રેય થતું નથી. શ્રેયઃ સન્માર્ગ-દર્શનાત્-સાચા માર્ગના દર્શનથી શ્રેય થાય છે.

૨૨. અન્વય : કેચિત્ સૌશબ્દમ્ ઇચ્છન્તિ । કેચિત્ અર્થસ્ય સંપદમ્ (ઇચ્છન્તિ) । કેચિત્ સમાસભૂયસ્ત્વં (ઇચ્છન્તિ) । પરે વ્યસ્તાં પદાવલીં (ઇચ્છન્તિ) ।

શોભનાનિ શબ્દાનિ યસ્મિન્ તદ્; તસ્ય માવઃ સૌશબ્દમ્-સારા શબ્દો હોવાપણું. અર્થસ્ય સંપદમ્-અર્થની સંપત્તિને; અર્થની ધનતાને ધ્રુવ્છે છે. સમાસાનાં ભૂયસ્ત્વમ્ (૫. તત્પુ.) સમાસભૂયસ્ત્વં-સમાસનું બહુ હોવાપણું. સરખાવો : ઓજઃ સમાસભૂયસ્ત્વં પતદ્ ગદ્યસ્ય જીવિતમ્ । ઠયસ્તામ્-છૂટી છૂટી; એટલે કે ઝાઝા સમાસ ન હોય તેવી વૈદર્ભી શૈલી-જે આપણને કાલિદાસમાં માલૂમ પડે છે; જ્યારે પાંચાલી શૈલી-જે આપણની છે-તેમાં સમાસોનું બહુવપણું માલૂમ પડે છે. પદાવલીમ્-પદોનો સમૂહ.

૨૩. અન્વય : કેચિત્ મૃદુશબ્દાર્થિનઃ । પરે સ્ફુટબન્ધ-
વિણઃ । કેચિત્ મધ્યમાઃ । અન્યેષાં રુચિઃ અન્યા પવ લક્ષ્યતે ।

મૃદુશબ્દાર્થઃ : પવ અર્થઃ (યેષામ્-ઇન્ તદ્વિત્)-મૃદુશબ્દ-
ાર્થિનઃ મૃદુ શબ્દો એ જ જેનો હેતુ છે એવા; મૃદુ શબ્દરચનાની તરફેણ
કરનારા. સ્ફુટબન્ધવિણઃ-‘મિલિષ્ટબન્ધઃ’ ‘ગાઢબન્ધઃ’ इत्यर्थः’
(ટીકાકાર) શ્લેષવાળી અને ગાઢ એવી શબ્દ યોજનાના બંધની ધમ્મ
કરનારા. સ્ફુટઃ (શબ્દબન્ધઃ) પવ ઇચ્છન્તિ તે-જે ૨૫૪ શબ્દ-
બંધની ધમ્મ કરનારા છે; એટલે કે જે શ્લેષવાળો ગાઢ પદબંધ કાવ્યમાં
ધમ્મ છે તેવા. કેચિત્ મધ્યમાઃ-ઠેટલાક મધ્યમ પ્રકારના શબ્દબંધની
ધમ્મ કરે છે; એટલે કે બહુ છૂટા મૃદુ શબ્દો પણ નહિ અને બહુ
જટિલ શ્લેષવાળા શબ્દબંધો પણ નહિ, પણ મધ્યમ પ્રકારની શૈલીને
ધમ્મકરનારા છે. અન્યેષાં રુચિઃ અન્યા પવ લક્ષ્યતે-ખીજની રુચિ
ખીજ જ દેખાય છે.

૨૪. અન્વય : इति मित्राभिसन्धित्वात् मनीषिणः दुरा-
राधाः । सूक्तानाम् अनभिज्ञः पृथग्जनः अपि सुदुर्ग्रहः ।

મિત્રાઃ અમિસન્ધયઃ યેષાં તે (બ. વી.) જેમના વિચારો
(અમિસન્ધિઃ) જુદા જુદા છે તે; તેણાં માવઃ । તસ્માત્-જુદા જુદા
મતો હોવાને કારણે. દુરારાધાઃ-દુઃસ્થિત આરાધ્યન્તે તે મહામુશ્કેલીએ
જેમને પ્રસન્ન કરી શકાય તેવા. મનીષિણઃ [મનસઃ ઈષા (અનિય-
મિત કર્મ.) મનીષાન્-ઇન્ તદ્વિત્.]-બુદ્ધિશાળી માણસો. સૂક્તા-
નામ્-શોભનાનાં ઉક્તાનામ્ (કર્મ.) સુભાષિતોનો. અનભિજ્ઞઃ-જ
અભિજ્ઞઃ ન જાણનારો. પૃથગ્જનઃ-સામાન્ય માણસ. સુતરાં દુઃસ્થિત
વૃક્ષતે इति सुदुर्ग्रहः-બહુ જ મુશ્કેલીએ પકડમાં લેવાય છે; સામાન્ય
માણસ, જેને સાહિત્યનું જ્ઞાન નથી તેને પણ પ્રસન્ન કરવો મુશ્કેલ છે.

૨૫. અન્વય : सच्छायां बन्दनद्रुमवल्लरीम् भुजङ्गाः इव
सतीम् अपि रस्यां कथां दुर्जनाः दूषयन्ति प्रवे ।

શોભના છાયા યસ્યાઃ તામ્ (બ. શ્રી.) જેની છાયા સારી છે તેવી. કથાપક્ષે, જેનું સાંદર્ય સાચું છે. ચન્દનદ્રુમાણં ઘણીરૂમ્ (પ. તત્પુ.) ચંદનવૃક્ષોની કુંપળોને. મુજંગાઃ (દુષયન્તિ) ઇવ જેમ નાગો દૂષિત કરે છે; તે જ પ્રમાણે. સતીમ્-સાચી, સારી. અપિ-છતાં. રમ્યાં કથાં-મનોહર કથાને. દુર્જનાઃ-દુષ્ટાઃ જનાઃ (કર્મ.) દુષ્ટ માણસો. દુષયન્તિ-દૂષિત કરે છે.

૨૬. અન્વય : ઇવ (=યથા) ઘનાત્યયઃ પક્કુદૂષિતામ્ સરસીં અપહ્કામ્ (કરોતિ) (તથા) સુજનઃ સદોષામ્ અપિ કૃતિમ્ નિર્દોષાં કરોતિ ।

ઘનસ્ય અત્યયઃ (પ. તત્પુ.) વર્ષાઋતુ પૂરી થયા પછીની ઋતુ; શરદઋતુ. પક્કેન દૂષિતામ્ (ત. ત.) પક્કુદૂષિતામ્-કાદવથી દૂષિત થયેલી. સરસીમ્-સરોવરને. અવિચમાનઃ પક્કુઃ યસ્યાં તામ્ (બ. શ્રી.) અપહ્કામ્-જેમાં કાદવ રહ્યો નથી તેવી. સુજનઃ-શોભનઃ જનઃ (કર્મ.) સારો માણસ. સદોષામ્-દોષેઃ સદ્ (સહ બ. શ્રી.) દોષવાળી. નિર્ગતાઃ દોષાઃ યસ્યાઃ તામ્ (બ. શ્રી.) નિર્દોષામ્-જેમાંથી દોષ જતા રહ્યા છે તેવી.

૨૭. અન્વય : દુર્જનાઃ દોષમ્ ઇચ્છન્તિ । સજ્જનાઃ શુભમ્ ઇચ્છન્તિ । સ તેષાં ક્ષેત્રજઃ માધઃ ચિરાત્ અપિ દુઃશ્ચિકિત્સ્યઃ ।

ક્ષેત્રાત્ (શરીરાત્) જાયતે (ઉપ. તત્પુ.) દેહથી ઉત્પન્ન થયેલો; સ્વાભાવિક; સહજ ભાવ. ચિરાત્ અપિ-સાંખ્યા કાળે પણ. દુઃશ્ચેન ચિકિત્સ્યતે इति દુઃશ્ચિકિત્સ્યઃ [કિત્તુ નું ઇચ્છાદર્શક ક્રિયાપદ ચિકિત્સતિનું વિધ્યર્થ. કૃ. ચિકિત્સ્ય] મહામુશ્કેલીએ જેની ચિકિત્સા (વૈદ્યકીય નિદાન) થઈ શકે તેવો છે. સાચી આમ યામ છે તે સમજવું મુશ્કેલ છે : સારા સારું જુએ; અને દુષ્ટો દોષ જુએ.

૨૮. અન્વય : સુજનઃ યત્ જગત્ ચિરાત્ અપિ સુજનીકર્તુમ્ અશક્તઃ તદ્ જગત્ આશુ ધવ સ્વઃ અલીકરોતિ-इति અશ્વભુતમ્ ।

સુજનીકર્તુમ્-સુજન ઉપરથી **ચિવ** ૩૫ **સુજનીકરાતિતું** હેતુવર્થ કૃદંત, સજ્જન બનાવવા નાટે. **અશક્તઃ**—શક્તિવાન નથી. **આશુ પવ-જલદીથી જ. સલીકરોતિ-સલ** ઉપરથી **ચિવ** ૩૫: દુષ્ટ કરે છે; તે અહ્મુત છે; કારણ કે સુજન માણસ સારો હોવા છતાં જગતને સારું કરી શકતો નથી, પરંતુ દુષ્ટ માણસ જગતને જલદીથી દુષ્ટ બનાવી શકે છે તે અહ્મુત બાબત છે.

૨૯. અન્વય : **इति सुजनस्य इतरस्य च स्वभावं निश्चित्य, नः अनुरागः सुजनेषु; दुर्जनेषु अवधीरणा ।**

इतरस्य—બીજનો; એટલે સુજનથી બીજનો: દુર્જનનો. **निस्+चि** ૫, તું સં. ભૂ. કૃ. **निश्चित्य**—નક્કી કરીને. **नः अनुरागः**—અમારી પ્રીતિ. **अवधीरणा**—અનાદર, તિરસ્કાર.

૩૦. અન્વય : **कवीनां कृतिनिर्वाहे सतां अवलम्बनं मत्वा उद्वेलं कविताम्भोधिं लिलङ्घयिषुः अहम् अस्मि ।**

कृते: निर्वाहे—કૃતિને, રચનાને ઠેઠ સુધી પૂરી કરવામાં. **सतां अवलम्बनं मत्वा**—સજ્જનોના અવલંબનને માનીને; સજ્જનો આધાર-૩૫ છે—એમ માનીને. **उद्वेगता वेला यस्य तम्** (અ. પ્રી.) જે કાંઠાની ઉપર ચઢી ગયું છે; કાંઠા ઉપર જે બેસારાઈ ગયું છે. **वेलां अति-क्रान्तम्** (ટીકાકાર). **कविता पव अम्भोधिः** (કર્મ.) **तम्-कविता-म्भोधिम्**—કવિતા૩૫ સમુદ્રને. **लिलङ्घयिषुः**—લલ્લઘ્યું ઇચ્છાદર્શક વિશેષણ, પુ. પ્રથમા એ. વ. ઓળંગવાની ઇચ્છાવાળો.

૩૧. અન્વય : **तज्ज्ञैः कवेः भावः अथवा (कवेः) कर्म काव्यं निरूप्यते । तत् प्रतीतार्थम्, अग्राम्यम्, सालङ्कारम्, मलाकुलम् ।**

जानाति इति कः । तस्य (=काव्यस्य) ज्ञः तज्ज्ञः । तैः—કાવ્યને જાણનાર વિક્ષાનોથી. **कवेः भावः**—કવિનો ભાવ; જે અર્થ-૩૫ે કાવ્યમાં શબ્દસ્વરૂપ પકડે છે તે. **कवेः कर्म**—કવિની કૃતિ, જે

અર્થની વાહક શાબ્દિક કૃતિ અને છે. કાવ્યં નિરૂપ્યતે—કાવ્ય તરીકે નિરૂપે છે; વર્ણવે છે. તત્—તે કાવ્ય. પ્રતીતાર્થ—પ્રતીતઃ અર્થઃ યસ્ય તદ્ (અ. પ્રી.) જેનો અર્થ સમજી શકાય તેવો સર્વસંમત છે; પ્રતિ+હ ગ. ૨, ‘ખાતરી થવી’નું કર્મણિ. બૂ. કૃ. ન ગ્રામ્યમ્ અગ્રામ્યમ્—જેમાં ગ્રામ્યતા નથી; અસ્થિલતા, અસંસ્કારી શબ્દોનો પ્રયોગ વગેરે ગ્રામ્યતાનાં ચિહ્ન છે. ટીકાકારઃ ‘દુઃપ્રતીતિકરં ગ્રામ્યમ્, યથા—‘યા ભવતઃ પ્રિયા.’ સાલક્ષારમ્—અલંકારૈઃ સહ સાલક્ષારમ્—અલંકારોથી યુક્ત. ન આકુલમ્ અનાકુલમ્—જેમાં કિલ્બટતા અર્થની કે શબ્દની ન હોય તેવું; પ્રસાદવાળું. આમાં કવિ કાવ્ય કેવું હોવું જોઈએ તે જણાવે છે.

૩૨. અન્વયઃ કેચિત્ અર્થસ્ય સૌન્દર્યં વાચામલંક્રિયાં પ્રાહુઃ । અપરે પદસૌષ્ઠવમ્ વાચામ્ અલંક્રિયાં પ્રાહુઃ । તદ્વ્યયં નઃ મતં મતમ્ ।

અર્થસ્ય સૌન્દર્યમ્—અર્થના સૌન્દર્યને. વાચામ્ અલંક્રિયામ્—વાણીનો અલંકાર. પ્રાહુઃ—પ્ર+હૂ ગ. ૨, વર્ત. કા. ૩ પુ. બ. વ. કહે છે. પદસૌષ્ઠવમ્—પદાનાં સૌષ્ઠવમ્ (પ. તત્પુ) શબ્દોની સુંદરતા. તદ્વ્યયમ્—તે બંનેય; અર્થ અને પદ ‘શબ્દાર્થો સહિતૌ કાવ્યમ્ ।’ નઃ મતં મતમ્—અમારો મત માનેલો છે.

૩૩. અન્વયઃ સાલંકારમ્, ઉપારૂઢરસમ્, ઉદ્ભૂતંસૌષ્ઠવમ્, અનુચ્છિષ્ટમ્, (તત્) સતાં કાવ્યં સરસ્વત્યા મુખ્યાયતે ।

અલંકારૈઃ સહ (સહ અ. પ્રી.) અલંકારો સહિત; ઉપારૂઢાઃ રસાઃ યસ્ય તદ્ (અ. પ્રી.) જેની અંદર સર્વ પ્રકારના શૃંગારાદિ નવેય રસો જામેલા છે. ઉપ+આ+રૂઢ્ તું કર્મ. બૂ. કૃ. ખૂબ જ ૩૬ થયેલા છે. ઉદ્ભૂતં સૌષ્ઠવં યસ્મિન્ તદ્ (અ. પ્રી.) જેમાં સુંદરતા અને સુધટતા ઉત્પન્ન થયેલી છે. અનુચ્છિષ્ટમ્—ન ઉચ્છિષ્ટમ્ જે કાઢવું ઉચ્છિષ્ટ ન હોય; બીજા કવિઓએ રચેલું હોય તેમાંથી

અર્થહાયા અત્રે શબ્દહાયા ઉપાડી ઉચ્છિષ્ટ કાવ્ય રચવું તેનું નામ કાવ્ય ન કહેવાય; તેમાં મૌલિકતા હોવી જોઈએ. **સરસ્વત્યા મુખાયતે**—સરસ્વતીથી પોતાનું મુખ ખનાવાય છે. **મુખ** ઉપરથી નામ ધાતુ **મુખાયતે** । એ કાવ્ય સરસ્વતીના મુખની માફક શોભે છે. જે રીતે શરીરમાં મુખ સૌથી પ્રધાન અંગ છે અને એના વિના શરીરમાં સ્થિરતા કે સુંદરતા હોતી નથી, એ રીતે સર્વ લક્ષણોથી પૂર્ણ કાવ્ય સર્વ શાસ્ત્રોમાં મુખ્ય છે; અને એના વિના વાક્યમયની શોભા રહેતી નથી.

૩૪. અન્યય : **અસ્પષ્ટબન્ધલાલિત્યમ્, રસવત્તયા અપેતમ્, અતિગ્રામ્યં, કેવલં કર્ણયોઃ કટુ-તત્ કાવ્યં ન (ભર્વતિ) ।**

અસ્પષ્ટબન્ધલાલિત્યં—ન સ્પષ્ટં બન્ધસ્ય લાલિત્યમ્ યસ્મિન્ તત્ (અ. પ્રી.) જેમાં બંધનું સુંદરપણું સ્પષ્ટ નથી; જેની રચના સ્પષ્ટ રીતે સુંદર ખતી નથી. **રસવત્તયા અપેતમ્**—રસવત્તા વિનાનું; અપ+ઇતું કર્મ. શ્રી. ક. **અપેતમ્**—વિનાનું; શૃંગારાદિ રસની જેમાં સારી રીતે જમાવટ થઈ નથી. **અતિગ્રામ્યમ્**—જે અત્યંત સંસ્કાર વિહીન અને ગ્રામ્ય છે. **કેવલં કર્ણયોઃ કટુ**—કેવળ કાનને કઠોર લાગે: તે કાવ્ય ખતનું નથી.

૩૫. અન્યય : **સુશ્લિષ્ટપદવિન્યાસં શ્રાવ્યબન્ધમ, પ્રસન્નાર્થે પ્રબન્ધં યે રચયન્તિ તે મહાકવયઃ મતાઃ ।**

શોભનઃ શ્લિષ્ટાનાં પદાનાં વિન્યાસઃ યસ્મિન્ તદ્ (અ. પ્રી.) જેમાં શ્લેષયુક્ત શબ્દોની સુંદર યોજના છે. **શ્રાવ્યઃ બન્ધઃ યસ્ય તદ્ (અ. પ્રી.)** જેનો બંધ સાંભળવા યોગ્ય છે; છંદોરચના અને શબ્દ-યોજનામાં દોષો હોય તો કાવ્યનો બંધ કાનને કડક લાગે છે. **પ્રસન્નઃ સ્મર્યઃ યસ્ય તદ્ (અ. પ્રી.)** જેનો અર્થ સાંભળ્યાથી પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન થાય છે; આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે. **પ્રબન્ધમ્ કાવ્ય-કાવ્યમ્ (ટીકાકાર).** જે **મહાકવયઃ મતાઃ**—તે મોટા કવિઓ મનાય છે.

૩૬. અન્વય : નિસ્વનન્ સર્વઃ અપિ કવિઃ કતિચિત્
શ્લોકાન્ કુરુતે । પૂર્વાપરાર્થઘટનૈઃ પ્રબન્ધઃ દુષ્કરઃ મતઃ ।

નિસ્વનન્-નિ+સ્વન્ ગ. ૧. પરસ્મૈ.નું વર્ત. કૃદંત પ્રથમા પુ.
એ. વ. ધ્વનિ કરતો, બોલી શકતો. સર્વઃ અપિ કવિઃ-કોઈ પણ
કવિ. કતિચિત્ શ્લોકાન્-કેટલાક શ્લોકો. કતિ+ચિત્-કેટલાક. કુરુતે
-ક્રૂ ગ. ૮ આત્મને. વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. કરે છે. પૂર્વઃ ચ અપરા ચ
અર્થઃ । પૂર્વાપરાર્થાનાં ઘટનૈઃ-પૂર્વાપર અર્થસંબંધની યોજનાઓથી.
દુઃખેન ક્રિયતે દુષ્કરઃ-રચવો મુશ્કેલ.

૩૭. અન્વયઃ શબ્દરાશિઃ અપર્યન્તઃ; અર્થઃ સ્વાધીનઃ, રસા
સ્ફુટાઃ, ચ પ્રતિચ્છન્દાઃ સુલભાઃ । કવિત્વે દરિદ્રતા કા
(અસ્તિ) ।

શબ્દરાશિઃ-શબ્દાનાં રાશિઃ (પ. તત્પુ.) શબ્દોનો સમૂહ. ન
પર્યન્તઃ यस્ય સઃ અપર્યન્તઃ-અનન્ત, છેડા વિનાનો. સ્વસ્મિન્ અધિ
(સમ્પ્રતી તત્પુ.) સ્વાધીનઃ-પોતાને અધીન. સ્ફુટાઃ-સ્પષ્ટ. રસાઃ-નાટ્ય
શાસ્ત્રમાં નવ પ્રકારના રસો જણાવ્યા છેઃ ગદ્યારહસ્યકરુણરોદ્ધવીરભયા-
નકાઃ । લીમત્સાદ્મુતસંજ્ઞૌ ચેત્યષ્ટૌ નાટ્યે રસાઃ સ્મૃતાઃ ।
નિર્વેદઃ સ્થાયિભાવોઽસ્તિ યાન્તોઽપિ નવમો રસઃ ॥ પ્રતિચ્છ-
ન્દાઃ-છંદો; અનુષ્ટુભ, ઉપગ્નતિ વગેરે છંદો. સુલભાઃ-મેળવવા સહેલા
છે. કવિત્વમાં દરિદ્રતા શી છે ? મધ્ધાનુસાર સામગ્રી તો પોતાની પાસે
જ પડેલી છે, તો કાવ્ય રચવામાં શેની દરિદ્રતા હોય ?

૩૮. અન્વયઃ મહતિ વાક્યમાર્ગે પ્રયાન્, અર્થમહનાટ્યૈઃ
સ્થિત્તઃ, કવિઃ મહાકવિતરુચ્છાયાં વિશ્રામાય આશ્રયેત્ ।

મહતિ વાક્યમાર્ગે-મોટા વાણીના માર્ગમાં; વાક્યાં માર્ગે (પ.
તત્પુ.) વાક્યમાર્ગે-વાણીના માર્ગમાં. પ્રયાન્-પ્રત્યાનું વર્ત. કૃ. પુ.
પ્રથમા. એ. વ. જતાં. અર્થાઃ एव महनम् (કર્મ) ; તસ્મિન્ અટનૈઃ
(સમ્પ્રતી તત્પુ.) અર્થરૂપી જગલમાં ભટકવાથી. સ્થિત્તઃ-થાકેલા. સિદ્ધ

મ. ૪, પરસ્મૈ.નું કર્મ. જૂ. કૃ. મહાકવિતરુચ્છાયા-મહાકવિઃ પવ
તરુઃ (કર્મ.); તસ્ય છાયામ્ (પ. તત્પુ.) મહાકવિએની છાયા.
વિશ્વામાય-વિશ્વામા માટે. આશ્વયેત્-આ+શ્વિનું વિધ્યર્થ ૩ પુ.
એ. વ. આશ્રય લેવો જોઈએ.

૩૨. અ-વય : (દે) બુધાઃ, યથોક્તં કાવ્યરસાયનં ઉપયુક્તી-
ધ્વમ્ યેન વઃ યશોમયં વપુઃ કલ્પાન્તરસ્થાયિ સ્યાત્.

ઉક્તમનતિક્રમ્ય યથા સ્યાત્થા (અવ્યયી.) યથોક્તમ્ કહું
છે તે પ્રમાણે. કાવ્યં પવ રસાયનમ્ (કર્મ.) કાવ્યરૂપી રસાયન; પારો,
લોહ વગેરે ધાતુની ભરમો વગેરે વૈષ્ણવ શાસ્ત્રમાં રસાયનો કહેવાય છે;
તેનું સેવન કરવાથી શરીરના અનેક રોગો મટે છે. ઉપયુક્તીધ્વમ્-ઉપ+
યુજ્ મ ૭, આત્મને. વિધ્યર્થ ૨ પુ. બ. વ. ઉપયોગ કરો, વાપરો. વઃ-
તમારું (યુષ્માકમ્); યશોમયં વપુઃ-યશોમય દેહ; યશરૂપી દેહ. કલ્પા-
ન્તરસ્થાયિ-કલ્પ જોડવા સમય સુધી સ્થિર. ચાર યુગનો એક કલ્પ;
સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર. અને કલિના એક કલ્પ પછી વ્રજાની રાત્રિ થાય,
ત્યારે પ્રલય આવે છે. કલ્પસ્ય અન્તરમ્ (પ. તત્પુ.) કલ્પના
અંતર સુધી; કલ્પના સમય સુધી. જે રીતે રસાયનનું સેવન કરવાથી
શરીર પુષ્ટ થાય છે, તે રીતે ઉપર જણાવેલાં કાવ્ય, મહાકવિ આદિનું
સ્વરૂપ સમજ્યા પછી જે કવિ કાવ્યની રચના કરે છે તેનું કાવ્ય અમર
જને છે અને કવિની કીર્તિ કલ્પના અંત સુધી ટકે છે.

૪૦. અ-વય : યશોઘનં ચિચીષૂર્ણાં, પુણ્યવણ્યપણાયિનામ્,
ધર્મકથામયં કાવ્યં પરં મૂલ્યં હહ આગ્નાતમ્.

યશઃ પવ ઘનં (કર્મ.) યશરૂપી ધન. ચિચીષૂર્ણામ્-ચિ
મ. ૫, 'લેયું કરવું'નું ઇચ્છાદર્શક વિશેષણ; ચિચીષુર્ણું પછી બ. વ.
પુ. લેયું કરવાની ઇચ્છાવાળાઓનું. પુણ્યવણ્યપણાયિનામ્-પુણ્યાનિ
પણ પણ્યાનિ (કર્મ.) તાનિ પણિતું શીલં ચેષાં તેષાં-પુણ્યરૂપી
વેમાતી લેવાની વસ્તુને ખરીદવાવાળાઓ. ધર્મકથામયં કાવ્યમ્-
ધર્મકથા જેમાં ગૂંથવામાં આવી છે તેવું કાવ્ય. હહ-આ જમતમાં;

આ+જ્ઞા ગ. ૧. ૫૨૨મૈ.તું કર્મ. જૂ. કૃ. આજ્ઞાતમ્-મનાયેલું છે. પં
મૂલ્યમ્-મૂલમેવ મૂલ્યમ્ (મૂળ ધન-પૂંછ) મોટી પૂંછ૩૫

૪૧. અ-વ્ય : હૃદં અધ્યવસાય અહં ધર્માનુબન્ધિની
મહાપુરુષગોચરાં સન્નિઃ પ્રસ્તુતાં કથાં પ્રસ્તુવે ।

અગ્નિ+અવ+સો ગ. ૪, ૫૨૨મૈ. 'નિશ્ચય કરવો'તું સં. જૂ. કૃદંત,
અધ્યવસાય-નિશ્ચય કરીને. ધર્માનુબન્ધિનીમ્-ધર્મનો જેમાં અનુબંધ
છે તેવી, ધર્મથી ઓતપ્રોત બનેલી. મહાપુરુષગોચરામ્-મહાપુરુષાઃ
ગોચરાઃ યસ્યાં તામ્ (અ. વી.) મહાપુરુષા જેમાં ગોચર થાય છે તેવી;
મહાપુરુષેતું જેમાં નિરૂપણ થયેલું તે છે તેવી. સન્નિઃ પ્રસ્તુતામ્-સન્નિ-
નોથી આરંભાયેલી એવી કથા. પ્રસ્તુવે-પ્ર+સ્તુ ગ. ૨, આત્મને. ૧
પુ. એ. વ. વર્ત. કા. હું આરંભું છું.

૪૨. અ-વ્ય : યશઃશ્રેયસ્કરીં, પુણ્યાં ભુક્તિમુક્તિફલપ્રદાં
પૂર્વાનુપૂર્વીમ્ આશ્રિત્ય (પતાં કથાં) (અહં) વક્ષ્યે । સજ્જનાઃ,
શૃણુત ।

યશઃશ્રેયસ્કરીં-યશઃ સ્વ શ્રેયઃ સ્વ કરોતિ (ઉપ. તત્પુ.)
જ્ઞામ્-યશ અને શ્રેયને લાવનારી. ભુક્તિમુક્તિફલપ્રદામ્-ભુક્તિ
મુક્તિશ્ચ ભુક્તિમુક્તી । ભુક્તિમુક્તી પવ ફલં (કર્મ.) તત્
પ્રદદાતિ (ઉપ. તત્પુ.) (સ્વર્ગસુખના) ભોગ અને મોક્ષને આપનારી.
પૂર્વાનુપૂર્વીમ્-પૂર્વેષાં અનુપૂર્વીમ્ (પ. તત્પુ.) પ્રાસીનોની પરંપરાને;
પૂર્વ આચાર્યોની પરંપરાને. આશ્રિત્ય-આસરે લઈને. વક્ષ્યે-વક્ષ્ય
સામાન્ય જીવિ. ૧ પુ. એ. વ. આત્મને. કહીશ. શૃણુત-શ્રુ ગ. ૫,
૫૨૨મૈ. આત્માર્થ ૨ પુ. બ. વ. તમે સાંભળો.

૫

[તેઓ મહાકવિ મનાયા છે]

૧. જે નાહિરાજના પુત્ર, વૃષભચિદ્ધથી યુક્ત, આદિદેવ (પ્રથમ)

તીર્થ કર) ઋષભદેવને નમસ્કાર કરીને (તથા તેમનું) વારંવાર ધ્યાન ધરીને હું (તેમની) સ્તુતિ કરું છું.

૨. ઇતિહાસ જેનું નામ છે એવું (મહા) પુરાણ જેને ગણધરે કહ્યું છે તેને સુદિ વિનાનો (હોવા છતાં) કેવળ ભક્તિથી પ્રેસાયેલો હું કહીશ.

૩. કયાં (એ) જિંડો પુરાણરૂપી સમુદ્ર અને કયાં મારા જેવો જ્ઞાનમાં દસિ (માનવી) ? આવો હું મહાસાગરને એ હાથથી તરવાલી ઇચ્છાવાળો હાંસીને પામવાનો છું.

૪. અથવા એમ હોવા દો કે હું અદ્ય હોવા છતાં પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તે (પુરાણ)ની રચના કરું. જેનું પૂછડું કપાઈ ગયું છે એવો આખલો શું પોતાની પૂંછડી ખૂળ જિંચી કરતો નથી ?

૫. મોટા હસ્તિરાજેના ધમસાણને લીધે જેમાં વૃક્ષો વિરલ થઈ ગયાં છે એવા વનમાં જંગલી હોથીઓનાં બચ્ચાં સ્વચ્છંદે વિહાર કરતાં મળવાં સહેલ છે.

૬. તેથી કરીને પુરાતન કવિઓનો જ હાથનો ટેકો માનીને આ મોટા પુરાણરૂપી સાગરને તરવા માટે હું તૈયાર થયો છું.

૭. મારી બેદરકારીને લીધે જે કાંઈ સખલન થયું હોય તેને માટે હું વિદ્વાનો, તમે (મને) ક્ષમા કરવા યોગ્ય છો. સળંગનો ગુણોને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા રાખો, કારણ કે સળંગનો ગુણ પ્રત્યે પક્ષપાતી હોય છે.

૮. સિદ્ધસેન વગેરે પણ કવિઓ છે અને અમે પણ કવિ મનાઈએ છીએ. પોખરાજ વગેરે પણ મણિ છે અને કાચ પણ હલકો મણિ મનાય છે.

૯. જેના વાણીરૂપી દર્પણમાં સમસ્ત વાક્યમયનું પ્રતિબિંબ પડેલું હોય છે તે કવિઓનું હું બહુમાન કરું છું; ખીજા કવિ હોવાનું અભિમાન ધરાવનારાઓનું (મારે) શું પ્રયોજન છે ?

૧૦. જગતમાં તે જ કવિઓ છે અને તે જ ચતુર (પુરો) છે—
જેમની વાણી ધર્મકથાના અંગપણાને પામે છે.

૧૧. કેટલાક મિથ્યાદષ્ટિવાળા કણ્ઠને કામળ કાવ્ય રચે છે; પણ
તે તો અધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતું હોવાને લીધે સજ્જનને પ્રસન્ન
કરવા સમર્થ નથી.

૧૨. કેટલાક સારી રીતે શાસ્ત્રોમાં પારંગત ન હોવા છતાં
કવિત્વને માટે પ્રયાસ કરી રહેલા હોય છે તે, જેમ મૂંઝા બોલવાની
ધમ્મઝ કરે તેની માફક, જગતમાં હાંસીને પામે છે.

૧૩. ખીજ (કવિઓનાં) થોડાંક વચનો ઉપાડી લઈને કેટલાક
કવિ તરીકે અભિમાન કરનારાઓ તેના ઉપર જુદી જાણ આપી દે
છે. તે (કવિઓ, મૂળ વેપારીનાં) વચ્ચે ઉપર જુદી છાપ પાડી વેચનાર
નકલી વેપારી જેવા છે.

૧૪. કેટલાક (કવિઓ) ખીજાઓ રચેલા અર્થથી તથા (ખીજા
કવિઓના) શબ્દોનું પરિવર્તન કરીને, કાવ્યરૂપી અર્થ (=વેપારી
વસ્તુઓ)નો પ્રસાર કરે છે; તે આડતના વહેવારથી (માલ વેચતા)
વેપારી જેવા છે.

૧૫. કેટલાક (કવિઓ) શબ્દ કરીને સુંદર પરંતુ અર્થ કરીને
દુર્બળ કવિતા રચે છે; તે કવિતા લાખની કંઠીની માફક ઉત્કૃષ્ટ શોભાને
પામતી નથી.

૧૬. જેમણે લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી છે તેવા લોભિયાની માફક
કેટલાક (કવિઓ) અર્થને પ્રાપ્ત કરીને પણ તેની સાથે યોગ્યેલી
(અયોગ્ય) પદયોજનનાને લીધે સજ્જનને પ્રસન્ન કરવા માટે સમર્થ
અનતા નથી.

૧૭. પોતાની ધમ્મઝ અનુસાર કેટલાક કવિઓ કાવ્ય રચવાનો
પ્રારંભ કરી દે છે, પરંતુ તેને છેવટ સુધી પૂરું કરતાં વ્યાકુલ બની જાય
છે. તેઓ, કરના ભારથી દમાઈ મથેલા કુકુળના વડાની માફક, અરેબર,
મિચારા દુઃખી થઈ જાય છે.

૧૮. જેમણે મહાવિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો નથી અને કલા-શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી જે બહિષ્કૃત થયેલા છે તેવા કેટલાક (કવિઓ) કાવ્યો રચવાની ઇચ્છા કરે છે! તેમના સાહસને (તો) જુઓ!

૧૯. તેથી કરીને શાસ્ત્ર તથા તેના અર્થનો અભ્યાસ કરીને અને મહાકવિઓની ઉપાસના કરીને, ધર્મથી ભરપૂર, પ્રશંસનીય તથા કીર્તિને લાવનારું કાવ્ય, બુદ્ધિ એ જેનું ધન છે એવા કવિઓ રચો.

૨૦. ઉત્તમ કવિ બીજાઓએ કાઢેલા દોષોથી કદી ડરતો નથી; અધિકારને ખંખેરી નાખતો સૂર્ય શું ધ્રુવડના લગથી ભ્રમતો નથી?

૨૧. બીજા સંતુષ્ટ થાવ અથવા ન થાવ—કવિએ પોતાનો અર્થ (સાધવાની) ઇચ્છા કરવી જોઈએ; પારકાને સંતુષ્ટ કરવાથી શ્રેય થતું નથી; શ્રેય (તો) સાચા માર્ગના ઉપદેશથી થાય છે.

૨૨. કેટલાક કવિઓ શબ્દની સુંદરતાને પસંદ કરે છે, કેટલાક અર્થની સંપત્તિ, કેટલાક સમાસનું બહુલપણ, અને કેટલાક છૂટા છૂટા પદસમૂહોને પસંદ કરે છે.

૨૩. કોઈકે મૃદુ રચનાવાળા અર્થને ઇચ્છે છે, કેટલાક માઠ બંધવાળી રચનાને પસંદ કરે છે; કેટલાક મધ્યમ પ્રકારના બંધવાળી રચનાને પસંદ કરે છે અથવા કેટલાકની રુચિ અનેાખ્યા પ્રકારની જ માલુમ પડે છે.

૨૪. આ પ્રમાણે જુદા જુદા વિચારવાળા બુદ્ધિમાનોને પ્રસન્ન કરવા મુશ્કેલ છે; તથા સુભાષિતોને નહિ જાણવાવાળા સામાન્ય માણસને પણ પકડમાં લાવવો એ એથી વધારે મુશ્કેલ કાર્ય છે.

૨૫. ઉત્તમ સૌન્દર્યવાળી ચંદન વૃક્ષની કૂંપળોને નાગો જેમ દૂષિત કરે છે, તેમ નિર્દોષ હોવા છતાં પણ રમ્ય કથાને દુર્ગતો દૂષિત કરે જ છે.

૨૬. જેમ શરદઋતુ કાફલથી દૂષિત બનેલા સરોવરને કાદવરહિત કરે છે, તેમ દોષવાળી કૃતિને પણ સજ્જનો દૂષણ વગરની કરે છે.

૨૭. દુર્ગનો દોષને ધ્વંસ છે અને સજ્જનો ગુણને ધ્વંસ છે; તે તેમતા હેલ સાથે જન્મેત્રી (સ્વાભાવિક) વૃત્તિની લાંબા કાળ સુધી પણ, ચિકિત્સા થકી મુક્તેલ બની છે.

૨૮. જે જનને લાંબા કાળે મણ સજ્જત સજ્જન બનાવી શકતો નથી તે જનને દુષ્ટ માણસ જલદી દુષ્ટ બનાવી દે છે, એ અદ્ભુત છે.

૨૯. આ પ્રમાણે સજ્જત અને અન્ય (દુર્ગ)ના સ્વભાવનો નિશ્ચય કરીને અમારી પ્રીતિ સજ્જન ઉપર છે અને દુર્ગન પ્રત્યે અમારો અનાદર છે.

૩૦. કવિઓની રચના પરિપૂર્ણ કરવામાં સજ્જનોના આધાર છે—એમ માનીને પોતાના કાંઠા ઉપરથી પણ ભારાઈ જતા કવિતા-સમુદ્રને ઓળંગવાની ઈચ્છાવાળો હું થયો છું.

૩૧. કાવ્યના સ્વરૂપને જાણનાર વિદ્વાનો, ‘કવિ’નો ભાવ અથવા (કવિનું) કાર્ય, એમ કાવ્યની વ્યુત્પત્તિ કરે છે. તે સર્વસંમત અર્થવાળું, આમ્યતા વિનાનું, અલંકારથી યુક્ત અને પ્રસાદવાળું હોવું જોઈએ.

૩૨. કેટલાક અર્થના સૌંદર્યને વાણીનો અલંકાર કહે છે, કેટલાક પદની સુંદરતાને; પરંતુ અમારો મત છે કે અર્થ અને પદ એ બેની સુંદરતા વાણીનો અલંકાર મનાય છે.

૩૩. અલંકારથી યુક્ત, રસોથી ભરેલું, જેમાંથી સુંદરતા નિષ્પન્ન થાય તેવું, જે ઉચ્છિદ્ર નથી (ભૌલિક છે) તે સજ્જનોના કાવ્યને સરસ્વતી (પોતાનું) મુખ બનાવે છે.

૩૪. જેની રચનાસુંદરતા અસ્પષ્ટ છે અને જે રસ વિનાનું છે, તે અત્યંત આમ્ય અને માત્ર કર્ણને કટુ હોઈ કાવ્ય નથી.

૩૫. જે સુંદર શ્લેષયુક્ત પદની ગોઠવણીવાળા, મનોહર રીતિ-વાળા અને જેના અર્થમાં પ્રસાદ છે એવા પ્રમંથ જેમણે રચ્યા છે, તે મહાકવિઓ મનાયા છે.

૩૬. બોલી શકતો કોઈ પણ કવિ કેટલાક શ્લોકો રચે છે; પરંતુ પૂર્વપર અર્થની યોજના કરીને પ્રબંધ રચેલો મુશ્કેલ મનસ્યો છે.

૩૭. શબ્દોની સંમૂહ અર્થત છે; અર્થ પોતાને અર્પીત છે; રસો સ્પષ્ટ છે અને છંદો સુલભ છે; તો કવિતા કરવામાં દક્ષિતા કયાં છે ?

૩૮. વિશ્વજી બલ્લુના માર્ગે જતા અને અર્થના જંગલમાં ભટકતાં થાકી ગયેલા કવિએ મહાકવિશ્રી વૃક્ષની છાયાનો વિસામાં માટે આશ્રય લેવો જોઈએ.

૩૯. હે વિદ્વાનો, કલ્પા પ્રમાણે કાવ્યશ્રી રસાયણનો ઉપયોગ કરો, જેથી કરીને તમારો યશશ્રી દેહ કદપ જેટલા સમગ્ર સુધી સ્થિર રહી શકે.

૪૦. જે પુરુષો યશશ્રી ધનનો સંચય કરવાની ઇચ્છા રાખે છે અને પુણ્યશ્રી કિંમતવાળી વસ્તુનો વ્યવહાર કરવા માગે છે તેમને માટે ધર્મકથાથી યુક્ત કાવ્ય એ મોટું મૂલ્યધન (પૂંજ) રૂપ મનાયું છે.

૪૧. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને ધર્મ સાથે સંબંધ ધરાવતી, મહાજનો જેમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેવી, સજ્જનોથી જેનો આરંભ કરાયો છે તેવી કથાનો હું આરંભ કરું છું.

૪૨. યશ અને શ્રેયને લાવનારી, પવિત્ર, (સ્વર્ગાદિના) ભોગ તથા મોક્ષને આપનારી પૂર્વઆચાર્યોની પરંપરાનો આશ્રય લઈને (એ કથા) હું કહીશ : હે સજ્જનો, સાંભળો.

— સ્વાધ્યાય —

૧. નીચે જણાવેલાં રૂપો ઓળખાવો :

પ્રણોમિ, પ્રણિપત્ય, પ્રણિધાય, વક્ત્ર્યે, દોશ્વર્ષીમ્, તિત્તીર્ણમ્,
ઉક્ષા, ઉત્પુચ્છયતેતરામ્, ઝિઘ્રક્ષ્મ્, પ્રજ્ઞન્તિ, અન્યુત્કન્જતરામ્

વિવક્ષવઃ, પ્રસારયન્તિ, ક્રચ્છતિ, પશ્યત, શસ્યમ્, વિમેતિ,
ધુન્વન્, પ્રતીહતામ્, દુશ્ચિકિત્સ્યઃ, સુજનીકર્તુમ્, સલીકરોતિ,
પ્રાદુઃ, મુસ્ત્રાયતે, નિસ્વનન્, પ્રયાન્, ઉપયુક્ષીધ્વમ્, સિષ્વીષૂષાં,
આક્ષાતમ્, અધ્યવસાય, પ્રસ્તુવે, શ્રુણુત, લિલક્ષ્યિષુઃ ।

૨. નીચે જણાવેલા સમાસોનો વિગ્રહ કરો :

અધીઃ, બોધદુર્ગ્ધઃ, લૂનવાલધિઃ, સ્વૈરચારિણઃ, ગુણગૃહ્યા,
સિદ્ધસેનાધ્યાઃ, અર્થદુર્વલામ્, ઉચ્છિન્નામ્, લબ્ધશ્રિયઃ, યથેષ્ટમ્,
પ્રહૃતારમ્ભાઃ, અનમ્યસ્તમહાવિદ્યાઃ, ધીધનાઃ, દુરાધ્યાઃ,
મનીષિણઃ, સુદુર્ગ્ધઃ, સદોષામ્, નિર્દોષામ્, ક્ષેત્રજઃ, ઉદ્દેલમ્,
તજ્ઞૈઃ, પ્રતીતાર્યમ્, સુશ્લિષ્ટપદ્ધિન્યાસમ્, અપર્યન્તઃ, સ્વાધીનાઃ,
યથોદ્યનમ્, ભુક્તિભુક્તિફલપ્રદામ્ ।

૩. નીચે જણાવેલા શબ્દો ઉપર ટૂંક નોંધ લખો :

નામેયમ્, इतिहासाख्यं पुराणम्, सिद्धसेन, धर्मकथा,
भारती, मिथ्यादृशः, अव्युत्पन्नतराः, वणिग्ब्रुवाः, प्रतिशिष्टि,
जातुषी कण्ठिका, महाविद्याः, कलाशास्त्र, घनात्ययः, क्षेत्रजः,
रसाः, प्रतिच्छन्दाः, काव्यरसायनम्, पूर्वानुपूर्वी, भुक्तिभुक्ति-
फलप्रदाम् ।

૪. નીચે જણાવેલા ફેરફાર કરીને વાક્યો બનાવો :

૧. સન્તઃ ગુણાન્ જિઘૃક્ષન્તુ । (પ્રદ્ધતું હેતુર્થં કૃદન્ત વાપરે)
૨. મિથ્યાદૃશઃ કાવ્યં પ્રગ્નન્તિ । (કર્મણિ પ્રયોગ કરે)
૩. કેચિત્ સૌશન્યમ્ ઇચ્છન્તિ । (કર્મણિ પ્રયોગ)
૪. કાવ્યં કુર્વન્તુ ધીધનાઃ । (પ્રયોગ બદલે)
૫. સરસ્વત્યા કાવ્યં મુસ્ત્રાયતે । (મુક્ત વાપરે)

૫. આ શબ્દો વાપરી વાક્યો બનાવો :

પવ-પવ, દિ, નતુ, જાતુ, વત ।

૬. નીચે જણાવેલાં રૂપો આપો :

૧. દ્વિતીયા બ. વ. મહિમન્, રાજન્, વિદ્વસ્ (પુ.) પથિન્, રદમ્ (પુ.).

૨. સપ્તમી ઓ. વ. કરિન્, નામન્, રાજન્, પિત્, વધૂ.

૩. ષષ્ઠી બ. વ. નૃ, હરિ, મૂ, ઘાત્, અવસ્ (બી.).

૪. હસ્તન બૂ. કા. ૩ પુ. ઓ. વ. ક્રી, છી, રહ્, સ્તુ.

૫. સં. બૂ. કૃદંત. આ + ગમ્, અપ + સ્તુ, આ + રહ્, સમ્ + સ્થા, જ્યૈ, ગમ્.

૬. શ્રેષ્ઠાદર્શક તથા તુલનાદર્શક રૂપ આપો : પચતિ, ડરુ, ગુરુ, ક્ષિપ્ર, મૃદુ.

૭. કર્મ. બૂ. કૃ. મસ્જ, મજ્જ, મજ્, રમ્.

૭. નીચેનાનાં સંસ્કૃત રૂપાન્તર આપો :

ત્રણનો સમૂહ, મારા સરખો, જેમણે ઉધમ કર્યો છે તે, બુદ્ધિ ઓ જ જેનું ધન છે તે, તરવાની ઇચ્છાવાળો, સ્વચ્છદે ફરનારા, વધારે વખાણવા લાયક.

૬

મિત્રપ્રકારત્રયમ્ ।

[મિત્રના ત્રણ પ્રકાર]

પ્રારંભિક : જે પ્રમાણે દિગંબર કવિ જિનસેનાચાર્યનું મહા-પુરાણ છે, તે પ્રમાણે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ઈ. સ. ૧૨મા સૈકામાં સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર રચ્યું છે; અને ત્યાર પછી પરિશિષ્ટ પર્વ રચ્યું. તેમાં મહાવીર અને તેમની શિષ્યપરંપરાની કથાઓ કહેવામાં આવી છે. ત્રીજા સર્ગમાં જંજૂરવામીના ચરિત્રમાં ત્રણ પ્રકારના મિત્રોની વાત આવે છે. આ કથા એક રૂપક છે. આ

દર્શાવેલ છે. એમાં દર્શાવેલ કથાવર્ણન આવે અને પછીજે એવે ઉપનયન અર્થે ઉપસંહાર આવે. જાણીએ કેમલવતીના મનનું સમાધાન કરવા માટે આ કથા કહી છે; અને ધર્મની સર્વોપરિતા બતાવવાનો હેતુ આમાં છે.

૧. અન્વય : ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠે નગરે જિતશત્રોઃ મહીપતેઃ
સર્વત્ર અપિ અધિકારકૃત્ સામદત્તઃ (નામ) પુરોધાઃ અમૃત્ ।

પુરોધાઃ-પુરોધસ પુ.નું પ્રથમા એ. વ. પુરોહિત અધિકાર કરોતિ इति અધિકારકૃત્ (ઉપ. તત્પુ.) અધિકાર કરનારો; દરેક સ્થળે એનો બોલ હુકમ જેવો મનાતો અને તેનું પાલન થતું. અમૃત્-મૃ. મ. ૧, ૫૨૨મૈ. અથ. બ્ર. ૧ પુ. એ. વ. હતો.

૨. અન્વય : તસ્ય સહમિત્રઃ અમિધાનતઃ પક્કં મિત્રં
અમૃત્ । સઃ સર્વત્ર મિલિતઃ; પાનસ્નાદનાદિમિઃ પેક્કયવાન(અમૃત્) ।

અમિધાનતઃ-નામ (અમિધાન) થી (તઃ-પંચમીનો પ્રલય).
મિલિતઃ-મળતો હતો; મિલ્લતું કર્મ. બ્ર. ૬. પાનં ચ સ્નાનં ચ
પાનસ્નાદનમ્ (સમાહાર ૬-૬) પાનસ્નાનં ચ આદૌ યેષાં તૈઃ પાન-
સ્નાદનાદિમિઃ-ખાણીપીણી વગેરેમાં. પેક્કયવાન્-પક્કસ્ય ભાવઃ
પેક્કયમ્+વત્તું પુ. પ્રથમા એ. વ. એકતાવાળો.

૩. અન્વય : પર્વમિત્રઃ અમિધાનેન તસ્ય અપરઃ સુહૃત્
અમૃત્ । ઉત્સવેષુ આગતેષુ પવ(સઃ) સન્માન્યઃ; પુનઃ અન્યદા ન ॥

અમિધાનેન-નામથી. અપરઃ સુહૃત્-ખીજે મિત્ર. ઉત્સવેષુ
આગતેષુ (સતિ સમગી.) ઉત્સવો આવે સારે. સન્માન્યઃ-સન્નિઃ
માન્યઃ (ત. તત્પુ.) સન્નનેથી માન આપવા લાયક; માન યોગ્ય.
પુનઃ અન્યદા ન-પશુ ખીજે સમયે (અન્યદા) નહિ.

૪. અન્વય : પ્રણામમિત્રનામા તસ્ય તૃતીયકઃ સુહૃત્
અમૃત્ । (સઃ) ચક્ષુર્દર્શનં આલમ્બમાત્રોપકૃતિભાજનમ્ (અસીત્) ।

પ્રણામમિત્રઃ નામ યસ્ય સઃ (અ. વ્રી.) પ્રણામમિત્ર જેનું નામ છે તેવો. **દર્શનમતિક્રમ્ય** યથા સ્યાત્તથા (અવ્યયી.) દર્શન થાય ત્યારે; જ્યારે, મળે ત્યારે. **આલાપઃ** પવ (સુપસુપ સમાસ) **આલાપ માત્રમ્** પવ ઉપકૃતિઃ (કર્મ.); **આલાપમાત્રોપકૃતેઃ** **માજનમ્** (પ. તત્પુ.) વાતચિત માત્રના જ ઉપકારને પાત્ર. **પાત્ર, માજન, આસ્પદ** વગેરે હમેશાં નપું. એ. વ. માં જ આ અર્થમાં વપરાય છે. Aptes Guide § 11. (b)

૫. અન્વય : અન્યદા તસ્ય પુરોહસઃ ક્વાપિ આગસિ સમાગતે, ઘ્વણ્ડશાસનઃ કુપિતઃ ભૂપતિઃ તં ન્યજિઘૃક્ષત્ ।

ક્વાપિ-ક્યાંક; કોઈક બાબતમાં. **આગસિ સમાગતે**-ગુનેા આવ્યો ત્યારે; અપનાધ થયો ત્યારે (સતિ સમ્ભવી.), **આગસુ** નપું.નું. સમ્ભવી એ. વ. **આગસિ. ઘ્વણ્ડે શાસનં** યસ્ય સઃ (અ. વ્રી.) **ઘ્વણ્ડશાસનઃ**-જેનો અમત્ર ધણો જ પ્રચંડ છે; જેનું શાસન ખૂબ જ સખત છે. **કુપિતઃ ભૂપતિઃ**:-કોપાયમાન થયેલા રાજાએ. **ન્યજિઘૃક્ષત્-ગ્રહ** ગ. હતું ઇચ્છાદર્શક ક્રિયાપદ **જિઘૃક્ષતિતું** હસ્તન ભૂ. ૩ પુ. એ. વ. પકડવાની ઇચ્છા કરી.

૬. અન્વય : તદભિપ્રાયં વિજ્ઞાય રાત્રૌ પવ (સઃ) દૈન્ય-માર્ગ પુરોહિતઃ સહમિત્રસ્ય મિત્રસ્ય સન્નં યયૌ ।

તસ્ય અભિપ્રાયં (પ. તત્પુ.) તદભિપ્રાયં-તેનો અભિપ્રાય. **વિજ્ઞાય**-જાણીને; **વિ+જ્ઞા** ગ. હતું સં. ભૂ. કૃ. **રાત્રૌ પવ**-રાત્રે જ. **દીનસ્ય ભાવઃ દૈન્યમ્** । **દૈન્યં** ભજતે (ઉપ. તત્પુ.) **દૈન્યમાર્ગ-** દીનતાને પામેલો; પામર અવસ્થાને પામેલો. **સદનમ્**-ઘેર. **યયૌ-ગયો.** યા ગ. ૨નું પરોક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ.

૭. અન્વય : ‘મમ અદ્ય રાજા રુષ્ટઃ’ इति कथयित्वा पुरोहितः तं ऊचे- “(मम) अशुभां दशां, (हे) मित्र, त्वद्गृहे गमयामि” ।

ઠણ:-ઠણનું કર્મ. ભૂ. કૃ. પ્રાપાયમાન થયેલો (છે); જુઓ મહ્યમ્ને બદલે છટ્ટો વિ. મમનો પ્રયોગ. કથયિત્વા-કડીને. **ઝચે-ચચ્** ગ. ૨, પરોક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. આત્મને. બોલ્યો. **અશુર્માં** દશામ્-અરામ (અશુભ) અવસ્થા. **ત્વદ્ગૃહે-તવ ગૃહે** (પ. તત્પુ.) તારે ઘેર. **ગમયામિ**-હું પસાર કરીશ; **ગમ્નું** પ્રેરક. ૧ પુ. એ. વ. વર્ત. કા.

૮. અન્વય : હે મિત્ર, હિ આપત્કાલે ઉપસ્થિતે મિત્ર જ્ઞાયતે । ચ સ્વગૃહે માં ગોપયિત્વા તન્મૈત્રીં કૃતાર્થય ।

આપત્કાલે ઉપસ્થિતે (સતિ સમમી) આપત્તે સમય આવે ત્યારે; **ઉપ+સ્થાનું** કર્મ. ભૂ. કૃ. ઉપસ્થિત; જ્ઞાયતે-જ્ઞા ૫. હતું કર્મ. ભૂ. ૩ પુ. એ. વ. જણાય છે, માલુમ પડે છે. **સ્વગૃહે**-પોતાના ઘરમાં. **સ્વસ્મિન્ ગૃહે** (કર્મ.) ગોપયિત્વા-ગુપ્તું પ્રેરક. સં. ભૂ. કૃ. સંતાડીને. **સા પવ મૈત્રી** (કર્મ.) તાં, **તન્મૈત્રીમ્**-તે મૈત્રીને. **કૃતાર્થય-કૃતઃ અર્થઃ** યેન સઃ **કૃતાર્થઃ** ઉપરથી નામધાતુ આજ્ઞાર્થ ૨ પુ. એ. વ. કૃતાર્થ કર; સાચી મૈત્રી છે એ હેતુ સિદ્ધ કરી બતાવ.

૯. અન્વય : સદ્મિત્રઃ પવં જગદ્, સંપ્રતિ આવયોઃ મૈત્રી ન । હિ યાવત્ રાજભયં ન (અસ્તિ) તાવત્ પવ આવયોઃ મૈત્રી (અસ્તિ) ।

જગદ્-બોલ્યો; **ગદ્નું** પરોક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. સંપ્રાત-હાલ. **આવયોઃ**-આપણા બનેલી. **રાજભયમ્-રાજઃ ભયમ્** (પં. તત્પુ.) રાજા તરફથી ભય.

૧૦. અન્વય : રાજદૂષિતઃ મદ્ગૃહે વસન્ ત્વં મમ અપિ આપદે (ભવે) । હિ જ્વલદૂર્ણ ઝર્નાયું કોઽપિ વેદમનિ ન ક્ષિપેત્ ।

રાજદૂષિતઃ-રાજા દૂષિતઃ (તૃ. તત્પુ.) રાજાથી દૂષિત થયેલો; રાજાના ગુનામાં આવેલો. **આપદે**-આપાત માટે; **આપદ્** સ્ત્રી. ચતુર્થા

એ. વ. જ્વલદૂર્ણમ્-જ્વલન્તી ઝૂર્ણાં યસ્ય તમ્ (અ. પ્રી.) બળતા
 બિનવાળા. ઝૂર્ણાયુમ્-કામળાને. વેદ્મનિ-ધરમાં. ક્ષિપેત્-ફેંકે; ક્ષિપ્
 ગ. ૬નું વિધ્યથ ૩ પુ. એ. વ.

૧૧. અન્વય : તવ એકસ્ય કૃતે સકુટુમ્બકં આત્માને
 અહં અનર્થે ન પાતયિષ્યામિ । અન્યત્ર વ્રજ । તે શિવમ્ અસ્તુ ।

કૃતે-માટે; ૫ષી વિ. લે છે : તારા એકલાને માટે. કુટુમ્બકેન
 સહ (સહ. અ. પ્રી.) સુકુટુમ્બકમ્-કુટુંબ સહિત. પાતયિષ્યામિ-
 પત્નું પ્રેરક. ભવિષ્ય કા. ૧ પુ. એ. વ. પાડીશ. અન્યત્ર (બીજે
 સ્થળે) વ્રજ (તું) જા. શિવમ્-સારું; બહું.

૧૨. અન્વય : ચ પવં સહમિત્રેણ અપમાનિતઃ સોમદત્તઃ
 ત્વરિતમ્, પર્વમિત્રસ્ય (નામ) મિત્રસ્ય સદનં યયૌ ।

અપમાનિતઃ-અપ+મનૂનું પ્રેરક કર્મ. ભૂ. કૃ. પ્રથમા એ. વ.
 પુ. અપમાન પામેલો. ત્વરિતમ્-ત્વરનું કર્મ. ભૂ. કૃ. અબ્યય
 તરીકે : જલદી.

૧૩. અન્વય : તદાશ્રયકૃતાશયઃ સ દ્વિજઃ રાજ્ઞઃ અપ્રસાદ-
 વૃત્તાન્તં તથૈવ પર્વમિત્રસ્ય કથયામાસ ।

તદાશ્રયકૃતાશયઃ-તસ્ય આશ્રયે કૃતઃ આશયઃ યેન સઃ
 (અ. પ્રી.) તેનો આશ્રય મેળવવાની જેની ધૃતિ છે. દ્વાભ્યાં જાયતે
 इति द्विजઃ-બ્રાહ્મણ; જન્મના જાયતે શૂદ્રઃ સંસ્કારાત્ દ્વિજ
 હવ્યતે । એક તો દેહ જન્મ અને ઉપનયન વગેરે સંસ્કારોથી બીજો
 જન્મ; તેથી બ્રાહ્મણ દ્વિજ કહેવાય છે. રાજ્ઞઃ અપ્રસાદવૃત્તાન્તમ્-
 રાજાની અપ્રસન્નતાનો વૃત્તાંત. તથા ષવ્-તે જ પ્રમાણે. કથયામાસ-
 કથા ગ. ૧૦, પરસ્મૈનો આમ્-અન્ત પરાક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. એ.
 વ. કહ્યો.

૧૪. અન્વય : તત્પર્વમૈત્રયાઃ નિષ્કલકામ્યયા પર્વમિત્રઃ
 અપિ મહત્યા પ્રતિપત્યા તં દર્શ (ચ) પવં, ઉક્તચ ।

તત્પર્વમૈઙ્યાઃ—તસ્ય પર્વણિ મૈત્રી (સપ્તમી તત્પુ.) તસ્યાઃ—
તેની ઉત્સવસમયની મૈત્રીનો. નિષ્ક્રયકામ્યયા-નિષ્ક્રયસ્ય કામ્યયા
(૫. તત્પુ.) બદલો (આપવા)ની ઇચ્છાથી. મહત્યા પ્રતિપત્યા—મોટા
આદરથી. (પ્રતિપત્તિઃ=આદર). દર્શ-દશનું પરોક્ષ ભૂ. કા. ૩
પુ. એ. વ. જોવા લાગ્યો; આવકાર આપ્યો. મોટા આદરથી તેને
આવકાર આપ્યો અને જોલ્યો. (ઉવાચ)

૧૫. અન્વય : અનેકેષુ પર્વસુ તૈઃ તૈઃ સંભાષણાદિભિઃ
સ્નેહપ્રકારૈઃ, (હે) સચ્ચે, મત્પ્રાણાઃ અપિ ત્વયા ધ્રુવં ક્રીતાઃ ।

અનેકેષુ પર્વસુ—અનેક ઉત્સવોમાં. સંભાષણં આદૌ યેષાં તૈઃ
(અ. ત્રી.) સંભાષણ વગેરે; સ્નેહસ્ય પ્રકારૈઃ (૫. તત્પુ.) સ્નેહપ્રકારૈઃ
સ્નેહના પ્રકારથી. મત્પ્રાણાઃ—મમ પ્રાણાઃ (૫. તત્પુ.) મારા પ્રાણ પશુ.
પ્રાણ હમેશાં અ. વ.માં વપરાય છે. ધ્રુવમ્—નક્ષી. ક્રીતાઃ—ખરીદ્યા
છે. ક્રી ગ. ૯ નું કર્મ. ભૂ. કૃ. પ્રથમા અ. વ. પુ.

૧૬. અન્વય : (હે) ભ્રાતા, યદિ તવ વ્યસનભાગભાક્ ન
ભવામિ, કુલીનસ્ય મે કૌલીનં તદાનીં ઉપતિષ્ઠતે ।

વ્યસનસ્ય ભાગં ભજતે અસૌ (ઉપ. તત્પુ.) વ્યસનભાગ-
ભાગ્—વ્યસનમાં ભાગ પડાવનાર. કુલીનસ્ય—સારા કુળમાં જન્મેલી
એવી મારે. કૌલીનમ્ કલંક; કુલ ઉપરથી કુલીન અને તેના
ઉપરથી કૌલીનમ્—કુલીન માણસ માટે નિંદાજનક વાયકા, કલંક.
તદાનીમ્—તો, ત્યારે. ઉપતિષ્ઠતે—આવે છે. ઉપ+સ્થા ગ. ૧ આત્મને.
વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ.

૧૭. અન્વય : કિં તુ ત્વત્પ્રીતિવિવશઃ આત્મનઃ અનર્થ
અપિ સદે । મે કુટુંબમ્ અપિ અનર્થ ગચ્છેત્—इति તુ દુઃસહમ્
(પચ ભવતિ) ।

ત્વત્પ્રીતિવિવશઃ—તવ પ્રીત્યા વિવશઃ (૮. તત્પુ.) તારા
પ્રેમને વશ બનેલો. સદે—હું સહન કરું. દુઃસ્થેન સહ્યતે इति (ઉપ.

તત્પુ.) દુસ્સહમ્-મહામુશ્કેલીએ સહન કરાય તેવું.

૧૮. અન્વય : હે સખે કુટુમ્બં અપિ મે પ્રેયઃ । ત્વમ્ અપિ પ્રેયાન્ । દ્વિધાચિત્તઃ કિં કરોમિ । इतः व्याघ्रः इतः तटी ।

પ્રિયનું તુલનાદર્શક ૩૫ પ્રેયસુનું નપું. પ્રથમા એ. વ. પ્રેયઃ; અને પુ. પ્રથમા એ. વ. પ્રેયાન્. વધારે પ્રિય દ્વિધા ચિત્તં यस્ય સઃ (અ. વ્રી.) જેનું ચિત્ત મેય રીતે ઢળેલું છે તે. इतः व्याघ्रः इतः तटी આ બાજુએ વાઘ છે અને આ બાજુએ તટ છે. આ બાજુએ જઈ તો વાઘ ખાઈ જાય અને આ બાજુએ જઈ તો પાણીમાં પડું —મારે મેય બાજુનું દુઃખ છે.

૧૯. અન્વય : हि सकीटकपलाशवत् डिम्बरूपैः अहं अस्मि । तस्मात् तेभ्यः अनुकम्पस्व । ते स्वस्ति । अन्यत्र गम्यताम् ।

સકીટકપલાશવત્-જંતુઓ સાથેના (સકીટક) પાંદડા (પલાશ) જેવો (વત્). डिम्भाः एव रूपाणि डिम्बरूपाणि तैः—બાળકો (રૂપાણિ સ્વાર્થ અર્થમાં) વડે. अनुकम्पस्व-અનુ+કમ્પ ગ. ૧, આત્મને. આસાર્થ ૨ પુ. એ. વ. અનુકંપા કર; દયા કર. तेभ्यः—તે બાળકો ઉપર. ते स्वस्ति—તને શુભ થાવ. स्वस्ति ચોથી વિ. લે છે. अन्यत्र गम्यताम्—બીજે સ્થળે તું જા.

૨૦. અન્વય : सत्कृत्य अपि तेन एवं सः पुरोधाः निराकृतः तद्गृहात् निर्ययौ । दैवे हि दुष्टे पुत्रः अपि दुष्यते ।

સત્કૃત્ય-સત્+કૃતું સં. ભૂ. ૬. સત્કારીને. निराकृतः-નિર્ + આ+કૃતું કર્મ. ભૂ. ૬. પ્રથમા એ.વ. પુ. કાઢી મુકાયો. तद्गृहात्-તસ્ય ગૃહાત્ (પ. તત્પુ.) તેના ઘરમાંથી. निर्ययौ-નિર્ + યાતું પરોક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. જતો રહ્યો. दैवे दुष्टे (સતિ સમ્ભા.) દૈવ દુષ્ટ અને ત્યારે. पुत्रः अपि दुष्यते-પુત્ર પણ દુષ્ટ બને છે.

૨૧. અન્વય : च आचत्वर्हं अनुगम्य, पूर्वभिन्ने गते सति

पुरोधाः दध्यौ । दुष्प्रापरोधाः व्यसनवारिधिः ।

आद्यत्वरं-आद्यत्वरं मर्यादीकृत्य यथा स्यात् तथा (अव्ययी.)
 योऽकठा सुधी, यद्वधा सुधी. अनुगम्य-अनुसरिने; अनु+गम् तुं सं. भू.
 कृ. पर्दमित्रे गते इति (सात सप्तमी.) पर्वमित्र गयोत्यारे. पुरोधाः
 दध्यौ-पुरोहित विचार करवा लाज्यो; द्यैतुं परोक्ष भू. डा. उ पु.
 ओ. व. विचार करवा लाज्यो. व्यसनवारिधिः-व्यसनं एव वारिधिः
 (कर्म.) संकटरूपी समुद्र. दुःखेन प्राप्यते इति दुष्प्रापम् । दुष्प्रापं
 रोधा यस्य सः (अ. प्री.) जेनेो कठिो भेजववो मुश्कल छे.

२२. अन्वयः ययोः मया उपकृतं तयोः अयं परिणामः ।
 तद् अधुना दीनः भवामि । अहं कस्य पारिपाश्विकः ।

पारिपाश्विकः-साथीदार; परिपाश्वे भवः पारिपाश्विकः ।

२३. अन्वयः अद्य प्रणाममित्रस्य मित्रस्य सन्निधौ यामि ।
 तत्र अपि प्रत्याशा नास्ति । (च) तस्मिन् च प्रीतिः वाङ्मयी ।

सन्निधौ-पासे. प्रत्याशा-आशा. वाङ्मयी प्रीतिः-वाणीनी
 च प्रीति-शाब्दिक प्रेम.

२४. अन्वयः यद् वा विकल्पैः पर्याप्तम् । सः मे मनाक्
 अपि आतः अस्ति । तम् अपि प्रेक्षे । कोऽपि कस्यापि उप-
 कारकत्वं स्यात् ।

विकल्पैः पर्याप्तम्-विकल्पोऽर्थो अस्य थावः परि+आप् तुं कर्म.
 भू. कृ. पर्याप्त-पुनः; संकल्पविकल्पोऽर्थो अस्य छे; संकल्प (विकल्पो
 करवानो नर नथी. मनाक् अपि-थोडो पण. आतः-वश्वास राखवा
 लायक पोतानो भाणस; अ मजन. प्र+ईक्ष् तुं परेक्षो पु. ओ. व.
 प्रेक्षे-हुं जेदंश. उपकारकत्वं-उपकारं कराति (उप. तत्पु.) उपकार
 करनारे. स्यात् अस्य तुं विध्यर्थ उ पु. ओ. व. थाय.

२५. अन्वयः इति प्रणाममित्रस्य मित्रस्य सदनं ययौ ।
 अद्य अभ्यागतमात्रं तं कृताञ्जलिः सः अभ्युदस्थात् ।

કૃતાઞ્જલિઃ—કૃતઃ અઞ્જલિઃ યેન સઃ (અ. પ્રી.) જેણે અંજલિ કરી છે તે; જેણે પોતાના મે હાથ જેડ્યા છે તેવો **અભ્યાગતઃ પદ્મ (સુષુપ્ત સમાસ) અભ્યાગનમાત્રઃ । તમ્ ।**—તે આવ્યો કે તરત જ; આવનાંની સાથે જ. **અભ્યુદસ્યાત્-અભિ+ઉદ્+સ્થાનું** અઘતન ભૂ. ૩. પુ. એ. વ. આવકાર આપવા એમો થયો.

૨૬. અન્વયઃ **ચ ઉવાચ । વઃ સ્વાગતમ । વઃ ર્ઈન્દ્રી અવસ્થા કિમ્ । મયા કિં પ્રયોજનમ્ । વઃ યત્ કરવાણિ તદ્ બ્રૂન ।**

વઃ સ્વાગતમ—તમને સ્વાગત હજો. **વઃ=યુષ્માકમ્—તમારું.** **કરવાણિ**—ક્રૂ ગ. ૮, પરસ્મે. આસાર્થ ૧ પુ. એ. વ. હું કરું **બ્રૂત-બ્રૂ** ગ. ૨, પરસ્મે. આસાર્થ ૨ પુ. અ. વ. કહેલ.

૨૭. અન્વયઃ **પુરોઘાઃ અદઃ રાજવૃત્તાન્ત આશ્વાય તમ્ અવદત્ । અસ્ય રાજઃ સીમાં ત્યક્ષ્યામિ । (હે) સસ્રે, મે સાહાય્ય કુરુ ।**

અદઃ—આ, અદસ્ નપું. પ્રથમા એ. વ. આશ્વાય—આ+શ્વાનું સં ભૂ. કૃ અવદત્—મેલ્યો; વદ્ હસ્તન ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. **ત્યક્ષ્યામિ**—ત્યજ્શ; ત્યજૂ સામાન્ય ભાવણ્ય કા ૧ પુ. એ. વ. **રાજઃ સીમામ્**—રાજની સીમાને. **સાહાય્યં કુરુ**—મદદ કર.

૨૮. અન્વયઃ **સઃ અપિ ઉવાચ । (હે) સસ્રે, પ્રિયાલાપૈઃ તે અઘમર્ણઃ અસ્મિ । અધુના સાહાય્યં કૃત્વા તવ અનૃણઃ અવિષ્યામિ ।**

પ્રિયાલાપૈઃ—પ્રિય વાતચીતથી, **પ્રિયાઃ આલાપાઃ** (કર્મ.) તૈઃ । **અઘમર્ણઃ**—દેવાદાર; અઘમં ક્રગં યસ્ય સઃ (અ. પ્રી.). **અનૃણઃ**—અવિશ્યમાનં ક્રગં યસ્ય સઃ (નજ્ અ. પ્રી.) દેવા વિનાનો.

૨૯. અન્વયઃ **મા મૈષીઃ । પશઃ અહં તે પૃષ્ઠરક્ષઃ । હિ મયિ જીવન્તિ ત્વલ્લોમ્ણઃ અપિ વિપ્રિયં કર્તુ ન કશ્ચિત્ ર્ઈશ્વરઃ ।**

પૃષ્ઠરક્ષઃ—પૃષ્ઠં રક્ષતિ (ઉપ. તપુ.) પીઠની રક્ષા કરનારો. **મા**

મૈષી:-અમૈષી: અદ્યતન ભૂ. ૨ પુ. એ. વ. મી ગણ ૩; મા આવવાથી અ નો લોપ થયો અને આજ્ઞાર્થનો અર્થ પ્રાપ્ત થયો; એટલે મા મૈષી:-તું બીશ નહિ. મયિ જીવતિ (સતિ સમમી) હું જીવું છું ત્યાં સુધી. તવ હોમ્નઃ (પ. તત્પુ.) તારા વાળનું પણ. વિપ્રિ-યમ્-ખૂરું. કર્તુર્નુ શ્રીશ્વર:-કરવાને શક્તિવાન છે. (ઈશ્+વર=ઈશ્વર) તારો કોઈ વાળ પણ વાંકો કરી શકે એમ નથી-એ ગૂઝરાતી શબ્દસમૂહનો સંસ્કૃત પર્યાય.

૩૦. અ-વયઃ : પૃષ્ઠોત્તંસિતતૂણીરઃ અધિજ્યીકૃતશરાસનઃ નિઃશઙ્કઃ પ્રણામમિત્રઃ તં પુરોહિતં અગ્રે ચક્રે ।

પૃષ્ઠે ઉત્તંસિતં તૂણીરમ્ યેન સઃ (પ. ગ્રી.) પીઠ ઉપર જોણે આણનું બાથું મૂક્યું છે તેવો. ઉત્તંસિત-ઉત્તંસ-મુકુટ, કાનનાં એરીંગ-ઉપરથી નામધાતુ ઉત્તંસયતિનું કર્મ. ભૂ. કૃ. અધિજ્યી-કૃતશરાસનઃ-અધિકૃતા જ્યાં યેન સઃ (પ્રાદિ. પ. ગ્રી.) અધિજ્યઃ ઉપરથી ઈચ્છ ૩૫, અધિજ્યીકરોતિનું કર્મણિ. ભૂ. કૃ. અધિજ્યીકૃત । અધિજ્યીકૃતં શરાસનં યસ્ય સઃ (પ. ગ્રી.) જેના ઉપર પણજ ચઢાવેલી છે એવા ધનુષ (શરાસન) વાળો. નિઃશઙ્કઃ-નિર્ગતા શઙ્કા યસ્ય સઃ (પ. ગ્રી.) જેની શંકા જતી રહી છે તેવો અગ્રે ચક્રે-આગળ કર્યો; ચક્રે-કૃ ગ. ૮, આત્મને. પરોક્ષ ભૂ. ૩ પુ. એ. વ. કર્યો.

૩૧. અ-વયઃ : પુરોહિતઃ તેન સહ સમીહિતં સ્થાનં યયૌ । અ નિરાશઙ્કઃ (સઃ) તત્ર વૈષયિકં સુખં અન્વભૂત્ ।

સમીહિતં સ્થાનમ્-પોતાના ઇચ્છેલા સ્થાને; સમ્ + ઈદ્ ગ. ૧, આત્મને.નું કર્મ. ભૂ. કૃ. સમીહિત-ઇચ્છેલું. નિરાશઙ્કઃ-નિર્ગતા આશઙ્કા યસ્ય સઃ (પ. ગ્રી.) નિરાશઙ્કઃ । વૈષયિકમ્ સુખમ્-વિષયોના (વૈષયિકં) સુખને. અન્વભૂત્-અનુ+ભૂનું અદ્યતન ભૂ. ૩ પુ. એ. વ. અનુભવ્યું.

૩૨. અ-વયઃ : અત્ર ચ ઉપનયઃ । સોમદત્તસ્ય સન્નિમઃ

જીવઃ । સહમિત્રસ્ય મિત્રસ્ય તુલ્યઃ વિગ્રહઃ ભવતિ ।

ઉપનયઃ—ઉપસંહાર; આ દષ્ટાંતે ઉપસંહાર આ પ્રમાણે છે.
સન્નિમઃ—સરખો. વિગ્રહઃ—શરીર.

૩૩. અન્વયઃ : કર્મરાજકૃતાયાં મરણાપદિ અયં વિગ્રહઃ
હિ સત્કૃતઃ અપિ જીવેન સહ મનાગપિ ન યતિ ।

કર્મરાજેન કૃતાયાં (તૃ. તત્પુ.) કર્મરાજે કરેલી. મરણસ્ય
આપદિ—મરણની આપત્તિ; (સતિ સમમી) કર્મરૂપી રાજ્યએ મરણની
આપત્તિ સરખો ત્યારે. સત્કૃતઃ અયં વિગ્રહઃ—સત્કાર પામેલો આ
દેહ (જીવ સાથે આવતો નથી). મનાગ્ અપિ—જરા પશુ.

૩૪. અન્વયઃ : સર્વે સ્વજનબાન્ધવાઃ પર્વમિત્રસમાનાઃ ।
હિ શ્મશાનચત્વરં ગત્વા તે અશ્વિલાઃ નિવર્તન્તે ।

સ્વજનાઃ ચ બાન્ધવાઃ ચ (ધૃતરેતર ૬-૬) સ્વજનો અને બાંધવો.
પર્વમિત્રસમાનાઃ—પર્વમિત્રેણ સમાનાઃ (તૃ. તત્પુ.) પર્વમિત્ર સરખો.
શ્મશાનચત્વરમ્—શ્મશાનરૂપી ચક્રવા સુગ્રી. નિવર્તન્તે—પાછા ફરે છે.

૩૫. અન્વયઃ : પ્રણામમિત્રસદૃશઃ ધર્મઃ શર્મનિબન્ધનમ્ ।
યઃ ગચ્છતા જીવેન સહ પરત્ર અપિ ગચ્છતિ ॥

પ્રણામમિત્રસદૃશઃ—પ્રણામમિત્રેણ સદૃશઃ (તૃ. તત્પુ.) પ્રણામ-
મિત્ર સરખો. શર્મનિબન્ધનમ્—શર્મણઃ નિબન્ધનમ્ (પ. તત્પુ.) સુખના
બંધનરૂપ. ગચ્છતા જીવેન—જતા જીવની સાથે (તે ધર્મ જાય છે).

૩૬. અન્વયઃ : તદ્ (હે) મનસ્વિનિ, પેહલૌકિકસુસ્વાસ્વાદ-
મૂઢઃ પરલોકસુખં ધર્મં મનાગપિ નોપેક્ષિષ્યે ॥

હે મનસ્વિનિ—હે ઉત્તમ મનવાળી સ્ત્રી; કમલવતીને ઉદ્દેશીને
પેહલૌકિકસ્ય સુખસ્ય આસ્વાદેન મૂઢઃ (તૃ. તત્પુ.) આ લોકના
સુખના સ્વાદથી મૂઢ બનેલો. પરલોકસ્ય સુખં યસ્મિન્ તં (અ. ત્રી.)
જેમાં પરલોકનું સુખ છે તેવો (ધર્મ). ઉપેક્ષિષ્યે—ઉપ+ઈક્ષ્ ગ. ૧,
આત્મને. સામાન્ય ભ. ૧ પુ. એ. વ. ઉપેક્ષા કરોશ; ખેદરકારી કરીશ.

[મિત્રના ત્રણ પ્રકાર]

૧. ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠ નગરમાં જિતશત્રુ રાજાનો સર્વ સ્થળે પણ અધિકાર કરનારો સોમદત્ત નામે પુરોહિત હતો.

૨. તેનો સહમિત્ર નામે એક મિત્ર હતો; તે બંધેય તેને મળતો અને પીવા-ખાવા વગેરેથી (તેની સ.થે) એકતાવાળો હતો.

૩. પર્વમિત્ર નામે તેનો ખીજો મિત્ર હતો; ઉત્સવો આવે ત્યારે તેનું સન્માન થતું; પણ ખીજા કોઈ વખતે નહિ.

૪ તેનો પ્રણામમિત્ર નામે ત્રીજો મિત્ર હતો; તે તો દર્શન થાય ત્યારે વાતચીતના જ ઉપકારને પાત્ર હતો.

૫. કોઈ એક વાર તે પુરોહિતનો ક્યાંક અપરાધ થયો, ત્યારે પ્રત્યંક જેનું શાસન છે એવા તે કોપાયમાન બંદા રાજાએ તેને પકડવાની દૃષ્ટી કરી.

૬. તે (રાજાનો) અભિગ્રા્ય જાણીને રાત્રે જ તે દીનતા પામેલો પુરોહિત સહમિત્ર (નામે) મિત્રને ઘેર ગયો.

૭. “ મારા ઉપર આજે રાજા કોપાયમાન થયો છે, ” એમ કહીને પુરોહિતે તેને કહ્યું : “ મારી ખરાબ દશા, હે મિત્ર, તારે ઘેર હું પસાર કરવાનો છું.

૮ “ હે મિત્ર, કારણ કે આપણનો સમય આવે ત્યારે મિત્ર મ.લૂમ પડે છે; તો પોતાના ઘરમાં મને સંત દીનંતે મૈત્રન કૃતાર્થ કર. ”

૯. સહમિત્ર આ પ્રમાણે બોલ્યો : “ આપણા બન્નેની હવે મૈત્રી નથી; કારણ કે જ્યાં સુધી રાજાનો ભય નથી ત્યાં સુધી જ આપણા બન્નેની મૈત્રી છે.

૧૦. “ રાજાના અપરાધમાં આવેલો તું, મારે ઘેર નિવાસ કરતાં,

મારી પણ આપત્તિ માટે થાય; કારણ કે બળતા બિનવાળા કામળાને કોઈ પોતાના ધરમાં ન ફેંકે.

૧૧. “તારા એકલાને માટે કુટુંબ સહિત મારી જાતને હું અનર્થમાં નહીં પાડું; બીજે ક્યાંક જા; તારું બહુ થાવ.”

૧૨. અને આ પ્રમાણે સહમિત્રથી અપમાનિત થયેલો સોમદત્ત સત્વર પર્વમિત્ર (નામે) મિત્રને ઘેર ગયો.

૧૩. તેનો આશરો મેળવવાની ઇચ્છાવાળા તે બ્રહ્મણે રાજાની અપ્રસન્નતાનો વૃત્તાંત તે જ પ્રમ.ણે પર્વામિત્રને કહ્યો.

૧૪. તેની ઉત્સવના સમયોની મૈત્રીનો બદલો આપવાની ઇચ્છાથી પર્વામિત્રે પણ મોટા આદરથી તેને જોયો અને તે બોલ્યો :

૧૫. “અનેક ઉત્સવોમાં સંભાષણ વગેરે વિવધ સ્નેહના પ્રકારોથી, હે સખે, મારા પ્રાણ પણ તેં નક્કી ખરીદી લીધા છે.

૧૬. “હે ભાઈ, જો હું તારી વિપત્તિમાં ભાગ ન પડાવું. તો કુલીન એવા મારા ઉપર કલંક આવી પડે.

૧૭. “પરંતુ તારી પ્રીતિને વિવશ બની મારી જાત માટે તો હું અનર્થ સહન કરું; પરંતુ મારું કુટુંબ પણ અનર્થને પામે તે સહન કરવું અશક્ય છે.

૧૮. “હે મિત્ર, કુટુંબ પણ મને વહાલું છે; તું પણ મને વહાલો છે; આમ દ્વિધામાં પડેલા ચિત્તવાળો હું શું કરું? આમ વાધ છે અને આમ કાંઠો છે. (એટલે કે, આ બાબતે જાઉં તો વાધ ખાઈ જાય અને આ બાબતે સમુદ્રમાં ડૂબી જવાય.)

૧૯. “જંતુઓવાળા પાંદડાની માફક હું બાળકો સહિત છું, તો તેમના ઉપર તું દયાકર; તારું શુભ થાવ; તું બીજે જા !”

૨૦. સત્કાર કરીને પણ તેનાથી એ પ્રમાણે પુરોહિત કાઠી મુકાયો; તેના ધરમાંથી તે બહાર ચાલી નીકળ્યો; દૈવ દુષ્ટ બને ત્યારે પુત્ર પણ દુષ્ટ બને છે.

૨૧. અને ચકલા સુધી તેને અનુસરીને પર્વમિત્ર ગયો ત્યારે પુરોહિત વિચાર કરવા લાગ્યો : મહામુશ્કેલીએ જેનો કાઠો પ્રાપ્ત કરી શકાય એવો સંકટનો સમુદ્ર છે.

૨૨. “ જે બન્ને ઉપર મેં ઉપકાર કર્યો છે, તે બન્નેનું આ પરિણામ છે; તેથી હું આજે દીન બન્યો છું; હું કોનો સાથીદાર છું ?

૨૩. “ આજે પ્રણામમિત્ર નામે મિત્રની પાસે હું જઈ; ત્યાં પણ આશા તો નથી; કારણ કે તેના ઉપર તો માત્ર વાણીની જ શ્રીતિ છે.

૨૪. “ અથવા તો વિકલ્પો કરવાથી બસ; તે મારો થોડોક પણ આત્મજન છે; તેને પણ હું જોઈ; કોઈકનો કોઈક પણ ઉપકાર કરનારો બને છે. ”

૨૫. એ પ્રમાણે તે પ્રણામમિત્ર નામે મિત્રને ઘેર ગયે; તેના સામો આવતાવેંત તે હાથ જોડીને (આવકાર આપવા) બોલે થયો.

૨૬. તે બોલ્યો : “ તમને સ્વાગત હો; તમારી આવી અવસ્થા કેમ ? તમારે મારું કાંઈ કામ છે ? તમારું જે મારે કરવાનું હોય તે કહે. ”

૨૭. પુરોહિત એ રાજાનું વૃત્તાંત તેને કહીને બોલ્યો : “ આ રાજાની સીમાને હું ત્યજી દઈશ; હે સખે, તું મને મદદ કર. ”

૨૮. તે પણ બોલ્યો : “ હે મિત્ર, પ્રિય વાતચીતથી હું તારો દેવાદાર છું; તને મદદ કરીને હવે હું તારા દેવા વિનાનો થઈશ.

૨૯. “ તું ખીશ નહિ. હું તારી પીઠ પાછળ રક્ષા કરીશ; કારણ કે હું જીવું છું ત્યાં સુધી કોઈ પણ તારો વાળ વાંકા કરવા સમર્થ નથી. ”

૩૦. પીઠ ઉપર જેણે બાથું ચઢાવ્યું છે અને ધનુષ ઉપર જેણે ચણી ચઢાવી છે એવા શંકા રહિત બનેલા પ્રણામમિત્રે તે પુરોહિતને આગળ કર્યો.

૩૧. પુરોહિત તેની સાથે ઇચ્છેલે સ્થાને ગયો અને શંકા રહિત અનેલા એવા તેણે ત્યાં વિષયોનું સુખ ભોગવ્યું

૩૨. આ દૃષ્ટાંતનો ઉપસંહાર આ છે : જીવ એ સોમદત્ત સરખો છે; અને દેહ તે સહમિત્ર નામે મિત્ર સરખો છે.

૩૩. કર્મરૂપી રાજા જ્યારે મરણરૂપ આપત્તિ લાવે છે, ત્યારે સત્કારાયો હોવા છતાં પણ આ દેહ જરા પણ જીવની સાથે જતો નથી.

૩૪. બધા સ્વજન અને બાંધવો પર્વમિત્ર સરખા છે; કારણ કે સ્મશાનરૂપી ચક્રલા સુધી જઈને તે બધા પાછા ફરે છે.

૩૫. સાચા સુખ સાથે બંધાયેલો ધર્મ પ્રણામમિત્ર જેવો છે, જે જતા જીવની સાથે પરલોકમાં પણ જાય છે.

૩૬. તો, હે મનસ્વિનિ, આ સંસારના લૌકિક સુખના આસ્વાદમાં મૂઠ બની હું પરલોકમાં સુખકારક એવા ધર્મની જરા પણ ઉપેક્ષા કરીશ નહિ.

— સ્વાધ્યાય —

૧. નીચે જણાવેલાં રૂપો ઓળખી બતાવો :

ન્યજિઘૃક્ષત્, કૃતાર્થય, આપદે, આગતિ, આતઃ, અનુ-
કમ્પસ્વ, વધ્યૌ, અમ્યુદસ્થાત્, અદઃ, ત્યક્ષ્યમિ,
અન્વભૂત્, ઉપેક્ષિષ્યે, ગોપયિત્વા, મા મૈષીઃ ।

૨. નીચે જણાવેલા સમાસોનો વિગ્રહ કરો :

અધિકારકૃત્, યથાદર્શનમ્, રાજભયમ્, દૈન્યમાન્,
ચણ્ડશાસનઃ, દ્વિજઃ, તદાશ્રયકૃતાશયઃ, દ્વિધાચિત્તઃ,
આસત્ત્વરમ્, દુષ્પ્રાપરોધાઃ, અવ્રમર્ણઃ, અમ્પ્રાગતમાત્રમ્,
કૃતાઞ્જલિઃ, પૃષ્ઠરક્ષઃ, નિરાશઙ્કઃ, નિઃશઙ્કઃ, પૃષ્ઠોત્તંલિત-
તૂષીરઃ, અધિજ્યૌકૃતશાસનઃ ।

૩. નીચે જણાવેલા શબ્દો ઉપર ટૂંક નોંધ લખો :
કૌલીનમ્, હતો વ્યાઘ્રઃ હતઃ તટો, ઉપનયઃ, પેહલૌકિક-
સુખ સ્વાદઃ ।
૪. નીચે જણાવેલા ફેરફારો કરીને વાક્યો બનાવો :
૧. આગતેષૂત્સવેષુ પવ સ સન્માન્યઃ અમૂત્ । (યદા તદા વાપરેા)
૨. જ્ઞાયતે મિત્રં આપતકાલે હિ ઉપસ્થિતે । (પ્રયોગ બદલો અને સતિ સમીત કાઢી નાખો)
૩. ત્વં મૈત્રીં કૃતાર્થય । (કૃતાર્થ વાપરેા)
૪. ઊર્નાયુઃ ઉત્તલદૂર્ણે હિ ક્ષિપેત્ કોઽપિ ન વેશ્મનિ । (પ્રયોગ બદલો)
૫. નીચે જણાવેલાં રૂપો લખો :
૧. સમગ્રી એ. વ. મૂર્ધન્, અદસ્, અદન્, બધ્.
૨. ચતુર્થી એ. વ. મતિ, નદી, ઘારિ, શ્વશ્રૂ.
૩. ષષ્ઠી એ. વ. પિત્, અદસ્ (પુ.) દદમ્ (પુ.), નારી.
૪. હસ્તન ભૂ. ૩ પુ. બ. વ. જન્, ક્રુ, પન્, સ્થા.
૫. કર્મણિ ભૂ. ૬ સ્ત્રન્, અદ્, આ + વા, પદ્.
૬. નીચે જણાવેલી સંધિઓ છોડો :
આગતેષૂત્સવેષ્વેવ, ત્વહ્લોગ્નોઽપિ, ક્વાપ્યાગસિ ।

૭

અજવિલાપઃ

[અજરાજનો વિલાપ]

પ્રાસ્તાવિક : આ પાઠ રઘુવંશના આઠમા સર્ગમાંથી લેવામાં આવેલો છે. 'રઘુવંશ' એ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ખુબ જ વંચાતું મહાકાવ્ય

છે. ‘રઘુવંશ’નો રચયિતા મહાકવિ કાલિદાસ છે. પરંપરા પ્રમાણે, અને કેટલાક વિદ્વાનોને મને, કાલિદાસ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬ માં થઈ ગયો. કેટલાક બીજા વિદ્વાનોને મતે તે ઈ. સ. પાંચમાં સૈકામાં ગુપ્ત રાજાઓના સમયમાં થઈ ગયો. સંસ્કૃત કવિઓમાં તે શ્રેષ્ઠ છે, એ તો બધાએ સ્વીકાર્યું છે.

રઘુવંશ રઘુરાજના વંશના રાજાઓના ઇતિહાસ ઉપર રચાયેલું મહાકાવ્ય છે. કાવ્ય સામાન્યતઃ દ્વિલીપથી શરૂ થાય છે. દ્વિલીપ તે રઘુનો પિતા. રઘુવંશના ૧૯ સર્ગ છે. કેટલાકને મતે અને પરંપરાગત આભ-પ્રાય પ્રમાણે તેના ૨૫ સર્ગ હતા; પરંતુ તે માનવાને કારણ છે કે કાલિદાસ આ કાવ્ય અધૂરું રાખીને દિવંગત થયા. પરેલા સર્ગમાં રઘુનાં માતાપિતા—દ્વિલીપ અને સુદક્ષિણા—વસિષ્ઠના આશ્રમે જાય છે. બીજા સર્ગમાં દ્વિલીપ વસિષ્ઠની હોમધેનુ નંદિની નામે ગાયનું રક્ષણ કરે છે, તેથી તેને રઘુ નામે પુત્ર થાય છે. ત્રીજા સર્ગમાં રઘુનો જન્મ, વિદ્યાભ્યાસ વગેરેનું વર્ણન આવે છે. ચોથા સર્ગમાં રઘુના દિગ્વિજયનું વર્ણન આવે છે. પાંચમાં સર્ગમાં અજનાજન્મનું વર્ણન છે. છઠ્ઠા સર્ગમાં ઇન્દુમતીના સ્વયંવરનું વર્ણન છે અને ઇન્દુમતી અજરાજને પરણે છે. સાતમા સર્ગમાં ઇન્દુમતીને પ્રાપ્ત કરવામાં નિરાશ થયેલા રાજાઓ ભેગા થઈને અજ ઉપર હુમલો કરે છે. અજ તેમને હરાવે છે, અને વિજય સહિત ઇન્દુમતીને લઈને રાજધાનીમાં આવે છે. રઘુ અજને રાજ્ય સોંપે છે.

આઠમાં સર્ગમાં રઘુ અજને રાજ્ય સોંપે છે. ત્યાર પછી ઇન્દુમતીનું એકાએક મરણ થાય છે અને તે આકાશમાંથી હાર પડવાને લીધે થાય છે. અજરાજ આ પ્રિય પત્ની માટે વિલાપ કરે છે. આ યાદનો તે વિષય છે.

૧. અન્નયઃ : સહજામ્ ધીરતામ્ અપિ અપહાય સઃ
શાષ્પગદ્ગદં વિલલ્લાપ । અમિતસં અયઃ અપિ માર્દવં ભજતેઃ
શરીરિષ્ઠુ (તાવત્) કથા યવ કા ? ।

સહજામ્-સહ જાયતે (ઉપ. તત્પુ.) તામ્, સ્વાભાવિક.
 ધીરતામ્-ધીરજને. અપહાય-અપ+હાનું સં. ભૂ. કૃ. ત્યજ દર્ધને;
 અપ+હા ગ. ૩, પરસ્મૈ. વાણ્યૈઃ ગદ્ગદં યથા સ્યાત્તથા (અવ્યયી.)
 આસુથી ગદ્ગદ, તૂટક અક્ષરવાળું. વિલલાપ-વિ+લપ્તું પરસ્મૈ.
 પોરોક્ષ ભૂ. ૩ પુ. એ. વ. વિલાપ કરવા લાગ્યો. અમિતત્તમ્-અમિ+
 તપ્તું કર્મ. ભૂ. કૃ. પ્રથમા નપું. એ. વ. તપેલું. અયઃ-નપું. પ્રથમા
 એ. વ. લોહું. માર્દવં મજતે-મૃદુતા પ્રાપ્ત કરે છે; પોચું બને છે.
 શરીરિષુ-દેહધારી મનુષ્યોની. કા પવ કથા-વાત જ શી ?

૨. અન્વય : યદિ કુસુમાનિ અપિ ગાત્રસજ્જમાત્ આયુઃ
 અપોહિતું પ્રભવન્તિ, (તર્હિ) હન્ત, પ્રહરિષ્યતઃ વિધેઃ અન્યત્
 કિમ્ ઇવ સાધનં ન ભવિષ્યતિ ॥

ગાત્રસજ્જમાત્-ગાત્રસ્ય સજ્જમાત્ (પ. તત્પુ.) શરીરના સંબંધ-
 થી; શરીર સાથે સ્પર્શથી. આયુઃ અપોહિતુમ્-આયુષ્ય હરી લેવાને;
 અપ+ઝહ્ ગ. ૧, ઉભય.નું હેતુવર્થ કૃદંતઃ દૂર કરવાને, હરી લેવાને.
 પ્રભવન્તિ-પ્ર+ભૂ ગ. ૧, પરસ્મૈ. 'શક્તિમાન થવું.' વર્ત. કા. ૩ પુ.
 બ. વ. શક્તિમાન થાય. હન્ત-શોકદર્શક ઉદ્ગારઃ હન્ત હર્ષેનુકમ્પાર્યા
 વાક્યારંભવિષાદયોઃ (અમર.). પ્રહરિષ્યતઃ-પ્ર+હ્ર ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું
 સામાન્ય ભવિષ્ય કૃ. ૫છી એ. વ. પુ. પ્રહાર કરનારા; પ્રહાર કરવાની
 ઈચ્છા રાખતા. ભાવષ્ય કૃદંત 'ઇચ્છા'નો અર્થ બતાવે છે. વિધેઃ-
 વિધાતાનો. કિમ્ ૫છી ઇવ આવતાં 'આકાંક્ષા' વધારે તીવ્ર બને છે.
 દા. ત. કિમિવ હિ મધુરાણાં મણ્ડનં નાકૃતીનામ્ । અન્યત્
 સાધનમ્-બીજું સાધન. ન ભવિષ્યતિ-ન થાય.

૩. અન્વય : અથવા મૃદુ વસ્તુ હિંસિતું મૃદુના (સાધનેન)
 પવ પ્રજાન્તકઃ આરમ્ભતે । અત્ર હિમસેકવિપત્તિઃ નલિની મે
 પૂર્વનિદર્શનં મતા ॥

હિંસિતુમ્-હિંસ ગ. ૭, પરસ્મૈ.નું હેતુવર્થ. કૃ. હિંસા કરવા

માટે. પ્રજાન્તકઃ-પ્રજાનાં અન્તકઃ (૫. તત્પુ.) પ્રજાઓનો વિનાશક, યમરાજ. હિમસેકવિપત્તિઃ-હિમસ્ય સેકેન વિપત્તિઃ યસ્યાઃ સ્વા (અ. પ્રી.) હિમના પડવાથી જેનું મૃત્યુ (વિપત્તિ) થયું છે તે. અન્ન-આ બાબતમાં. નલિની-પોયણી. પૂર્વેનિર્દર્શનં-પૂર્વે નિર્દર્શનમ્ (કર્મ.) પ્રથમ દષ્ટાન્ત. મે મતા-મેં માનેલું છે. આક્રી બીજું દષ્ટાન્ત ઇન્દુમતી છે એ સૂચન છે.

૪. અન્વય : यदि इयं स्रग् जीवितापहा (अस्ति, तर्हि) हृदये निहिता (स्रग्) मां किं न हन्ति। क्वचित् विषं अपि अमृतं वा अमृतं (अपि) विषं ईश्वरेच्छया (भवेत्) ॥

સ્રગ્-સ્રજ્ સ્ત્રી.નું પ્રથમા એ. વ. હાર, ફલમાળા. જીવિતાપહા-જીવિતં અપહન્તિ (ઉપ. તત્પુ.) જીવિતાપહા-જીવનને હણી નાખનાર; સ્ત્રી. પ્રથમા. એ. વ. હૃદયે-છાતી ઉપર. નિહિતા નિ+ધાનું કર્મ. બૂ. કૃદાન્ત મૂકેલી. માં ન હન્તિ-મને હણતી નથી; હન્ ગ. ૨, પરસ્મૈ. વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. હણે છે. ईश्वरेच्छया-ઈશ્વરની ઇચ્છાથી.

૫. અન્વય : अथवा मम भाग्यविप्लवात् वेधसा पृथ अग्निः कल्पितः। यद् अनेन (अग्निना) तरुः न पातितः; तद्विटपाश्रिता लता क्षपिता।

ભાગ્યસ્ય વિપ્લવાત્ (૫. તત્પુ.) ભાગ્યના અવળાપણાથી. વેધસા-વેધસ પુ. તૃતીયા એ. વ. બ્રહ્માએ. અગ્નિઃ-વિષ્ણુતનો અગ્નિ; વિષ્ણુતનો કટાકો. કલ્પ ગ. ૧, આત્મને. કર્મ. બૂ. કૃ. કલ્પિતઃ-કલ્પ્યો. પાતિતઃ-પત્નું પ્રેરક કર્મ. બૂ. કૃ. પાડ્યો. તદ્વિટપાશ્રિતા-તસ્ય વિટપં આશ્રિતા (દ્વિ. તત્પુ.) તેની ડાળીને અવલંબેલી (લતા). ક્ષપિતા-ક્ષૈ નું પ્રેરક ક્ષપયતિનું કર્મ. બૂ. કૃ. સ્ત્રી. પ્રથમા એ. વ. વિનાશ કર્યો.

૬. અન્વય : यदा चिरं अपराद्धे मयि अपि (त्वं मम)

અવધીરણાં ન કૃતવતી અસિ, (તર્હિ) કથં પકપદે નિરાગસં
હમં જનં આભાષ્યં ન મન્યસે ॥

અપ+રાઘ્ ગ. ૪, પરસ્મૈ.નું કર્મ. ભૂ. કૃ. અપરાઘનું સમ્ભવી
એ. વ. પુ. અપરાઘે મયિ (સતિ સમ્ભવી) મેં અપરાધ કર્યો હોય.
છતાં પણ. અવધીરણામ્-તિરસ્કાર. કૃતવતી-કૃતું કર્તારિ ભૂ. કૃ.
પ્રથમા એ. વ. સ્ત્રી. કરતી હતી. પકપદે-એકાએક. નિરાગસમ્-
નિર્ગતં આગઃ યસ્ય તમ્ (પ. વ્રી.) જેનો અપરાધ જતો રહ્યો છે
તે; બિનઅપરાધી. આભાષ્યમ્-આ+ભાષ્ ગ. ૧, આત્મને. નું વિશ્વર્થ
કૃદંત, પુ. દ્વિતીયા એ. વ. બોલવા યોગ્ય.

૭. અન્વયઃ યદિ (તદ્ જીવિતં) તાવદ્ દયિતાં અન્વગાત્
તર્હિ इदं किम् तथा विना विनिवृत्तम् । मम हतजीवितं आत्म-
कृतेन प्रबलां वेदनां सहताम् ।

દયિતામ્-પ્રિયતમાને. અન્વગાત્-અનુ+ઈ ગ. ૨, પરસ્મૈ. નું
અઘતન ભૂ. ૩ પુ. એ. વ. અનુસર્યું; પાછળ ગયું. વિ+નિ+વૃત્ત
ગ. ૧, આત્મને. નું કર્મ. ભૂ. કૃ. પ્રથમા એ. વ. નપું. પાછું ફર્યું.
અજ રાજા મૂર્ચ્છા પામ્યો હતો તે હિસાબે કવિ કલ્પના કરે છે કે
અજનું જીવન એની પાછળ તો ગયું, પરંતુ એનું જીવન લાગ્યા વિના
પાછું આવ્યું : તો એ કેમ ? હતજીવિતં-હતં જીવિતં (કર્મ.) હત-
ભાગી જીવન. આત્મકૃતેન-આત્મનઃ કૃતેન (પ. તત્પુ.) પોતાના
કાર્યને લીધે; પોતાના કર્યાથી; કારણ કે જે સુખી થવું હતું, તો તે
કેમ તેના જીવનને લીધા વિના પાછું ફર્યું. પ્રબલાં વેદનામ્-પ્રબળ
દુઃખને. સહતામ્-સહ્ ગ. ૧, આત્મને. આશ્ચર્ય ૩ પુ. એ. વ.
બલે સહન કરે. પોતે અવળું કામ કર્યું હોય તો પોતે જ સહન
કરવું રહ્યું.

૮. અન્વયઃ मया मनसा अपि तव विप्रियं न कृतपूर्वम् ।
(किं माम् जहासि । ननु अहं क्षितेः शङ्कपतिः । (परन्तु)

માવનિબન્ધના મે રતિઃ ત્વયિ (અસ્તિ) ।

વિમિયમ્—ખૂરું, ખરાબ, અણગમતું. **કૃતપૂર્વમ્—પૂર્વે કૃતમ્** (સુષ્ટુપ સમાસ) પહેલાં કરેલું. **જહાસિ—જા** ગ. ૩, પરસ્મૈ. વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ. ત્યજ દે છે. સંસ્કૃત કવિઓ પૃથ્વી અને રાજપત્નીને શોકથી તરીકે વર્ણવે છે; અને તેને લીધે રાણીને પૃથ્વીનો ઈર્ષ્યાભાવ થાય. અજ જણાવે છે કે તેની સાચી (સંન્યાઈના બન્ધનવાળી) **માવનિબન્ધના**) પ્રીતિ (= રતિ) તો ઇન્દુમતી ઉપર જ હતી; અને પૃથ્વીનો તો માત્ર શબ્દથી કહેવાનો જ પતિ હતો. **શબ્દપતિઃ—શબ્દાવ પતિઃ** (પં. તત્પુ.) શબ્દથી પતિ. **માવનિબન્ધના—ભાવઃ** પવ નિબન્ધનં યસ્યાઃ સા (અ. પ્રી.) ભાવ—સંન્યાઈ એ જ જેનું બન્ધન છે એવી. **રતિઃ—પ્રેમ, પ્રીતિ. ત્વયિ—તારા ઉપર.**

૧. અન્વયઃ : શર્વરી પુનઃ શશિનં પતિ । દયિતા દ્વન્દ્વચરં પતત્રિણં (પુનઃ પતિ) इति तौ विरहान्तरक्षमौ (स्तः) अत्यन्तगता त्वं कथं न मां ददेः ।

શર્વરી—રાત્રિ. શશિનમ્—શશિન્ પુ.નું દ્વિતીયા એ. વ. ચંદ્ર પ્રત્યે. **પતિ—જા** ગ. ૨, પરસ્મૈ.નું વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ. **દયિતા—પ્રિયતમા** (ચક્રવાકી). **દ્વન્દ્વચરમ્—દ્વન્દ્વેન ચરતિ** (ઉપ. તત્પુ.) **તમ્—યુગલમાં ફરતા. પતત્રિણમ્—પતત્રં અસ્તિ અસ્ય** **इति** (**इन्** પ્રત્યય) દ્વિતીયા પુ. એ. વ. યુગલમાં ફરતા ચક્રવાક પંખી (પ્રત્યે ફરીથી આવે છે.) દિવસ દરમિયાન ચક્રવાક અને ચક્રવાકી એકસાથે ફરે છે; રાત્રિ પડે છે ત્યારે એક પંખી એક કઠિ અને બીજું બીજે કઠિ—એમ છૂટાં પડે છે અને સમસ્ત રાત્રિ વિયોગના દુઃખી બની કાઢ્યા કરે છે. **વિરહાન્તરક્ષમૌ—વિરહસ્ય અન્તરસ્ય ક્ષમૌ** (પ. તત્પુ.) વિરહના અંતરને સહન કરવાની શક્તિવાળાં. **અન્તર—અવધિ. અતિક્રાન્તઃ અંતઃ** **यथा स्यात् तथा** (અબ્યયી.); અત્યન્તં ગતા અત્યન્તગતા (સુષ્ટુપ) ફરી ન આવી શકે એવી રીતે ગયેલી; છેવટને

માટે ગયેલી. **દહે**:-**દહ** ગ. ૧, ૫૨૨મૈ.તું વિધ્યર્થ ૨ પુ. એ. વ. તું આલે.

૧૦. અન્વય : તે યદ્ મૃદુ અક્કં નવપલ્લવસંસ્તરે અપિ અર્પિતં દુયેત, તદ્ દદં, (હે) વામોરુ, વદ કથં ચિતાધિરોહણં વિષહિષ્યતે ।

નવપલ્લવસંસ્તરે-નવાનિ ચ તાનિ પલ્લવાનિ ચ (કર્મ.)
તેષાં સંસ્તરે (પ. તત્પુ.) તાજ કૂંપજોની શય્યા ઉપર. **અર્પિતમ્**-ઋ
ગ. ૩, ૫૨૨મૈ.ના પ્રેરક અર્પયતિતું કર્મ. જૂ. કૃ. પ્રથમા એ. વ. નપું.
મૂકેલું. **દુયેત**-દૂ ગ. ૪, આત્મને. વિધ્યર્થ ૩ પુ. એ. વ. પીડા પામે.
વામોરુ-વામે ऊरु यस्याः सा । **સંબોધને** । હે સુંદર સાયળવાળી સ્ત્રી;
ચિતાધિરોહણમ્-ચિતાયાઃ અધિરોહણમ્ (પ. તત્પુ.) ચિતા ઉપર
ચઢવાનું. **વિષહિષ્યતે**-વિ+સહ ગ. ૧, આત્મને.તું સામાન્ય ભવિષ્ય
૩ પુ. એ. વ. સહન કરશે.

૧૧. અન્વય : ગૃહિણી સચિવઃ મિથઃ સહી લલિતે
કલાવિદ્યૌ પ્રિયશિષ્યા-કરુણાવિમુક્ષેન ત્વાં હરતા મૃત્યુના,
કિં મે ન હતમ્ (તત્) વદ ।

ગૃહિણી-ઘરને સાયવનારી પત્ની; એટલે જ વારંવાર કહેવાતું
વાક્ય : **ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે** । **ગૃહં તુ ગૃહિણીહીનં કાન્તારાદતિ-**
રિચ્યતે । સચિવઃ-વ્યવહારની મંત્રણા કરનાર પ્રધાન, સચિવ. **મિથઃ**
સહી-એકાંતની મિત્ર; ‘મિથોऽन्योन्यं रहस्यपि’ (અમર.) **લલિતે**
કલાવિદ્યૌ-વાદન, નૃત્ય, ચિત્ર વગેરે એસઠ કલાઓના પ્રયોગમાં;
સુંદર કલાના પ્રયોગમાં. **પ્રિયશિષ્યા-પ્રિયા શિષ્યા** (કર્મ.) વહાલી
શિષ્યા. **કરુણાવિમુક્ષેન-વિગતં મુક્ષં यस્ય સઃ** (પ. ત્રી.) **વિમુક્ષઃ**
કરુણાયાઃ વિમુક્ષેન (પ. તત્પુ.) કરુણા વિનાના; કરુણાથી વિમુખ
બનેલા. **ત્વાં હરતા**-તને હરી લેતા; **હનું વર્ત.** કૃ. **હરતું** તૃતીયા
એ. ત. પુ. હરી લેતા. **કિં ન મે હતમ્**-મારું શું હરી લીધું નથી ?
મારું સર્વસ્વ હરી લીધું છે.

૧૨. અન્વય : વિભવે સતિ અપિ ત્વયા વિના પતાવત્
(ત્વયા) અજસ્ય સુખં ગણ્યતામ્ । વિલોભનાન્તરૈઃ અહતસ્ય
મમ સર્વે વિષયાઃ ત્વદાશ્રયાઃ ॥

વિભવે સતિ અપિ—(સતિ-સમગ્રી) વૈભવ હોવા છતાં પણ. પતાવત્
સુખમ્—આટલું જ સુખ. ગણ્યતામ્—ગણુ ગ. ૧૦નું કર્મણિ આસાર્થ
૩ પુ. એ. વ. ગણાવા દો. વિલોભનાન્તરૈઃ—અન્યાનિ વિલોભનાનિ
વિલોભનાન્તરાર્ણિ । (અનિયમિત કર્મ.) તૈઃ—ખીજાં પ્રલોભનોથી.
અહતસ્ય—આકર્ષિત ન થયેલા. મમ સર્વે વિષયાઃ—મારા બધા
વિષયો. ત્વદાશ્રયાઃ—તથા આશ્રયઃ યેષાં તે (બ. પ્રી.) તું જ જેનો
આશ્રય છે તેવા. મારા બધા જ આનંદપ્રમોદના વિષયો તારે જ
આશ્રયે હતા; કારણ કે અન્ય રાગઓ માફક મારે ખીજાં પ્રલોભનો
હતાં નહિ. એટલે તારા જેટલું જ મારું સુખ હતું; એ સુખ હવે
ખિલકુલ રહ્યું નથી.

૧૩. અન્વય : इति करुणार्थग्रथितं प्रियां प्रति विलपन्
कोसलाधिपः पृथिवीरुहान् अपि स्मृतशास्त्रारसबाध्यदूषितान्
अकरोत् ।

કરુણઃ એવ અર્થઃ (કર્મ.) ; તેન ગ્રથિતં યથા સ્યાત્તથા
(અવ્યયી.) કરુણરસથી ભરપૂર અર્થથી ગૂંથાયેલું હોય તેવી રીતે.
વિલપન્—વિ+લપ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ. વર્ત. કૃ. પુ. પ્રથમા એ. વ. વિલાપ
કરતો. કોસલાનાં અધિપઃ (પ. તત્પુ.) કોસલ દેશનો રાગ. પૃથિવ્યાં
રોહતિ (ઉપ. તત્પુ.) પૃથિવીરુહઃ, તાન્—૪ક્ષેને. શાસ્ત્રાનાં રસઃ
શાસ્ત્રારસઃ । સ્મૃતઃ શાસ્ત્રારસઃ એવ બાષ્પાણિ । (કર્મ.) તૈઃ દૂષિ-
તાન્ (૧. તત્પુ.) ડાળીઓના રસરૂપી ઝરતા આંસુથી કલુષિત બનેલાં
અકરોત્—કૃ ગ. ૮, પરસ્મૈ. હરતન બૂ. ૩ પુ. એ. વ. કર્યાં.

અજવિલાપ

૧. સ્વાભાવિક ધીરજને પણ ત્યજી દઈને તે આંસુથી મદ્મદ બનીને વિલાપ કરવા લાગ્યો; તપેલું લોહું પણ મદ્મદને પામે છે, તો પછી દેહધારી માણસોની તો વાત જ શી ?

૨. જો કુસુમો પણ શરીરના સ્પર્શથી આયુષ્ય દરી લેવાને સમર્થ હોય તો અરે, પ્રહાર કરવાની ઇચ્છાવાળા વિધિને માટે બીજી કંઈ (વસ્તુ) સાધન બનતી નથી ?

૩. અથવા મદ્મદ વસ્તુની હિંસા કરવા માટે મદ્મદ સાધનથી જ પ્રગ્નનો વિનાશક (-ચમ) પ્રવૃત્તિ કરે છે. આ બાબતમાં હિમ પડવાથી નાશ પામતી પૌયણી પ્રથમ દષ્ટાન્ત મેં માન્યું છે.

૪. જો આ માળા પ્રાણને હરનારી છે તો છાતી ઉપર રહેલી (માળા) મને કેમ હણતી નથી ? કોઈક વાર ઝેર પણ અમૃત અથવા અમૃત પણ ઝેર ઇશ્વરની ઇચ્છાથી થઈ જાય.

૫. અથવા મારા લાગ્યની વિપરીતતાથી બ્રહ્માએ એને આ વિષ્ણુ -કડાકો કહ્યો છે; જેથી એણે વૃક્ષને પાડ્યું નથી પણ તેની ડાળીના આશ્રયે રહેલી ક્ષતાને વિનાશી દીધી છે.

૬. મેં લાંબો વખત અપરાધ કર્યો હોય, છતાંય તું મારી અવગણના કરતી ન હતી તો શા માટે એકસાથે જ નિરપરાધી આ મનુષ્યને બોલવા માટે યોગ્ય માનતી નથી ?

૭. જો (જીવન) પ્રિયતમાનો પાછળ ગયું તો તે શા માટે તેના વિના પાછું વળ્યું ? મારું હૃતબાગી જીવન બલે પોતાના ક્યારેય પ્રબળ વેદનાને સહન કરે.

૮. મેં પહેલાં મનથી પણ તારું જૂરું ક્યું ન હતું; (તો) તું કેમ મને ત્યજી દે છે ? અરેઅર, હું તો નામનો જ પૃથ્વીનો રાજા છું;

ભાવના અંધનવાળી (ખરી) ગ્રીતિ તો મારી તારા ઉપર છે.

૯. રાત્રિ ફરીથી ચંદ્ર પાસે આવે છે; પ્રિયતમા (ચંદ્રવાકી) જોડમાં ફરતા પંખી (ચંદ્રવાકને ફરીથી પામે છે); આમ તે બન્ને વિરહનું અંતર સહન કરવા સમર્થ છે; પરંતુ મારી પાસેથી છેવટને માટે ગયેલી તું કેમ મને ન સંતાપે ?

૧૦. તારું જે કોમળ શરીર તાજી કૂંપળોના સાથરા ઉપર પણ મુકાયેલું પીડા પામે તે આ (તારું શરીર) હે સુંદર સાથળવાળી સ્ત્રી, કહે કે, કેવી રીતે ચિતા ઉપર ચઢવાનું સહન કરી શકશે ?

૧૧. ગૃહિણી, સચિવ, સાથ આપતી સખી, લલિતકલાના પ્રયોગમાં પ્રિય શિષ્યા—કરુણા વિનાના મૃત્યુએ તને હરી લેતાં, કહે, મારું શું હરી લીધું નથી ?

૧૨. વૈભવ હોવા છતાં પણ તારા વિના આટલું જ તું અંજનું સુખ ગણજો. બીજાં પ્રલોભનોથી નહિ આકર્ષાયેલા એવા મારે માટે બધા વિષયો તારે જ આશ્રયે હતા.

૧૩. આ પ્રમાણે કરુણ અર્થથી પ્રથિત બનેલાં વચનથી પ્રિયા પ્રત્યે વિલાપ કરતા કોસલ દેશના રાજા (અંગે) વૃક્ષોને પણ શાખા-માંથી ઝરતા રસરૂપી આંસુથી દૂષિત કર્યાં.

—સ્થુવંશ : સર્ગ આઠમો.

— સ્વાધ્યાય —

૧. નીચે જણાવેલાં રૂપો ઓળખાવો :

અપહાય, અપોહિતું, પ્રહરિષ્યતઃ, ક્ષપિતા, કૃત-
વત્તી, અપરાદ્ધે, અન્વગાત્, જહાસિ, વહેઃ, દૂયેત, વિષ-
દિષ્યતે, ગણ્યતામ્, નિહિતા, હન્તિ, કલ્પિતઃ, અર્પિતમ્.

२. नीचे ज्ञावेला सभासोनो विग्रह करो :

सहजाम्, हिमसेकविपत्तिः, जीवितापहा, निराग-
सम्, कृतपूर्वम्, द्वन्द्वचरम्, विरहान्तरक्षमौ, वामोद,
विलोभनान्तरैः, त्वदाश्रयाः, करुणार्थप्रथितम्, पृथि-
वीरुहान् ।

३. टूंक नीध लपो :

क्षितेः शब्दपतिः, भावनिबंधना रतिः, द्वन्द्वचरं पत-
त्रिणम्, ललिते कलाविधौ, प्रजान्तकः ।

४. नीचे ज्ञावेलां वाक्यो ईरईर करीने अनावो :

१. कुसुमान्यपि आयुरपोहितुं प्रभवन्ति (अलंनो
उपयोग करो.)
२. अशनिः कल्पित एव वेधसा । (प्रयोग अद्वेष्टो.)
३. किं जहासि माम् । (प्रयोग ईरवे.)
४. अत्र विषये ईश्वरः न दोषभाजनः । (सुधारो.)
५. मां स धनं अयच्छत । (सुधारो.)

५. नीचेना श्रुद्धो वापरीने वाक्यो अनावो :

का कथा, हन्त, एकपदे, ननु ।

६. नीचे ज्ञावेलां रूपो आपो :

१. द्वितीया अ. व. ज्यायस्, (पु.), उपेयिवस् (पु.), नृ-
मात्.
२. षष्ठी अ. व. मति, वापी, वाच्, भगवत् (पु.)
३. यतुथी^१ अ. व. बुद्धि, वारि, आपद्, श्रेयस्.
४. वर्त ३ पु. अ. व. हा, ,रघ् आप्, इ.

૫. હસ્તન ભૂ. ૨. પુ. એ. વ. જાગૃ, મી, ચિદ્, લિદ્.

૬. કર્મ. ભૂ. કૃદંત : સદ્, તૃ, ગૃ, દા, પા, હા.

૭. નીચે જણાવેલા શબ્દોનું સંસ્કૃત રૂપાન્તર આપો :

પહેલાં નહિ કરેલું કાર્ય, અપરાધ વિનાનો, ખીખાં પ્રલો-
ભનો, હરી લેવાની ઇચ્છા કરતા વિધાતા.

૮

કાર્યાકાર્યવિચારણા

[કાર્ય અને અકાર્યની વિચારણા]

પ્રાસ્તાવિક : આ પાઠ શ્રી શંકરાચાર્યના પ્રશ્નોત્તરમાલિકા નામે સ્તોત્રમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. એમાં સરળ પ્રશ્નોત્તરીથી તત્ત્વખોધ કરવામાં આવ્યો છે.

૧. (દે) ભગવન્, કિમ્ ઉપાદેયમ્ ? ગુરુવચનમ્ । ચ, કિમ્ હેયમ્ ? અકાર્યમ્ । કઃ ગુરુઃ ? અધિગતતત્ત્વઃ, સતતં શિષ્ય-
હિતાય ઉચતઃ ।

ઉપાદેયમ્-ઉપ+આ+દાતું વિધ્યર્થ કૃ. નપું. પ્રથમા એ. વ. અહણ કરવા યોગ્ય; લેવા યોગ્ય. હેયમ્-હા ગ. ૩, પરસ્મૈ.તું વિધ્યર્થ, પ્રથમા એ. વ. નપું. લયજવા યોગ્ય. અધિગતતત્ત્વઃ-અધિગતં તત્ત્વં યેન સઃ (અ. ત્રી.) જેણે તત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરી છે તે. શિષ્યહિતાય ઉચતઃ-શિષ્યના હિત માટે તૈયાર (ઉચતઃ)

૨. અ-વયઃ : કઃ પથ્યતરઃ ? ધર્મઃ । કઃ શુચિઃ ? રૂઢિ યસ્ય માનસં શુદ્ધમ્ । કઃ પણ્ડિતઃ ? વિવેકી । કિં વિષમ્ ? ગુરુણુ અવધીરણા ।

પથ્યતરઃ-વધારે માફક આવતી વસ્તુ;-તર તુલનાદર્શક પ્રત્યય.

વિવેકી-સાર-અસારનો વિવેક સમજનાર. અવધીરણા-તિરસ્કાર.

૩. અન્વય : કિં જીવિતમ્ ? અનવચમ્ । કિં જાઙ્યમ્ ? પાઠિતઃ અપિ અનભ્યાસઃ । કઃ જાગર્તિ ? વિવેકી । કા નિદ્રા ? જન્તોઃ મૂઢતા ।

અનવચમ્-કલંકરહિત (શુદ્ધ), ન અવચમ્ (નમ્ તત્પુ.) અનવચમ્ । અ + વચમ્-નહિ બોલવા યોગ્ય; કલંકિત. જાઙ્યમ્-જડતા. પાઠિતઃ-પઠ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું પ્રેરક કર્મ. ભૂ. કૃ. સિખવાડ્યા છતાં પણ જે પોતાના પાઠના અભ્યાસ કરતો નથી તે. અવિચમાનઃ અભ્યાસઃ યસ્ય સઃ (અ. ત્રી.) અનભ્યાસઃ । જાગર્તિ-જાગૃ ગ. ૨, પરસ્મૈ.નું વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. જાગે છે. જન્તોઃ-જન્તુ પુ. બધી એ. વ. જન્મેલા મનુષ્યની. મૂઢતા-મૂઢપણું.

૪. અન્વય : કઃ અન્ધઃ ? યઃ અકાર્યરતઃ । કઃ બધિરઃ ? યઃ હિતાનિ ન શૃણોતિ । કઃ મૂકઃ ? યઃ કાલે પ્રિયાણિ વક્તું ન જાનાતિ ।

ન કાર્યમ્ (નમ્ તત્.) અકાર્યમ્, તસ્મિન્ રતઃ (સપ્તમી ત.) અયોગ્ય કાર્યમાં મગેલો. બધિરઃ-અહેરો. હિતાનિ-હિતકારક વસ્તુઓ. મૂકઃ-મૂર્ખો. વક્તુમ્-વચ્ ગ. ૨, તું હેત્વર્થ કૃદંતઃ બોલવાનું. જાનાતિ-જાણે છે; જ્ઞા ગ. ૯, પરસ્મૈ. વર્ત. ૩ પુ. એ. વ.

૫. અન્વય : પ્રિયવાક્સહિતં દાનં, અગર્વં જ્ઞાનં, ક્ષમાન્વિતં શૌર્યમ્, ત્યાગસમેતં ચિત્તમ્ । एतत् चतुः भद्रम् दुर्लभम् ।

પ્રિયા વાક્ (કર્મ.) તથા સહિતમ્ (તુ. તત્પુ.) પ્રિયવાણી સહિત, અવિચમાનઃ ગર્વઃ યસ્મિન્ તત્ (અ. ત્રી.) જેમાં ગર્વ નથી (તેવું જ્ઞાન). ક્ષમયા અન્વિતમ્ (તુ. તત્પુ.) ક્ષમાથી યુક્ત. ત્યાગેન સમેતત્ (તુ. તત્પુ.) ઉદારતા સહિત. एतत् चतुः-આ ચારનું જૂથ. ભદ્રમ્-હિતકારક. दुर्लभम्-દુઃખેન લભ્યતે इति મહામુશ્કેલીએ મેળવાય તેવું છે.

૬. અ-વય : કર્ણાક્ષિભિઃ કિમ્ અમૃતમ્ રહ પાતું
યુજ્યતે ? સદુપદેશઃ । કિં ગુરુતાયાઃ મૂલમ્ ? યદ્ વતદ્
અપ્રાર્થનં નામ ।

કર્ણૌ એવ અક્ષલી । તામ્યાં (કર્મ.) કાનરૂપી અંજલિથી. પાતું
યુજ્યતે-પીવા માટે યોગ્ય છે. સદુપદેશઃ-સન્ ઉપદેશઃ (કર્મ.)
સાચો ઉપદેશ. ગુરુતાયાઃ-ગૌરવનું. અપ્રાર્થનં-અવિચ્છિન્ન પ્રાર્થના
યસ્મિન્ તદ્ (અ. ત્રી.) જેમાં માગણી ન કરવી પડે તે.

૭. અ-વય : નલિનીદલગતજલવત્ કિં તરલમ્ ? યૌવનં,
ઘનં, આયુઃ ચ । પુનઃ કથય । શશિનઃ કિરણસમાઃ કે ?
સજ્જનાઃ એવ ।

નલિન્યાઃ દલં ગતં જલં । તદ્વત્ ।-કમળના છોડના પાંદડા.
ઉપર રહેલા પાણી જેવું થું (કિમ્) ચંચળ (તરલં) છે ? શશિનઃ-
ચંદ્રનાં. કિરણૈઃ સમાઃ (ત. તત્પુ.) કિરણો જેવા.

૮. અ-વય : પ્રાણિગણઃ કસ્ય વશે ? સત્યપ્રિયભાષિનઃ
વિનીતસ્ય (જનસ્ય) । ક્વ સ્થાતવ્યમ્ ? દૃષ્ટાદૃષ્ટલાભાદયે
ન્યાય્યે પથિ ।

પ્રાણિનાં ગણઃ (પ. તત્પુ.) પ્રાણિગણઃ-પ્રાણીઓ-મનુષ્યોના
સમૂહ. સત્યપ્રિયભાષિનઃ-સત્યં ચ પ્રિયં ચ ભાષિતું શીલમ્
અસ્ય । તસ્ય-સત્ય અને પ્રિય બોલનાર. વિનીતસ્ય-વિ+નીતું કર્મ.
બ્ર. કૃ. ૫૬૬ એ. વ. પુ. વિનયશીલ મનુષ્યને. સ્થાતવ્યમ્-સ્થાનું
વિધ્યર્થ કૃ. બાહ્ય રહેલું જેઈ એ. ન્યાય્યે-ન્યાયાત્ અનપેતં ન્યાય્યમ્ ।
તસ્મિન્-ન્યાયયુક્ત. દૃષ્ટઃ ચ અદૃષ્ટઃ ચ લાભઃ, તેન આદયે ।
દૃષ્ટ (=જોવાય તેવા : આ જગતના) અને અદૃષ્ટ (ન જોવાય તેવા :
પરલોકના. દા. ત. ધર્મ, યજ્ઞ વગેરેનું) રૂળ મૃત્યુ બાદ સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિમાં
રહેલું હોઈ આ જગતમાં તે લાભ દેખી શકાતો નથી) લાભથી સમૃદ્ધ.
પથિ-પથિન્ પુ. સત્તમી એ. વ. માર્ગમાં.

૯. અન્વય : કમલા કસ્મૈ સ્પૃહ્યતિ ? અનલસચિત્તાય નીતિવૃત્તાય । (કમલા) ચ કં સહસા ત્યજતિ ? દ્વિજગુરુસુર-નિન્દાકરં સાલસ્યં ચ ।

કમલા-લક્ષ્મી. કસ્મૈ સ્પૃહ્યતિ-કોની સ્પૃહા કરે છે; કોના તરફ રુચિ બતાવે છે ? અનલસચિત્તાય-ન અલસં ચિત્તં यस્ય તસ્મૈ (અ. ત્રી.) જેના ચિત્તમાં બિલકુલ આળસ નથી. નીતિવૃત્તાય-નીતૌ વૃત્તાય (સમગ્રી તત્પુ.) નીતિમાં રહેલા. કં સહસા ત્યજતિ-કોને એકાએક ત્યજ દે છે ? દ્વિજાનાં ગુરુણાં સુરાણાં ચ નિન્દાં કરોતિ (ઉપ. તત્પુ.) તમ્ । આલ્મણો, વડીલો અને દેવોની જે નિન્દા કરે છે તેને. સાલસ્યમ્-બાલસ્યેન સહ (સહ અ. ત્રી.) આળસવાળો, આળસુ.

૧૦. અન્વય : લોકે કા કલ્પલતા ? સચ્છિષ્યાય અર્પિતા વિદ્યા । કઃ અક્ષયવટઃ સ્યાત્ ? યત્ વિધિવત્ સત્પાત્રદાનમ્ ।

કલ્પલતા-કલ્પસ્ય લતા (પ. તત્પુ.) કલ્પવૃક્ષની ડાળી; કલ્પવૃક્ષ એ સ્વર્ગનું વૃક્ષ છે અને સર્વ ઇચ્છેલી વસ્તુઓને આપનારું છે. સચ્છિષ્યાય-સત્તે શિષ્યાય (કર્મ.) સાચા શિષ્યને. અર્પિતા-ઋતું પ્રેરક અર્પયતિ નું કર્મ. ભૂ. કૃ. અર્પિત નું સ્ત્રી. પ્રથમા એ. વ. આપેલી. અક્ષયવટઃ-અક્ષયવડ; આ વડ ગયામાં આવેલો છે, ન્યાં પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે. વિધિવત્-વિધિપૂર્વક. સત્પાત્રદાનમ્-સાચા પાત્રને દાન આપવું તે.

૧૧. અન્વય : સંભાવિતસ્ય મરણાત્ કિમ્ અધિકમ્ ભવતિ ? દુર્યશઃ । લોકે કઃ સુખી ભવેત્ ? ઘનવાન્ । ચ ઘનં કિમ્ ? યતઃ ચ દ્વૃષ્ટં (ભવતિ) ।

સંભાવિતસ્ય-આગરૂદાર માણસ; સં+ભૂ નું પ્રેરક કર્મ. ભૂ. કૃ. પુ. ૫મી એ. વ. મરણાત્ અધિકમ્-મરણથી વધારે. દુર્યશઃ-અપયશ; સરખાવો ગીતા : સંભાવિતસ્ય ચાકીર્તિઃ મરણાદતિ-

રિચ્યતે । યતઃ દૃષ્ટં ભવતિ-જેમાંથી ધ્રુવેલી વસ્તુ થાય છે.

૧૧. અન્વય : કઃ વર્ધતે ? વિનીતઃ । યા, કો હીયેત ?
યઃ હસઃ । કઃ ન પ્રત્યેતવ્યઃ ? યઃ અનૃતં શશ્વત્ ભૂતે ।

હીયેત-હા ગ. ૩ પરસ્મૈ. નું કર્મણિ વિધ્યર્થ ૩ પુ. એ. વ.
હાનિ પામે છે; હીણો બને છે. હસઃ-હપ્ ગ. ૪ પરસ્મૈ.નું કર્મ.
શ્ર. કૃ. પુ. પ્રથમા એ. વ. અભિમાની. પ્રત્યેતવ્યઃ-પ્રતિ+દ ગ. ૨,
પરસ્મૈ. નું વિધ્યર્થ કૃ. પુ. પ્રથમા એ. વ. વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય.
અનૃતં ભૂતે-જૂઠું બોલે છે. શશ્વત્-હમેશાં.

૧૨. અન્વય : કિં સર્વેષાં શસ્ત્રમ્ ? યુક્તિઃ । અ, માતા કા ?
વેનુઃ । કિં નુ બલમ્ ? યદ્ ધૈર્યમ્ । કઃ મૃત્યુઃ ? યદ્ અવધાન-
રહિતત્વમ્ ।

શસ્ત્રમ્-હથિયાર. યુક્તિઃ-યોગના, ઉપાય. અવધાનરહિતત્વમ્-
અવધાનેન રહિતઃ, તસ્ય ભાવઃ । સાવધાન ન રહેવું તે; બેદરકાર
રહેવું તે.

૧૩. અન્વય : કઃ કુલકમલદિનેશઃ ? ગુણવિભવે સતિ
અપિ યઃ નમ્રઃ । કસ્ય વશે પતત્ જગત્ ? પ્રિયદિતવચનસ્ય
ધર્મનિરતસ્ય ।

કુલં એવ કમલં કુલકમલમ્ (કર્મ.); તસ્ય દિનેશઃ
[દિનસ્ય ईशः (પ. તત્પુ.) દિનેશઃ-સૂર્ય.]-કુલકમલદિનેશઃ-
કુળરૂપી કમલનો (વિકસાવનાર) સૂર્ય. ગુણવિભવે સતિ અપિ (સતિ
સક્તભી) ગુણોની સમૃદ્ધિ હોવા છતાં પણ. પ્રિયં ચ દિતં ચ વચનં
યસ્ય (બ. વ્રી.) તસ્ય-જેના બોલ પ્રિય અને દિતકારક હોય છે.
ધર્મનિરતસ્ય-ધર્મે નિરતસ્ય । (સક્તભી તત્પુ.) ધર્મમાં મગેલા.

૧૪. અન્વય : ભગવદ્ગીતા કિંચિદ્ અધીતા । ગજાજલ-
લવકણિકા પીતા । યેન મુરારિસમર્ચા અકારિ । તસ્ય કિં
શમઃ સર્વો કુરતે ? ।

મગવદ્ગીતા—શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સમજાવવા રણયુદ્ધમાં ગાયેલી ગીતા. **કિંચિત્**—થોડીક. **અધીતા**—અભ્યાસ કર્યો; **અધિ+ઇ** ગ. ૨ આત્મનેનું કર્મ. ભૂ. કૃ. સ્ત્રી. પ્રથમા એ. વ. **ગङ્ગાયાઃ જલસ્ય લવસ્ય કણિકા** (પ. ત.) ગંગાના થોડાક પાણીની કણિકા—ટીપાં. **મુરારેઃ સમર્ચા**—મુરારાક્ષસનો સંહાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણની પૂજા. **અકારિ**—કુ. ગ. ૯ નું અઘટન ભૂ. કર્મણિ ૩ પુ. એ. વ કરી. **યમઃ ચર્ચામ્ કુરુતે**—યમરાજ ચર્ચા (વિવેચન) કરે છે. યમરાજ તેમને વિષે વાત-સરખી પણ કરતો નથી.

૮

[કાર્ય અને અકાર્યની વિચારણા]

૧. હે ભગવાન, શું ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે? ગુરુનું વચન. અને શું ત્યજવા જેવું છે? ખરાબ કાર્ય. ગુરુ કોણ? જેણે તરત પ્રાપ્ત કર્યું છે અને સતત શિષ્યના હિતને માટે તૈયાર હોય તે.

૨. ખૂબ માફક આવે એવી કઈ વસ્તુ છે? ધર્મ. કોણ શુદ્ધ છે? અહીં જેનું મન શુદ્ધ છે તે. કોણ પંડિત છે? (સાર અને અસારનો) વિવેક કરનાર. એર શું છે? વડીલ જનો પ્રત્યે તિરસ્કાર.

૩. જીવન શું? જે કલંક રહિત હોય તે. જડતા કઈ? માણસ શિષ્યવાડયા છતાંય અભ્યાસ વગરનો (જેને લીધે રહે તે). કોણ જાગે છે? વિવેકી માણસ. જાંઘ કઈ? જન્મેલા મનુષ્યની મૂઢતા.

૪. આંધળો કોણ? જે ખરાબ કામમાં મશગૂલ થયો હોય તે. અહોરો કોણ? જે હિતને ન સાંભળે તે. મૂંગો કોણ? જે સમય આવે ત્યારે પ્રિય બોલવાનું ન જાણે તે.

૫. પ્રિય વાણી સહિત દાન; ગર્વ રહિત જ્ઞાન; ક્ષમાથી યુક્ત ઔર્ય; ત્યાગથી યુક્ત પૈસો---આ ચાર સારી વસ્તુઓ દુર્લભ છે.

૬. કાનરૂપી અંજલિથી કયું અમૃત અહીં પીવા યોગ્ય છે ? સદુપદેશ. ગૌરવનું મૂળ શું ? જેમાં કોઈપાસે માગણી ન કરવી પડે તે જ.

૭. કમળના છોડના પાંદડા ઉપર રહેલા પાણીની માફક ચંચળ શું છે ? યૌવન, ધન અને આયુષ્ય. વળી કહે, ચંદ્રનાં કિરણ સરખા કોણ છે ? સંજ્ઞનો જ.

૮. પ્રાણધારણ કરતા (મનુષ્યોનો) સમૂહ કોને વશ છે ? સત્ય અને પ્રિય ભોલતા વિનયશીલ મનુષ્યને. કયાં ઊભા રહેવું ? જેઈ એ ? દષ્ટ (વર્તમાન) અને અદષ્ટ (ભવિષ્ય)ના લાલથી સમૂહ ન્યાય-યુક્ત માર્ગમાં.

૯. લક્ષ્મી કોની રપૂઠા કરે છે ? આળસ વિનાના, નીતિમાં રહેનારા મનુષ્યની. અને (લક્ષ્મી) કોને એકાએક ત્યજ દે છે ? બ્રાહ્મણ, ગુરુ અને દેવની નિંદા કરનાર આળસુ મનુષ્યને.

૧૦. આ જગતમાં કદપવૃક્ષની ડાળી કઈ ? સારા શિષ્યને આપેલી વિદ્યા. કયું અક્ષયવડનું ઝાડ છે ? વિધિપૂર્વક સારા પાત્રને આપેલું દાન.

૧૧. આબરૂદાર મનુષ્યને મરણથી શું વધારે છે ? અપકીર્તિ. સંસારમાં સુખી કોણ થાય છે ? ધનવાન. અને ધન શું ? જેનાથી છપ્પ વસ્તુ મેળવાય તે.

૧૨. કોણ વૃદ્ધિ પામે છે ? વિનયશીલ મનુષ્ય. અને વળી કોણ હીણા બને છે ? જે અભિમાની બને છે તે. કોના ઉપર વિશ્વાસ ન કરવો ? જે હમેશાં જૂઠું બોલે છે તેના ઉપર.

૧૩. બધાનું હથિયાર શું છે ? યુક્તિ. માતા કોણ છે ? માય. બળ શું છે ? વૈર્ય. મૃત્યું કયું ? સાવધાન ન રહેવું તે.

૧૪. કુળરૂપી કમળનો સ્વર્થ કયો ? ગુણ અને વૈભવ હોવા છતાં તપણ જે નમ્ર છે તે આ જગત કોને વશ છે ? પ્રિય અને હિતકારક વચનવાળા અને ધર્મમાં રાચી રહેલા મનુષ્યને.

૧૫. ભગવદ્ગીતાનો થોડો અભ્યાસ કર્યો; ગંગાના પાણીનાં થોડાં બિંદુઓ પીધાં; અને જોણે મુરારાક્ષસના શત્રુ શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરી, તેની ચર્યા ચમ શા માટે કરે ?

—શ્રી શંકરાચાર્યવિરચિત પ્રભોત્તરમાલિકામંથી.

—સ્વાધ્યાય—

૧. નીચે જણાવેલાં રૂપો ઝોળખાવો—

ઉપાદેયમ્, હેયમ્, પથપતરઃ, જાગર્તિ, હીયેત, પ્રત્યેતબ્યઃ, અકારિ, ઘ્રૂતે, પથિ ।

૨. નીચે જણાવેલા સમાસોનો વિગ્રહ કરો—

અધિગતતત્ત્વઃ, અકાર્યરતઃ, અનભ્યાસઃ, અગર્વમ્, કિરણ-સમાઃ, કુલકમલદિનેશઃ, અનલસચિત્તાય ।

૩. નીચે જણાવેલાં વાક્યો ખતાવ્યા પ્રમાણે ફેરવો—

૧. મૃત્યુઃ મારં વહતિ । (પ્રેરક)

૨. કિંકરઃ ગ્રામં ગચ્છતિ । (પ્રેરક)

૩. સૈનિકાઃ તિષ્ઠન્તિ । (પ્રેરક)

૪. સીતાં સહ રામઃ વને ગચ્છતિ । (સુધારો)

૫. જાનકી રક્ષાંસિ બિમેતિ । (સુધારો)

૬. યાવદ્માત્યરાક્ષસઃ પશ્યતિ તાવચ્ચાણક્યેન નંદાઃ હતાઃ । (અનાદરાર્થે પછી વાપરો.)

૪. ટૂંક નોંધ લખો—

દષ્ટાદષ્ટફલ, દ્વિજ, અક્ષયવટ, ભગવદ્ગીતા, મુરારિ, કલ્પલતા ।

૫. નીચે જણાવેલાં રૂપો લખો—

૧. તૃતીયા એ. વ. પિતૃ, શ્વશૂ, તસ્થિવસ (પુ.), દ્વમ્ (પુ.)

૨. ૫ઠ્ઠી બ. વ. શ્વશૂ, મતિ, ઘેનુ, શ્રો.

૩. સપ્તમી એ. વ. ગિરિ, અહન્, વિદ્વસ (પુ.)

૪. પરાક્ષ બૂ. ૩ પુ. એ. વ. હિ, યા, દ, વહ.

૫. સં. બૂ. કૃ. અપ+હા, અધિ+દ, સં+સ્મૃ, ત્યજ્.

૬. નીચે જણાવેલા શબ્દોનું સંસ્કૃત રૂપાંતર આપો—

ખીજ નગરમાં, લગભગ વીશ છોકરીઓ, ચારનું જૂથ, કમ પ્રમાણે.

૯

સુભાષિતાનિ અન્યોક્તયશ્ચ ॥

[સુભાષિતો અને અન્યોક્તિઓ]

આ પાઠમાં ભર્તૃહરિના નીતિશતકમાંથી કેટલાંક સુભાષિતો લેવામાં આવ્યાં છે અને કેટલીક અન્યોક્તિઓ લેવામાં આવી છે. અન્યોક્તિઓ રૂપક જેવી છે. શ્લોક રમ્યો હોય એક વસ્તુ ઉપર, પરંતુ લાગુ પડે ખીજ ઉપર, એનું નામ અન્યોક્તિ. અન્યોક્તિ કટાક્ષ માટે પણ વપરાય છે. આ પાઠમાં તે માલૂમ પડશે.

૧. અન્વય : દિનકરઃ પદ્માકરં વિકચીકરોતિ । ચન્દ્રઃ કૈરવચ્ચક્રલાલં વિકાસયતિ । ન અમ્યર્થિતઃ અપિ જલધરઃ જલં વદાતિ । સન્તઃ સ્વયં પરહિતેષુ વિદિતાભિયોગાઃ (સન્તિ) ॥

સારા માણસો ખીજને કહે કાંઈ પારકાના હિતમાં મચેલા નથી હોતા, પરંતુ એ તો એમનો સ્વભાવ જ હોઈ તે પારકાનું હિત કરે છે. એના દાખલા આ શ્લોકમાં આપ્યા છે.

પદ્માકરં-પદ્માનાં આકરઃ (પ. તત્પુ.) તં-પદ્મોનો સમૂહ;

ક્રમણોનું જૂથ. દિનકર:-દિનં કરોતિ इति दिनकरः (ઉપ. તત્પુ.) સૂર્ય. વિક્રવં કતોતિ-ખીલવે છે. વિકાસયતિ-વિ+કસ્ય મ. ૧, પરસ્મૈ નું પ્રેરક રૂપ; વિકસાવે છે. કૈરવચક્રવાલમ્-કૈરવાણાં ચક્રવાલમ્ (પ. તત્પુ.) પોયણાંઓનો સમૂહ. કૈરવ:-પોયણું; જે ચક્ર ઊગતાં રાત્રે ખીલે છે. ચક્રવાલ:-મંડળ, સમૂહ. ન અભ્યર્થિત:-અભિ+અર્થ નું કર્મ. ભૂ. કૃ. માગ્યા વિના. આ વિશેષણ 'ચંદ્ર' તેમ જ 'સૂર્ય'ને લાગુ પડે છે. જલધર:-ધરતિ इति धरः (ઉ. તત્પુ.) જલસ્ય ધરઃ (પ. તત્પુ.) જળને ધારણ કરનાર વાદળું, મેઘ. પરહિતેષુ-પારકાના હિતમાં. કૃતામિયોગા:-કૃતઃ અમિયોગઃ યૈઃ તે (અ. ત્રી.) જેમણે ઉત્સાહ પૂર્વક યત્ન કર્યો છે તે. પ્રથમ ત્રણ પંક્તિમાં દૃષ્ટાન્ત આપી છેવટની પંક્તિમાં તારવણી કરીને સિદ્ધાંત સ્થાપ્યો છે.

૨. અ-વયઃ તરવઃ ફલોદ્રમૈઃ નમ્રાઃ ભવન્તિ । નવામ્બુમિઃ ઘનાઃ દૂરવિલમ્બિનઃ (ભવન્તિ) । સત્પુરુષાઃ સમૃદ્ધિમિઃ અનુદ્રતાઃ (ભવન્તિ) । પરોપકારિણામ્ एषः स्वभावः एव (भवति) ।

વૃક્ષ વગેરેનાં દૃષ્ટાન્ત આપીને કવિ પરોપકારી જનોના સ્વભાવનું વર્ણન આ શ્લોકમાં કરે છે. ફલોદ્રમૈઃ-ફલાનાં ઉદ્રમૈઃ (પ. તત્પુ.) ફળનો ફાલ આવ્યેથી. નવામ્બુમિઃ-નવઃ અમ્બુમિઃ (કર્મ.) તાજાં પાણીથી. દૂરવિલમ્બિનઃ-દૂરં વિલમ્બન્તે (ઉપ. તત્પુ.) દૂર નીચે ઢળેલાં. ઘનાઃ-મેઘો. અનુદ્રતાઃ-ન ઉદ્રતાઃ (નજ્ તત્પુ.) ઉદ્ધત નહિ. ઉદ્+હન્ નું કર્મ. ભૂ. કૃ. ઉદ્ધત. સત્પુરુષાઃ-સન્તઃ પુરુષાઃ (કર્મ.) સંજ્જન પુરુષો. નમ્રાઃ, અનુદ્રતાઃ યૌગિક અર્થમાં 'નમેલા', 'જાંચા ચઢેલા નહિ' એ અર્થમાં છે; પરંતુ માનવગુણને તે વિશેષણ લગાડતાં 'નમ્ર', 'ઉઠાંછળા-ઉદ્ધત નહિ' એવો અર્થ થાય છે. કવિને આ બન્ને સૂચિત અર્થો અભિપ્રેત છે.

૩. અ-વયઃ : (સઃ) પાપાત્ નિવારયતિ, હિતાય યોજયતે,

ગુહ્યં નિગૂહતિ, ગુણાન્ પ્રકટીકરોતિ, આપદ્વતં (મિત્રં) ન જહાતિ
કાલે ચ દદાતિ ।—સન્તઃ પ્રદં સન્મિત્રલક્ષણં પ્રવદન્તિ ॥

સારા મિત્રનાં લક્ષણ આ શ્લોકમાં વર્ણવ્યાં છે. નિવારયતિ-
ગ. ૧૦, પરસ્મૈ. વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. અટકાવે છે. યોજયતે-ગુજ
ગ. ૧૦, આત્મને. જોડે છે. હિતાય-હિતને માટે. પોતાના મિત્રને
તે હિત માટે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે; અથવા તો તે પોતાની જાતને મિત્રના
હિત માટે પ્રવૃત્તિમાં યોગે છે—એમ એ અર્થ થાય. ગુહ્યમ્-ગુહ્યું
વિધ્યર્થ કૃદંત; ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય બાબત. નિગૂહતિ-નિ+ગુહ ગ. ૧,
પરસ્મૈ. વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. ગુપ્ત રાખે છે. ગુણાન્ પ્રકટીકરોતિ-ગુણોને
પ્રકટ કરે છે; અપ્રકટં પ્રકટં કરોતિ (ચ્વિ ૩૫) પ્રકટીકરોતિ.
આપદ્વતમ્-આપદં ગતમ્ (દ્વ. તત્પુ.) આકૃતમાં આવી પડેલા
જહાતિ-હા ગ. ૩, પરસ્મૈ. વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. ત્યજી દે છે. દદાતિ-
દા ગ. ૩, પરસ્મૈ. વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. આપે છે. કાલે-ખરા
વખતે. સન્મિત્રલક્ષણમ્-સન્મિત્રસ્ય લક્ષણં (પ. તત્પુ.) સારા મિત્રનું
લક્ષણ. સન્તઃ પ્રવદન્તિ-સન્નનો કહે છે.

૪. અન્વય : શિશુઃ અપિ સિંહઃ મદમલિનકપોલમિત્તિષુ
ગજેષુ નિપતતિ । સત્ત્વવતાં હ્યં પ્રકૃતિઃ । વયઃ खलु तेजसां
हेतुः न ॥

મદેન મલિને કપોલમિત્તી યેષાં તેષુ (બ. વ્રી.) [પ્રશસ્તો
કપોલૌ કપોલમિત્તી] કપોલાઃ મિત્તયઃ इव (કર્મ.) જેનાં
બીંત જેવાં (વિશાળ) ગાંડસ્થજો મદથી મલિન બનેલાં છે. નિપતતિ-
હુમલો કરે છે. સત્ત્વવતાં હ્યં પ્રકૃતિઃ-શક્તિશાળીઓના આ સ્વભાવ
છે. વયઃ ન તેજસાં હેતુઃ-ઉંમર એ કાંઈ તેજસ્વીપણાનું કારણ નથી.
સરખાવો : તેજસાં હિ ન વયઃ સમીક્ષ્યતે ।

૫. અન્વય : સ્વર્ગાત્ શાર્વે શિરઃ, પશુપતિશિરસ્તઃ
ક્ષિતિધરં, ઉત્તુંગાત્ મહીધ્રાત્ અવનિમ્, ચ અપિ અવનેઃ

જલધિમ્—અથો સા હ્યં ગંગા સ્તોકં પદં ઉપગતાઃ અથવા, વિવેકભ્રષ્ટાનાં વિનિપાતઃ શતમુષઃ ભવતિ ।

શર્વસ્ય હદં **શર્વમ્—**શિવનું. **પશુપતિશિરસ્તઃ—**પશુપતિ શિવના માથા ઉપરથી. (તઃ પ્રત્યય પંચમીના અર્થમાં.) **ક્ષિતિઘરઃ—**ઘરતીતિ ઘરઃ । **ક્ષિતેઃ ઘરઃ** (પ. તત્પુ.) પર્વત. **ઉતુંજાત્ મહીઘાત્—**ઝંઝા પર્વત ઉપરથી. **મહીઘરતીતિ** (ઘૃ+અ તદ્ધિત) (ઉપ. તત્પુ.) **મહીઘઃ** । **તસ્માત્ મહીઘાત્—**પર્વત ઉપરથી. **અવનિમ્—**પૃથ્વી ઉપર. **અવનેઃ જલધિમ્—**પૃથ્વી ઉપરથી સમુદ્રમાં. **અથો—અથ+ઉ** નિપાત (આ પ્રમાણે) હવે; **સા હ્યં ગંગા—**એ આ ગંગા, જે સ્વર્ગની નદી હતી, તે નીચે પડી પડીને છેવટે સમુદ્રમાં તેનું પતન થયું. **અથવા—**એટલે કે. **વિવેકભ્રષ્ટાનામ્—વિવેકાત્ ભ્રષ્ટાનામ્** (પં. તત્પુ.) વિવેકમાંથી પતિત થયેલાનો; ગંગા નદીએ અભિમાનમાં એમ માન્યું હતું કે શિવના માથા ઉપર એટલું તો દયાણુ લાવીશ કે શિવ પણ પોતાની સાથે પાતાળમાં જશે. આ ગર્વની શિવે તેને શિક્ષા કરી હતી, એમ રામાયણમાં વાત છે. **વિનિપાતઃ—**પતન. **શતં મુષ્ણાનિ यस્ય સઃ** (બ. વ્રી.) જેને સો મુખ છે તેવો. એટલે વિવેકભ્રષ્ટ માણસોની પડતી સર્વ આબુએથી થાય છે.

ભગીરથે સગરપુત્રોનો ઉદ્ધાર કરવા ગંગાને આરાધીને પૃથ્વી પર આણી; પણ ગંગાએ કહ્યું કે મને કોઈ ઝીલનાર મળવો જોઈએ. ભગીરથે શિવની આરાધના કરી અને શિવે તેને પોતાની જટામાં ઝીલી લેવા કબૂલ કર્યું. શિવના માથા ઉપરથી તે હિમાલય ઉપર અને તે ઉપરથી તે પૃથ્વી ઉપર, સમુદ્રમાં અને ત્યાંથી પાતાળમાં ગઈ અને ત્યાં તે ૬૦,૦૦૦ સગરપુત્રોની ભરમ ઉપરથી પસાર થઈ અને તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો.

૬. અન્વયઃ પરિવર્તિનિ સંસારે કઃ મૃતઃ વા ન જાયતે ।
યેન જાતેન વંશઃ સમુન્નતિ યાતિ સઃ જાતઃ ॥

પરિવર્તિનિ સંસારે—જન્મમરણના પરિવર્તનરૂપ સંસારમાં. **કઃ મૃતઃ વા ન જાયતે—**કયો મરેલો માણસ જન્મતો નથી ? **સમુન્નતિ**

યાતિ—ઉત્તરિને પામે છે. **સઃ જાતઃ** તે જન્મેલો છે. વંશની ઉત્તરિ કરનાર પુરુષ જ સાચી રીતે જન્મેલો છે. આ શ્લોકના બીજા અર્થને માટે જુઓ આ Selectionsના પહેલા પાઠમાંનો ચોથો શ્લોક.

૭. અન્વય : **યત્ અચેતનઃ અપિ** **ઇનકાન્તઃ સવિતુઃ પાદૈઃ સ્પૃષ્ટઃ પ્રજ્વલતિ, તત્ તેજસ્વી પુરુષઃ પરકૃતનિકૃતિ કથં સહતે ।**

તેજસ્વી પુરુષ, પારકો પોતાના ઉપર પ્રભાવ પાડવા આવે તે સહન કરતો નથી. તે સૂર્યકાન્ત અને સૂર્યના દષ્ટાંતથી આ શ્લોકમાં ખતાવવામાં આવ્યું છે. દા. ત. સરખાવો : **ન તેજઃ તેજસ્વી પ્રસૂત-મપરેષાં વિષદ્ધતે ।** (ઉત્તરરામ : ભવભૂતિ)

અચેતનઃ—ન ચેતનઃ (નન્ તત્પુ.) અચેતન. **ઇનકાન્તઃ—ઇનઃ કાન્તઃ** યસ્ય સઃ (અ. પ્રી.) સૂર્ય (ઇન) જેનો પ્રિય છે તે પૃથ્વર; સૂર્યકાન્ત પૃથ્વર. **સવિતુઃ—સવિત્** પુ. ૫છી એ. વ. સૂર્યના. **પાદૈઃ સ્પૃષ્ટઃ—** (૧) કિરણોથી સ્પર્શાયેલો; (૨) પગથી સ્પર્શાયેલો; આથી શ્લેષે કરીને અપમાનનું સૂચન છે. **પ્રજ્વલતિ—સળગે છે. યત્—તત્ Since—Then;** જે—તોના અર્થમાં. **તેજસ્વી પુરુષઃ—તેજસ્વી પુરુષ. પૈઃ કૃતા નિકૃતિઃ** (કર્મ.) તામ્—બીજાઓએ કરેલા અપમાનને; **કથં સહતે—કેવી રીતે સહન કરે ?**

૮. અન્વય : **કરે શ્લાઘ્યઃ ત્યાગઃ; શિરસિ ગુરુપાદ્મપ્રણયિતા; મુલ્હે સત્યા વાણી; વિજયિભુજયોઃ અતુલમ્ વીર્યમ્; હૃદિ સ્વચ્છાવૃત્તિઃ; ચ શ્રવણયોઃ અધિગતં શ્રુતમ્; પેશ્વર્યેણ વિના અપિ પ્રકૃતિમહતાં હૃદં મણ્ડનમ્ ॥**

શ્લાઘ્યઃ—પ્રશંસનીય; શ્લાઘ્ ગ. ૧, આત્મનેનું વિધ્યર્થ. કૃ. **ત્યાગઃ—**કેદારતા, દાનવૃત્તિ. **ગુરુપાદ્મપ્રણયિતા—ગુરોઃ પાદયોઃ પ્રણયિતા** (પ. તત્પુ.) વડીલજનોના પગનો પ્રેમ; [પ્રણય+હૃદ+તા—પ્રેમ હોવાપણું] માયાને વડીલજનોનો પાદસ્પર્શ થાય; તેમના તરફની પૂજ્ય-વૃત્તિથી નમસ્કાર કરવામાં આવે ત્યારે જ વડીલજનોનો પાદસ્પર્શ

માથા ઉપર થાય. વિજયિભુજયોઃ-વિજયી એવા એ હાથોમાં (પુ. સપ્તમી દ્વિ. વ.). અતુલમ્ વીર્યમ્-અવિદ્યમાના તુલા યસ્ય તદ્ (અ. ત્રી.) જેની તુલના ન થઈ શકે તેવી શક્તિ. હૃદિ-હૃદયું સપ્તમી એ. વ. હૃદયમાં. શ્રવણયોઃ અધિગતં શ્રુતમ્-એ જ્ઞાનમાં પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યા; અધિ+ગમ્ 'મેળવવું' કર્મ. ભૂ. કૃ. અધિગત. પેશ્વર્યેણ વિના-ધનસંપત્તિના વૈભવ વિના. ईश्वरस्य भावः ऐश्वर्यम् । तेन । प्रकृत्या महताम् (ત. તત્પુ.) સ્વભાવે કરીને મહાન મનુષ્યોનું. इदं मण्डनम्-આ અલંકાર.

૨. અન્યથ : દેવાઃ મહાઘ્વેઃ રત્નૈઃ ન તુનુષુ । તે भीम-
विषेण भीतिं न मेजिरे । (તુ) सुधां विना ते विरामं न प्रययुः ।
धीराः निश्चिंतार्थात् न विरमन्ति ॥

આ શ્લોકમાં સમુદ્રમંથનના પૌરાણિક દૃષ્ટાન્તથી આ સત્ય સમગ્રવ્યું છે : ગમે તેટલાં વિદ્ય આપે તોપણ ધીર માણસો, અમૃત મેળવવાનો નિશ્ચય કરીને સમુદ્રનું મંથન કરતા દેવોની માફક, ધારેલા અર્થને પાર પાડ્યા વિના રહેતા નથી. મહાઘ્વેઃ-મહાન્ ચ અસૌ અઘ્નિઃ ચ 'કર્મ.') મહ સાગરનાં (રત્નૈઃ-રત્નોથી) તુનુષુઃ-તુષ્ ગ. ૪, પરસ્મૈ. પરોક્ષ ભૂ. ૩ પુ. બ. વ. આશ્રય લીધો. મેજિરે-મજ્ઞ ગ. ૧, આત્મને. પરોક્ષ ભૂ. ૩ પુ. બ. વ. આશ્રય લીધો. भीतिं न मेजिरे-ભયનો આશ્રય લીધો નહિ. भीमविषेण-ભયંકર હળાહળ ઝેરથી. सुधां विना-અમૃત વગર. विना द्वितीया, तृतीया અને पंचमी वि. લે છે. प्रययुः-પ્ર+યા ગ. ૨, પરસ્મૈ. પરોક્ષ ભૂ. ૩ પુ. બ. વ. પામ્યા. विरामं प्रययुः-શાન્તિ પામ્યા. न निश्चिंतार्थात् विरमन्ति धीराः-ધીર માણસો નક્કી કરેલા કાર્ય-માંથી અટકતા નથી. સમુદ્રમંથનના દૃષ્ટાન્તથી ભર્તૃહરિ આ સત્ય સચોટ રીતે દર્શાવે છે. મંદર પર્વતને મંથનદંડ બનાવી, વાસુકિ નાગને નેતરું બનાવીને, દેવોએ ક્ષીરસાગરને વલોવી ચૌદ રત્નો અંદરથી મેળવ્યાં. રત્નો આવ્યાં તેથી તે સંતોષ પામ્યા નહિ; અને હલાહલ ઝેર, જેને શિવ સિવાય

કોઈ જરૂરી શક્યું નહિ, તે આવ્યું છતાંય તે ભય પામ્યા નહિ. અમૃત મળ્યું ત્યારે જ તેઓ સંતોષ પામ્યા અને મંથનકાર્યમાંથી અટક્યા.

૧૦. અન્વય : સાતકઃ પિપાસયા જલધરં ત્રિચતુરાન્ પયઃકણાન્ યાચતે । સઃ અપિ વિશ્વં અમ્ભસા પૂરયતિ । હન્ત હન્ત મહતાં ઉદારતા ॥

પિપાસયા-પાનું ઇચ્છાદર્શક નામ પિપાસાનું તૃતીયા એ. વ. સ્ત્રી. તરસથી. જલધરમ્-મેઘને, વાદળને. ત્રયઃ વા ચત્વારઃ વા (સંખ્યા બ. પ્રી.) ત્રિચતુરાઃ । તાન્ ત્રિચતુરાન્-ત્રણ-ચાર. પયઃ-કણાન્-પયસઃ કણાન્ (પ. તત્પુ) પાણીના કણોને. યાચતે-માગે છે. યાચ્છ મે કર્મ લે છે. સઃ અપિ-તે મેઘ પણ. અમ્ભસા પૂરયતિ-પાણીથી ભરી દે છે. અમ્ભસ્ નપું. તૃતીયા એ. વ. હન્ત હન્ત-અકસૌસ સૂચવતો ઉદ્ધાર. મહતામ્ ઉદારતા-મોટા માણસોની ઉદારતા. મોટા માણસોની ઉદારતા એવી છે કે નાનાને થોડુંક જોઈ એ તે ન આપે અને ભરેલાને ભર્યે રાખે. તેના ઉપર આ અન્યોક્તિમાં કટાક્ષ છે.

૧૧. અન્વય : નીચૈઃ વિઘ્નભયેન (કર્મ) ન પ્રારમ્ભ્યતે સ્વલુ । મધ્યાઃ (કર્મ) પ્રારમ્ભ્ય વિઘ્નનિહતાઃ (સન્તઃ) વિરમન્તિ । વિઘ્નૈઃ પુનઃ પુનઃ પ્રતિહન્યમાનાઃ અપિ ઉત્તમજનાઃ પ્રારબ્ધં ન પરિત્યજન્તિ ॥

આ શ્લોકમાં કવિ, આરંભેલા કામને કોઈ પણ રીતે પૂરું કરવું જોઈએ એ બાબતની આવશ્યકતા ઉપર ભાર મૂકે છે. એ માટે એણે ત્રણ પ્રકારે મનુષ્યોના ભાગ પાડ્યા છે; હલકા માણસો વિઘ્નના ભયથી કામ શરૂ કરતા જ નથી; મધ્યમ જાતના માણસો વિઘ્ન આવે ત્યારે ચાલુ કામને છોડી દે છે; ઉત્તમ માણસો વારંવાર વિઘ્ન આવે તોપણ આરંભેલા કાર્યને છોડતા નથી.

નીચૈઃ-નીચી કાઠીના માણસોથી. વિઘ્નેભ્યઃ ભયેન (પં. તત્પુ.) વિઘ્નના ભયને વીધે. પ્રારમ્ભ્યતે-પ્ર+આ+રમ્ ગ. ૧, આત્મને.

કર્મ. વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. આરંભાય છે. પ્રારંભ્ય-સં. ભૂ. કૃ. આરંભ કરીને. વિઘ્નૈઃ નિહતાઃ- [નિ+હન્ ગ. ૨ પરસ્મૈ. તું કર્મ. ભૂ. કૃ. નિહત] વિઘ્નોના આઘાત આવતાં. વિરમન્તિ-અટકી જાય છે. વિ+રમ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ. વર્ત. ૩ પુ. જ. વ. મધ્યાઃ-મધ્યમ પ્રકારના માણસો. પુનઃ પુનઃ વિઘ્નૈઃ પ્રતિહન્યમાનાઃ-વારંવાર વિઘ્નોથી અંતરાય પામ્યા છતાંય [પ્રતિ+હન્ ગ. ૨ તું કર્મ. વર્ત. કૃ. પુ. પ્રથમા જ. વ. પ્રતિ-હન્યમાનાઃ-અંતરાય પામતા]. ઉત્તમજનાઃ-ઉત્તમાઃ જનાઃ (કર્મ.) ઉત્તમ માણસો. પ્રારંભ્યમ્-પ્ર+આ+રમ્ ગ. ૧, આત્મને. કર્મ. ભૂ. કૃ. પ્રથમા નપું. એ. વ. આરંભેલું. ન ત્યજન્તિ છોડી દેતા નથી.

૧૨. અન્વય : વારિદ, દ્વાતુરે ચિરપિપાસિતચાતક-પોતકે વારિ વિતર । ક્ષણમ્ અન્યથા પ્રચલિતે મહતિ ક્વ ચ ભવાન્ ક્વ (ચ) પયઃ ક્વ ચ ચાતકઃ ।

વાદળાને ઉદ્દેશીને આ અન્યોક્તિ છે. સમૃદ્ધિવાળા મનુષ્યને ક્વિ કહે છે કે, જ્યાં સુધી તારી પાસે સમૃદ્ધિ છે ત્યાં સુધી કોઈક જરૂરતવાળાને કોઈક દાન આપ. થોડી વાર પછી દૈવનો પવન આવજો કુંકારો તો તું ક્યાં, દાન ક્યાં અને માણસ ક્યાં ?

વારિ દ્વાતિ (ઉપ. તત્પુ.) સંબોધનઃ વારિદ-હે મેઘ. દ્વેન આતુરે-તાપથી પીડાતા. ચિરં પિપાસિતઃ (દિ. તત્પુ.) [લાંબા સમયથી પીવાની ઈચ્છા કરતા] ચાતકપોતકઃ (કર્મ.) તસિન્-ચિરપિપાસિ-તચાતકપોતકે-લાંબા સમયથી પાણી પીવાની ઈચ્છા કરતા ચાતકના અન્યાને. વારિ વિતર-પાણી આપ. વિ+તૃ ગ. ૧૦, પરસ્મૈ. આજ્ઞાર્થ. ૧ પુ. એ. વ. આ ધાતુના પ્રયોગમાં જેને આપવાનું હોય તેની સાતમી વિભક્તિ હોય છે. પ્રચલિતે મહતિ (સતિ સંપત્તી) જ્યારે પવન વાશે ત્યારે. ક્ષણમ્ અન્યથા-ક્ષણ વારમાં આવજો. ક્વ ભવાન્-તમે ક્યાં ? ક્વ પયઃ-પાણી ક્યાં ? ક્વ ચાતકઃ?-ચાતક ક્યાં ? તો આ દાનનો અવસર તું મા ચૂક.

૧૩. અન્વય : ના ગુણૈઃ ઉત્તુક્તાં યાતિ । ઉત્તુક્તેન આસનેન ન (યાતિ) । પ્રસાદશિખરસ્થઃ અપિ કાકઃ કિં ગરુડાયતે ।

ગુણૈઃ-ગુણો વડે. ઉત્તુક્તાં યાતિ-ઊંચાઈને પામે છે. ના-નૃ પુ. પ્રથમા એ. વ. માણસ. ઉત્તુક્તેન આસનેન-ઊંચા આસનથી. પ્રસાદશિખરસ્થઃ-પ્રસાદસ્ય શિખરે તિષ્ઠતિ (ઉપ. તત્પુ.) મહેલની ટોચ ઉપર ઉભેલો. ગરુડાયતે-ગરુડ ઉપરથી નામધાતુ : ગરુડ બની જાય છે.

માણસ ગુણોથી ઊંચાઈને પામે છે; ઊંચા આસનથી ઊંચાઈને પામતો નથી.

૧૪. અન્વય : રાત્રિઃ ગમિષ્યતિ; સુપ્રમાતં ભવિષ્યતિ; માસ્વાન્ ઉદેષ્યતિ; પઙ્કજશ્રોઃ હસિષ્યતિ; કોષગતે દ્વિરેફે ઇત્યં વિચિન્તયતિ, હા હન્ત હન્ત ગજઃ નલિનીં ઉજ્જહાર ।

માસ્વાન્-સૂર્ય. ઉદેષ્યતિ-ઉદ્+હતું સામાન્ય ભવિ. ૩ પુ. એ. વ. ઊગશે. પઙ્કજશ્રોઃ-પઙ્કે જાયતે (ઉપ. તત્પુ.); પઙ્કજસ્ય શ્રોઃ (પ. તત્પુ.) કમળની શોભા. હસિષ્યતિ-હસૃ ગ. ૧, પરસ્મૈ. તું સામાન્ય ભવિ. ૩ પુ. એ. વ. ખીલશે; હસશે. કોષં ગતે-(દ્વિતીયા તત્પુ.) કોષગતે-કળીમાં રહેલો ભમરો (દ્વિરેફે) આ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો ત્યારે; વિચિન્તયતિ-વિ+ચિન્ત્ ગ. ૧૦ પરસ્મૈ. તું વર્ત. કૃદંત સપ્તમી એ. વ. વિચાર કરતો હતો ત્યારે. નલિનીમ્-કમળના છોડને. ગજઃ ઉજ્જહાર-હાથી હરી ગયો. ઉત્+હૃ ગ. ૧, પરસ્મૈ. પરાક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ

માણસ અનેક મનોરથો ધડે છે; પણ દૈવ તે ધડીક વારમાં નાશ કરી નાખે છે; અને માણસની મનની વાત મનમાં રહી જાય છે, એ આ અન્યોક્તિનો આશય છે.

૧૫. અન્વય : ગુણેષુ યત્નઃ ક્રિયતામ્ । આટોપૈઃ કિં પ્રયોજનમ્ । ક્ષીરવિવર્જિતાઃ ગાવઃ ઘણ્ટામિઃ ન વિક્રીયન્તે ।

આટોપૈ:-ધમાલો. **ક્ષીરવિવર્જિતા:-**ક્ષીરેણ વિવર્જિતાઃ (૧. તત્પુ) દૂધ વગરની. **ઘન્ટામિઃ ન વિક્રીયન્તે-**એમના ઘંટાને કીધે વેચાતી નથી. **વિક્રીયન્તે-વિ+ક્રી** ગ. ૯ તુ કર્મ. વર્ત. ૩ પુ. બ. વ. વેચાય છે.

૧૬. અન્વય : અહો કિમપિ ચિત્રાણિ મહાત્મનાં ચરિ-
તાનિ । લક્ષ્મીં તૃણાય મન્યન્તે તદ્ગ્નૃણે નમન્તિ અપિ ।

કિમપિ-કાઠક અપૂર્વ રીતે. **ચિત્રાણિ-વિચિત્ર.** **મહાત્મનાં ચરિતાનિ-**મહાત્માઓનાં ચરિત્રો. **લક્ષ્મીં તૃણાય મન્યન્તે-**લક્ષ્મીને તણુખલા જેવી હલકી માને છે. **તદ્ગ્નૃણે-તસ્યાઃ મ્નૃણે** (૫. તત્પુ.) તેના ભારથી. **નમન્તિ અપિ-**તે નમી પણ જાય છે, નમ્ર પણ બને છે. **લક્ષ્મી તણુખલા જેવી હલકી હોય તો તેના ભારથી નમી ન પડાય.**

આ વિરોધાભાસી વિચિત્રતા છે. **નમન્તિ-નમ્ર** બને છે એ અર્થ લેતાં તે વિરોધાભાસ દૂર કરી શકાય છે.

૧૭. અન્વય : સદ્ગ્નિઃ તુ લીલયા પ્રોક્તં શિલાલિખિતં
અક્ષરમ્ । અસદ્ગ્નિઃ શપથેન ઉક્તં જલે લિખિતમ્ અક્ષરમ્ ।

લીલયા-રમતથી. **પ્રોક્તમ્-પ્ર+વચ્નુ** કર્મ. ભૂ. કૃ. બોલાયેલું. **શિલાલિખિતમ્-પથ્થર ઉપર લખેલું.** **શપથેન ઉક્તં-સોગનથી બોલાયેલું.**

સારા માણસો સામાન્ય રીતે બોલેલું પણ ફેક કરતા નથી; અને દુર્જન માણસો સોગનપૂર્વક બોલ્યા હોય તો પણ તેમને ફરી જતાં વાર લાગતી નથી.

૧૮. અન્વય : ગૌરવં દાનાત્ પ્રાપ્યતે । તુ વિત્તસ્ય સંચ-
યાત્ ન (પ્રાપ્યતે) । પયોદાનાં ઉચ્ચૈઃ સ્થિતિઃ । પયોધીનામ્
અધઃ સ્થિતિઃ ।

ગૌરવમ્-મોટાઈ. **પ્ર+આપ્નુ** કર્મ. વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. પ્રાપ્યતે-
મેળવાય છે. **સંચયાત્-સંગ્રહથી.** **પયઃ દદાતિ इति पयोदઃ** (ઉપ. તત્પુ.)
તેષામ્-પયોદાનામ્-વાદળાંઓની. **પયોધીનામ્-પયઃ દદાતિ** (ઉપ.

તત્પુ) તેષામ્-સમુદ્રોની. અઘઃ સ્થિતિઃ-નીચી સ્થિતિ છે. વાહ્ણાઓ પાણી આપે છે એટલે તેમની સ્થિતિ આકાશમાં છે; સમુદ્રો પાણીનો સંગ્રહ કરે છે એટલે તેની સ્થિતિ નીચે છે. જે માણસ દાન કરે છે તે ગૌરવ મેળવે છે; જે માણસ પૈસાનો સંધરો કરે છે તેની સ્થિતિ નીચી હોય છે.

૧૯. અન્વય : મૃદુનિ સર્વતઃ નીચૈઃ પ્રણતાનિ તૃણાનિ પ્રમજ્જનઃ ન ડન્મૂલયતિ । ઉન્નતચેતસામ્ અયમ્ પવ સ્વભાવઃ । મહાન્ મહત્સુ પવ વિક્રમં કરોતિ ।

મૃદુનિ-મૃદુ નપું. પ્રથમા ય. વ કોમળ. નીચૈઃ પ્રણતાનિ-નીચે નમેલાં; પ્ર+ન્મનું કર્મ. જૂ. કૃ પ્રણત. સર્વતઃ-અધી બાજુએથી. પ્રમજ્જનઃ-પ્રમનન્તિ इति-પવન, જે અધું ભાંગી-તોડી નાખે છે તે. ડન્મૂલયતિ-ઉમેડી નાખે છે; ઉન્નત મૂલં યમ્ય સઃ ડન્મૂલઃ । તેના ઉપરથી નામધાતુ વર્ત. ૩ પુ એ. વ ઉન્નતચેતસામ્-ઉન્નત ચેતઃ યસ્ય સઃ । તેષામ્ (અ. ત્રી.) ઉન્નત મનવાળાઓનો. અયમ્ પવ સ્વભાવઃ-આ જ સ્વભાવ છે. મહાન્ મહત્સુ પવ વિક્રમં કરોતિ -મોટા માણસ મોટા (માણસ) ઉપર જ પરાક્રમ કરે છે. પવન તણખલાને ઉખાડી નાખતો નથી, મોટાં વૃક્ષોનાં મૂળ ઉખાડી નાખે છે.

૨૦. અન્વય : મદ્ર સુકર, ત્વં ગચ્છ । (ચ) વૃહિ । મયા સિંહઃ જિતઃ । સિંહસુકરયોઃ બલં પણ્ડિતાઃ પવ જાનન્તિ ।

સુકર-મૂંડ. વૃહિ-વૂ ગ. ૨, પરસ્મૈ. આસાર્થ ૨ પુ. એ. વ. કહે. સિંહઃ ચ સુકરઃ ચ (ઈતરેતર દંદ) તયોઃ । સિંહસુકરયોઃ-સિંહ અને જૂંડનું. પણ્ડિતાઃ જાનન્તિ-પાંડિતો જાણે છે; જ્ઞા ગ. ૬, પરસ્મૈ નું વર્ત. ૩ પુ. ય. વ. જાણે છે. આ શ્લોકોમાં ક્ષુદ્ર માણસ બલેને કહે કે મેં પરાક્રમ કર્યું છે, સમજુ માણસો તો સમજે છે કે જે પરાક્રમ મહાપુરુષ કરી શકે તે ક્ષુદ્ર માણસ કરી શકવાનો નથી.

૨૧. અન્વય : અયં અમ્બોધિઃ રત્નાકરઃ इति ઘનાશયા અસેવિ । (તુ) ઘનં દૂરે અસ્તુ । ક્ષારવારિભિઃ ઘદનમ્ અપૂરિ ।

આ સમુદ્ર રત્નાકર છે; આ ધનિક પાસે ખૂબ ધન છે; તે આપણને આપશે એમ ધારીને એમ એની સેવા કરી. પણ ધન મળવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ લાતો ખાધી—આ અન્યોક્તિ છે.

અમ્મઃ દધાતિ (ઉપ. તત્પુ.) **અમ્મોધિઃ**—સમુદ્ર. **રત્નાનાં આકરઃ યસ્મિન્ સઃ** (અ. પ્રી.) **રત્નાકરઃ**—સમુદ્ર; કારણ કે તેમાં રત્નો રહેલાં છે તેથી તે રત્નાકર કહેવાય છે. **ઘનાશયા-ઘનસ્ય આશયા** (પ. તત્પુ.) ધનની આશાથી. **અસેવિ-સેવૂ** ગ. ૧, આત્મને. અઘતન ભૂ. ૩ પુ. એ. વ. કર્મણિ. સેવા કરી. **ક્ષારવારિભિઃ**—ખારાં પાણીથી. **અપૂરિ-પૂ** ગ. ૧૦ નું અઘતન ભૂ. કર્મ. ૩ પુ. એ. વ. પુરાયું; ખારા પાણીથી મોં ભરાઈ ગયું.

૨૨. અન્વય : મધુકર, દૂર અપસર; પરિમલબહુલે કેત-
કીકુસુમે (સતિ) અપિ, મધુલવલાભઃ इह न भवति । પરં
ધૂલિધૂસરં વદનમ્ ।

મધુ કરોતિ इति (ઉપ. તત્પુ.) સંબોધન : હે ભ્રમર. **દૂરં અપસર-દૂરં** ગ. **પરિમલબહુલે-પરિમલેન બહુલે** (ત. તત્પુ.) સુવાસથી ભરપૂર. **કેતકીકુસુમે સત્યપિ** (સતિ સંપત્તી) કેતકીનું પુષ્પ સુવાસથી ભરપૂર છે છતાં પણ. **મધુલવલાભઃ-મધુનઃ લવ-સ્ય લાભઃ**—(પ. તત્પુ.) મધના પિંદુનો લાભ **इह-અહીં**. **ધૂલિધૂસરમ્-ધૂલેઃ ધૂસરમ્** (પં. તત્પુ.) ધૂળથી મલિન.

અહીં ભમ્યાથી સુવાસનો લાભ નહિ થાય, પરંતુ કંઈક આવશે; માટે અહીં ભમ્યાથી ફાયદો નથી.

૨૩. અન્વય : **अहम् एकः, अहं असहायः, अहं कृशः, (अहं) अपरिच्छदः । एवंविधा चिन्ता मुगेन्द्रस्य स्वप्ने अपि न जायते ।**

અસહાયઃ-અવિચમાનઃ સહાયઃ યસ્ય સઃ (અ. પ્રી.) જેને અસહાય નથી તેવો. **અપરિચ્છદઃ-ન પરિચ્છદઃ** યસ્ય સઃ (અ. પ્રી.)

જેને આશ્રય નથી તેવો. **પવંવિધા ચિન્તા**—આ પ્રકારની ચિંતા.
મૃગેન્દ્રસ્ય—સિંહને. **સ્વપ્ને અપિ**—સ્વપ્નામાં પણ. **ન જાયતે**—થતી નથી.

૯

[સુભાષિતો અને અન્યોક્તિઓ]

૧. સૂર્ય કમળના સમૂહને ખીલવે છે; ચંદ્ર પોયણાના જૂથને વિકસાવે છે; વાદળું પણ વણમાગ્યે પાણી આપે છે—સજ્જનો તો પોતાની મેળે જ પારકાના હિતમાં ઉત્સાહપૂર્વક યત્ન કરનારા હોય છે.

૨. ફળ આવવાથી વૃક્ષો નમે છે; નવાં પાણીથી વાદળાં દૂર નીચે ઢળે છે; સજ્જનો સમૃદ્ધિથી ઉદ્ધત બનતા નથી—પરોપકારી પુરુષોનો એ સ્વભાવ જ છે.

૩. પાપમાંથી અટકાવે છે; હિતકારક આચરણમાં જોડે છે; ગુપ્ત વસ્તુ છાની રાખે છે; ગુણોને પ્રકટ કરે છે; આક્રમકમાં આવી પડેલાને છોડી દેતો નથી; (ખરે) વખતે આપે છે—સારા માણસો સાચા મિત્રનાં આ લક્ષણ કહે છે.

૪. સિંહ બાળક હોય તોપણ મદ્યથી મલિન થયેલાં જેનાં બીંત જેવા વિશાળ ગંડસ્થળ છે એવા હાથીઓ ઉપર હુમલો કરે છે. શક્તિશાળીઓનો આ સ્વભાવ છે; ઉંમર એ ખરેખર તેજનું કારણ નથી.

૫. સ્વર્ગમાંથી શિવના મસ્તક ઉપર, શિવના મસ્તક પરથી પર્વત ઉપર, ઊંચા પર્વત ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર અને વળી પૃથ્વી ઉપરથી સમુદ્રમાં—આમ એ આ ગંગા હલકા સ્થાનને પામી; અથવા, વિવેકમાંથી બ્રહ્મ થયેલાનું પતન સોમુખવાળું થાય છે.

૬. આ પરિવર્તનશીલ સંસારમાં કયો મરણશીલ (માણસ) જન્મતો નથી ? જેના જન્મવાથી વંશ ઉત્પત્તિને પામે છે તે (જ ખરેખર) જન્મેલો છે.

૭. સૂર્યનાં કિરણોથી (શ્લેષ : પગથી) સ્પર્શ પામતાં અચેતન

હોવા છતાં પણ, સૂર્યકાંત (પથ્થર) સળગી ઊઠે છે; તે તેજસ્વી પુરુષ, અન્ય જનોએ કરેલા અપમાનને ક્ષવી રીતે સહન કરે ?

૮. હાથમાં પ્રશંસનીય દાનવૃત્તિ, માથા ઉપર વડીલ જનોના પગનો પ્રેમ, મુખમાં સાચી વાણી, વિજયશીલ હાથમાં તુલના ન થઈ શકે એવી શક્તિ, હૃદયમાં સ્વચ્છ વૃત્તિ, બે કાનમાં પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન; સમૃદ્ધિ વિના પણ, સ્વભાવે કરીને મહાન મનુષ્યોનો આ અલંકાર છે.

૯. દેવો મહાસાગરનાં રત્નોથી સંતોષ ન પામ્યા; ભયંકર ઝેરથી તે ભય ન પામ્યા; અમૃત વિના તે (કાર્ય) માંથી અટક્યા નહિ—જેનો નિશ્ચય કર્યો છે તે આખતમાંથી ધીર માણસો અટકી જતા નથી.

૧૦. ચાતક તરસને લીધે વાદળ પાસે ત્રણ-ચાર પાણીના કણની ચાચના કરે છે; તે જ (વાદળ) વિશ્વને પાણીથી ભરી છે; અરે, અરે, ક્ષવી મોટા માણસની ઉદારતા !

૧૧. ખરેખર, વિદ્વોના ભયને લીધે નીચ જનોથી (કાર્ય) આરંભાનું નથી; (કાર્યનો) આરંભ કરીને, વિદ્વોનો આધાત આવર્તા મધ્યમ પ્રકારના (માણસો) અટકી જાય છે; (વિદ્વોનો) વારંવાર અંતરાય આવવા છતાં પણ આરંભેલું કાર્ય ઉત્તમ જનો ત્યજી દેતા નથી.

૧૨. હે વાદળ, તાપથી દુઃખી બનેલા, લાંબા કાળથી તરસ્યા ચાતકના બચ્ચાને પાણી આપ; ક્ષણવારમાં પવન આવજો વાર્ષ જતાં, તમે ક્યાં, પાણી ક્યાં અને ચાતક ક્યાં ?

૧૩. માણસ ગુણોથી ઊંચાર્ધને પામે છે; ઊંચા આસનથી નહિ. મહેલની ટોચ ઉપર બેઠેલો હોવા છતાં કાગડો શું ગરુડ બને છે ?

૧૪. રાત્રિ જશે; શુભ પ્રભાત થશે; સૂર્ય ઊગશે; કમળની શોભા હસશે—આ પ્રમાણે કળીમાં રહેલો ભમરો વિચાર કરતો હતો ત્યાં તો, હા, અરે, અરે, કમલના છોડને હાથી ઉપાડી ગયો.

૧૫. ગુણોની આખતમાં યતન કરવો જોઈએ; ધમાલોનો શો ઉપયોગ ? દૂધ વગરની ગાયો કાંઈ તેમની ઘંટડીઓથી વેચાતી નથી.

૧૬. અહો, કાંઈક અપૂર્વ રીતે વિચિત્ર મહાત્માઓનાં ચરિત્ર હોય છે :
લક્ષ્મીને તણખડા જેવી માને છે; અને તેના ભારથી તે વળી નમી જાય છે !

૧૭. સળંગનોએ તો રમતમાં બોલેલું હોય તે પથ્થર ઉપર
કોતરેલા અક્ષર જેવું છે; ખરાબ માણસોએ સોગન પૂર્વક બોલેલું તે
પાણીમાં લખેલા અક્ષર જેવું છે.

૧૮. ગૌરવ દાનથી પ્રાપ્ત થાય છે; પૈસાના સંચયથી પ્રાપ્ત થતું
નથી. વાદળાંની જાંચી સ્થિતિ છે; સમુદ્રની નીચે સ્થિતિ છે.

૧૯. મદ્દુ અને બધી બાબતથી નીચે નમેલાં તરણાંને પવન
ઉખાડી નાખતો નથી. ઉન્નત ચિત્તરાજાઓનો એ જ સ્વભાવ છે.
મોટા મોટા ઉપર જ પરાક્રમ કરે છે.

૨૦. ભાઈ ભૂંડ, તું જા અને કહે કે મેં સિંહને જીત્યો છે;
સિંહ અને ભૂંડનું બળ પડિતો જાણે જ છે.

૨૧. આ સમુદ્ર રત્નાકર છે એમ કરીને ધનની આશાથી તેનું
સેવન કર્યું; ધન (તો) દૂર રહ્યું, પણ ખારાં પાણીથી મોં ભરાઈ ગયું.

૨૨. હે બ્રમર, તું દૂર ખસી જા; સુવાસથી ભરપૂર કેવડાના ફૂલ
ઉપર અહીં તને મધુના કણનો લાભ થશે નહિ; જીવટું ધૂળથી મોં મેલું થશે.

૨૩. હું એકલો, સહાયક વિનાનો, દુઃખજો અને આશ્રય વિનાનો
હું—સ્વપ્નમાં પણ આ પ્રકારની ચિંતા સિંહને થતી નથી.

—સ્વાધ્યાય—

૧. નીચે જણાવેલાં રૂપો ઓળખાવો :

વિકાસયતિ, નિવારયતિ, પ્રકટીકરોતિ, જહાતિ, વદાતિ,
તુતુષુઃ, મેજિરે, પ્રયયુઃ, વિપાસયા, પ્રતિહન્યમાનાઃ, પિપા-
સિત્, ગહડાયતે, ઉદેષ્યતિ, ઉજ્જહાર, ઉન્મૂલયતિ, અસેવિ,
જ્ઞાનન્તિ, અપૂરિ ।

૨. નીચેના સમાસોનો વિગ્રહ કરો :
 દિનકરઃ, વિદિતાભિયોગઃ, આપદ્વતમ્, મહીધ્રઃ, શતમુખઃ,
 અતુલમ્, ત્રિચતુરાન્, પદ્મજશ્રીઃ, દ્વિરેફઃ, ઉન્નતચેતાઃ,
 અસહાયઃ, પ્રકૃતિમહતામ્, અપરિચ્છદઃ ।
૩. નીચે જણાવેલા શબ્દો વાપરીને વાક્યો બનાવો :
 વિ+રમ્, વિના, યાચ્, હન્ત ।
૪. નીચે જણાવેલા ફેરફાર કરો :
 ૧. પદ્માકરં દિનકરો વિક્રવં કરોતિ । (છિવ ૩૫ વાપરે)
 ૨. ચન્દ્રો વિકાસયતિ કૈરવચક્રવાલમ્ (પ્રેરક કાઠી
 સાદુ ૩૫ વાપરે)
 ૩. પ્રારબ્ધમુક્તમજનાઃ ન પરિત્યજન્તિ । (કર્મણિ વાપરે)
 ૪. કાકઃ કિં ગરુડાયતે । (નામધાતુ કાઠી નાખો)
 ૫. કિમાટોપૈઃ પ્રયોજનમ્ । (અલમ્ વાપરે)
 ૬. વિક્રીયન્તે ન ઘણ્ટામિઃ ગાવઃ ક્ષીરવિર્વાજિતાઃ +
 (કર્તારિ પ્રયોગ)
૫. નીચેના શબ્દો ઉપર ટૂંક નોંધ લખો—
 શાર્વ શિરઃ, હનકાન્તઃ, રત્નાકરઃ ।
૬. નીચે જણાવેલાં ૩૫૦ આપો—
 ૧. પંચમી એ. વ. મતિ, જ્યાયસ્, વારિ, માતૃ.
 ૨. ૫૭ઠી બ. વ. હવમ્ (સ્ત્રી.), આતૃ, કલિ, વધૂ.
 ૩. હસ્તન જૂ. ૩ પુ બ. વ. હન્, દદ્, કમ્પ્, મી.
 ૪. વર્ત. કા. ૩ પુ. બ. વ. ચક્રાસ્, જાગૃ, હન્, બન્ધ્.
 ૫. વિધ્યર્થ કૃદંત ધૃ, અવ+ધા, હા, ગમ્, સ્થા.

પરિશિષ્ટ : ૧ :

વ્યાકરણ સંબંધી સામાન્ય સૂચનો

વ્યાકરણ માટે ભાંડારકરની માર્ગોપદેશિકાનું ખાસ જ્ઞાન તેમ જ તેમની Second Book એટલે મંદરાન્ત-પ્રવેશિકાના ૧૨ પાઠ (પહેલા પાઠ સિવાય)નું જ્ઞાન તો આવશ્યક છે જ.

પરોક્ષ ભૂતકાળનો ત્રીજો પુરુષ, તુલનાદર્શક અને શ્રેષ્ઠતાવાચક ૩૫, સંખ્યાવાચક શબ્દો અને સમાસ તથા બે જાતના ભવિષ્યકાળનાં ૩૫૦નું જ્ઞાન પણ જરૂરનું છે.

અનિયમિત નામનાં ૩૫૦ અને ક્રિયાપદનાં અન્ય ગણકાર્યરહિત કાળનાં ૩૫૦ માત્ર ઓળખવાનાં છે.

આપ્ટની ગાઈડના ૧૧ પાઠ સુધીનું વાક્યપ્રયોગોનું જ્ઞાન આવશ્યક છે

I કૃદંતો:

અ. વર્તમાન કૃદંતો : (૧) પરસ્મૈઃ ગच्छेत्, नश्यत्, तुवत्, चोरयत् [પરંતુ तुवत्, विशत् વગેરે વર્ત. કૃદંતનાં (છઠ્ઠા ગણના) ૩૫૦નું નવું લિંગનાં અને સ્ત્રીલિંગનાં ૩૫૦ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું. વિશત્ વિશતી-વિશન્તી વિશન્તિ; તે જ પ્રમાણે ગ. ૨, આકારાન્ત ધાતુ : यात् याती-यान्ती यान्ति, બ્રજેયના સ્ત્રીલિંગનું ૩૫ વિશતી-વિશન્તી એમ બે; અને याती-यान्ती એમ બે થાય, આ ધ્યાનમાં રાખવું] (૨) આત્મને. कम्पमान, जायमान, म्रियमाण વગેરે.

વિકારક-અવિકારક પ્રત્યયના ભેદવાળા ગણોના ધાતુઓનાં વર્તમાન કૃદંતનાં ૩૫૦ :

(૧) કુર્વત્, મુષ્ણત્, સ્તુષત્, રુદત્, વિભ્રત્, રુઘત્ વગેરે. [રુદત્, આમત્ વગેરેનાં નપું. લિં. રુદત્ રુદતી રુદન્તી; અને સ્ત્રીલિંગનો Base રુદતી; તેજ પ્રમાણે વિભ્રત્ ૩ મણના ધાતુઓના વર્ત. કૃ. સંબંધે પણ સમજવું.]

(૨) આત્મને : કુર્વાણ, શયાન, અધીયાન, વિભ્રાણ, રુઘાન વગેરે; પ્રત્યય માન નહિ પણ આન છે.

આ. કર્મણિ ભૂતકૃદંત : ગત, જીવિત, નીત, ચોરિત અને અનિયમિત રૂપો : પક્ષ, ક્ષામ, છિન્ન, મગ્ન, મિશ્ર વગેરે : વિદ્યા-ર્થાન્ને માર્ગોપદેશિકાનો પાઠ : ૨૪મો જોવો.

દ્વ. કર્તારિ ભૂતકૃદંત : કર્મણિ ભૂતકૃદંતને વત્ લગાડવાથી કર્તારિ ભૂ. કૃ. અને છે : દા. ત. ઉક્તવત્, ચિંતિતવત્, સમુપાગતવત્ વગેરે; અને રૂપો મગવત્ જેવાં થાય.

ઉ. સંબંધક ભૂતકૃદંત વગેરે. (કૃત્વાન્ત) કૃત્વા, ગત્વા, અનુભૂય, સંચિત્ય, આગમ્ય-આગત્ય, પ્રણમ્ય-પ્રણત્ય વગેરે.

ઝ. ભવિષ્યત્ કૃદંત : કરિષ્યત્, કરિષ્યમાણ, નેષ્યત્, કર્મણિ દ્રક્ષ્યમાણ વગેરે.

ઞ. પરાક્ષ ભૂતકૃદંત : તસ્થિવત્, શુશ્રુવત્, ઝષિવત્, ઝમ્મિવત્. આત્મને : અનુચાન, ચકમ્પાન, જહ્વાણ વગેરે.

ઋ. વિધ્યર્થ-કૃદંત : ગન્તવ્ય ગમનીય ગમ્ય
કર્તવ્ય કરણીય કાર્ય
નેતવ્ય નયનીય નેય વગેરે.

II. ક્રિયાપદનાં અવતીર્ણ રૂપો [Derived Forms.] :

અ. પ્રેરકરૂપ : કૃ-કારયતિ; ની-નાયયતિ; ગમ-ગમયતિ; અધિ+દ્-અધ્યાપયતિ; ગૈ-ગાપયતિ ઇત્યાદિ.

આ. ઇચ્છાદર્શક રૂપો :

	નામ	વિશેષણ	ક્રિયાપદ
કૃ :	ચિકીર્ષા	ચિકીર્ષુ	ચિકીર્ષતિ
ગમ્ :	જિગમિષા	જિગમિષુ	જિગમિષતિ
પા :	પિપાસા	પિપાસુ	પિપાસતિ
આપ્ :	ઈપ્સા	ઈપ્સુ	ઈપ્સતિ

આ રૂપો આપણા Selectionsના પાઠ ભણતાં આવે ત્યારે ધ્યાનમાં રાખવા પ્રયત્ન કરવો.

III. અઘતન ભૂતકાળનાં રૂપો ઓળખવાનાં છે :

દા. ત. અગાત્ (ઈ ગ. ૨, નું રૂપ) ; અગમત્ (ગમ્) ; અમૃત્ (મૃતું રૂપ) વગેરે. કર્મણિનાં રૂપ : અદંશિ, અવાચિ વગેરે. અઘતન ભૂતકાળના ૨ પુ. એ. વ. ના રૂપ સાથે મા કે સ્મ આવતાં આગળનો અં જોડી જાય છે અને આસાર્થનો અર્થ આવે છે: દા. ત. મા કથાઃ; મા ગાઃ; મા મંસ્થાઃ ઇત્યાદિ.

IV. ઙ્વિ રૂપો : ગક્કીકરોતિ, ઘણ્લીકરોતિ વગેરે ધ્યાનમાં રાખવાં.

તે ઉપરાંત નામ ઉપરથી નામધાતુઓ અને છે : ઘણ-ઘણાયતે-‘ઘોળું’ અને છે. ‘અમૃત ઉપરથી અમૃતાયતે-‘અમૃત જેવું’ અને છે.’ વગેરે.

V. માર્ગોપદેશિકામાં આવેલાં નામનાં અને સર્વનામનાં રૂપો ધ્યાનમાં રાખવાં. દા. ત. રામ, હરિ, કરિન્, માનુ, કર્તુ, ચન્દ્રમસ, મરુત્, વાન્, આત્મન્, તસ્થિવસ, શ્રેયસ વગેરે. તે ઉપરાંત સ્ત્રી. શાલા, નદી, શ્વશ્રૂ, ઘેનુ, માતૃ, મતિ વગેરે. તે ઉપરાંત નપું. સિંગનાં રૂપો જેવાં કે વારિ, જગત્ વગેરેનાં ધ્યાનમાં રાખવાં.

નામનાં અને સર્વનામનાં રૂપોની આગતમાં વિદ્યાર્થીએ માર્ગો-

પદ્ધેશિકાનું Revision કરવું ખૂબ જરૂરનું છે.

તે ઉપરાંત ક્રિયાપદનાં રૂપો માટે મંદિરાન્તઃપ્રવેશિકાના ૧૧ પાકે જોઈ જવા આવશ્યક છે.

આ ઉપરાંત અનિયમિત નામનાં રૂપો જે પ્રમાણે ટેક્ટમાં આવે તે પ્રમાણે વિદ્યાર્થીએ ધ્યાન આપવું.

કેટલાંક નામો હમેશાં બ. વ.માં વપરાય છે : દારા, અપ્, વર્ષા, સિકતા, વસુ, પ્રાણ વગેરે.

અનિયમિત નામનાં રૂપોમાં નીચેના શબ્દોનાં રૂપો આવડે તો સારું : અદ્, જરા, અગ્રણી, પુંસ, ગિર્, મહત્, ઘો નો, શ્રી, લક્ષ્મી, છો, પથિન્, ગિર્, અસ્થિ, અપ્, પુંસ, સન્ધિ, તિર્યચ્ વગેરે.

VI. સંખ્યાવાચક શબ્દો : એક, દ્વિ, ત્રિ ચતુર્, અષ્ટ, એકોનવિંશતિ, ત્રિંશત્ . શતં વગેરે સંખ્યાવાચક શબ્દોમાંથી ઊતરી આવેલ શબ્દો : એકશઃ, દ્વિશઃ વગેરે; એકઘા, દ્વિઘા, ત્રિઘા અથવા ત્રેઘા, ષોઢા વગેરે; સઠ્, દ્વિઃ, ત્રિઃ, ચતુઃ, પચ્ચત્ત્વઃ, સઠ્ત્વઃ વગેરે; જૂથવાચક શબ્દો : દ્વય, ત્રય, ચતુષ્ટય અથવા તો દ્વિતય, ત્રિતય, દ્વિક, ત્રિક, ચતુષ્ક, સઠ્ક વગેરે.

VII. સર્વનામ તથા તેમાંથી ઊતરી આવેલ શબ્દો :

૧. તાદશ, યાદશ, ત્વાદશ, યુષ્માદશ, માદશ, અસ્માદશ, કીદશ વગેરે અથવા શ્ અંત સાથે.
૨. ત્વદીય, મદીય, અસ્મદીય, તદીય, પતદીય વગેરે.
૩. તાવક-તાવકીન, મામક-મામકોન વગેરે.
૪. હ્યત્, કિયત્, યાવત્, તાવત્ વગેરે.
૫. એકત્ર, સર્વત્ર, અમુત્ર, તત્ર, અન્યત્ર વગેરે.
૬. એકતઃ, હતઃ, તતઃ, યતઃ, અતઃ વગેરે.

૭. અત્રત્ય, તત્રત્ય વગેરે.

VIII. તુલનાદર્શક અને શ્રેષ્ઠતાદર્શક માટે મંદિરાન્તઃ-પ્રવેશિકામાં આપેલો આખોય પાઠ જોઈ જવો; તે ઉપરાંત સંખ્યાવાચક શબ્દોનો પણ આખો પાઠ જોઈ જવો. તેનાથી કેટલીક મદદ સારી રીતે મળશે. ૧૦મા ધોરણમાં એ પાઠ તમે શીખેલા છે એટલે પુનરાવર્તન કરવાથી તમને ઠીક ફાયદો થશે.

આ ઉપરાંત અત્યયો ઉમેરીને શબ્દો બનવાય છે તે સંખ્યાની માર્ગદર્શિની 'માં દેરદેર વિદ્યાર્થી'નું ધ્યાન દોરેલું છે.

IX. પ્રયોગો સંખ્યા વિગતવાર પરિશિષ્ટ આપવામાં આવેલું છે. યાચ્, ની (એ કર્મ લેતા શબ્દો), પ્ર+મ્, કચ્, નિ+વિદ્ (પ્રેરક), સ્મ્, વિ+રમ્, અલમ્, ક્રતે, કિમુત, કિંમુ, ઘિના, કિં પુનઃ, ન કેવલં, પરં ન, યથા યથા, તથા તથા, યથા-તથા, સદશં, સમં, સાર્ધમ્ સમક્ષમ્, સમીપમ્, પશ્ચાત્, ઘિક્, આ, પ્રમુતિ વગેરે.

પાઠમાં આ પ્રયોગો આવતાં તે તે સ્થળે માર્ગદર્શિનીમાં તે વિષે ધ્યાન ખેંચેલું છે.

X. રૂપો ઓળખવા માટે, પાઠમાં આવતાં મુશ્કેલ રૂપો 'સ્વાધ્યાય' માં દરેક પાઠને છેડે તારવવામાં આવ્યાં છે. તેને માટે પણ એક પરિશિષ્ટ બનાવવામાં આવ્યું છે.

XI સમાસો : દ્વંદ્વ, સમાહારદ્વંદ્વ, ક્વિગુ, ઉપપદતત્પુરુષ, કર્મધારય, बहुव्रीहि, અઘ્યયીમાવ, બલુક્, પ્રાદિ, સાપેક્ષ, નિત્ય, સુષુપ્ત વગેરે. બધા ઉપયોગી સમાસોનો વિગ્રહ માર્ગદર્શિનીમાં આપવામાં આવેલો છે; અને તેને માટે પરિશિષ્ટ જુદું તારવીને આપવામાં આવ્યું છે.

XII. સતિ સત્તમી અને અનાદરાર્થ પછીની વાક્યયોજના વિદ્યાર્થીએ સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખવી.

પરિશિષ્ટ : ૨ :

સન્ધિના નિયમો

૧. સ્વરસન્ધિ:—

૧. **હ, ડ, ક્ર, લૃ,** (હસ્વ કે દીર્ઘ) પછી વિઘ્નતીય સ્વર આવે તો અનુક્રમે **ય, વ, ર, લ** થાય. ઉદા. :—**બુદ્ધિ+ઉપાય:=**
બુદ્ધ્યુપાય;, **મધુ+અરિ:=મધ્વરિ;**, **ઘાતુ+અંશ:=ઘાત્રંશ;**,
લૃ+આકૃતિ:=લાકૃતિ: ઇત્યાદિ.

૨. **પ, યે, ઓ, ઐ** પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો અનુક્રમે
અપ્, માપ્, અવ્, આવ્ થાય. ઉદા. : **ને+અતિ=નયતિ,** **ચૈ+**
અયતિ=ચાયયતિ, **ભા+અતિ=ભવતિ,** **અશ્વૌ+ઈમૌ=અશ્વાવિમૌ**
ઇત્યાદિ.

પદને અંતે આદેશના **ય, વ** નો વિકલ્પે લેાપ થાય છે;
ઉદા. :—**અશ્વૌ+અત્ર=અશ્વા અત્ર,** **મન્યતે+આત્માનમ્=મન્યત**
આત્માનમ્ ।

૩. **અ આ** પછી હસ્વ કે દીર્ઘ **હ, ડ, ક્ર, લૃ** આવ્યાં હોય
તો અન્નેને અદલે પાછલા સ્વરનો ગુણ થાય છે. **હનો ગુણ ણ, ડ નો**
ઓ, ક્ર નો અર્ અને **લૃ નો અલ્** છે. ઉદાહરણ :—**ઉપ+ઈન્દ્ર:=**
ઉપેન્દ્ર;, **ગજા+ઉદ્દકમ્=ગજોદ્દકમ્.** **વર્ષા+ક્રતુ:=વર્ષર્તુ;**, **તવ+**
લૃકાર:=તવલ્કાર: ઇત્યાદિ.

૪. પદાન્તે **અ કે આ** પછી **ક્ર** આવે તો વિકલ્પે સન્ધિ થાય
છે. ત્યાં પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ હોય તો હસ્વ થાય છે. ઉદા. :—**વર્ષા+**
ક્રતુ:=વર્ષર્તુ;, **વર્ષક્રતુ:** ઇત્યાદિ.

૫. **અ કે આ** પછી **ણ કે યે** આવે તો અન્નેને અદલે **યે** થાય છે.
ઉદા. :—**કૃષ્ણ+પકત્વમ્=કૃષ્ણૈકત્વમ્,** **દેવ+યેશ્વર્યમ્=દેવૈશ્વર્યમ્.**

૬. અ કે આ પછી ઓ કે ઔ આવે તો ઔ થાય છે. ઉદાહરણ :
ગજ્ઞા+ઓષઃ=ગજ્ઞોષઃ, કૃણ+ઔત્કણ્ઠયમ્=કૃણૌત્કણ્ઠયમ્ ।

૭. હ્રસ્વ કે દીર્ઘ અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ પછી પોતાની જ જાતનો સ્વર આવે તો બન્નેને બદલે તે સ્વર દીર્ઘ થાય છે, ઉદા:-રામ+અમ્રજ=રામામ્રજઃ, શ્રી+ઈશઃ=શ્રીશઃ, હોત્+ઋકારઃ=હોત્કારઃ ।

૮. પદાન્તે ણ કે ઓ પછી અ આવે તો અકારનો લોપ થાય છે અને તેના સ્થાને 'ડ' આવું ચિહ્ન થાય છે. આ ચિહ્નને અવગ્રહ કહેવામાં આવે છે. રામો+અશ્વમ્=રામોડશ્વમ્, હરે+અબ=હરેડબ ।

સન્ધિ ન થાય તે ક્યાં ક્યાં ?

૧. નામ અથવા ક્રિયાપદના દ્વિવચનને છેડે દીર્ઘ ઈ, ઊ કે ણ આવ્યાં હોય અને પછી કોઈ પણ સ્વર આવે તો તેની સન્ધિ થતી નથી. ઉદા. :-હરી પતૌ, વિષ્ણુ અમૂ, ગજ્ઞે દમે ઇત્યાદિ.

(ક) અદસ્ શબ્દના અમી પછી કોઈ સ્વર આવે તો સન્ધિ થતી નથી. ઉદા. :-અમી+ઈશઃ ઇત્યાદિ.

(ખ) જો અવ્યયને છેડે ઓ હોય તો ત્યાર પછીના સ્વર સાથે તેની સન્ધિ થતી નથી. ઉદા. :-અહો ઈશઃ ઇત્યાદિ.

વ્યંજનસન્ધિ:-

૧. સ્ કે ત વર્ગના યોગમાં શ્ કે ટ વર્ગ આવે તો સ્ કે ત વર્ગને બદલે શ્ કે ટ વર્ગ થાય. ઉદા. :-રામસ્+શેતે=રામશ્શેતે, શાક્તિન્+જય=શાક્તિજય, સત્+ચિત્=સચિત્ ઇત્યાદિ.

૨. સ્ કે ત વર્ગના યોગમાં શ્ કે ટ વર્ગ આવે તો સ્ કે ત વર્ગને બદલે શ્ કે ટ વર્ગ મુકાય. ઉદા. :-હરિસ્+ષષ્ટઃ=હરિષ્ષષ્ટઃ, કૃણસ્+ટીકતે=કૃણષ્ટીકતે, તત્+ટીકા=તટીકા, ચક્રિન્+ઢૌકસે=ચાક્રણ્ઢૌકસે ઇત્યાદિ.

૩. અનુનાસિક સિવાયના કોઈ પણ સ્પર્શ વ્યંજન પછી સ્વર

કે ઘોષ વ્યંજન આવે તો તે વ્યંજનને બદલે તેના જ વર્ગનો ત્રીજો અક્ષર થાય. ઉદા. :-વાક્+ઈશ=વાગીશઃ ઇત્યાદિ.

૪. અનુનાસિક સિવાયના કોઈ પણ સ્પર્શ વ્યંજન પછી અઘોષ વ્યંજન આવે તો તે વ્યંજનને બદલે તેના વર્ગનો પહેલો અક્ષર મુકાય. ઉદાહરણ :-મ્+તિ=મ્તિ ઇત્યાદિ

૫. અનુનાસિક સિવાયના કોઈ પણ સ્પર્શ વ્યંજન પછી અનુનાસિક અક્ષરો આવે તો વિકલ્પે પોતાના વર્ગનો અનુનાસિક અક્ષર થાય છે. ઉદા. :-પત+મુરારિ=પતવમુરારિઃ કે પતમ્મુરારિઃ ઇત્યાદિ. પણ પછી મય અને માત્ર એ પ્રત્યય આવ્યા હોય તો અનુનાસિક ચોક્કસ થાય છે. ઉદા. :-મૃદ્+મયઃ=મૃણમયઃ પતાવત્+માત્રઃ=પતાવન્માત્રઃ ।

૬. અનુનાસિક સિવાયના કોઈ પણ સ્પર્શ વ્યંજન પછી હ આવે તો વિકલ્પે હ નો તે અક્ષરોના વર્ગનો ચોથો અક્ષર મુકાય છે. ઉદા. :-વાક્+હરિ=વાઘરિઃ કે વાઘહરિઃ ઇત્યાદિ.

૭. અનુનાસિક સિવાયના કોઈ પણ સ્પર્શ વ્યંજન પછી શ આવે અને શ ની પછી સ્વર, અર્ધસ્વર. હ કે અનુનાસિક હોય તો વિકલ્પે શ નો છ થાય છે. ઉદા. :-ન્+શિવઃ=તન્+શિવઃ=તન્+છિવઃ=તન્છિવ કે તન્શિવઃ ઇત્યાદિ

૮. પદાન્તે મ પછી કોઈ પણ વ્યંજન આવે તો મ્ નો અનુસ્વાર થાય. ઉદા. : હરિમ્+વન્દે=હરિં વન્દે ઇત્યાદિ.

૯. પદાન્તે મ પછી ર શ ષ સ્ કે હ સિવાયનો કોઈ પણ વ્યંજન આવ્યા હોય તો વિકલ્પે વ્યંજનના વર્ગનો અનુનાસિક મુકાય અને ય્. વૃ, લ્ સામે અનુનાસિક ય્. વૃ, લ્ મુકાય. ઉદા. : ત્વમ+કરોષિ=ત્વઙ્કરોષિ કે ત્વં કરોષિ, સમ્+વત્સરા=સંવત્સરાઃ કે મ્વત્સરાઃ : એક પદમાં તો પસવર્ણ ચોક્કસ થાય.

૧૦. પદાન્તે હ, ણ, ન આવ્યા હોય. તેની પૂર્વ હ્રસ્વ સ્વર આવે અને તેની પછી જો કોઈ પણ સ્વર આવે તો તે અનુનાસિક

વ્યંજન બેવડાય છે. ઉદા. : પ્રત્યક્+આત્મા=પ્રત્યક્ષઆત્મા, સુગન્ધ+
ઈશઃ=સુગન્ધીશઃ, સન્+અચ્યુતઃ=સઅચ્યુતઃ ઇત્યાદિ.

૧૧. પદાન્તે ન આવ્યો હોય અને ત્યાર પછી જ્ઞ હ્ર, ટ, ઢ,
કે જ્ઞ ધ્ર આવ્યા હોય તો ન નો અનુસ્વાર અને વિસર્ગ થાય છે.
ઉદા. : ચક્રિન્+ત્રાયસ્વ=ચક્રિન્નાયસ્વ.

૧૨. જ્ઞ ની પૂર્વે કોઈ પણ હ્રસ્વ સ્વર આવ્યો હોય તો જ્ઞ ને
જ્ઞ નો આગમ થાય છે, વૃક્ષ+છાયા=વૃક્ષછાયા ઇત્યાદિ.

૧૩. પણ જો જ્ઞ ની પૂર્વે કોઈ દીર્ઘ સ્વર આવ્યો હોય તો
વિકલ્પે જ્ઞ થાય છે. ઉદા. : લક્ષ્મી+છાયા=લક્ષ્મીછાયા કે લક્ષ્મી-
છાયા ઇત્યાદિ.

અપવાદ : મા અને આ (ઉપસર્ગ) પછી જ્ઞ આગમ ચોક્કસ થાય.
ઉદા. : મા+છિન્દ્વિ=માચ્છિન્દ્વિ, આ+છિદત્=આચ્છિદત્ ।

વિસર્ગસન્ધિ:-

૧. વિસર્ગની પછી જ વર્ગ, ટ વર્ગ અને ત વર્ગના અધોષ
વ્યંજન આવે તો વિસર્ગનો અનુક્રમે શ, ષ અને સ્ થાય છે.

૨. વિસર્ગની પછી શ ષ સ્ આવે તો વિકલ્પે વિસર્ગનો
શ ષ, સ્ થાય છે.

૩. વિસર્ગની પૂર્વે અ હોય અને પછી અ કે ધોષ વ્યંજન આવે
તો વિસર્ગનો હ થાય છે. ઉદા. :-અશ્વઃ+અટતિ=અશ્વ+હ+અટતિ
(સ્વર સં. ૬૬ ૩)થી અશ્વો અટતિ અને (સ્વર સં. ૬૬ ૮) થી
અશ્વોહટતિ, મનઃરથઃ-મનોરથઃ ।

૪. વિસર્ગની પૂર્વે અ હોય અને પછી અ સિવાયનો કોઈ પણ
સ્વર આવે તો વિસર્ગનો ધોષ થાય છે. આવી રીતે વિસર્ગનો ધોષ
થયા પછી સામસામા સ્વરોની સંધિ થતી નથી. ઉદા. :-રામઃ+ઇન્દ્રમ્
-રામ ઇન્દ્રમ્ ઇત્યાદિ.

૫. વિસર્ગની પૂર્વે આ હોય અને ત્યાર પછી સ્વર કે ધોષ

વ્યંજન આવે તો વિસર્ગનો લોપ થાય છે. ઉદા. : મૂર્છાઃ + વૃથા = મૂર્ચ્ઞા
વૃથા, મૂર્છાઃ + ષટન્તિ = મૂર્ચ્ઞા ષટન્તિ ।

૬. વિસર્ગની પૂર્વે અ કે આ સિવાયનો કોઈ સ્વર હોય અને
ત્યાર પછી કોઈ પણ સ્વર કે લોપ વ્યંજન આવે તો વિસર્ગનો રૂ થાય
છે. ઉદા. : -હરિઃ + ગચ્છતિ = હરિર્ગચ્છતિ, ઇત્યાદિ.

પરંતુ રૂ પછી રૂ આવે તો પૂર્વનો રૂ લોપાય છે અને જો પૂર્વનો
સ્વર હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ થાય છે. હરિઃ + રક્ષતિ = હરી રક્ષતિ
પુનરૂ + રમતે = પુના રમતે ઇત્યાદિ.

૭. સઃ કે ષઃ પછી કોઈ પણ વ્યંજન આવે તો વિસર્ગનો
લોપ થાય છે. સઃ + સા = સ સા ઇત્યાદિ.

પરિશિષ્ટ : ૩ :

બોટા શબ્દપ્રયોગ સુધારવા માટેનાં વાક્યો.

[Apte's Guide ના પહેલા ૧૧ પાકતું અધ્યયન યુનિવર્સિટીના કેસ પ્રમાણે આવશ્યક છે. તેમાં આવતી બાબતોની કેટલીક ચર્ચા Illustrations of the uses of words and Expressionsમાં થયેલી જ છે. આ Corrections—વાક્યોમાં પણ એ વિષય છે. ભૂલોવાળાં વાક્યો આપી, તેની સામે જ સુધારેલાં વાક્યો આપેલાં છે, એટલે કેવી ભૂલો વાક્યોમાં ના હોવી જોઈ એ તેના ખ્યાલ વિદ્યાર્થીને આવે. વધારે અભ્યાસ માટે Apte's Guide પાન ૩૬૯-૩૭૨ ઉપર આપેલાં વાક્યોને સુધારવાં. યુનિવર્સિટીમાં corrections નો સવાલ આવે છે.]

બોટા

૧. અયમગ્રમણતો દશમો
વત્સરો વિદ્યાગૃહે અધિ-
વસત્ ।
૨. સ માં નાન્નિહત્ ।
૩. સર્વેભ્યઃ ભ્રાતૃભ્યઃ સઃ
જ્યેષ્ઠઃ ।
૪. મમ વચનં સ ન વિશ્વ-
સિતિ ।
૫. અજં પ્રામાય નીયતે ।
૬. સા મે સદા પ્રીતિ-
ભાજના ।
૭. જનઃ શિલાયામભ્યાસતે ।
૮. આગતેષુ બાલેષુ ફલાનિ
દેહિ ।
૯. જન્મેન પ્રભૃતિ નયનસ્ય
કાણઃ ।

ખરું

૧. અયમગ્રમણતો દશમો
વત્સરો વિદ્યાગૃહ-
મધિવસતઃ ।
૨. સ મયિ નાન્નિહત્ ।
૩. સર્વેષુ ભ્રાતૃષુ સઃ
જ્યેષ્ઠઃ ।
૪. મમ વચને સ ન વિશ્વ-
સિતિ ।
૫. અજો પ્રામં નીયતે or
અજં પ્રામં નયતિ ।
૬. સા મે સદા પ્રીતિ-
ભાજનમ્ ।
૭. જનઃ શિલામભ્યાસતે ।
૮. આગતેભ્યો બાલેભ્યઃ
ફલાનિ દેહિ ।
૯. જન્મનઃ પ્રભૃતિ નયનેન
કાણઃ ।

७०।६

१०. मे मनः स्पृहयत्यस्मिन् ।
 ११. गुणाः पूजास्थानमस्मिन् ।
 १२. ते मातृपितरौ बालकं
 कुक्ष्यन्ति ।
 १३. पुंसो विश्वसिति कुत्र
 कुमारी ।
 १४. माता पुत्रवध्वा उपरि
 कुप्यति पुत्राय च
 स्निह्यति ।
 १५. ऋते तव न मे कश्चि-
 न्मित्रम् ।
 १६. प्रियाया विरहितो यक्षो
 रोदिति ।
 १७. मेकमग्रे शृगालः समा-
 यातः ।
 १८. भिक्षुका घनिकाय द्रव्यं
 याचते ।
 १९. स चौगणामतीव
 बिभ्यति ।
 २०. प्राणादपि स मे प्रियः ।
 २१. हिरण्यकश्चित्रग्रीवस्य
 प्राणाः आसन् ।
 २२. क भवान् गच्छति ।
 २३. भरतो मयूरं रोचते ।

७०।७

१०. मम मनः स्पृहयत्यस्मै ।
 ११. गुणाः पूजास्थानं सन्ति ।
 १२. तौ मातापितरौ बाल-
 काय कुक्ष्यतः ।
 १३. पुंसि विश्वसिति कुत्र
 कुमारी ।
 १४. माता पुत्रवध्वै कुप्यति
 पुत्रे च स्निह्यति ।
 १५. त्वहते न मे किञ्चि-
 न्मित्रम् ।
 १६. प्रियया विरहितो यक्षो
 रोदिति ।
 १७. मेकस्याग्रे शृगालः
 समायातः ।
 १८. भिक्षुको घनिकं द्रव्यं
 याचते ।
 १९. स चौरेभ्योऽतीव
 बिभेति ।
 २०. प्राणेभ्योऽपि स मे प्रेयान् ।
 २१. हिरण्यकश्चित्रग्रीवस्य
 प्राणाः आसीत् ।
 २२. क भवान् गच्छति ।
 २३. भरताय मयूरो रोचते ।

५०६

२४. तं दिवसमारभ्य मम
मनः अस्यां न स्पृह-
यति ।

२५. अतस्त्वां दूरादेव नमः ।

२६. भक्तिं देवो रोचते ।

२७. अहं च ते वीराश्च
शत्रून् पराजयन् ।

२८. इमां वार्तामिहं वयस्यं
कथयामि ।

२९. स नगरं नाचि गतः
शकटे च प्रत्यागतः ।

३०. अत्र विषये ईश्वरो न
दोषास्पदः ।

३१. सा तपस्विनी मे कृपा-
पात्रं जातम् ।

३२. अस्य पुस्तकस्य रामाय
प्रयोजनं नास्ति ।

३३. गोविंदो यूयं चैतद्
कुरुताम् ।

३४. अयं बटुस्ते ब्राह्मणा वा
ग्रामं गच्छतु ।

३५. वरं मिक्षां याचितुं न तु
परसेवाविधिम् ।

३६. दम्भः पैशुन्यं च सदा
गर्हणीयौ ।

५०७

२४. तस्माद्विवसादारभ्य मम
मनोऽस्यै न स्पृहयति ।

२५. अतस्तुभ्यं दूरादेव नमः ।

२६. भक्तिर्देवाय रोचते ।

२७. अहं च ते वीराश्च
शत्रून् पराजयामहे ।

२८. इमां वार्तामिहं वयस्याय
कथयामि ।

२९. स नगरं नावा गतः
शकटेन च प्रत्यागतः ।

३०. अत्र विषये ईश्वरो न
दोषास्पदम् ।

३१. सा तपस्वनी मे कृपा-
पात्रं जाता ।

३२. अनेन पुस्तकेन रामस्य
प्रयोजनं नास्ति ।

३३. गोविंदो यूयं चैतद्
कुरुत ।

३४. अयं बटुस्ते ब्राह्मणा वा
ग्रामं गच्छन्तु ।

३५. वरं मिक्षा याचिता न तु
परसेवाविधिः ।

३६. दम्भः पैशुन्यं च सदा
गर्हणीये ।

५४३

- ३७ अहं गोपालस्य शताः
रूपका धारयामि ।
३८. प्रभवति कन्यां माता ।
३९. मामग्रे किं तिष्ठसि ।
४०. अलं तं बहु ताडयितुं
सोऽत्यशक्तः ।
४१. दिवसे त्रिः संध्यामुपा-
सीत ।
४२. राज्यस्योपरि चण्डवर्मा
शास्ति ।
४३. अहं शत्रुं हत्वा स न्य-
वर्तत् ।
४४. न मयि दुह्यति नाहं
तस्मा अधिदुह्यामि ।
४५. रामो रावणं हत्वा बिभी-
षणो लंकाराज्ये स्थापितः ।
४६. रामाय द्वौ पुत्रावास्ताम् ।
४७. अहं पुत्रस्य वियोगं न
सहामि ।
४८. गोपालो नाम वयस्येन
सहागच्छम् ।
४९. अयं मम चिरंतनः वयस्यः
भवितव्यः ।
५०. कांची नाम नगर्याम्
धनमित्रनाम वणिगवसत् ।

५४३

३७. अहं गोपलाय शतं
रूपकान् धारयामि ।
३८. माता कन्यायाः प्रभवति ।
३९. ममाग्रे किं तिष्ठसि ।
४०. अलं तं बहु ताडयित्वा,
सोऽत्यशक्तः ।
४१. दिवसस्य त्रिः संध्यामु-
पासीत ।
४२. राज्यं चण्डवर्मा शास्ति ।
४३. मया शत्रौ हते स न्य-
वर्तत ।
४४. न मह्यं दुह्यति नाहं
तमधिदुह्यामि ।
४५. रामेण रावणे हते बिभी-
षणो लंकाराज्ये स्थापितः ।
४६. रामस्य द्वौ पुत्रावास्ताम् ।
४७. अहं पुत्रेण वियोगं न
सहे ।
४८. गोपालेन नाम वयस्येन
सहागच्छम् ।
४९. अनेन मम चिरंतनेन
वयस्येन भवितव्यम् ।
५०. कांचीनां नाम नगर्यां धन-
मित्रनामा वणिगवसत् ।

ॐ१६

५१. नरैः सावधानैर्भूयन्ते ।
 ५२. इमं ग्रन्थं वाचयितुं न
 शक्यते ।
 ५३. इन्द्रः स्वयशः किञ्चर-
 मिथुनैर्गापयामास ।
 ५४. यत्स पवमुवाच तत्तस्य
 दोष एव ।
 ५५. यत्क्रौर्यमित्याचक्षते
 तत्प्रकृतिरेव खलानाम् ।

ॐ२०

५१. नरैः सावधानैर्भूयते ।
 ५२. अयं ग्रन्थो वाचयितुं न
 शक्यते ।
 ५३. इन्द्रः स्वयशः किञ्चर-
 मिथुनान् गापयामास ।
 ५४. यत् स पवमुवाच स तस्य
 दोष एव ।
 ५५. यत् क्रौर्यमित्याचक्षते
 सा प्रकृतिरेव खलानाम् ।

પ્રેરકરૂપ (CAUSAL)

સાદા રૂપમાં સામાન્ય રીતે ‘આ માણસ કામ કરે છે’ : **અર્થ** **જનઃ કાર્યં કરોતિ** । એમ હોય છે; બ્યારે પ્રેરકમાં ‘આ માણસ પાસે તે કામ કરાવે છે’ (સઃ) **મનેન જનેન કાર્યં કારયતિ** । એ પ્રમાણે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ઉપરના વાક્ય ઉપરથી સમગ્રશે કે પ્રેરકમાં સાદા વાક્યના કર્તાને તૃતીયા વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે; કર્મ એમનું એમ રહે છે અને સાદા સકર્મક ક્રિયાપદના રૂપને પ્રેરક રૂપમાં ફેરવવામાં આવે છે.

સાદા રૂપનાં પ્રેરક રૂપો આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે :
 દા. ત. **કરોતિ-કારયતિ, ગમ્-ગમયતિ, બુધ્-બોધયતિ**
 વગેરે. આ રૂપોની રચનાની વિશેષ ચર્ચા Kale’s Sanskrit Grammar §-599-612 સુધીમાં કરવામાં આવી છે; તે ઉપરાંત K. S. Trivedi : **સંસ્કૃતપ્રવેશિકા (તૃતીયો વિભાગઃ)**
 પાઠ : ૨માં પણ કરવામાં આવી છે. સામાન્ય રીતે S. S. C. ના પેપરમાં ‘Rewrite as directed’ ના સવાલનીચે : (i) Correct; (ii) Change the voice; (iii) Change into causal એ પૂછવામાં આવે છે. તેને માટે આ ભાગ ઉમેરવામાં આવ્યો છે.

અકર્મક ક્રિયાપદવાળા વાક્યમાં કર્તાને કર્મ બનાવીને બીજો પ્રેરક કર્તા ઉમેરવામાં આવે છે અને પ્રેરક ક્રિયાપદ મૂકવામાં આવે છે.
 દા. ત. **રામઃ ગચ્છતિ** (રામ જાય છે—સાદું રૂપ) **કુપ્તઃ રામં ગમયતિ** (કુપ્ત રામને જવા પ્રેરે છે—પ્રેરકરૂપ).

એ કર્મવાળાં ક્રિયાપદનાં વાક્યોનું પ્રેરક બનાવતાં ગૌણ કર્મને કર્તામાં ફેરવી નાખવામાં આવે છે અને ક્રિયાપદનું પ્રેરક રૂપ મૂકવામાં આવે છે.

નીચે કેટલાક દાખલાઓ આપવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં વિખતમાં ઊતરવા માગતા વિદ્યાર્થીઓએ Apte's Guide to Sanskrit Composition (Lesson V) વાંચવો.

સાદું ૩૫

(સકર્મક ક્રિયાપદ)

૧. દેવદત્તઃ ઓદનં પચતિ ।
૨. રામો ભાર્યો ત્યજતિ ।
૩. રાજા ધનમયચ્છત્ ।
૪. રામઃ કાર્યં કરોતિ ।
૫. યોધાઃ અરીન્ ઘ્નન્તિ ।

૬. લક્ષ્મણઃ રામં નમતિ ।
૭. છાત્રઃ અધ્યયનમારભતે ।

(અકર્મક ક્રિયાપદ)

૮. જનાઃ તુષ્યન્તિ ।
૯. ક્રોધઃ શામ્યતિ ।
૧૦. પરશુરામઃ અકુપ્યત્ ।

૧૧. શિષ્યાઃ તિષ્ઠન્તિ ।
૧૨. મનુષ્યઃ મોદતે ।
૧૩. જનઃ જ્ઞાતિ ।
૧૪. સમુદ્રઃ ક્ષુભ્યતિ ।

૧૫. શશ્વતઃ સ્વર્ગમગચ્છત્ ।
૧૬. સ્વે વેદાર્થમવિદુઃ ।

પ્રેરક ૩૫

(સકર્મક ક્રિયાપદ)

૧. દેવદત્તેન ઓદનં પાચયતિ ।
૨. રામેણ ભાર્યો ત્યાજયતિ ।
૩. રાજા ધનમદાપયત્ ।
૪. રામેણ કાર્યં કારયતિ ।
૫. રાજા યોધૈઃ અરીન્

ઘાતયતિ ।

૬. સઃ લક્ષ્મણેન રામં નમયતિ ।
૭. (આચાર્યઃ) છાત્રેણ અધ્યયનં

આરમ્ભયતિ ।

(અકર્મક ક્રિયાપદ)

૮. રાજા જનાન્ તોષયતિ ।
૯. સઃ ક્રોધં શામયતિ ।
૧૦. લક્ષ્મણઃ પરશુરામં અકો-

પયત્ ।

૧૧. ગુરુઃ શિષ્યાન્ સ્થાપયતિ ।
૧૨. સઃ મનુષ્યં મોદયતિ ।
૧૩. સઃ જનં સ્નાપયતિ ।
૧૪. ચન્દ્રઃ સમુદ્રં ક્ષોભયતિ ।

૧૫. શશ્વન્ સ્વર્ગમગમયત્ ।
૧૬. સ્વાન્ વેદાર્થમવેદયત્ ।

१७. देवाः अमृतमाप्नुयत् ।
 १८. विधिः वेदमध्यैत ।
 १८. पृथ्वी सलीले आस्त ।

२०. भृत्यः भारं वहति ।
 २१. जनः भारं नयति ।
 २२. वाहा रथं वहन्ति ।
 २३. भृत्यः कटं करोति ।

२४. किंकरः पात्रं हरति ।

२५. वामनः बलिं वसुधां
 याचते ।

१७. देवानमृतमाशयत् ।
 १८. विधिं वेदमध्यापयत् ।
 १९. पृथ्वीं सलीले आसयत् ।

२०. भृत्येन भारं वाहयति ।
 २१. जनेन भारं नाययति ।
 २२. सूतो वाहान् रथं वाहयति ।
 २३. भृत्येन भृत्यं वा कटं
 कारयति ।

२४. किंकरेण किंकरं वा पात्रं
 हारयति ।

२५. (ईश्वरः) वामनेन बलिं
 वसुधां याचयति ।

પરિશિષ્ટ : ૫ :

કેટલાંક મહત્વનાં રૂપો

ગદ્યવિભાગ

પાઠ : ૧ :

શુભ્રાવ-શ્રુ ગ. ૫, પરસ્મૈ. પરોક્ષ ભૂ. ૩. પુ. એ. વ. 'સાંભળ્યું'.

કારિતવાન્-ક્ર ગ. ૮ નું પ્રેરક. કર્તારિ ભૂત કૃદંત પુ. પ્રથમા
પિ. એ. વ. 'કરાવ્યું.'

ઘત્તે-ઘા ગ. ૩, આત્મને. વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ. 'ધારણ
કરે છે.'

પ્રાદ્યિતુમ્-પ્રદ્ ગ. ૯, ઉભય. નું પ્રેરક હેત્વર્થ કૃદંત 'અહણ
કરાવવાને.'

સમપિતવાન્-ક્ર ગ. ૧, પરસ્મૈ. નું પ્રેરક કર્તારિ ભૂ. કૃ.
'સોંપ્યું.'

હીયતે-દ્વા ગ. ૩, પરસ્મૈ.નું કર્મણિ વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ.
'હીન બને છે.'

ક્રિયન્તામ્-ક્ર ગ. ૮, ઉભય.નું કર્મ. આજ્ઞાર્થ ૩ પુ. બ.
વ. 'કરાવા દો.'

કારયિતુમ્-ક્ર ગ. ૮ ઉભય.નું પ્રેરક હેત્વર્થ કૃ. 'કરાવવું'.

પાઠ : ૨ :

અધિશયાનસ્ય-અધિ+શી ગ. ૨, આત્મને.નું વર્ત. કૃદંત
શુ. ૪મી. એ. વ. 'સહ રહેતા, પડી રહેતા.'

હિમત્તિ-'હિમ્' ગ. ૭, વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. 'કાપી
નાખે છે.'

લૂનમ્-લૂ ગ. ૯, ઉભય. નું કર્મ. ભૂ. કૃ. પ્રથમા. નપું. એ.
વ. 'કપાયું.'

પુરસ્કાર્યઃ-પુરસ્+ક ગ. ૮, નું વિધ્યર્થ કૃદંત પુ. પ્રથમા.
એ. વ. 'આગળ કરવો જોઈએ.'

સ્થાપિતઃ-સ્થા ગ. ૧, પરસ્મૈ. પ્રેરક કર્મણિ ભૂ. કૃ. પુ.
પ્રથમા એ. વ. 'મૂક્યો.'

અવસજ્ઞઃ-અવ+સજ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું કર્મણિ ભૂ. કૃ. પુ.
પ્રથમા એ. વ. 'નાશ પામ્યો.'

વ્યાપાદિતઃ-વિ+આ+પદ્ ગ. ૪, આત્મને.નું પ્રેરક કર્મ. ભૂ.
કૃ. પુ. પ્રથમા એ. વ. 'મારી નાખ્યો.'

સ્યાત્-અસ્ય ગ. ૨, પરસ્મૈ. વિધ્યર્થ ૩ પુ. એ. વ. 'હોય.'

ખાંડ : ૩ :

વિજ્ઞાપયમાસુઃ-વિ+જ્ઞા ગ. ૯, પ્રેરક. આમ્-અન્ત પરાક્ષ
ભૂ. કા. ૩ પુ. બ. વ. વિનંતી કરી.

આહ-હ્રૂ ગ. ૨, પરસ્મૈ. વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. 'ઓલે છે.'

આહૂય-આ+હ્વે ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું સં. ભૂ. કૃ. 'ઓલાવીને.'

દર્શયસ્વ-દશ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ. પ્રેરક આગાર્થ ૨ પુ. એ. વ.
'અતાવ.'

આવયોઃ-અસ્મદ્ નું પંચમી તથા ષષ્ઠી દ્વિ. વ. 'અમો અન્નેનું.'

શક્તતરઃ-શક્ ગ. ૫, ઉભય.નું તુલનાદર્શક કર્મ. ભૂ. કૃ.
'વધારે શક્તિવાળો.'

પ્રશસ્યમાનઃ-પ્ર+શંસ ગ. ૬, પરસ્મૈ.નું કર્મણિ વર્ત. કૃ.
પુ. પ્રથમા વિ. એ. વ. 'વખાણાતો.'

પથિ-પથિન્ પુ. નું સપ્તમી એ. વ. 'રસ્તામાં.'

વ્યાપાદયામિ-વિ+આ+પદ્ ગ. ૪, આત્મને.તું પ્રેરક વર્ત.
કા. ૧ પુ. એ. વ. 'મારી નાખું છું.'

પાઠ : ૪ :

વિજ્ઞાપિતઃ-વિ+જ્ઞા ગ. ૯, ઉભય.તું પ્રેરક કર્મણિ. જૂ. ૬. પુ.
પ્રથમા એ. વ. 'વિનંતી કરી.'

પિપાસા-પા ગ. ૧, પરસ્મૈ.તું ઇચ્છાદર્શક નામ સ્ત્રી. 'પીવાની
ઇચ્છા, તરસ.'

વિદ્યુ-વિશ્ સ્ત્રી. સપ્તમી બ. વ. 'દિશાઓમાં'

જ્ઞાસ્યન્તિ-જ્ઞા ગ. ૯, પરસ્મૈ. સામાન્ય ભવિષ્ય કા. ૩ પુ.
બ. વ. 'જાણશે.'

પ્રાયાત્-પ્ર+યા ગ. ૨, પરસ્મૈ. હસ્તન જૂ. કા. ૩ પુ. એ.
વ. 'ગયો.'

અનુષ્ઠાય-અનુ+સ્થા ગ. ૧ તું સં. જૂ. ૬. 'કરીને.'

વીક્ષ્ય-વિ+ઈક્ષ્ ગ. ૧, આત્મને. સં. જૂ. 'નેહીને.'

ઉચ્ચતામ્-વચ્ ગ. ૨, પરસ્મૈ. કર્મણિ આતાર્થ ૩ પુ.
વ. 'બોલો.'

પ્રાપ્સ્યસિ-પ્ર+આપ્ ગ. ૨, પરસ્મૈ.તું સામાન્ય ભવિષ્ય ૨ પુ.
એ. વ. 'આવશે.'

વ્યવસિ-વ્ ગ. ૨, પરસ્મૈ.તું અઘતન જૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ.
'બોલ્યો.'

અવોચત્-વચ્ ગ. ૨, પરસ્મૈ.તું કર્મ. જૂ. ૬. સપ્તમી એ. વ.
'બોલ્યો.'

ઉક્તવતિ-વચ્ ગ. ૨, પરસ્મૈ. કર્મ. જૂ. ૬. સપ્તમી એ. વ.
પુ. 'બોલતો હતો.'

પાઠ : ૫ :

આસાચ-આ+સદ્ ગ. ૧-નું પ્રેરક સં. જૂ. કૃ. 'મેળવીને.'

મવિતવ્યમ્-મૂ ગ. ૧, પરસ્મૈ. નું વિધ્યર્થ કૃદંત 'થવું જોઈ એ.'

ઉત્કૃત્યમાનસ્ય-ઉત્+કૃત્ ગ. ૬, પરસ્મૈ.નું કર્મણિ વર્ત. કૃદંત.
પુ. ૫૯૪ એ. વ. 'ઉતરડાતા.'

અસ્થીનિ-અસ્થિ નપું. પ્રથમા જ. વ. 'હાડકાં.'

પ્રાસવ્યાનિ-પ્ર+આપ્ ગ. ૫, પરસ્મૈ.નું વિધ્યર્થ કૃ. પ્રથમા વિ.
નપું. જ. વ. 'મેળવાય.'

છિન્ધિ-છિન્ ગ. ૭, પરસ્મૈ. આત્માર્થ ૨ પુ. એ. વ. 'કાપી નાખ.'

સ્તબ્ધીકૃત્ય-સ્તમ્ભ ગ. ૯, પરસ્મૈ.નું કર્મ. જૂ. કૃદંત સ્તબ્ધ;
તેનું ઞિવ ૩૫ સ્તબ્ધીકરોતીનું સં. જૂ. કૃ. 'સ્તબ્ધ કરીને, હલન-
ચલન વગરના કરીને.'પલાયિતઃ-પરા+અય્ ગ. ૧, આત્મને.નું કર્મ. જૂ. કૃ. પુ.
પ્રથમા એ. વ. 'નાસી ગયો.'

આચ્છાદ્ય-આ+છદ્ નું પ્રેરક સં. જૂ. કૃ. 'હાંકીને.'

પલાયિષ્યસિ-પરા+અય્ ગ. ૧, પરસ્મૈ. સામાન્ય ભવિષ્યકાળ
૨ પુ. એ. વ. 'તું નાસી જશે.'

પાઠ : ૬ :

આગત્ય-આ+ગમ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું સં. જૂ. કૃ. 'આવીને'

અવસજ્ઞાયામ્+અવ+સદ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું કર્મણિ જૂ. કૃ. સ્ત્રી.
સંતમી એ. વ. 'નાશ પામેલી, પૂરી થયેલી.'

ચન્દ્રમસિ-ચન્દ્રમસ-પુ. સંતમી એ. વ. 'ચંદ્ર.'

આયાન્તમ્-આ+યા ગ. ૨, પરસ્મૈ.નું વર્ત. કૃ. પુ. દ્વિતીયા
એ. વ. 'આવતા.'

વિકીર્ય-વિ+કૃ ગ. ૧, પરસ્મૈ.તું સં. બૂ. કૃ. 'વેરીને.'

વિસ્તીર્ણમ્-વિ+સ્તૃ ગ. ૯, પરસ્મૈ.તું કર્મ. બૂ. કૃ. નપું.
પ્રથમા એ. વ. 'પ્રસારેલું, પાથરેલું.'

ગ્રાહ્યમ્-ગ્રહ ગ. ૯, ઉભય.તું વિધ્યર્થ નપું. પ્રથમા એ. વ.
'ગ્રહણ કરવું જોઈએ.'

બમ્બુઃ-મ્. ગ. ૧, પરસ્મૈ. પરાક્ષ બૂ. ૩ પુ. બ. વ. 'થયા.'

પ્રકચિત્તીમૂય-પ્રકચિત્તનું ઢિવ ૩૫ પ્રકચિત્તીમવતિ; તેનું
સં. બૂ. કૃદંત 'એક ચિત્તવાળા બનીને.'

ઉદ્ગીયતામ્-ઉત્+હી ગ. ૧, આત્મને. કર્મણિ આશર્થ ૩ પુ.
એ. વ. 'ભડી જાગે.'

હિનમ્નિ-હિન્ ગ. ૭, પરસ્મૈ. વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ. હું
કાપું છું.

હેત્યન્તિ-હિન્ ગ. ૩, પરસ્મૈ.તું સામાન્ય ભવિષ્ય કા. ૩
પુ. બ. વ. 'કાપી નાખશે.'

પાઠ : ૭ :

વિપરીતા-વિ+પરિ+હ ગ. ૨, પરસ્મૈ.તું કર્મણિ બૂ. કૃ. સ્ત્રી.
પ્રથમા એ. વ. 'અવળી, વિપરીત.'

પહિ-આ+હ ગ. ૨, પરસ્મૈ. આશર્થ ૨ પુ. એ. વ. 'આવ.'

નિર્વિજ્ઞમ્-નિર્+ચિદ્+તું કર્મણિ બૂ. કૃ. પુ. દ્વિતીયા એ. વ.
'શોકાકુર'

વિદક્ષયા-દશ્+તું ઇચ્છાદર્શક નામ વિવક્ષા; તેનું તૃતીયા એ.
વ. સ્ત્રી. 'જેવાની ઇચ્છાથી.'

ઉપેદિ-ઉપ+હ ગ. ૨, પરસ્મૈ. આશર્થ ૨ પુ. એ. વ.
'પાસે આવ.'

યાપયામિ-યા ગ. ૨, પરસ્મૈ. તું પ્રેરક વર્ત. ૧ પુ. એ. વ.
'લઈ જઈ' છું.'

અપાસ્ય-અપ+અસ ગ. ૪, પરસ્મૈ. તું સં. ભૂ. કે. 'ફૂર કરીને.'

વિનિપાત્યતે-વિ+નિ+પત્ ગ. ૧, પરસ્મૈ. તું પ્રેરક કર્મણિ.
વર્ત. ૩ પુ. એ. વ. 'પડાય છે.'

અમિઘત્તે-અમિ+ઘા ગ. ૩, આત્મને. વર્ત. ૩ પુ. એ. વ.
'કહે છે.'

અમિઘીયતામ્-અમિ+ઘા ગ. ૩ તું કર્મણિ, આત્માર્થ ૩ પુ.
એ. વ. 'કહેજો.'

વિવક્ષા-વચ્ ગ. ૨, પરસ્મૈ. તું ઇચ્છાદર્શક નામ વિવક્ષા
સ્ત્રી. પ્રથમા એ. વ. 'એલવાની ઇચ્છા'

ગૃહસે-ગૃહ ગ. ૧, આત્મને. વર્ત. કા. ૨ પુ. એ. વ.
'સંતાડે છે.'

બ્રૂયાઃ-બ્રૂ ગ. ૨, પરસ્મૈ. વિધ્યર્થ ૨ પુ. એ. વ. 'તું કહેજો.'

નિરસ્યતામ્-નિર્+અસ ગ. ૪, પરસ્મૈ. આત્માર્થ કર્મણિ
૩ પુ. એ. વ. 'કાઢી મૂકે.'

યાસ્યામિ-યા ગ. ૨, પરસ્મૈ. તું સામાન્ય ભવિષ્ય કા. ૧ પુ.
એ. વ. 'હું જઈશ.'

ઉદ્ધરિષ્યે-ઉત્+ધૃ અથવા હ ગ. ૧, આત્મને. સામાન્ય ભવિ.
૧ પુ. એ. વ. 'હું ઉદ્ધાર કરીશ.'

છિદ્યતામ્-છિદ્ ગ. ૭, પરસ્મૈ. કર્મણિ આત્માર્થ ૩ પુ. એ.
વ. 'કાપી નાખો.'

દ્રક્ષ્યસિ-દ્રશ્ તું સામાન્ય ભવિષ્ય પરસ્મૈ. ૨ પુ. એ. વ.
'તું જોશે.'

વચનીય:-વચ્ મ. ૨, પરસ્મૈ.નું વિધ્યર્થ કૃદંત પ્રથમા એ.
વ. પુ. 'નિદવા થોઝ્ય.'

પાઠ : ૮ :

નિધ્યાયામિ-નિ+ધ્યૈ મ. ૧, પરસ્મૈ. વર્ત. કા. ૧ પુ. એ. વ.
'હું જોઉં છું.'

નિર્મત્સ્ય-નિર્+મત્સ્યે મ. ૧, આત્મને.નું સં. જી. કે.
'તરછોડીને.'

વિક્ષોભ્ય-વિ+ક્ષુમ્ મ. ૪, પરસ્મૈ.નું પ્રેરક સં. જી. કે.
'ડખોળાને, ખળભળાવીને.'

પરિવિસ્ફુરન્તમ-પરિ+વિ+સ્ફુર્ ગ. ૬, પરસ્મૈ.નું વર્ત. કે.
દ્વિતીયા એ. વ. પુ. 'થરથરતા, હાલતા.'

વિમેમિ-મી મ. ૩, પરસ્મૈ. વર્ત. કા. ૧ પુ. એ. વ. 'ખીવું છું.'

મર્તઃ-મર્ત પુ. સંબોધન એ. વ. 'હે સ્વામી.'

મુચિ-મૂ એ. સમગ્રી એ. વ. 'બૂમિ ઉપર.'

ધૂમાયતિ-ધૂમ્નો નામધાતુ : વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ. 'ધુમાડો
કાઢે છે.'

મસ્મીકરોતિ-મસ્મન્ નું ચ્વિ ૩૫ વર્ત. ૩ પુ. એ. વ.
'ભરમ કરે છે.'

મૂર્ધનિ-મૂર્ધન્ નું સમગ્રી એ. વ. 'માથા ઉપર'

પ્રદાસ્યતિ-પ્ર+દા મ. ૩, સામાન્ય ભવિધ્ય ૩ પુ. એ. વ.
'આપશે.'

ચિકિત્તમ્-ચિક્ષ ઉપરથી નામધાતુ ચિક્ષયતિ; તેનું કર્મ.
જી. કે. નપું. પ્રથમા એ. વ. 'ચિક્ષ કરેલું છે.'

અતિક્રાન્તવાન્-અતિ+ક્રમ્ નું કર્તારિ જી. કૃદંત પુ. પ્રથમા.

એ વ. 'ઉલ્લંઘન કર્યું.'

વહેયમ્-વહ મ. ૧, પરસ્મૈ. વિધ્યર્થ ૧ પુ. એ. વ. 'બાળુ'

પાઠ : હ :

વત્સલયતિ-વત્સલ ઉપરથી નામધાતુ વર્ત. કા. ૧ પુ. એ. વ. 'વહાલો કરે છે, વહાલ ઉપખવે છે.'

વલીયઃ-વલવત્ અપ્યયનું તુલનાદર્શક રૂપ : વલીયઃ, 'ખૂન જ, બહુ સખત રીતે.'

લઘ્વિચ્ચતિ-મ. ૧૦, પરસ્મૈ. સામાન્ય ભવિષ્ય કા. ૩ પુ. એ. વ. 'હુમલો કરશે, ચઢી આવશે.'

ચિરમયિતુમ્-વિ+રમ્ મ. ૧, પરસ્મૈ. નું પ્રેરક હેતુર્થ કૃદંત 'અટકાવવા માટે.'

મલિનીભવન્તિ-મલિન ઉપરથી ણિવ રૂપ વર્ત. કા. ૩ પુ. બ. વ. 'મલિન થાય છે, મેલો થાય છે.'

વિસ્માપિતા-વિ+સ્મિ મ. ૧, આત્મને. નું પ્રેરક વિસ્માપયતિ નું કર્મ. જૂ. કૃ. સ્ત્રી. પ્રથમા એ. વ. 'વિસ્મય પમાડાયેલી.'

ઉશન્તિ-વશ્ મ. ૨, પરસ્મૈ. નું વર્ત. કા. ૩ પુ. બ. વ. 'ધ્રુવે છે.'

ગૃહીભવન્તિ-ગૃહ ઉપરથી ણિવ રૂપ વર્ત. કા. ૩ પુ. બ. વ. 'ઘર બને છે.'

વાધ્યમાનમ્-વાધ્ મ. ૧, આત્મને. નું કર્મણિ વર્ત. કૃ. દ્વિતીયા એ. વ. પુ. 'પીડાંતા, રંજાડાંતા.'

લક્ષ્યીકરોતિ-લક્ષ્ ઉપરથી વિધ્યર્થ કૃદંત લક્ષ્ય; તેના ઉપરથી ણિવ ધાતુ વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ. 'લક્ષ્ય બનાવે છે.'

સંકીર્તયિતુમ્-સં+કૃત્ મ. ૧૦, ઉભય.નું હેતુર્થ કૃદંત 'કહે-

વાને, બોલવાને. ’

પ્રત્યક્ષીકૃતા-પ્રત્યક્ષ ઉપરથી **ચિવ** રૂપ **પ્રત્યક્ષીકરોતિ**નું કર્મ-
ભૂ. કૃ. પ્રથમા એવ. સ્ત્રી. ‘નન્દોનન્દર ન્દેયેલી.’

પહિ-મા+હ ગ. ૨, પરસ્મૈ. આત્મર્થ ૨ પુ. એ. વ. આવ.

પ્રત્યાયયતિ-પ્રતિ+હ ગ. ૨, પરસ્મૈ.નું પ્રેરક વર્ત. કા. ૩.
પુ. એ. વ. ‘વિશ્વાસ કરાવે છે, ખાતરી કરાવે છે.’

પાઠ : ૧૦ :

ઉદગાત્-ઉદ્+હ ગ. ૨, પરસ્મૈ. અઘતન ભૂ. ૩ પુ. એ. વ.
‘જોડો થયો.’

ઉજ્જમય્ય-ઉદ્+જમ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું પ્રેરક સં. ભૂ. કૃ.
‘જોડો કરીને.’

આલિલિન્-આ+લિન્નો પરોક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ.
‘ભેટયો.’

અવાદીત્-અવ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ. અઘતન ભૂ. કા. ૩ પુ. એ.
વ. ‘બોલ્યો.’

અહઃ-અહન્ નપું. પ્રથમા એ. વ. ‘દિવસ.’

વિષ્ણુરયતિ-વિષ્ણુર ઉપરથી નામધાતુ : વર્ત. કા. ૩ પુ. એ.
વ. ‘અસહાય બનાવે છે.’

વિયમ્-વી સ્ત્રી. દ્વિતીયા એ. વ. ‘બુદ્ધિ.’

શુષ્કે-શુષ્ક સ્ત્રી. ચતુર્થા એ. વ. ‘સોકને.’

દહો-દહ ગ. ૧, પરસ્મૈ. કર્મણિ વર્ત. ૧ પુ. એ. વ.
‘બળાઉં છું.’

તક્ષ્ણોતિ-તક્ષ્ ગ. ૫, પરસ્મૈ. વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ.
‘કાપે છે.’

પાયયતિ-પા ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું પ્રેરક વર્ત. કા. ૩ પુ. એ.
'પિવરાવે છે.'

ઉપયોક્ષ્યે-ઉપ-યુજ્ ગ. ૭, આત્મને. સામાન્ય ભવિષ્ય ૧
પુ. એ. વ. 'ઉપયોગ કરીશ.'

ઘક્ષ્યન્-વહ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું ભવિષ્ય કૃદંત. પુ. પ્રથમા એ.
વ. 'ઝાળવા જતા.'

સંદુઘ્ને-સં+ધુક્ષ્ ગ. ૧, આત્મને. પોરક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ.
એ. વ. 'ઝાળવા લાગ્યું.'

અભસ્મીકરણા-ન ભસ્મીકરણં યસ્મિન્ સઃ (પ. પ્રી.)
(ભસ્મન્માંથી ઈવ ૩૫ ભસ્મીકરોતિ ઉપરથી નામ ભસ્મીકરણ).
પુ. પ્રથમા. એ. વ. 'ભસ્મ ન કરનારો.'

કરવાણિ-કૃ ગ. ૮, પરસ્મૈ. આત્માર્થ ૧ પુ. એ. વ. 'કરું.'

અગૃહ્ણાત્-ગ્રહ્ ગ. ૬, પરસ્મૈ. ભસ્તન ભૂ. ૩ પુ. એ. વ.
'ગ્રહણ કર્યું.'

આસ્તે-આસ્ ગ. ૨, આત્મને. વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ.
'ખેસે છે.'

ઉત્તામ્યતા-ઉત્+તમ્ ગ. ૪, પરસ્મૈ. વર્ત. કૃદંત તૃતીયા
વિભક્તિ એ. વ. નપું. 'વિલાઈ જતા, દુઃખી બનતા.'

વ્યજ્ઞાપયન્-વિ+જ્ઞા ગ. ૬ નું પ્રેરક વિજ્ઞાપયતિનું ભસ્તન
ભૂ. ૩ પુ. પ. વ. 'જણાવ્યું.'

ઓષ્યસિ-શ્ચુ ગ. ૫, પરસ્મૈ. સામાન્ય ભવિષ્ય. ૨ પુ. એ. વ.
'સાંભળશે.'

આવેદયિતાસ્મિ-આ+વિદ્ નું પ્રેરક આવેદયતિનું ભસ્તન
ભવિષ્ય ૧ પુ. એ. વ. 'જણાવીશ.'

આસ્સ્વ-આસ્ ગ. ૨, આત્મને. આત્માર્થ ૨ પુ. એ. વ. 'ખેસ.'

શિથિલીચકાર-શિથિલ ઉપરથી ચિવ્ ૩૫ શિથિલીકરોતિ
નું પરોક્ષ જૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. 'શિથિલ ક્યું', લીધું ક્યું.'

નિવેહિ-નિ+ઘા ગ. ૩, પરસ્મૈ. આજ્ઞાર્થ ૨ પુ. એ. વ. 'મૂક.'

વધાન-વન્ધ્ ગ. ૬, પરસ્મૈ. આજ્ઞાર્થ ૨ પુ. એ. વ. 'અધિ.'

ગૃહાણ-ગ્રહ્ ગ. ૬, પરસ્મૈ. આજ્ઞાર્થ ૨ પુ. એ. વ.
'ગ્રહણ કર.'

મન્દય-મન્દ ઉપરથી નામધાતુ **મન્દયતિ**નું આજ્ઞાર્થ ૨ પુ.
એ. વ. પરસ્મૈ. 'ધીમું કર.'

અનૈષીત્-ની ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું અઘતન જૂ. ૩ પુ. એ. વ.
'પસાર કરી.'

પાઠ : ૨૧ :

અનૂચ્ય-અનુ+ઘચ્ ગ. ૨, પરસ્મૈ.નું સં. જૂ. કૃ. 'કહીને,
શિખવાડીને.'

અનુશાસ્તિ-અનુ+શાસ્ ગ. ૨, પરસ્મૈ.નું વર્ત. કા. ૩ પુ.
એ. વ. 'ઉપદેશ આપે છે.'

મા પ્રમદઃ-પ્ર+મદ્ ગ. ૪, પરસ્મૈ.નું અઘતન જૂ. કા. ૨
પુ. એ. વ. પ્ર+અમદઃ; પરંતુ મા આવવાને લીધે અમદઃના અકારને
લોપ થાય છે અને આજ્ઞાર્થનો અર્થ આવે છે; એટલે ૩૫ મા પ્રમદઃ
'પ્રમાદ મા કર, ખેદરકારી મા કર.' એ પ્રમાણે બને છે.

પ્રમદિતવ્યમ્-પ્ર-મદ્ ગ. ૪, પરસ્મૈ.નું વિધ્યર્થ કૃદંત 'પ્રમાદ
ન કરવો જોઈએ.'

ઉપાસ્યાનિ-ઉપ+આસ ગ. ૨, આત્મને.નું વિધ્યર્થ કૃદંત
પ્રથમા બ. વ. નપું. 'ઉપાસના કરવી જોઈએ.'

હતરાણિ-હૃદ્ના તુલનાદર્શક ૩૫ હતરનું પ્રથમા બ. વ.
નપું. 'ખીજાં.'

अनवद्यानि-न अवद्यानि । (नञ् तत्पु.) न अवद्यानि (नञ् तत्पु.) वक्ष-वद्नुं विध्यर्थं कृदंत, 'भोक्षवा योज्य' 'अवद्य'='निंदवा योज्य'. अनवद्यानि विशेषण प्रथमा अ. व. नपुं. 'न निंदवा योज्य,

श्रेयांसः-प्रशस्य तुं तुलनादर्शकं ३५. **श्रेयस्** तुं पु. प्रथमा अ. व. 'वधारे प्रशंसनीय'.

प्रश्वसितव्यम्-प्र+श्वस् ग. २, परस्मै.तुं विध्यर्थं कृ. नपुं. प्रथमा अे. व. 'श्रम हूर करवा ज्ञेय'.

घिया-घी स्त्री. तृतीया अे. व. 'सुद्धिधी.'

विचिकित्स-वि+कित् तुं छान्दादर्शकं नाम, स्त्री. प्रथमा अे. व. 'शंका.'

वर्तेरन्-वृत् ग. १, आत्मने. विध्यर्थं उ पु. अ. व. 'वर्ते.'

उपासितव्यम्-उप+आस् ग. २, आत्मने. विध्यर्थं कृदंत. नपुं. प्रथमा अे. व. 'उपासना करनी ज्ञेय'.

पद्यविभाग

पाठः १ :

विलपन्तीम्-वि+लप् ग. १, परस्मै. वर्त. कृदंत, स्त्री. द्वितीया अे. व. 'विलाप करती.'

उपेयुषः-उप+इ ग. २, परस्मै.तुं पराक्ष भू. कृ. **उपेयिषसुं** षष्ठी वि. अे. व. 'पामेला'

निर्वास्यते-निर्+वस् ग. १, परस्मै.तुं प्रेरक **निर्वासयति** तुं कर्मणि. वर्त. क. उ पु. अे. व. 'देशवटो देवाय छे.'

स्थास्यति-स्था ग. १, परस्मै. सामान्य लविध्य, उ पु. अे. व. 'जिम्नो रहेशे.'

વધિધ્યામિ-વધ ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું સામાન્ય લવિષ્ય કા. ૧
પુ. એ. વ. 'વધ કરીશ.'

પરિભ્રમ્યસે-પરિ+મ્ર ગ. ૧, પરસ્મૈ. કર્મણિ વર્ત. ૩ પુ. એ. વ.
'પરાભવ પામે છે.'

અવેક્ષમાણઃ-અવ+ઈક્ષ્ ગ. ૧, આત્મનેનું વર્ત. કૃ. પ્રથમા.
એ. વ. પુ. 'જોતા.'

અજ્ઞાનતઃ-જ્ઞા ગ. ૬, પરસ્મૈ. વર્ત. કૃ. જ્ઞાનત્તું પછી એ. વ.
પુ. જ્ઞાનતઃ; ન જ્ઞાનતઃ (નન્ તત્પુ.) અજ્ઞાનતઃ- 'નહિ જ્ઞાણના'

પ્રવેક્ષ્યતિ-પ્ર+વિશ્ ગ. ૬, સામાન્ય લવિષ્ય કા. ૩ પુ. એ.
વ. 'પ્રવેશ કરશે.'

રુદન્તી-રુદ્ ગ. ૨, પરસ્મૈ.નું વર્ત. કૃ. સ્ત્રી. પ્રથમા એ. વ.
'રુદન કરતી.'

ધર્મિષ્ઠઃ-ધર્મિવત્ અથવા ધર્મિન્નું શ્રેષ્ઠતાદર્શક રૂપ ધર્મિષ્ઠતું
પુ. પ્રથમા. બ. વ. 'ધર્મિષ્ઠ, ખૂબ ધર્મપરાયણ.'

શ્રેયઃ-પ્રશસ્યતું અધિકતાદર્શક રૂપ શ્રેયસ્ નપું. પ્રથમા એ.
વ. 'પ્રશંસાયોગ્ય, વખાણવા લાયક, ઉત્તમ.'

શુશ્રૂષ-શ્રુ ગ. ૫, પરસ્મૈ.નું ઇચ્છાદર્શક ક્રિયાપદ શુશ્રૂષતિતું
આસાર્થ ૨ પુ. એ. વ. 'સેવા કર.'

પરિહીયસે-પરિ+હા ગ. ૩, પરસ્મૈ. કર્મણિ વર્ત. કા. ૩ પુ.
એ. વ. 'હીન બને છે.'

શક્ષ્યામિ-શક્ષ્ ગ. ૫, પરસ્મૈ.નું સામાન્ય લવિષ્યકાળ ૧
પુ. એ. વ. 'શક્તિવાન થઈશ, શક્તીશ.'

ગમિષ્યન્તમ્-ગમ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું સામાન્ય લવિષ્ય કૃદંત,
દ્વિતીયા એ. વ. પુ. 'જવાની ઇચ્છા કરતા.'

સંહિતમ-સમ્+ધા મ. ૩નું કર્મ. બૂ. કૃદંત, નપું. પ્રથમા.
એ. વ. 'જોડાયેલું.'

અનુજાનામિ-અનુ+જ્ઞા મ. ૯, પરસ્મૈ વર્ત. કા. ૧ પુ. એ.
વ. 'રજા આપું છું, અનુજા આપું છું.'

સમતિક્રમિતુમ્-સમ્+અતિ+ક્રમ્ મ. ૧, આત્મને.નું હેતુર્થ.
કૃદંત. 'ઓળખવાને, ઉદ્દેશધન કરવાને.'

પાઠ : ૨ :

વ્યવકીર્ણ-વિ+અવ+કૃ મ. ૬, નું કર્મ. બૂ. કૃ. પ્રથમા.
હી, એ. વ. 'છવાયેલી.'

અર્પિતમ્-ઋ મ. ૧, પરસ્મૈ.નું પ્રેરક અર્પયતિનું કર્મ. બૂ.
કૃ. પ્રથમા એ. વ. નપું. 'અર્પિત થયેલું'

સુજતામ્-સુજ્ મ. ૬, પરસ્મૈ વર્ત. કૃદંત જી. ૫. વ. નપું.
'એડતા.'

ગામ્-ગો સ્ત્રી. 'પૃથ્વી'નું દ્વિતીયા. એ. વ.

અનુગીયતે-અનુ+ગૈ મ. ૧, પરસ્મૈ કર્મણિ વર્ત. કા. ૩
પુ. એ. વ. 'ગીત માતા પાછળ જાય છે.'

અવલીયતે-અવ+લી મ. ૯, પરસ્મૈ.નું કર્મણિ વર્ત. કા. ૩ પુ.
એ. વ. 'લીન થાય છે.'

તાઙ્યમાનાનિ-‘તઙ્’ મ. ૧૦, કર્મણિ વર્ત. કૃદંત. નપું.
દ્વિતીયા. ૫. વ. 'આધાત પામતાં.'

અવકિરન્તિ-અવ+કૃ મ. ૬, પરસ્મૈ વર્ત. કા. ૩ પુ. ૫. વ.
'અર્ધ દે છે.'

પાઠ : ૩ :

સંપ્રાદ્રવવ-સમ્+પ્ર+દ્રુ મ. ૧, પરસ્મૈ. ભરતન બૂ. કા. ૩
પુ. એ. વ. 'નાસી મર્ધ.'

आपतन्तीम्-आ+पत् म. १, परस्मै.नुं वर्तमान कृदंत. स्त्री.
द्वितीया. ओ. व. 'हुमला करवा आवती.'

जिघांस्त्वन्-इन् म. २, परस्मै.नुं छन्दोदर्थे क क्रियापद जिघां-
सतिनुं वर्तमान कृदंत. प्रथमा अ. व. पु. 'भारवानी छन्दा करता.'

पर्यवारयन्-परि+वृ म. १०, परस्मै. अस्तन श्रु. का. ३
पु. अ. व. 'घेरी वज्या.'

जीवग्राहम् अग्रहीत् जीव+ग्राहम् (जमुत् ३५ अं. अ. कृ.
गृहीत्वा); अग्रहीत्-ग्रह म. ८, परस्मै. अस्तन श्रु. का. ३
पु. ओ. व. 'जुवतो पकडी लीधा.'

द्विपते-ह म. १, परस्मै. कर्मणि वर्त. का. ३ पु. ओ. व.
'हराये छे.'

अनुधावत-अनु+धाव् म. १, परस्मै. आशार्थ २ पु. अ. व.
'होडा.'

उपागमन-उप+आ+गम् म. १, परस्मै. अस्तन श्रु. ३
पु. अ. व. 'पासे गया.'

आसीनानाम्-अ.सू म. २, आत्मने. वर्त. कृदंत षष्ठी अ.
व. पु. 'भेडेवा.'

ब्रुवाणम्=ब्रू म. २, आत्मने. वर्त. कृदंत द्वितीया ओ. व.
पु. 'भोलता.'

ब्रूयात्-ब्रू म. २, परस्मै विध्यर्थ ३ पु. ओ. व. 'भोले.'

सज्जोभवत्-सज्जन्तुं च्वि ३५ सज्जोभवतिनुं आशार्थ २
पु. अ. व. 'सज्ज थाओ.'

नियमाणम्-ह म. १, परस्मै. कर्मणि वर्त. कृदंत, पु. द्वितीया
ओ. व. 'हराई जतो.'

મોક્ષયધ્વમ્-મોક્ષ ઉપરથી નામધાતુ **મોક્ષયતે** નું. આસાર્થ ૨ પુ. બ. વ. 'છોડાવો.'

મોક્ષયેથાઃ-મોક્ષ ઉપરથી નામધાતુ **મોક્ષયતે** નું વિધ્યર્થ, ૨ પુ. એ. વ. 'તું છોડાવજે.'

વિમોચ્યાઃ-વિ+મુચ્ નું પ્રેરક વિધ્યર્થ કૃદંત, પ્રથમા બ. વ. પુ. 'છોડાવવા જોઈએ.'

પ્રતિજ્ઞો-પ્રતિ+જ્ઞા ગ. ૯, આત્મને. પરાક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. 'પ્રતિજ્ઞા કરી.'

મોક્ષયન્તિ-મુચ્ ગ. ૬, પરસ્મૈ. નું સામાન્ય ભવિષ્ય ૩ પુ. બ. વ. 'છોડશે.'

પ્રત્યદશ્યન્ત-પ્રતિ+દશ્ય ગ. ૧, પરસ્મૈ. કર્મણિ ભસ્તન ભૂ. કા. ૩ પુ. બ. વ. 'દેખાવા લાગ્યા.'

પ્રાદુરાસીત-પ્રાવુસ+અસૂ ગ. ૨, પરસ્મૈ.નું ભસ્તન ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. 'વ્યક્ત થયો.'

વિસર્જયત-વિ+સૃજ્ ગ. ૬ પરસ્મૈ. નું પ્રેરક આસાર્થ ૨ પુ. બ. વ. 'છોડાવો.'

અમ્યવર્તન્ત-અભિ+વૃત્ ગ. ૧, આત્મને. ભસ્તન ભૂ. કા. ૩ પુ. બ. વ. 'સામે થયા.'

ગૃહ્ય-ગ્રહ ગ. ૯ નું સં. ભૂ. કૃ. (આર્ષ)=ગૃહીત્વા 'પકડીને.'

લક્ષાયમ્-લક્ષિ પુ. દ્વિતીયા એ. વ. 'ભિત્ર.'

વિસિદ્ધિ-વિદ્ ગ. ૨, પરસ્મૈ. આસાર્થ ૨ પુ. એ. વ. 'જાણ.'

ચિકીર્ષિતમ્-કૃનું ઈચ્છાદર્શક ક્રિયાપદઃ **ચિકીર્ષતિ**નું કર્મ. ભૂ. કૃ. નપું. દ્વિતીયા એ. વ. 'કરવાની ઈચ્છાને.'

મા કાર્ષીઃ-અકાર્ષી-કૃ ગ. ૮, પરસ્મૈ. નું અઘતન ભૂ. ૨

પુ. એ. વ. સાથે મા આવવાને શીધે અ નો લોપ થયો છે; અને તેને આનાર્થનો અર્થ મળ્યો છે. 'તું મા કર.'

અનુષ્ટેયમ્-અનુ+સ્થા ગ. ૧, પરસ્મૈ.તું વિધ્યર્થ કૃદંત નપું. પ્રથમા એ. વ. 'કરવું જોઈએ.'

આસ્થાય-આ+સ્થા ગ. ૧, આત્મને.તું વિધ્યર્થ કૃદંત 'ખેસીને.'

સમુત્તસ્યુઃ-સમ્+ઉત્+સ્થા ગ. ૧, પરસ્મૈ. પરોક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. ખ. વ. 'ઊભા થયા.'

યયુઃ-યા ગ. ૨, પરસ્મૈ. પરોક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. ખ. વ. 'ગયા.'

ચિચ્છેદ-છિદ્ ગ. ૭, પરસ્મૈ. પરોક્ષ ભૂ. ૩ પુ. એ. વ. 'કાપી નાખ્યું.'

પુમાન્-પુંસુ પુ. તું પ્રથમા એ. વ. 'માણસ.'

અમિદ્રુત્ય-અમિ+દ્રુ ગ. ૧, પરસ્મૈ. સં. ભૂ. કૃ. 'સામે દોડીને.'

: ૫૧૦ : ૪ :

તપસ્યન્તમ્-તપસુ ઉપરથી નામધાતુ તપસ્યતિ ઉપરથી વર્ત. કૃ. પુ. દ્વિતીયા એ. વ. 'તપ કરતા.'

મગ્જન્તમ્-મગ્જૂ ગ. ૬, પરસ્મૈ. વર્ત. કૃદંત, પુ. દ્વિતીયા એ. વ. 'ડૂબતા.'

કર્તાસ્મિ-કૃ ગ. ૮, પરસ્મૈ. શ્વસ્તન ભવિષ્ય કા. ૧ પુ. એ. વ. 'કરવાનો છું.'

અગૃહ્ણત્-ગ્રહ ગ. ૯, પરસ્મૈ. શ્વસ્તન ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. 'અહણ કર્યું.'

સ્વીકરોત્-સ્વ ઉપરથી ચિવ રૂપ સ્વીકરોતિતું શ્વસ્તન ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ. 'સ્વીકાર કર્યો' (રૂપ ખોટું છે.)

સપ્રંતિપાદય-સં+પ્રતિ+પદ્ મ. ૪, આત્મને.નું પ્રેરક આપ્રાથ
૨ પુ. એ. વ. 'મેળવી આપો.'

સમમ્ભવ-સમ્+મ્ મ. ૧, પરસ્મૈ. હસ્તન ભૂ. કા. ૩ પુ.
એ. વ. 'સમાપો.'

નિવત્સ્યામિ-નિ+વત્સ મ. ૧, પરસ્મૈ. સામાન્ય ભવિષ્ય, ૧
પુ. એ. વ. 'વસીશ.'

સ્મયમાનઃ-સ્મિ મ. ૧, આત્મને. વર્ત. કૃ. પ્રથમા એ. વ. પુ.
'હસતો.'

કારયિતવ્યા-ક્ર મ. ૮, ઉભય.નું પ્રેરક વિધિર્થ કૃ. સ્ત્રી. પ્રથમા
એ. વ. 'કરાવવી.'

પુપ્લુવે-પ્લુ મ. ૧, આત્મને. પરાક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ.
'તરવા લાગ્યા.'

ન્યવેશણ-નિ+વિશ્ મ. ૬, પરસ્મૈ. પ્રેરક હસ્તન ભૂ. કા.
પુ. એ. વ. 'મૂક્યો.'

નાવા-નૌ સ્ત્રી. તૃતીયા એ. વ. 'હેડીથી.'

અજ્ઞાશિરે-કાશ્ મ. ૧, આત્મને. પરાક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. બ.
વ. 'પ્રકશી.'

અકર્ષ-કૃષ્ મ. ૧, પરસ્મૈ. પરાક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ.
'ખેંચ્યું.'

અધીત-અન્ધ્ર મ. ૮, પરસ્મૈ. પરાક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. બ. વ.
'બાંધી દા.'

જગ્મતુઃ-ગમ્ મ. ૧, પરસ્મૈ. પરાક્ષ ભૂ. કા. ૩ પુ. દ્વિ. વ. 'મયા.'

અનુહાય-અનુ+હા મ. ૮, પરસ્મૈ. પ્રેરક સં. ભૂ. કૃ. 'રાજ
માગીને.'

પ્રતીક્ષેયા:-ગતિ+ઈશ્વ ગ. ૧, આત્મને. વિધ્યર્થ, ૨ પુ. એ.
વ. 'તું રાહ જોજે.'

પાઠ : ૫ :

પ્રણૌમિ-પ્ર+નુ ગ. ૨, પરસ્મૈ. વર્ત. કા. ૧ પુ. એ. વ.
'સ્તુતિ કરું છું.'

પ્રણિગત્ય-પ્ર+નિ+પત્ ગ. ૧, પરસ્મૈ. સં. ભૂ. કૃ. 'નમીને.'

પ્રણિચાય-પ્ર+નિ+ઘા ગ. ૩, ઉભય. સં. ભૂ. કૃ. 'ધ્યાન ધરીને.'

વક્ષ્યે-વચ્ ગ. ૨, આત્મને. સામાન્ય લવિધ્યકાળ, ૧ પુ. એ. વ.
'બોલીશ.'

દોષ્યમ્-દોષ્ 'હાથ' પુ. તૃતીયા દ્વિ. વ. 'એ હાથ વડે.'

નિતીર્ણુ:-નૃ ગ. ૧, પરસ્મૈ.તું ઇચ્છાદર્શક વિશેષણ પુ. પ્રથમા
એ. વ. 'તરવાની ઇચ્છાવાળો.'

ઉક્ષા-ઉક્ષન્ પુ. પ્રથમા એ. વ. 'સાંઘ.'

ઉત્પુચ્છયતેતરામ્-ઉત્પન્નં પુચ્છં यस્ય સઃ । (ખ. પ્રી.)
ઉત્પુચ્છ.નો નામધાતુ વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ. ઉત્પુચ્છયતેતું
તુલનાદર્શક રૂપ : ઉત્પુચ્છયતેતરામ્-'પૂછું ખૂબ જાણું કરે છે.'

જિઘૃક્ષન્તુ-ગ્રહ ગ. ૯, ઉભય.તું ઇચ્છાદર્શક ક્રિયાપદ જિઘૃ-
ક્ષતિતું આસાર્થ ૩ પુ. બ. વ. 'અહણ કરવાની ઇચ્છા કરે.'

ગ્રશ્નન્તિ-ગ્રથૂ ગ. ૯, પરસ્મૈ. વર્ત. કા. ૩ પુ. બ. વ. 'રમે
છે, અચિત કરે છે.'

અવ્યુત્પન્નતરા:-વિ+ઉત્+પદ્ ગ. ૪, આત્મને.તું કર્મણિ. ભૂ.
કૃ. વ્યુત્પન્ન; ન ઉત્પન્નાઃ અવ્યુત્પન્નાઃ (નન્ તત્પુ.)તું તર લાગ-
વાથી તુલનાદર્શક રૂપ. પ્રથમા બ. વ. 'સારી રીતે શસ્ત્રોમાં પારંગત
નહિ તેવાં'

વિવક્ષ્યઃ-વચ્ ગ. ૨, પરસ્મૈ.નું ઇચ્છાદશકં ૩૫ **વિવક્ષુઃ**નું પ્રથમા ય. વ. પુ. 'ખેલવાની ઇચ્છાવાળા.'

પ્રસારયન્તિ-પ્ર+સૃ ગ. ૧, પરસ્મૈ. પ્રેરક વર્ત. કા. ૩ પુ. ય. વ. 'પ્રસારે છે, ફેલાવે છે.'

કચ્છતિ-ક ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું વર્ત. કા. ૧ પુ. એ. વ. 'ગય છે, પામે છે.'

પશ્યત-દશ ગ. ૧, પરસ્મૈ. આત્મર્થ ૨. પુ. ય. વ. 'જુઓ.'

શસ્યમ્-શંસ ગ. ૧, પરસ્મૈ. નું વિધ્યર્થ કૃ. પ્રથમા એ. વ. નપું. 'વખાણવા લાયક.'

ચિમેતિ-મી ગ. ૩, પરસ્મૈ. નું વર્ત. કા. ૩. પુ. એ. વ. 'ભય પામે છે,'

ધુન્વન્-ધુ ગ. ૫, પરસ્મૈ. નું વર્ત. કૃદંત, પુ. પ્રથમા એ. વ. 'હવાવતો.'

પ્રતીહતામ્-પ્રતિ+ઈહ ગ. ૧, આત્મને. આત્મર્થ ૩. પુ. એ. વ. 'મૂંઝે.'

દુશ્ચિકિત્સ્યઃ-દુઃશેન ચિકિત્સ્યઃ દુશ્ચિકિત્સ્યઃ ॥ કિત્ નું ઇચ્છાદશકં ક્રિયાપદ ચિકિત્સતિનું વિધ્યર્થ કૃદંત ચિકિત્સ્યઃ 'મહામુશ્કેલીએ જેનું નિદાન કરી શકાય તેવો.'

સુજનીકર્તુમ્-સુજન ઉપરથી ચ્વિ ૩૫ સુજનીકરોતિ ઉપરથી હેત્વર્થ કૃદંત, 'સળગન બનાવવા માટે.'

સલીકરોતિ-સલ ઉપરથી ચ્વિ ૩૫ : વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ. 'અળ બનાવે છે, ફુટ બનાવે છે.'

પ્રાહુઃ-પ્ર+ઘ્ર ગ. ૨, પરસ્મૈ. વર્ત. કા. ૩ પુ. ય. વ. 'કહે છે.'

મુચ્ચાયતે-મુચ્ચ ઉપરથી નામધાતુ વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ. 'મુખ બને છે.'

નિસ્વનન્-નિ+સ્વન્ ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું વર્ત. કૃ. પુ. પ્રથમા
એ. વ. 'ધ્વનિ કરતો, બોલતો.'

પ્રવાન્-પ્ર+યા ગ. ૨, પરસ્મૈ.નું વર્ત. કૃદંત પુ. પ્રથમા
એ. વ. 'જતો.'

ઉપયુજીધ્વમ્-ઉપ+યુજ્ ગ. ૭, આત્મને. આગ્રાર્થ ૨ પુ.
બ. વ. 'ઉપયોગ કરો.'

ચિચીષૂણામ્-ચિનું ઇચ્છાદર્શક વિશેષણ **ચિચીષુનું** પુ. ૫મી
બ. વ. 'બેશું કરવાની ઇચ્છાવાળાનું.'

આમ્નાતમ્-અદ+આ ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું કર્મ. બૃ. કૃ. ૧પું.
પ્રથમા એ. વ. 'પરંપરાથી મનાયેલું છે.'

અધ્યવસાય-અધિ+અવ+સો ગ. ૪, પરસ્મૈ.નું સં. બૃ.
કૃ. 'નિશ્ચય કરીને.'

પ્રસ્તુવે-પ્ર+સ્તુ ગ. ૨, આત્મને. વર્ત. કા. ૧ પુ. એ. વ.
'આરંભ કરું છું.'

ઘૃણુત-ઘૃ ગ. ૫, પરસ્મૈ. આગ્રાર્થ ૨ પુ. બ. વ. 'સાંભળો.'

લિલક્ષ્યિયુઃ-લક્ષ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું ઇચ્છાદર્શક વિશેષણ
પ્રથમા એ. વ. પુ. 'ઓળંગવાની ઇચ્છાવાળો.'

પાઠ : ૬ :

ન્યજિષ્ઠસન્-નિ+પ્રજ્ઞ ગ. ૯, પરસ્મૈ.નું ઇચ્છાદર્શક રૂપ.
નિજિષ્ઠસતિનું હસ્તન બૃ. કા. ૩ પુ. એ. વ. 'પકડવાની ઇચ્છા
કરી.'

કૃતાર્થય-કૃતઃ અર્થઃ યસ્ય સઃ (બ. પ્રી.) **કૃતાર્થ-ઉપરથી**
નામધાતુ **કૃતાર્થયતિનું** આગ્રાર્થ ૨ પુ. એ. વ. 'કૃતાર્થ કર,
સફળ કર.'

આપદે-આપદ્ સ્ત્રી. ચતુર્થાં એ. વ. 'આપત્તિ માટે.'

આગસિ-આગસ્ય નપું. સપ્તમી એ. વ. 'અપરાધમાં.'

ઞાતઃ-ઞાત પું. સંબોધન એ. વ. 'હે ભાઈ.'

અનુકમ્પસ્વ-અનુ+કમ્પ ગ. ૧, આત્મને. આસાર્થ ૨ પુ.
એ. વ. 'દયા કરે.'

દૃઢ્યૌ-દ્યૌ ગ. ૧, પરસ્મૈ. પરોક્ષ બૂ. કા. ૩ પુ. એ. વ.
'વિચારવા લાગ્યો.'

અમ્યુદ્વચ્ચાત્-અમિ+ઉદ્+ચ્ચા ગ. ૧, પરસ્મૈ અઘતન બૂ.
કા. ૩ પુ. એ. વ. 'સામે આવકાર આપવા બિભો થયો.'

અદઃ-અદસ્ય સર્વનામ, પ્રથમા એ. વ. નપું. 'આ.'

ત્યક્ષ્યામિ-ત્યજૂ ગ. ૧, પરસ્મૈ સામાન્ય ભવિષ્ય, ૧ પુ.
એ. વ. 'ત્યજીશ'

અન્વભૂત્-અનુ+ભૂ ગ. ૧, પરસ્મૈનું અઘતન બૂ. કા. ૩ પુ.
એ. વ. 'અનુભવ્યું.'

ઉપેક્ષિષ્યે-ઉપ+ઈક્ષ્ ગ. ૧, આત્મને. સામાન્ય ભવિષ્ય ૧
પુ એ. વ. 'ઉપેક્ષા કરીશ, બેદરકારી કરીશ.'

ગોપયિત્વા-ગુપ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ. પ્રેરક સં. બૂ. કૃ. 'રક્ષણ
કરાવીને.'

મા મૈષોઃ-અમૈષીઃ મી ગ. ૩, પરસ્મૈનું અઘતન બૂ. કા.
૨ પુ. એ. વ.ને મા આવવાથી અ જતો રહે છે અને તેને આસાર્થ-
નો અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે : 'બીંશ મા.'

પાઠ : ૭ :

અપહાય-અપ+હા ગ. ૩, પરસ્મૈ. સં. બૂ. કૃ. 'ત્યજીને.'

અપોદ્યતુમ્-અપ+ઋદ્ ગ. ૧, ઉભય.નું હેતુવર્થ કૃ. 'હર કરવાને'

પ્રહરિવ્યતઃ-પ્ર+હ ગ. ૧, પરસ્મૈ. ભવિષ્ય કૃદંત પુ. ૫ઠો
ઓ. વ. 'પ્રહાર કરવાની ઇચ્છા કરતા.'

ક્ષપિતા-ક્ષૈ ગ. ૧, પરસ્મૈ. પ્રેરક કર્મ. ભૂ. કૃ. સ્ત્રી પ્રથમા
ઓ. વ. 'લવનાશ કરી નાખ્યો.'

કૃતવત્તી-કૃ ગ. ૮, ઉભય.નું કર્તારિ ભૂ. કૃ. સ્ત્રી પ્રથમા
ઓ. વ. 'કયું.'

અપરાદ્ધે-અપ+રાઘ્ ગ. ૪, પરસ્મૈ.નું કર્મ. ભૂ. કૃ. પુ. સપ્તમી
ઓ. વ. 'અપરાધ કરેલો.'

અન્વગાત્ અનુ+હ ગ. ૨, પરસ્મૈ. અવતત ભૂ. કા. ૩ પુ.
ઓ. વ. 'અનુસર્યું.'

જહાસિ-હા ગ. ૩, પરસ્મૈ. વર્ત. કા. ૨ પુ. ઓ. વ. 'ત્યજે છે.'

વહેઃ-વહ ગ. ૧, પરસ્મૈ. વિધ્યર્થ ૨ પુ. ઓ. વ. 'ખાળે છે.'

દુયેત-દૂ ગ. ૪; આત્મને. વિધ્યર્થ ૩ પુ. ઓ. વ. 'પીડા પામે.'

ઘિષદિધ્યતે-ઘિ+સહ ગ. ૧, આત્મને.નું સામાન્ય ભવિષ્ય
૩ પુ. ઓ. વ. 'સહન કરશે.'

ગણ્યતામ્-ગણ્ ગ. ૧૦નું આસાર્થ કર્મણિ ૩ પુ. ઓ. વ.
'ગણે.'

નિહિતા-નિ+ઘા ગ. ૩, ઉભય.નું કર્મ. ભૂ. કૃ. સ્ત્રી. પ્રથમા
ઓ. વ. 'મૂકેલી.'

હન્તિ-હન્ ગ. ૨, પરસ્મૈ. વર્ત. કા. ૩ પુ. ઓ. વ. 'હણે છે.'

કલ્પિતઃ-કલ્પ ગ. ૧, આત્મને. કર્મ. ભૂ. કૃ. પુ. પ્રથમા ઓ.
વ. 'ચેત્તેલો, કલ્પેલો.'

મર્ષિતમ્-મ્ ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું પ્રેરક કર્મ. ભૂ. કૃ. નપું. પ્રથમા
ઓ. વ. 'મૂંધું.'

પાઠ : ૮ :

उपादेयम्-उप+आ+दा ग. ३, आत्मने. विध्यर्थं कृदंत नपुं. प्रथमा अ. व. 'लेवું જોઈએ.'

हेयम्-हा ग. ३, परस्मै. विध्यर्थं कृ. नपुं. प्रथमा अ. व. 'ત્યજવું જોઈએ.'

पथ्यतरः-पथि साधु पथ्यः 'भाइकसर'तुं तुलनादर्शक ३५ विशेष. पु. प्रथमा अ. व. 'વધારે ભાઈકસર.'

जागति-जागृ ग. २, परस्मै. वर्त. ३ पु. अ. व. 'જાગે છે.'

हीयेत-हा ग. ३, परस्मै. कर्मणि विध्यर्थं ३ पु. अ. व. 'હીણે બને છે.'

प्रत्येतव्यः-प्रति+ह ग. २, परस्मै. विध्यर्थं कृदंत प्रथमा अ. व. पु. 'વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય.'

अकारि-कृ ग. ८, उलय.तुं अवतत भू. क। कर्मणि ३ पु. अ. व. 'કરાયું.'

ब्रूते-ब्रू ग. २, आत्मने. वर्त. ३ पु. अ. व. 'બોલે છે.'

पथि-पथिन् पु. सप्तमी अ. व. 'રસ્તામાં, માર્ગમાં.'

પાઠ : ૯ :

विकासयति-वि+कस् ग. १, परस्मै.तुं प्रेरक-वर्त. क। ३ पु. अ. व. 'વિકસાવે છે.'

निवारयति-नि+वृ ग. १०, परस्मै. वर्त. क। ३ पु. अ. व. 'રોકે છે.'

प्रकटीकरोति-प्रकटतुं चिब ३५ वर्त. क। ३ पु. अ. व. 'પ્રકટ કરે છે.'

अहाति-हा ग. ३, परस्मै. वर्त. क। ३ पु. अ. व. 'ત્યજે છે.'

વહાતિ-હા ગ. ૩, પરસ્મૈ. વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ. ‘આપે છે.’

તુતુષુઃ-તુષ ગ. ૪, પરસ્મૈ. પરોક્ષ બ્. કા. ૩ પુ. બ. વ.
‘સંતોષ પામ્યા.’

મેજિરે-મજ્ ગ. ૧, આત્મને. પરોક્ષ બ્. કા. ૩ પુ. બ. વ.
‘આશ્રય લીધો.’

પ્રયયુઃ-પ્ર+યા ગ. ૨, પરસ્મૈ. પરોક્ષ બ્. કા. ૩ પુ. બ. વ. ‘ગયાં.’

પિપાસયા-પા ગ. ૧, પરસ્મૈ.નું ઈચ્છાદર્શક નામ તૃતીયા એ.
વ. ‘તરસથી.’

પ્રતિહન્યમાનાઃ-પ્રતિ+હન્ ગ. ૨, પરસ્મૈ. કર્મણિ વર્ત. કૃદંત,
પ્રથમા બ. વ. પુ. ‘અટકાવાતા.’

પિપાસિત-પા ગ. ૧, પરસ્મૈ. ઈચ્છાદર્શક ક્રિયાપદ **પિપાસિત**
નું કર્મણિ બ્. કૃ. ‘તરસ્યા બનેલા.’

ગરુઢાયતે-ગરુઢ ઉપરથી નામધાતુ : વર્ત. કા. ૩ પુ. એ.
વ. ‘ગરુડ બને છે.’

ઉદેશ્યતિ-ઉત્+હ ગ. ૨, પરસ્મૈ. સામાન્ય ભવિષ્ય કા. ૩.
પુ. એ. વ. ‘ઊગશે.’

ઉજ્જહાર-ઉજ્+હ ગ. ૧, પરસ્મૈ. નું પરોક્ષ બ્. કા. ૩ પુ.
એ. વ. ‘હરી ગયો, ઉપાડીને લઈ ગયો.’

ઉન્મૂલયતિ-ઉદ્ગતં મૂલં यस્ય સઃ ઉન્મૂલઃ | ઉપરથી નામ-
ધાતુ : વર્ત. કા. ૩ પુ. એ. વ. ‘ઉખાડી નાખે છે.’

અસેષિ-સેવ્ ગ. ૧, આત્મને. કર્મ. અલ્પતન બ્. કા. ૩ પુ.
એ. વ. ‘સેવન કરાયું.’

જ્ઞાનન્તિ-જ્ઞા ગ. ૯, પરસ્મૈ. વર્ત. કા. ૩ પુ. બ. વ. ‘જાણે છે.’

અપૂરિ-પૂ ગ. ૧૦, પરસ્મૈ. નું કર્મ. અલ્પતન બ્. કા. ૩ પુ.
એ. વ. ‘પૂરાયું’

परिशिष्ट : ६

केरलाङ्ग महत्त्वना समासे

गद्यविभाग

पाठ : १ :

परोक्षार्थः-अक्षणोः परः (प. तत्पु.) परोक्षश्चासौ अर्थश्च
(कर्म.) क्षणी आगत.

उन्मार्गगामिनाम्-उद्गतः मार्गः (प्रादि. तत्पु.) उन्मार्गेण
गच्छन्ति (उप. तत्पु.) तेषाम्-अवगणे भागे जनारा.

उद्विग्नमनाः-उद्विग्नं मनः यस्य सः (अ. प्री.) जेतुं मन
द्विग्नं यत्ते ते.

निर्गन्धाः-निर्गतः गन्धः येषां ते (प्रादि. अ. प्री.) गन्धं विनानां.

निर्गुणम्-निर्गताः गुणाः यस्य तत् (प्रादि. अ. प्री.)
शुद्धं विनानुं.

सविनयम्-विनयेन सह यथा स्यात्तथा (अव्ययी.) विनय
सहित.

बहुमानपुर सगम्-पुरः सरति इति पुरःसरः (उप. तत्पु.)
बहुः मानः (कर्म.) बहुमानः पुरःसरः यस्मिन् कर्मणि यथा
यात्तथा। (अव्ययी.) बहुमान पूर्वक.

एकैकम्-एकश्च एकश्च एकैकः। तद्। (संख्या अ. प्री.)

पाठ : २ :

महाविक्रमः-महान् विक्रमः यस्य सः (अ. प्री.) महा-
पराकमी.

प्रत्यहम्-प्रहनि अहनि (अव्ययी.) हमेशां.

દધિકર્ષનામા-દધિકર્ષઃ નામ યસ્ય સઃ (બ. પ્રી.) દધિ-
કર્ષ નામે.

મન્દાદરઃ-મન્દઃ આદરઃ યસ્ય સઃ (બ. પ્રી.) ઓછા
માનવાળો.

દુર્બલઃ-દુર્ગતં જગત્ યસ્ય સઃ (બ. પ્રી.) બળ વગરનો.

નિરપેક્ષઃ-નિર્ગતા અપેક્ષા યસ્ય સઃ (બ. પ્રી.) અપેક્ષા
વિનાનો.

અક્ષતકેસર-ન ક્ષતાઃ અક્ષતાઃ (નન્ તત્પુ.) અક્ષતાઃ
કેસરાઃ યસ્ય સઃ (બ. પ્રી.) જેની કેશવાળી કપાઈ જતી ન હતી.

પાઠ : ૩ :

નિષ્કારણમ્-નિર્ગતં કારણં યસ્મિન્ કર્મણિ યથા સ્યા-
ત્તથા (અગ્ન્યથી) કારણ વિના.

પ્રણતચિત્તાઃ-પ્રણતાનિ ચિત્તાનિ યેષાં તે (બ. પ્રી.) જેમનાં
ચિત્ત નમેલાં છે તે.

પ્રતિદિનમ્-દિને દિને इति (અગ્ન્યથી.) હમેશાં.

પ્રત્યહમ્-પ્રહ્નિ અહ્નિ इति (અગ્ન્યથી.) હમેશાં.

ગતાસુઃ-ગતાઃ અસઃ યસ્ય સઃ (બ. પ્રી.) જેના પ્રાણ
મયા. છે તે, મરેલો.

એકૈકમ્-एकश्च एकश्च (સંખ્યા બ. પ્રી.) તમ્ એકએક.

પ્રાપ્તકાલમ્-ગતઃ કાલઃ યસ્ય સઃ (બ. પ્રી.) જેનો સમય
આવી ધાગ્યો છે

સિદ્ધાન્તરેણ-अन्यः सिद्धः (અનિયમિત કર્મ.) તેન બીજા
સિદ્ધી.

દુષ્ટમનાઃ-दुष्टं मनः યસ્ય સઃ (બ. પ્રી.) આનંદિત મનવાળો.

યથાસુખમ્-સુખમનતિક્રમ્ય યથાસ્યાત્તથા (અધ્યયી.)
સુખેથી.

વનેચર:-વને ચરતિ इति (ઉપ. તત્પુ. અલુક.) વનમાં ફરનારો.

પાઠ : ૪ :

તઢાગદ્દપલ્લસરાંસિ-તઢાગાઃ ચ દ્વદ્વાઃ ચ પલ્લલ્લાનિ
ચ સરાંસિ ચ (ઇતરેતર દ્વંદ્વ.) તળાવ, ધરા, ખાખોચિયાં અને સરોવરો.
સંપિષ્ટશિરોગ્રીવાઃ-શિરાંસિ ચ ગ્રીવાઃ ચ इति एतेषां समाहारः
શિરોગ્રીવમ્ । સંપિષ્ટં શિરોગ્રીવં યેષાં તે (ખ. ગ્રી.) જેમનાં માથાં
અને ડોક કચરાઈ ગયાં છે.

હતશેષાઃ-હતેભ્યઃ શેષઃ યેષાં તે (ખ. ગ્રી.) મરેલામાંથી
ખાકી રહેલા.

દ્વિરદપતિઃ-દ્વૌ રદૌ यस्य सः (ખ. ગ્રી.) દ્વિરદઃ । દ્વિરદાનાં
પતિઃ (ખ. તત્પુ.) હાથીઓનો અધિપતિ.

દૂતમુખાઃ-દૂતઃ પથ મુખં યેષાં તે (ખ. ગ્રી.) દૂત એ જ જેનું
મુખ છે તે.

બલાબલમ્-બલં ચ અબલં ચ इत्येतयोः समाहारः ।
ખળ અને નખળાઈ.

શશાઙ્કઃ-શશસ્ય અઙ્કં યસ્મિન્ सः (ખ. ગ્રી.) સસલાનો
ડાઢ જેમાં છે તે; ચંદ્ર.

પ્રખ્યાતનામા-પ્રખ્યાતં નામ यस्य सः (ખ. ગ્રી.) જેનું નામ
પ્રખ્યાત છે તે.

આપ્યાયિતશરીરઃ-આપ્યાયિતં શરીરં यस्य सः (ખ. ગ્રી.)
જેનું શરીર જાડું થયેલું છે.

ઉદ્વક્તમ્-ઉદ્વકં ગતમ્ (દ્વિતીયા તત્પુ.) પાણીમાં રહેલું.

યથાગતમ્-ગતં અનતિક્રમ્ય યથા સ્યાત્તથા (અવ્યયી.)
ન્યાં જપું હવું યાં.

પાઠ : ૫ :

હૃષ્ણપુષ્પાંગઃ-હૃષ્ણાનિ પુષ્પાનિ ચ અક્ષાનિ યસ્ય સઃ (ખ. વ્રી.)
જેનાં અંગેા હૃષ્ણપુષ્પ અન્યાં છે તે.

વન્ધુહીનઃ-વન્ધુમિઃ હીનઃ (ત. તત્પુ.) સર્ગાવહાલાં વિનાનો.

સર્વન્ધુઃ-વન્ધુમિઃ સહ (સહ ખ. વ્રી.) સર્ગાવહાલાં સાથે.

ચિરમિત્રમ્-ચિરં મિત્રં (કર્મ.) લાંબા કાળનો મિત્ર.

અજ્ઞાતકુલશીલઃ-કુલં ચ શીલં ચ (સમાહાર ૬૬) કુલ-
શીલમ્ ; ન જ્ઞાતં કુલશીલં યસ્ય સઃ (ખ. વ્રી.) જેનાં કુળ અને
આચાર જાણીતાં નથી તે.

ઉત્તરોત્તરમ્-ઉત્તરં ચ ઉત્તરં ચ યથા સ્યાત્તથા (અવ્યયી.)
ક્રમે ક્રમે.

યથાભિમતદેશમ્-અભિમતઃ દેશઃ (કર્મ.) અભિમતદેશ-
અનતિક્રમ્ય યથા સ્યાત્તથા । (અવ્યયી.) યોતાને મન ફાવતા
પ્રદેશમાં.

માંસાસૃગ્લિપ્તાનિ-માંસં ચ અસૃક્ ચ (સમાહાર ૬૬)
તેન લિપ્તાનિ (ત. તત્પુ.) માંસ અને લોહીથી ખરડાયેલાં.

પરોક્ષે-અક્ષ્ણોઃ પરઃ (૫છી તત્પુ.) તસ્મિન્ પરોક્ષમાં.

પ્રત્યક્ષે-અક્ષ્ણોઃ પ્રતિગતઃ (૫છી તત્પુ.) તસ્મિન્ પ્રત્યક્ષમાં.

પયોમુલ્લમ્-પયઃ મુલ્લે યસ્ય સઃ (ખ. વ્રી.) જેના મુખમાં
હૃદ્ય છે.

લગુદ્વસ્તઃ-લગુદઃ હસ્તે યસ્ય સઃ (ખ. વ્રી.) જેના હાથમાં
લાકડી છે તે.

દુર્મિત્તે-દુર્ગતા મિત્તા યસ્મિન્ સઃ (અ. પ્રી.) તસ્મિન્ ।
જેમાં બિડ્ધા મેળવવી મુશ્કેલ છે તે; દુઃકાળ.

અતુલમ્-ન વિદ્યતે તુલા યસ્ય સઃ । (નન્ અ. પ્રી.) તમ્-
જેની તુલના નથી તે.

સાવશેષમ્-અવશેષેણ સહ (સહ અ. પ્રી.) અવશેષ સહિત;
અધૂરું.

કમલલોચનમ્-કમલે દવ લોચને યસ્ય સઃ (અ. પ્રી.) તમ્
કમળ જેવાં નેત્રવાળા.

કૃતપ્રતિજ્ઞમ્-કૃતા પ્રતિજ્ઞા યેન તમ્ (અ. પ્રી.) જેણે
પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે.

સંશ્રિતહિતપ્રથિતમ્-સંશ્રિતાનાં હિતાય પ્રથિતમ્ (અર્થાત્
તત્પુ.) આશ્રિતાના હિતને માટે પ્રખ્યાત બનેલા.

નૃદેવમ્-ના દેવઃ દવ (કર્મ.) તમ્-મનુષ્યોમાં દેવ જેવા.

અમિહતવરવપ્રગોપુરાટ્ટામ્ -વપ્રાઃ વ ગોપુરાણિ ચ અટ્ટાઃ
ચ । (ક્રતિરેતર ૬૬); વરાઃ વપ્રગોપુરાટ્ટાઃ (કર્મ), અમિહતાઃ
વરવપ્રગોપુરાટ્ટાઃ યસ્યાઃ તામ્ (અ. પ્રી.) જેનાં સુંદર બુદ્ધિ,
દરવાજા અને બાજીરો નાશ પામ્યાં છે તે.

પાઠઃ ૮ :

સમૂહમ્-મૂલેન સહ યથા સ્યાત્તથા (અબ્યયી.) ઠેઠ
તળિયા સુધી.

મૂર્ચાશ્ચિનૈકચરણઃ-અકચ્છાસૌ ચરણઃ (કર્મ.) ; મૂર્ચનિ
અશ્ચિતઃ અકચરણઃ યસ્ય સઃ (અ. પ્રી.) જેનો એક ચરણ તેના
માથા ઉપર શોભી રહ્યો છે તે.

ચલબાહુકેતુઃ-બાહુઃ કેતુઃ દવ (કર્મ.) ; ચલઃ બાહુકેતુઃ
યસ્ય સઃ (અ. પ્રી.) જેની હાથરૂપી ધન હાથી રહી છે તે.

આશીર્વાદમ્-આદ્યાં વિષં યસ્ય તમ્ (અ. વ્રી.) જેની દાદમાં ઝેર છે તે; નાગ.

વિધ્વસ્ત્રમીનમકરઃ-મીનાશ્ચ મકરાશ્ચ (૬૬); વિધ્વસ્તાઃ મીનમકરાઃ યેન સઃ (અ. વ્રી.) જેણે મત્સ્યો અને મધરોનો વિનાશ કર્યો છે.

ત્રિભુવનેશ્વર-ત્રયાણાં ભુવનાનાં સમાહારઃ (સમાહાર ૬૬); ત્રિભુવનસ્ય ईश्वरઃ (સંબોધને) (૫૭ી તત્પુ.) ત્રણ ભુવનનો નાથ.

સાન્તઃપુરઃ-અન્તઃપુરેણ સહ (સહ અ. વ્રી.) અંતઃપુર સાથે.

શરણગતઃ-શરણં આગતઃ (દ્વિતીયા તત્પુ.) શરણે આવેલો.

અપ્રતિમપ્રભાવમ્-ન વિદ્યતે પ્રતિમા યસ્ય સઃ (નન્ અ. વ્રી.); અપ્રતિમઃ પ્રભાવઃ યસ્ય તમ્ (અ. વ્રી.) જેના પ્રભાવનો કોઈ જોડો નથી

પાઠ : ૬ :

નાનંદિગ્દેશાત્-ત્રિક ચ દેશશ્ચ । પતયોઃ સમાહારઃ । (સમાહાર ૬૬); નાના દિગ્દેશમ્ (સુષ્ટુપ્) તસ્માત્-વિવિધ દિશાઓ અને દેશોમાંથી

નિર્જને-નિર્ગતાઃ જનાઃ યસ્માત્ તત્ (પ્રાદિ અ. વ્રી.) તસ્મિન્-માણસો વિનાના; નિર્જન.

કપોતરાજઃ-કપોતાનાં રાજા (૫. તત્પુ.) કબૂતરોનો રાજા.

કાપુલ્લઃ-કુલ્લિતઃ પુલ્લઃ (કર્મ.) બીકણ માણસ.

હિતબુદ્ધયઃ-હિતા બુદ્ધિઃ યેષાં તે (અ. વ્રી.) હિતકાર બુદ્ધિવાળા.

શતદ્વારમ્-શતં દ્વારાણિ યસ્ય તદ્ (અ. વ્રી.) જેને સો બારણાં છે તે.

અલ્પશક્તિઃ-અલ્પા શક્તિઃ યસ્ય સઃ (અ. ત્રી.) જેની શક્તિ થોડી છે.

યાવચ્છક્યમ્-યાવત્ શક્યં તાવત્ યથા સ્યાત્તથા (અન્યથી.) શક્ય હોય ત્યાં સુધી.

યથાશક્તિ-શક્તિમનતિક્રમ્ય યથા સ્યાત્તથા (અન્યથી.) શક્તિ પ્રમાણે.

પ્રહૃષ્ટમનાઃ-પ્રહૃષ્ટં મનઃ યસ્ય સઃ (અ. ત્રી.) જેનું મન આનંદિત છે તે.

સાદરમ્-આદરેણ સહ યથા સ્યાત્તથા (અન્યથી.) આદરપૂર્વક.

૫૧૪ : ૭ :

દુરાત્મા-દુષ્ટઃ આત્મા યસ્ય સઃ (અ. ત્રી.) દુષ્ટ આત્માવાળો.

દુર્ગઃ-દુઃખેન ગમ્યતે (ઉપ. તત્પુ.) કિલ્લો, દુર્ગ.

પત્રંવિધેન-પત્રં વિધા યસ્ય સઃ (અ. ત્રી.) આ પ્રકારના.

રાક્ષસપુત્રઃ-પુત્રાંશ્ચાસૌ ગૌશ્ચ પુંગવઃ । રાક્ષસઃ પુંગવઃ
ઇવ (કર્મ.) રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ.

રાઘવધર્મપત્ની-ધર્મસ્ય પત્ની (પ. તત્પુ.); રાઘવસ્ય ધર્મ-
પત્ની (પ. તત્પુ.) રામની ધર્મપત્ની.

લમ્બસટઃ-લમ્બા સટા યસ્ય સઃ (અ. ત્રી.) જેની લાંબી કેશવાળી છે.

વિપચ્ચમાનભાગ્યઃ-વિપચ્ચમાનં ભાગ્યં યસ્ય સઃ (અ. ત્રી.) જેનું ભાગ્ય વિનાશ પામી રહ્યું છે તે.

નકંચરપસદ-નકં ચરતિ ઇતિ (ઉપ. તત્પુ.); નકંચરઃ
અપસદઃ ઇવ (કર્મ.) દુષ્ટ રાક્ષસ (સંબોધન).

મન્દરતુલ્યસારમ્-મન્દરેણ તુલ્યઃ સારઃ યસ્ય તમ્ (અ.

ગ્રી.) મંદરપર્વત સરખી જેની શક્તિ છે તે.

ગોબ્રાહ્મણપુરોગાસુ-ગાવશ્ચ બ્રાહ્મણાશ્ચ પુરોગાઃ યાસાં
તાસુ (અ. ગ્રી.) ગાયો અને બ્રાહ્મણો જેમાં મુખ્ય છે તે; પુરઃ
ગચ્છતિ (ઉપ. તત્પુ.) પુરોગઃ.

ચતુઃસાગરપર્યન્તામ્-ચતુર્ણામ્ સાગરાણાં સમાહારઃ
(દ્વિગુ.) ચતુઃસાગરં એવં પર્યન્તાઃ યસ્યાઃ તામ્ (અ. ગ્રી.) ચાર
સાગરો એ જ જેના છેડાઓ છે તે.

વિષોલ્લખણફળસ્ય-વિષેણ ઉલ્લખના ફળા યસ્ય તસ્ય (અ.
ગ્રી.) ઝેરથી જેની દ્રશ્યા વિસ્તૃત બની છે.

પાઠ : ૯ :

અબાલસત્ત્વઃ-ન બાલઃ અબાલઃ । અબાલસ્ય સત્ત્વં યસ્ય
સઃ (અ. ગ્રી.) જેની શક્તિ બાળક જેટલી નથી.

અર્ધપીતસ્તનમ્-અર્ધં પીતઃ (સુ'સુપ્ સમાસ); અર્ધપીતઃ
સ્તનઃ યેન સઃ (અ. ગ્રી.) જેણે સ્તન અર્ધો ધાવ્યો છે તે.

યથાનિર્દિષ્ટકર્મા-નિર્દિષ્ટમનતિક્રમ્ય યથા સ્યાત્તથા
(અવ્યયી.) યથાનિર્દિષ્ટં કર્મ યસ્ય સઃ । (અ. ગ્રી.) બતાવ્યા પ્રમાણે
કામ કરતો.

આમર્દક્ષિણકેસરમ્-આમર્દેન ક્ષિણઃ કેસરા યસ્ય સઃ
(અ. ગ્રી.) ખેંચતાણુથી જેની કેશવાળી ચૂથાઈ ગઈ છે તે.

અપત્યનિર્વિશેષાણે-નિર્ગતઃ વિશેષઃ યેભ્યઃ તાનિ (પ્રાદિ.
અ. ગ્રી.) અપત્યેભ્યઃ નિર્વિશેષાણિ (પ. તત્પુ.) બાળકોથી જુદાં નહિ.

પદ્યાપેક્ષઃ-પદ્યાન્ અપેક્ષતે (ઉપ. તત્પુ.); પદ્યાનામ્ અપેક્ષા
યસ્ય સઃ (અ. ગ્રી.) લાકડાંતી અપેક્ષાવાળો.

બાલમૃગેન્દ્રમ્-મૃગઃ દ્વન્દ્વઃ ઇવ (કર્મ.); બાલશ્ચાસૌ મૃગે-
ન્દ્રશ્ચ (કર્મ.) બાળસિંહને.

અક્ષરસંદશમ્-આકારેણ સદશમ્ (તૃતીયા તત્પુ.)
આકાર સરખું.

કિમાલ્યાસ્ય-કા આલ્યા યસ્ય તસ્ય (અ. વ્રી.) શા નામના.
સત્ત્વસંશ્રયસુખઃ-સત્ત્વાનાં સંશ્રયઃ (પ. તત્પુ.) ; સરવ-
સંશ્રયાય સુખઃ (ચતુર્થા તત્પુ.) પ્રાણીઓના આશ્રય માટે સુખકારક.
માતૃવત્સલઃ-માતરિ. વત્સલઃ (સપ્તમી તત્પુ.) માતા ઉપર
પ્રેમાળ.

પાઠ : ૧૦ :

તદવસ્થઃ-સા અવસ્થા યસ્ય સઃ (અ. વ્રી.) જેની તે
અવસ્થા છે તે.

શરીરાર્ધેન-શરીરસ્ય અર્ધમ્ (પ. તત્પુ.) તેન-અર્ધો શરીરથી.
વિસ્મૃતજ્વરસંજ્વરઃ-વિસ્મૃતઃ જ્વરસ્ય સંજ્વરઃ યેન સઃ
(અ. વ્રી.) જે તાવના તાપને બૂલી ગયો છે તે.

કૃતાહારસ્ય-કૃતઃ આહારઃ યેન સઃ (અ. વ્રી.) તેના જેણે
આહાર કર્યો છે તેના.

પિતૃપ્રિયઃ-પિતા પ્રિયઃ યસ્ય સઃ (અ. વ્રી.) પિતા જેને
પ્રિય છે તે.

અતિદુર્ઘરઃ-અત્યન્તં દુઃખેન ધાર્યંતે (ઉપ. તત્પુ.) અત્યંત
મુશ્કેલીથી ધારણ કરી શકાય તેવો.

અલ્પપુણ્યભાજામ્-અલ્પં પુણ્યમ્ (કર્મ.) અલ્પ પુણ્યં ભજતે
(ઉપ. તત્પુ.) તેષામ્-એછા પુણ્યવાળાઓના.

જન્માન્તરમ્-અન્યત્ જન્મ જન્માન્તરમ્ (અનિયમિત કર્મ.)
બીજા જન્મ

કૃતાર્થઃ-કૃતઃ અર્થઃ યેન સઃ (અ. વ્રી.) જેણે અર્થ સિદ્ધ
કર્યો છે તે.

નિર્મિલાષઃ-નિર્ગતા અમિલાષા यस્ય સઃ (અ. પ્રી.) જેની અભલાષા જતી રહી છે તેવા.

પિતરૌ-માતા ચ પિતા ચ પિતરૌ (એકશેષ ૬૬) માતપિતા.

વ્યભ્રઃ-વિગતાઃ અભ્રાઃ યસ્માન્ સઃ (પ્રાદિ અ. પ્રી.) જેમાંથી વાદળ જતાં રહ્યાં છે તેવા.

નિર્જ્યોતિ-નિર્ગતં જ્યોતિઃ યસ્ય સઃ (અ. પ્રી.) જેમાંથી પ્રકાશ જતો રહ્યો છે તે.

અવ્રણઃ-અવિદ્યમાનઃ વ્રણઃ યસ્મિન્ સઃ-જેમાં ધા નથી થતો.

શ્વસ્થમ્-સ્વસ્મિન્ તિષ્ઠતિ (ઉપ. તત્પુ.) સ્વસ્થ.

સાઘઃ-અઘૈઃ સદ્ (સદ અ. પ્રી.) આંધુ સાથે.

યથાવસ્થિતમ્-અવસ્થિતમનતિક્રમ્ય યથા સ્યાત્તથા (અવ્યયી.) જેમ હશે તેમ.

વાઙ્નિમિત્તજઃ-જાનાતિ इति જઃ । વાઙઃ નિમિત્તસ્ય જઃ (૫ઠી ત.) વાણીના નિમિત્તને જાણનાર.

एवं प्रायान्-एवं प्रायઃ યેષાં તાન્ (અ. પ્રી.) આ પ્રમાણેની જેમાં બહુલતા છે તેવા.

પાઠ : ૧૧ :

માતૃદેવઃ-માતા દેવઃ યસ્ય સઃ (અ. પ્રી.) માતા જેને દેવ છે તે.

ધર્મકામાઃ-ધર્મઃ एव कामઃ યેષાં તે (અ. પ્રી.) ધર્મ એ જ જેની કામના છે તે.

इवाध्यायप्रवचनाभ्याम्-સ્વાધ્યાયશ્ચ પ્રવચનં ચ (૬૬.) સ્વાધ્યાય-પોતાનાં અભ્યાસ અને અધ્યાપન.

सुचरितानि-શોભનાનિ ચરિતાનિ (કર્મ.) સારાં આચરણાં.

પચવિભાગ

પાઠ : ૧ :

નિર્મનુષ્યામ્-નિર્ગતાઃ મનુષ્યાઃ યસ્યાઃ તામ્ (બ. પ્રી.)
જેમાંથી મનુષ્યો જતા રહ્યા છે તેવી.

નિઃસક્કમ્-નિર્ગતઃ સક્કઃ યસ્માત્ યથા સ્યાત્તથા (અબ્યથી.)
આસક્તિ રહિત.

ઉત્પથમ્-ઉદ્ગતઃ પન્થાઃ (કર્મ.) તમ્ 'અવળે માર્ગે.'

કાર્યાકાર્યમ્-કાર્યં ચ અકાર્યં ચ (સમાહાર ૬૬) કાર્યં
તથા અકાર્યંને.

શોકલાલસા-શોકે લાલસા યસ્યાઃ સા (બ. પ્રી.) શોકમાં
જેની ધ્રુવ્ય છે તેવી.

સપત્ની-સમાનઃ પતિઃ યસ્યાઃ સા (બ. પ્રી.) શોકચ.

ધર્મજ્ઞઃ-જાનાતિ ઇતિ જ્ઞઃ (ઉપ. તત્પુ.); ધર્મસ્ય જ્ઞઃ (પ.ત.)
ધર્મજ્ઞઃ ધર્મને જાણનાર.

દ્વિદશ્વઃ-દ્વિદશ્વિ (ઉપ. તત્પુ.) અહીં રહેલો.

અનુત્તમમ્-અવિદ્યમાનં ઉત્તમં યસ્માત્ તત્ (બ. પ્રી.)
જેનાથી કોઈ ઉત્તમ નથી.

ધર્માત્મા-ધર્મે આત્મા યસ્ય સઃ (બ. પ્રી.) ધર્મમાં જેનો
આત્મા છે તે.

પ્રતિકૂલમ્-પ્રતિગતં કૂલાત્ યસ્મિન્ તમ્ (બ. પ્રી.)
પ્રતિકૂળ, વિરુદ્ધનું.

વાક્યવિદામ્-વાક્યં વેત્તિ (ઉપ. તત્પુ.) તેણામ્-વાક્ય
જાણનારના.

સુદુરાસદમ્-દુઃસ્થેન આસાદ્યતે (ઉપ. તત્પુ.) દુરાસદમ્;

સુતરાં દુરાસદમ્ (સુ'સુપ્) ખૂબ જ દુઃખથી મેળવાય તેવું.

દેવકરુપમ્-દેવાન ઈષદ્ ન્યૂનમ્ (સુ'સુપ્) દેવ જેવો જ.

વશંગતઃ-વશં ગતઃ (દ્વિતીયા તત્પુ. અલુક્) વશમાં આવેલો.

અપૂર્વમ્-ન વિદ્યતે પૂર્વમ્ યસ્માત્ તમ્ (અ. ત્રી.) અપૂર્વ,
પહેલાં નહિ તેવો.

પાઠ : ૨ :

વૈદૂર્યવિમલોદકા-વૈદૂર્યમિવ વિમલં ઉદકં યસ્યાઃ સા
(અ. ત્રી.) વૈદૂર્યમાણુ જેવું નર્મળ જેવું પાણી છે તેવી.

શુભદર્શનમ્-શોભનં દર્શનં યસ્ય તદ્ (અ. ત્રી.) જેનો
દેખાવ સારો છે.

શૈલાભાઃ-શૈલસ્ય આભા इव આભા યેષાં તે (અ. ત્રી.)
જેની શોભા પર્વત જેવી છે.

શીતોદકા-શીતં ઉદકં યસ્યા સા (અ. ત્રી.) જેવું પાણી
શીતળ છે.

નીલપીતમ્-નીલં ચ પીતં ચ (કર્મ.) લીલું અને પીળું.

કુસુમાત્કચાઃ-ઉદ્ભૂતાઃ કચાઃ યાસાં તાઃ (અ. ત્રી.)
કુસુમૈઃ ઉત્કચાઃ (૮. ત.) ફૂલો વડે જેણે પોતાની લટો પ્રાપ્ત
કરી છે તેવી.

ષટ્પદાઃ-ષટ્ પદાનિ યેષાં તે (અ. ત્રી.) જેને છ પગ છે
તે; અમર.

ચન્દનશીતલઃ-ચન્દનમિવ શીતલઃ (કર્મ.) ચંદન જેવો શીતળ.

ગવાક્ષઃ-ગોઃ અક્ષિ इव અક્ષિ યસ્ય સઃ (અ. ત્રી.) ગળિયું.

શુભગન્ધીનિ-શુભઃ ગન્ધઃ યેષાં તાનિ (અ. ત્રી.) જેનો
સુવાસ સારો છે.

પક્કજૈઃ-પક્કે જાયતે (ઉપ. તત્પુ.) તૈઃ-કમજોથી.

તોયમુચામ્-તોયં મુચ્ચતિ (ઉપ. ત.) તેષામ્-વાદજોથી.

વિમલે-વિગતં મલં યસ્માત્ તસ્મિન્ (અ. પ્રી.) જેમાંથી
કચરો જતો રહ્યો છે તે; નિર્મળ.

મનોહરઃ-મનઃ હરતિ (ઉપ. તત્પુ.) મનનું હરણ કરે તેવો;
મનોહર.

પાદપઃ-પાદૈઃ પિબતિ (ઉપ. તત્પુ.) પૃક્ષ.

નેકરસાસ્વાદઃ-ન પક્કસ્ય રસસ્ય આસ્વાદઃ યસ્ય સઃ
(અ. પ્રી.) એક જ રસનો સ્વાદ જેણે લીધો નથી તેવો.

મનોરમાઃ-મનાંસિ રમયતિ (ઉપ. તત્પુ.) મનને આનંદ
આપે તેવો.

પદ્મપત્રવિશાલાક્ષોમ્-પદ્મસ્ય પત્રે દિવ વિશાલે અક્ષીણિ
યસ્યાઃ તામ્ (અ. પ્રી.) કમળની પાંદડી જેની જેની વિશાળ આપ છે તેવી.

દ્વિજઃ-દ્વિઃ જાયતે (ઉપ. તત્પુ.) બે વાર જેનો જન્મ થાય
છે તે; બ્રહ્મણ; પક્ષી.

બહુવિધાઃ-બહવઃ વિધાઃ યેષામ્ (અ. પ્રી.) બહુ પ્રકારના.

પાઠ : ૩ :

અરિંશમઃ-અરિં દમયતિ (ઉપ. તત્પુ અલુક) શત્રુને દમનાર.

વિરથમ્-વિગતઃ રથઃ યસ્ય તમ્ (પ્રાદ અ. પ્રી.) જેનો
રથ જતો રહ્યો છે.

પ્રિયદર્શી-પ્રિયઃ દર્શઃ (કર્મ.) +દન્ : દરેક ઉપર મમતાથી
જેનાર.

દુશ્શનદેવિનઃ-દુષ્ટં શૂનમ । (કર્મ.) : દુશ્શંતં દીઘ્યતિ (ઉપ.
તત્પુ.) તસ્ય ખરામ જુગટું રમનાર.

સમસ્થ:-સમે તિષ્ઠતિ (ઉપ. ત.) સુખમાં રહેનાર.

દુર્મતિ:-દુષ્ટા મતિઃ યસ્ય સઃ (અ. પ્રી.) જેની બુદ્ધિ ખરાબ છે તે.

સુભાવદઃ-સુભં આવહતિ (ઉપ. તત્પુ.) સુખનો લાવનાર.

અગસ્વરપ્-અગમઃ સ્વરઃ યસ્મિન્ કર્મણિ યથા સ્થા-
ત્થા (અન્યથા.) તરડાયજા સ્વરે; ફટલે ઘાટે.

વિષમપ્રાતાન્-વિષમં પ્રાતાન્ (દ્વિ. તત્પુ.) ખરાબ સ્થિતિને
પામેજા.

ભીમસેનપુરોગમા:-પુરઃ ગચ્છતિ (ઉપ. તત્પુ.) પુરોગમઃ ।
ભીમસેનઃ પુરોગમઃ યેષાં તે (અ. પ્રી.) ભીમસેન જેમાં આગમ પડતો છે.

પ્રઠ્ઠવદનાઃ-પ્રઠ્ઠં વદનં યેષાં તે (અ. પ્રી.) જેનું વદન
આનંદિત થયું છે તે.

સાન્તવપૂરેમ્-સાન્તં પવ પૂર્વં યસ્ય તદ્ (અ. પ્રી.) સમખ-
વટ એ જ જેમાં પહેલી છે તે.

સ્વત્રાન્-સ્વે ચરન્તિ (ઉપ. તત્પુ.) તાન્-આકાશગામી ગંધર્વો.

દિવ્યોક્તઃ-દ્યૌઃ પવ બોક્તઃ યેષાં તે (અ. પ્રી.) આકાશ
એ જ જેનું રહેણાણ છે તે; ગંધર્વો.

અજ્ઞાનશત્રુ-ન જાતઃ શત્રુઃ યસ્ય સઃ (અ. પ્રી.) જેને શત્રુ
થયો નથી તે; દુશ્મિર.

સ્વેચરૈઃ-સ્વે ચરન્તિ (ઉપ. તત્પુ. અણુક) તૈઃ-આકાશગામી
ગંધર્વો પ્રાતે.

પાઠ : ૪

મહર્ષિઃ-મહાન્ ઋષિઃ (કર્મ.) મોટા ઋષિ.

પ્રજાપતિસમયુતિઃ-પ્રજાપતેઃ યુતિઃ સમા યુતિઃ યસ્ય સઃ

(બ. પ્રી.) પ્રજાપતિ સરખું જેનું તેજ છે તે.

સુવ્રત-ક્રોમનાનિ વ્રતાનિ યસ્ય સઃ (બ. પ્રી.) સંબોધને,
હે સુવ્રત.

દુર્બલમ્-દુર્ગતં બલં યસ્ય તમ્ (બ. પ્રી.) જેની શક્તિ જતી
રહી છે તેવા; દુર્બળ, નિર્બળ.

પરપુરંજય-પરેષાં પુરં જયતિ (ઉપ. તત્પુ. અલુક્) સંબોધન,
શત્રુઓના નગરને જીતનાર.

રાજીવલોચન-રાજીવે રવ લોચને યસ્ય સઃ । (બ. પ્રી.)
સંબોધને, કમળ જેવાં જેનાં નેત્રો છે તે.

વિશાંપતે-વિશાં પતિઃ (અલુક્ ૫૪ી તત્પુ.) સંબોધન, હે
પ્રજાના નાથ.

યથેષ્ટદ્વાર્યઃ-ઈષ્ટમનતિક્રમ્ય યથેષ્ટમ્ । યથેષ્ટં દ્વાર્યઃ (સુપ્રસુપ)
મનકાવે તે રીતે લઈ જવાય તેવા.

સ્પર્શગન્ધસુસ્રસ્ય-સ્પર્શૈન ગન્ધેન ચ સુસ્રં યસ્ય તસ્ય
(બ. પ્રી.) સ્પર્શ અને ગંધથી જેને સુખ થયું છે તેને.

પ્રાપ્તકાલમ્-પ્રાપ્તઃ કાલઃ યસ્ય તત્ (બ. પ્રી.) જેનો સમય
આવ્યો છે તે.

સ્થાવરજઙ્ગમમ્-સ્થાવરં ચ જઙ્ગમમ્ ચ તયોઃ સમાહારઃ
(સમાહાર ૬૬) સ્થાવર અને જંગમ; સ્થિર અને લઈજઈ શકાય તેવું.

યુત્તવટારકા-યુક્તઃ વટારકઃ યસ્યાઃ સા (બ. પ્રી.) જેનું
દોરડું બાંધવામાં આવ્યું છે તે.

નોસ્થઃ-નાવિ તિષ્ઠતિ (ઉપ. તત્પુ.) નોકામાં રહેનાર.

યથાકામમ્-કામમનતિક્રમ્ય યથા સ્યાત્તથા (અવ્યયી.)
ઈચ્છા પ્રમાણે.

પાઠ : પં :

અધી:-અવિદ્યમાના ધી: યસ્ય સઃ (નમ્ર બ. પ્રી.) શુદ્ધિ વગરનો.

બોધદુર્વિધઃ-દુર્ગતા વિધા યસ્ય સઃ (બ. પ્રી.) દરિદ્રઃ
બોધેન દુર્વિધઃ (તુ. તત્પુ.) જ્ઞાનમાં દરિદ્ર.

લૂનવાલધિઃ-લૂનઃ વાલધિઃ યસ્ય સઃ (બ. પ્ર.) જેનું પૂંછડું
કપાઈ ગયું છે તે.

સ્વૈરચારિણઃ-સ્વૈરં ચરન્તિ તે (ઉપ. તત્પુ.) સ્વચ્છંદે ફરનારા.

ગુણગૃહ્યઃ-ગુણાનાં ગૃહ્યઃ (૫ તત્પુ.) ગુણો ઉપર પક્ષપાતી.

સિદ્ધસેનાદ્યાઃ-સિદ્ધસેનઃ આદ્યઃ યેષાં તે (બ. પ્રી.) સિદ્ધ-
સેન જેમાં મુખ્ય છે તે.

અર્થદુર્બલામ્-અર્થેન દુર્બલામ્ (તુ. તત્પુ.) અર્થે કરીને નિર્બળ.

ઉચ્છિદ્ધલામ્-ઉદ્રતા શિલા યસ્યાઃ તામ્ (બ. પ્રી.) જેની
શિખા ઊંચી છે તે; ઉત્તમ.

લઘ્વશ્રિયઃ-લઘ્વા શ્રીઃ યૈઃ તે (બ. પ્રી.) જેમણે લઘ્વી
પ્રાપ્ત કરી છે તે.

યથેષ્ટમ્-ઇષ્ટમનતિક્રમ્ય યથા સ્યાત્તથા (અબ્ધી.) ઇચ્છા
પ્રમાણે.

પ્રકૃતારમ્ભાઃ-પ્રકૃતઃ આરમ્ભઃ યૈઃ તે (બ. પ્રી.) કાબજ
કરવાનો જેણે આરંભ કર્યો છે તે.

અનઅ્યસ્તમહાવિદ્યાઃ-ન અમ્યસ્તાઃ મહત્વઃ વિદ્યા યૈઃ તે
(બ. પ્રી.) જેમણે મોટી વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો નથી તે.

ધીધનાઃ-ધીઃ પવ ધનં યેષાં તે (બ. પ્રી.) શુદ્ધિ એ જ જેનું
ધન છે તે.

દુરારાધા:-દુઃખેન આરાધ્યન્તે (ઉપ. તત્પુ.) મુશ્કેલીથી પ્રસન્ન કરાય તેવા.

મનીષિણ:-મનસઃ ફૈષા (અન્યથા તત્પુ.) +ફૈન્ઃ કાલા આણસો.

સુદુર્ગ્રહ:-દુઃખેન ગૃહ્યતે દુર્ગ્રહઃ (ઉપ. ત.) સુતરાં દુર્ગ્રહઃ (સુપ્સુપ્) બહુ જ મુશ્કેલીઝ પ્રહણ કરાય તેવા.

સર્વોષામ-દોષૈઃ સહિતામ (સહ બ. પ્રી.) દેષવાળા.

નિર્વોષામ-નિર્ગતાઃ વોષાઃ યસ્યાઃ તામ્ (બ. પ્રી.) જેના દોષો જતા રહ્યા છે તેવી.

ક્ષેત્રજઃ-ક્ષેત્રાત્ જાયતે (ઉપ. તત્પુ.) શરીર સાથે જન્મેલો; સ્વાભાવિક.

ઉદ્દેલમ્-ઉદ્ગતા વેલા યસ્ય તમ્ (પ્રાદિ બ. પ્રી.) જેનો કંઠો ઉભરાઈ ગયો છે તે.

તજ્ઞૈઃ-જાનાતિ ઇતિ જ્ઞઃ (ઉપ. તત્પુ.) તસ્ય જ્ઞઃ (૫ ત) તે કાવ્યને જાણનાર.

પ્રતીતાર્થમ્-પ્રતીતઃ અર્થઃ યસ્ય તદ્ (બ. પ્ર.) જેનો અર્થ સમજાય તેવા છે તે.

સુશ્લિષ્ટપદવિન્યાસમ્-સુતરાં શ્લિષ્ઠઃ પદાનાં વિન્યાસઃ યસ્ય તદ્ (બ. પ્ર.) જેના શબ્દોના ગોઠવણી સારી રીતે શ્લેષવાળી છે.

અપર્યન્તઃ-ન પર્યન્તઃ યસ્ય સઃ (બ. પ્રી.) જેનો છેડો નથી તે.

સ્વાધીનઃ-સ્વસ્મિન્ અધિ (સપ્તમી તત્પુ.) પોતાને જ આધીન.

યશોધનમ્-યશઃ પદ્મ ધનં (કર્મ.) યશસ્વી ધન.

મુક્તિમુક્તિફલપ્રદામ્-મુક્તિશ્ચ મુક્તિશ્ચ (૬૬.) તથોઃ ફલં પ્રયચ્છતિ (ઉપ. તત્પુ.) સ્વર્ગના ભોગ તથા મુક્ત આપનારી.

પાઠ : ૬ :

અધિકારકૃત્વ-અધિકારં કરોતિ (ઉપ. તત્પુ.) અધિકાર-
કરનારો.

યથાદર્શનમ્-દર્શનમતિક્રમ્ય યથા સ્યાત્તથા (અભ્યયી.)
જ્યારે દેખાય ત્યારે.

રાજમયમ્-રાજઃ મયમ્ (પં. તત્પુ.) રાજ તરફથી ભય.
દૈન્યભાગ-દૈન્યં મજ્જતે (ઉપ. તત્પુ.) દીનતાનો આશ્રય લેનાર.
ચણ્ડશાસનઃ-ચણ્ડં શાસનં यस્ય સઃ (બ. પ્રી.) જેનો
અમલ સખત છે તે.

દ્વિજઃ-દ્વાભ્યાં જાયતે (ઉપ. તત્પુ.) બહણ.
તદાશ્રયકૃતાશયઃ-તસ્ય આશ્રયે કૃતઃ આશયઃ યેન સઃ
(બ. પ્રી.) તેનો આશરો લેવાનો જેણે ઈશદો કર્યો છે તે.

દ્વિધાચિત્તઃ દ્વિધા ચિત્તં यस્ય સઃ (બ. પ્રી.) જેનું ચિત્ત
બે બાજુનું બન્યું છે તે.

આચત્વરમ્-ચત્વરં મર્યાદીકૃત્ય યથા સ્યાત્તથા (અભ્યયી)
ચકલા સુધી.

કુપ્રાપરોઘાઃ-કુઃસ્થેન પ્રાપ્યંતે રોઘઃ यस્ય સઃ (બ. પ્રી.)
જેનો કાંઈ પહોંચવો મુશ્કેલ છે.

અઘમર્જઃ-અઘમં ક્રમેણ યસ્ય સઃ (બ. પ્રી.) દેનાદાર.
અભ્યાગતમાત્રમ્-અભ્યાગતમ્ પત્ર(સુપ્સુપ્) અઃવાની સાથે જ.
કૃતાંજલિઃ-કૃતઃ અંજલિઃ યેન સઃ (બ. પ્રી.) જેણે જે
હાથ જેડ્યા છે તે.

પૃષ્ઠરક્ષઃ-પૃષ્ઠં રક્ષતિ (ઉપ. તત્પુ.) પીઠથી રક્ષણ કરનાર.

નિરાશઙ્કઃ-નિર્ગતા આશઙ્કા યસ્ય સઃ (પ્રાદિ બ. પ્રી.)

શંકા વિનાનો.

નિઃશઙ્કઃ-નિર્ગતા શઙ્કા यस્ય સઃ (પ્રાદિ. બ. પ્રી.) શંકા વિનાનો..

પૃષ્ઠોત્તંસિતતૂળીર-પૃષ્ઠે ઉત્તંસિતઃ તૂળીરઃ યેન સઃ
(બ. પ્રી.) પીઠ ઉપર જેણે બાથું ચઢાવ્યું છે.

અધિજ્યીકૃતશરાસનઃ-અધિજ્યીકૃતઃ શરાસનઃ યેન સઃ
(બ. પ્રી.) જેણે ધનુષ્યને પશુચ ચઢાવી છે તે.

પાઠ : ૭ :

સહજામ્-સહ જાયતે (ઉપ. તત્પુ.) તામ્-સાથે ઉત્પન્ન થયેલી; સ્વાભાવિક.

દિમસેકવિપત્તિઃ-દિમસ્ય સેકેન વિપત્તિઃ યસ્યાઃ સા
(બ. પ્રી.) હિમ પડનાથી જેનું મૃત્યુ થાય છે તે.

જીવિતાપહા-જીવિતં અપહન્તિ (ઉપ. તત્પુ.) જીવને હણનારી.

નિરાગસમ્-નિર્ગતં આગઃ यस્ય તમ્ (બ. પ્રી.) નિરપરાધી.

કૃતપૂર્વમ્-પૂર્વ કૃતમ્ (સુપસુપ) પહેલાં કરેલું.

દ્વન્દ્વચરમ્-દ્વન્દ્વેન ચરતિ (ઉપ. તત્પુ.) તમ્-જોડમાં ફરનાર.

વિરહાન્તરક્ષમૌ-વિરહસ્ય અન્તરસ્ય ક્ષમૌ (પ. તત્પુ.)
વિરહના અંતરને સહન કરનાર.

વામોરુ-વામે ઉરુ યસ્યાઃ સા (બ. પ્રી.) જેની સુંદર સાથળો છે તે.

વિલોભનાન્તરેઃ-અન્યૈઃ વિલોભનૈઃ (અનિયમિત કર્મ.) બીજાં પ્રતોભનાથી.

ત્વદાશ્રયાઃ-તવ આશ્રયઃ યેષાં તે (બ. પ્રી.) જેમને તારો આશ્રય છે.

કરુણાર્થપ્રથિતમ્-કરુણઃ અર્થઃ (કર્મ); કરુણાર્થેન પ્રથિતં
યથા સ્થાત્તયા (અગ્યથી.) કરુણુ રસથી ભરપૂર અર્થથી ગૂંથા-
યેલું હોય તેવું.

પૃથિવીરુદ્ધાન્-પૃથિવ્યાં રોદ્ધતિ (ઉપ. તત્પુ.) તાન્-દ્વેષેને.

પાઠ : ૮ :

અધિગતતત્ત્વઃ-અધિગતાનિ તત્ત્વાનિ યેન સઃ (અ. વ્રી.)
જેણે તત્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યાં છે તે.

અકાર્યરતઃ-ન કાર્યમ્ (નગ્ તત્પુ.); **અકાર્યે રતઃ** (સપ્તમી.
ત.) અયોગ્ય કાર્યમાં રચેલો.

અનમ્યાસઃ-ન અમ્યાસઃ યસ્ય સઃ (નગ્ અ. વ્રી.) જેને
અમ્યાસ નથી તે.

અગર્વમ્-અવિદ્યમાનઃ ગર્વઃ યસ્મિન્ તમ્ (અ. વ્રી.) જેમાં
ગર્વ નથી તે.

કિરણસમાઃ-કિરણૈઃ સમાઃ (ત્. તત્પુ.) કિરણો જેવા.

કુલકમલદિનેશઃ-કુલં પદ્મ કમલમ્ (કર્મ.); **દિનસ્ય**
ઈશઃ દિનેશઃ (પ. તત્પુ.), **કુલકમલસ્ય દિનેશઃ** (પ. તત્પુ.)
કુળરૂપી કમળનો સૂર્ય.

અનલસચિત્તાય-ન અલસમ્ (નગ્ તત્પુ.); **અનલસં ચિત્તં**
યસ્ય તસ્મૈ (અ. વ્રી.) જેનું ચિત્ત આળસુ નથી તે.

પાઠ : ૯

દિનકરઃ-દિનં કરોતિ ઇતિ (ઉપ. તત્પુ.) દિવસને કરનાર; સૂર્ય.

વિહિતામિયોગાઃ-વિહિતઃ અમિયોગઃ યૈઃ તે (અ. વ્ર.)
જેમણે ઉત્સાહપૂર્વક યત્ન કર્યો છે તે.

આગદ્ગતમ્-આપદં ગતમ્ (દ્વિ. તત્પુ.) આપતિમાં આવેલા.

મહીધ્રઃ-મહીં ધરતિ ઇતિ (ઉપ. તત્પુ.) પર્વત.

શતમુખઃ-શતં મુખાનિ યસ્ય સઃ (અ. વ્રી.) જેને સો મેઠું છે તેવો.

અતુલમ્-અવિદ્યમાના તુલ્યાયસ્ય સઃ (અ. વ્રી.) તમ્-જેની તુલના નથી તે.

ત્રિચતુરાન્-ત્રયો વા ચત્વારો વા (સંખ્યા. અ. વ્રી.) તાન્-ત્રણ કે ચાર.

પદ્મજશ્રીઃ-પદ્મે જાયતે (ઉપ. તત્પુ.); પદ્મજસ્ય શ્રીઃ (પ. તત્પુ.) કમળની શોભા.

દ્વિરેફઃ-દ્વૌ રેફૌ યસ્મિન્ સઃ (અ. વ્રી.) જેનામાં બે રેફ છે તે; બ્રમર.

હ્રસ્વતચેતાઃ-હ્રસ્વતં ચેતઃ યસ્ય સઃ (અ. વ્રી.) જેનું ચિત્ત હિંચા પ્રકારનું છે તે.

અસહાયઃ-ન સહાયઃ યસ્ય સઃ (નગ્. અ. વ્રી.) જેને કોઈ સહાયક નથી તે.

પ્રતિમહતામ્-પ્રકૃત્યા મહતામ્ । (તૃ. તત્પુ.) સ્વભાવે કરીને મહાન.

અપરિચ્છદઃ-ન વિચિતે પરિચ્છદઃ યસ્ય સઃ (નગ્. અ. વ્રી.) જેને કોઈ આશ્રય નથી તેવો.

પરિશિષ્ટ : ૭ :

મહાત્મના શબ્દો ઉપર ટૂંક નોંધ

ગદ્યવિમાગ

પાઠ : ૧ :

મારકતીં દ્યુતિમ્—મરકત નામે રત્નનો પ્રકાશ; મરકત એટલે નીલમ પ્રકારનું રત્ન.

બૃહસ્પતિઃ—દેવોના ગુરુ; જેમ દૈત્યોના ગુરુ શુક છે તે પ્રભાણે દેવોના ગુરુ, ગુરુ અથવા બૃહસ્પતિ છે.

ઉદ્યગિરિ—સામાન્ય રીતે ઉદ્યાયલ અથવા ઉદ્યગિરિ ઉપર સૂર્ય જગે છે; અને અસ્તાયલ પર્વત ઉપર સૂર્ય આથમે છે. ઉદ્યગિરિ પૂર્વ દિશામાં છે અને અસ્તગિરિ પશ્ચિમ દિશામાં છે; સૂર્યના પાસે હોવાને લીધે ઉદ્યગિરિ ઉપરનો પ્રત્યેક પદાર્થ લાલ રંગે પ્રકાશે છે.

પાઠ : ૩ :

સપત્નઃ—સપત્નીના સામ્ય ઉપરથી સપત્ન શબ્દ પ્રચારમાં આવેલો છે; એ શોકચો વચ્ચે હરીફાઈ અને ઇર્ષ્યા હોય, જેથી તે એકબીજાની હરીફ અથવા શત્રુ બને; તે પ્રભાણે સપત્નઃ હરીફ, શત્રુ.

પન્ચત્વમુપગતઃ—મૃત્યુ પામ્યો; પાંચ મહાત્મવોમાં તે બાળી ગયો. એ પાંચ મહાત્મવો—પૃથ્વી, પાણી, આકાશ, તેજ અને વાયુ.

પાઠ : ૪ :

અષ્ટાસુ દિશુ—આઠ દિશાઓમાં; એમાં ચાર દિશા : પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ; તથા ચાર પ્રદિશાઓ અથવા કોણો : નૈઋત્ય, વાયવ્ય, ઇશ્વાન અને અગ્નિ—આમ આઠ દિશાઓ થાય છે.

દેશકાલવિમાગવિત્—ચતુર રાજપુરુષ પોતે કોઈ પણ કાર્ય

સિદ્ધ કરવા માટે કયો સમય પસંદ કરવો અને કયું સ્થાન પસંદ કરવું તે જાણે છે. જે સમય અને સ્થાનના વિભાગને જરોખર જાણે છે તે ચતુર રાજપુરુષ છે.

શક્તિત્રયમ્—રાજ્યનીતિશાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ ત્રણ શક્તિઓ છે: મન્ત્રશક્તિ, પ્રભુશક્તિ અને ઉત્સાહશક્તિ. (૧) **મન્ત્ર-શક્તિ**—સારા પ્રધાનો અને મુખ્ય અમલદારવર્ગ; જેની સાથેની મંત્રણા કાઠી પણ યોજના ધડવા માટે ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે છે. (૨) **પ્રભુશક્તિ**—ખજાનો, સંપત્તિ અને દરેક પ્રકારનાં સાધનોનું ખૂબ જ ખજા. (૩) **ઉત્સાહશક્તિ**—અધી યોજનાને આગળ વધારવા માટે રાજાનો પોતાનો ઉત્સાહ. આ ત્રણેય શક્તિઓ હોય તો કાઠી પણ રાજકીય યોજના સાંગોપાંગ પાર ઊતરે છે.

શશાંકઃ—શશઃ અક્ષે યસ્ય સઃ (ખ. ગ્રી.); અથવા **શશસ્ય અક્ષઃ યસ્મિન્ સઃ**—જેના ખોળામાં સસલું છે; અથવા જેમાં સસલાનો આંક છે તે ચંદ્ર. સસલાએ, પોતે ચંદ્રનો પાલ્ય અથવા રક્ષ છે એ સૂચવવા તે નામનો ઉપયોગ કર્યો. ચંદ્રને શશાંક કહે છે.

પાઠ : ૫ :

મહારકવારે—રવિવારે; મહારક=સૂર્ય; સૂર્યનો વાર એટલે બહારકવાર—રવિવાર.

પ્રદોષકાલે—દોષા એટલે રાત્રિ; રાત્રિનો અગ્રભાગ એટલે સાંજ; સાંજને સમયે.

પાઠ : ૬ :

અસ્તાચલ—સૂર્યને અસ્ત થવાનો પર્વત; **ઉદયનિરિ** (પાઠ : ૧)ની નોંધ જુવો.

કુમુદિનીનાયક—કુમુદિની એટલે પોયણી; રાત્રે ખીલતાં પોયણાંનો છાંડ. ચંદ્ર જગે છે એટલે પોયણાં ખીલે છે; આથી ચંદ્ર એ

પોયણી અથવા કુમુદિનીનો પતિ છે એમ કવિઓએ કલ્પના કરેલી છે; કારણ કે ચંદ્ર આવે છે ત્યારે તે ખીલે છે; તે અસ્ત થતાં તે વિલાય છે.

પ્રાકનજન્મકર્મણ:-પ્રાક્ 'પહેલાં' + જન (વિશેષણનો તદ્દિત); પહેલાંના જન્મના કર્મનું ફળ; આપણે પૂર્વજન્મના અને કર્મ પ્રમાણે બંધાતી જન્મપરંપરાના સિદ્ધાંતને માનીએ છીએ; તે પ્રમાણે પૂર્વજન્મમાં જે સારાંનરસાં કૃત્યો કર્યાં હોય તે આ જન્મમાં અધૂરાં હોય તો ભોગવવાં પડે છે. એ પ્રમાણે પૂર્વજન્મના કર્મનું ફળ.

કલ્પાન્ત-ચાર યુગ : સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ; ; તે મળીને એક કલ્પ થાય; ૪૩૨૦૦ લાખ વર્ષનો આ પ્રમાણે એક કલ્પ થાય; એ બ્રહ્માનો દિવસ છે; ત્યાર પછી પ્રલય આવે; કલ્પાન્ત=કલ્પના અંત સુધી; મહાપ્રલય આવે ત્યાં સુધી.

પાઠ : ૭ :

નૈર્ઋતઃ-નિર્ઋતેઃ અપત્યં પુમાન્ નૈર્ઋતઃ ; નિર્ઋતિનો-મૃત્યુની અને વિનાશની દેવીનો-પુત્ર; રાક્ષસ.

અન્તઃપુરમ્-રાણીઓને રહેવાનો રાણીવાસ.

અઙ્ગના-હનુમાનની માતાનું નામ.

ઔરસઃ 'સુતઃ-ઊરસઃ મવઃ ઔરસઃ-પોતાના જ શરીરનો પુત્ર સ્મૃતિઓમાં આર પુત્રો જણાવ્યા છે તેમાં ઔરસ પુત્ર એ મિત્રકત ઉપર અને ધાર્મિક ક્રિયામાં મુખ્ય સ્થાન પામે છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય પ્રમાણે : ઔરસો ધર્મપત્નીજઃ ।, અથવા : સ્વક્ષેત્રે સંસ્કૃતાયાં તુ સ્વયમુત્પાદયેદિ યમ્ । તમૌરસં વિજાનીયાત્ પુત્રં પ્રથમકલ્પિતમ્ ॥

રસાતલમ્-સાત પાતાળો : અતલ, વિતલ, સુતલ, રસાતલ, તલાતલ, મહાતલ અને પાતાલ; તેમાંનું ચોથું પાતાલ તે રસાતલ.

ત્રિદશગણાઃ-દેવોના સમૂહો. ત્રિદશ-ત્રિઃ આવૃત્ય દશ

સંખ્યા યેષાં તે (સંખ્યા બ. ત્રી.) જેની સંખ્યા ત્રણગણા કરેલા દશની છે. દેવો તેત્રીસથી માંડીને તેત્રીસ કરોડ જેટલા છે; અથવા ત્રીજી દશા યેષાં તે (બ. ત્રી.) જેઓની માત્ર ત્રીજી એટલે યૌવન અવસ્થા જ હોય છે તે.

પૌલસ્ત્ય—પુલસ્ત્ય ઋષિનો પુત્ર કુબેર, જે ખજાનાનો અધિપતિ છે અને તેની નગરી અલકા અને તેના પ્રજાજનો યક્ષો છે.

પુષ્પકમ્—કુબેરનું વિમાન; રાવણે કુબેરને હરાવી તેનું પુષ્પક વિમાન હરી લીધું હતું; અને રામે જ્યારે રાવણનો વિનાશ કર્યો ત્યારે તે પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને તે અયોધ્યા પાછા વળ્યા હતા.

પ્રમદવન—આનંદ અને ક્રીડાપ્રમોદ માટેના બગીચા.

સૌધાત્રમ્—સારા ભાઈ હોવાપણનો ભાવ; ભાઈ હોય તે ભાઈને વફાદાર હોય.

પાઠ : ૮ :

દામોદર-દામ ઉદરે यस્ય સઃ (બ. ત્રી.) બાલ્યાવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણને યશોદા માતાએ દોરડાથી બાંધ્યા હતા; પણ તે બાંધાતા જ ન હતા અને દોરડું ખૂટ્યું જ જતું હતું; આ ચમત્કારને લીધે તેમનું નામ દામોદર પડ્યું હતું.

શક્તઃ—શક્તિમાન હોવાને લીધે ‘શક્’; ઈન્દ્રનું એ નામ છે.

લોકાલોકમહીધરઃ—લોકાલોક પર્વત. એ પર્વત પુરાણોમાં વર્ણવેલો છે. પૃથ્વીના સાત દ્વીપ છે તેમાંના છેલ્લા પુષ્કરદ્વીપમાં એ પર્વત આવેલો છે. લોકાલોક પર્વતની પેલી પાર અધિકાર છે; અને વિશ્વની બાબતમાં પ્રકાશ છે. આ પર્વત સમસ્ત ભુવનની ચારે બાજુએ વીંટળાયેલો છે અને પુષ્કરદ્વીપને વિંટળાયેલા સાગરની પેલી પાર છે.

મંદરઃ—મંદર પર્વતને વલોણું બનાવીને દેવ તથા દાનવોએ સમુદ્ર-મથન કર્યું હતું અને તેમાંથી ચૌદ રત્નો મેળવ્યાં હતાં.

યાદોનિધૌ-યાદસાં નિધિઃ યસ્મિન્ તસ્મિન્ (અ. ત્રી.)
જળચરોનો સમૂહ જેમાં છે તે; સમુદ્ર.

હસ્તીસક-એક જાતનું નૃત્ય; સામાન્ય રીતે એક પુરુષપાત્ર અને સાત-આઠ કે દશ સ્ત્રીપાત્રો સાથેનું ગાન અને તાલયુક્ત નૃત્ય તે હસ્તીસક કહેવાય છે; આ નૃત્ય ગોળ ગોળ ફરીને ગાવાનું હોય છે. આપણા ગરબાના પ્રકારને કાંઈક મળતું આવે.

આશ્વળઢલદ્વસ્તી-ઈન્દ્રનો હાથી; ઐરાવત; ઈન્દ્ર 'આખંડલ' કહેવાય છે; કારણ કે તે પર્વતોને ભેદી નાખે છે; **પર્વતાન્ આશ્વળઢ-યતિ** **इति आश्वળઢલઃ** .

સપ્તકુલપર્વતાઃ-કુલપ્રધાનાઃ પર્વતાઃ (મધ્યમપદ લોપી કર્મ.) આ કુલપર્વતો સાત છે. આ પૃથ્વીના સાતેય દ્વીપમાં એક-એક કુલપર્વત આવેલો છે; તે આ પ્રમાણે છે : **મહેન્દ્રઃ, મલયઃ, સહ્યઃ, શુક્તિમાન્, ઋક્ષપર્વતઃ** । **વિંધ્યઃ પારિયાત્રઃ સસૈતે કુલપર્વતાઃ॥**

શર્વઘનુર્ગુણેન ફણિના-શર્વ એટલે શિવ; તેમના ધનુષ્ય પિનાકની પણીછરપ અનેલો નાગ; નાગ વાસુકિ, જેને નેતરું બનાવીને સમુદ્રમંથન કરવામાં આવ્યું હતું.

નારાયણઃ-વિષ્ણુનું એક નામ છે; મનુસ્મૃતિઃ **આપો નારા** **इति प्रोक्ताः आपो वै नरसूनवः । ताः यदस्यायनं पूर्वं तेन** **नारायणः स्मृतः ॥ नाराणां समूहः नारम् ; नारस्य अयनम्** **यस्मिन् सः नारायणः ;** પાણીમાં જે શેષશય્યા ઉપર વિરાજે છે તે નારાયણ; અથવા મનુષ્યોના સમૂહનો જેનામાં નિવાસ છે તે નારાયણ.

ગોવર્ધન-શ્રીકૃષ્ણે, અતિવૃષ્ટિથી ગોકુળને કુખાડવા માટે કરેલા ઈન્દ્રના યત્નને નિરર્થક બનાવવા, પોતાની ટચલી આંગળીથી ગોવર્ધન પર્વતને જિયકયો હતો તેથી તે 'ગોવર્ધનોદ્ધરણ' કહેવાય છે.

સુપર્ણ-શોભનાનિ પર્ણાનિ यस્ય સઃ (અ. ત્રી.) જેનાં પીછાં સુંદર છે તે ગરુડ; ગરુડ એ વિષ્ણુનું વાહન છે,

નન્દગોપ:—શ્રીકૃષ્ણના પાલક પિતા નંદ ગોવાળ; તે ગોકુળમાં રહેતા હતા અને શ્રીકૃષ્ણની આલ્યાવસ્થા તેમને ત્યાં પસાર થઈ હતી. કંસની ખીકથી વસુદેવે ગોકુળમાં નંદગોપને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણને મૂક્યા હતા.

પાઠ : ૯ :

નેપથ્ય—પડદો; **નેપથ્યં સ્યાજ્જવનિકા રંગભૂમિઃ પ્રસાધનમ્ ॥**
ને: (નેતુઃ નેત્રયોઃ વા) પથ્યમ્ । (૧) વસ્ત્ર, (૨) નટોને વસ્ત્ર બદલવાની ઝોરડી, (૩) રંગભૂમિ, (૪) શણગાર દત્ત્યાદિ. અહીં એનો અર્થ પડદો થાય છે.

ઔરસઃ પુત્રઃ—પાછળ (સાતમા પાઠમાં) આપેલી નોંધ જુઓ.

ચક્રવર્તિલક્ષણમ્—હથેળીમાં અમુક પ્રકારની નિશાનીઓ હોય તો તેના ઉપરથી સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પ્રમાણે તે ચક્રવર્તી થશે એમ કહેવાય છે; દાખલા તરીકે, જેને હથેલીમાં ચક્રની નિશાની હોય તે ચક્રવર્તી થશે એમ કહેવાય છે; સરખાવો : **ચક્રાસિપરશુતોમરશક્તિચતુઃ કુંત-લંનિમા રેચ્ચાઃ । કુર્વન્તિ ચમૂનાથં** વગેરે (જુલત્સંહિતા : ૬૭.); અથવા, **અતિરક્તૌ કરૌ યસ્ય પ્રથિતાંગુલિકૌ મૃદુ । ચાપાંકુશાં કિતૌ સોઽત્ર ચક્રવર્તી ભવેત્ ધ્રુવમ્ ॥**

અપ્રતિલોમઃ—પ્રતિગતં લોમ યસ્ય સઃ (પ્રાદિ. બ. પ્રી.) ન **પ્રતિલોમઃ અપ્રતિલોમઃ** (પ્રતિલોમઃ—વાળની સામે; વિરુદ્ધનું) પ્રતિકૂળ નહિ; અનુકૂળ. સરખાવો : પ્રતિલોમ લગ્ન અને અનુલોમ લગ્ન; સમાસને છેડે **લોમન્**, **લોમ** થાય છે.

અપ્સરઃ—અદ્ભ્યઃ સરન્તિ इति અપ્સરઃ અપ્સરાઓ પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. **અપ્સુ નિર્મથનાદેવ રસાત્તસ્માદ્ વરસ્થિયઃ । હૃત્પેતુઃ મનુજશ્રેષ્ઠ તસ્માદ્અપ્સરસોઽમવત્ ॥** સમુદ્રમંથન સમયે તે સમુદ્રના પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થઈ. તેઓ ઇન્દ્રની તહેનાતમાં રહેનારી નર્તકીઓ છે. તેઓ મંધર્વપત્ની છે. તેઓ સ્વૈરવિહારીણીઓ હોય છે અને ઋષિઓને લોભાવવા ઇન્દ્ર તેમને ઉપયોગ કરે છે.

અનાર્યઃ—આર્યજનને ઉચિત નહિ તેવો; આર્યની વ્યાખ્યા આપતાં સ્મૃતિમાં કહેલું છે : **કર્તવ્યમાચરન્ કાર્યમકર્તવ્યમનાચરન્ । તિષ્ઠતિ પ્રકૃતાચારે સ વા આર્ય ઇતિ સ્મૃતઃ ॥** મહાભારતમાં : **વૃત્તેન ભવત્યાર્યઃ ન ઘનેન ન વિદ્યયા ॥** આર્ય એટલે પોતાના આચારની અંદર રહીને કર્તવ્ય પાલન કરનાર ઉદાત્ત પ્રકારનો સંસ્કારી માણસ.

મૃગતૃણિકા—જે જોઈને મૃગોને તરસ છિપાવવા દોડવાનું મન થાય. રણ કે વેરાન પ્રદેશમાં કેટલીક વાર દૂર ક્ષિતિજમાં પાણી હોવાનો ભાસ ઉત્પન્ન થાય છે, જે જોઈને મૃગો પાણીની આશામાં તે તરફ દોડે છે અને ત્યાં પહોંચતાં તો આશા, નિરાશામાં ફેરવાઈ જાય છે.

રક્ષાકરણ્ડકમ્-રક્ષાયૈ કરણ્ડકમ્ (ચ. તત્પુ.) બાળકનું અનિષ્ટમાંથી રક્ષણ કરવા માટેનું માદળિયું; મંત્રેલી વસ્તુ નાની દાબડીમાં મૂકી તેને કાંડા ઉપર બાંધવામાં આવે છે તે; અહીં માદળિયામાં અપરાજિતા નામે ઔષધિ બાંધવામાં આવી હતી.

અપરાજિતા ઔષધિઃ—એ જાતની વનસ્પતિ કે જે માદળિયામાં મૂકવાથી, તે માદળિયું પહેરનાર વ્યક્તિનો કોઈ પરાજય કે પરાભવ કરી ન શકે.

જાતકર્મ—‘જાતકર્મ’ની ક્રિયા તે બાળકને ગળથૂથી આપવાની ક્રિયાને મળતી ક્રિયા છે. મનુસ્મૃતિ : અ. ૨; શ્લો. ૨૫; **પ્રાક્ષ નામિવર્ધનાત્પુંસઃ જાતકર્મ વિધીયતે । મન્ત્રવત્પ્રાશનં ચાસ્ય હિરણ્યમધુક્ષર્પિષામ્ ॥** આ ક્રિયા પિતા કરે છે; અને તે વખતે બાળકને મધ અને ઘી સોનાને અડકાડીને ચટાડવામાં આવે છે. નાયડો કાપતાં પહેલાં આ ક્રિયા કરવામાં આવે છે.

પાઠ : ૧૦ :

આધિઃ—માનસિક ચિંતા. માણસને ત્રણ પ્રકારની ચિંતાઓ

હોય છે: આધિ, અંતરની માનસિક ચિંતા; વ્યાધિ, શરીરની રોગ વગેરેની; પીડા ઉપાધિ, બાહ્ય સંજોગથી ઉપસ્થિત થયેલી ચિંતા.

વજ્રપાતઃ—વજ્રનું પડવું તે. વજ્ર ઇન્દ્રનું આયુધ છે. ઇંદ્ર એ વરસાદનો અધિષ્ઠાતા દેવતા છે; એટલે જ્યારે વિષ્ણુ-કટોકા થાય ત્યારે જાણે તે ઇન્દ્રનું વજ્ર પડ્યું હોય તેમ કહેવાય છે. વજ્ર દધિમિ ઋષિનાં હાડકાંમાંથી સરળથું હતું એ વાત જાણીતી છે.

કોકમ્—ચક્રવાક નામે પંખી; **કોકશ્ચક્રકવાકો રથાક્ષાહય-નામકઃ** । સાંજે ચક્રવાક પોતાની પ્રિયતમાથી છૂટું પડે છે અને સવારમાં તેનું મિલન થાય છે. એ ત્રિહનો ઉદ્દેશ્ય સંસ્કૃત કવિઓ વારંવાર કરે છે.

અપરવક્રમ્—એ અર્ધસમવૃત્ત છંદ છે. પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં તેમાં ૧૧ અક્ષર (નનર, લગ) અને બીજા તથા ચોથા પાદમાં (નજજર) હોય છે. ભામહ નામે આલંકારિકના જણાવ્યા પ્રમાણે ભવિષ્યના બનાવના સૂચક વક્ર અને અપરવક્ર છંદ આખ્યાયિકામાં આવવા જોઈએ; તે અનુસાર આ ‘હર્ષચરિત’ આખ્યાયિકા હોઈને, આ અપરવક્ર ભવિષ્ય-કથન-સૂચક મૂકવામાં આવ્યો છે.

સુમેરુ—પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે અધાય ગ્રહો સુમેરુ પર્વતની આગળપાછળ ફરે છે અને સૂર્ય મેરુ ઉપર આથમે છે. સરખાવો : યોગસૂત્ર ૩-૨૫ ઉપરનું ભાષ્ય : **સપ્તદ્વીપા વસુમતી યસ્યાઃ સુમેરુઃ મધ્યે-તસ્ય સૂર્યપ્રચારાદ્ રાત્રિદિવં લગ્નમિવ વર્તતે** । તે પર્વત બધા દ્વીપોની મધ્યમાં છે.

વિરોચનઃ—વિશેષેણ રોચતે અસૌ વિરોચનઃ । સૂર્ય.

જલાદ્રા—પાણીથી ભીનો કરેલો પંખો; હેમચંદ્રના અભિધાન ચિંતામણિ પ્રમાણે ‘પાણીથી ભીનું કપડું.’

પટમારુતમ્—કપડાથી નખાતો પવન.

ચતુર્ણામવ્યર્ણવાનામાચિપત્યમ્—ચારેય સમુદ્રનું અધિપતિપણું;

પૃથ્વીની આબુખાબુ ચાર અથવા સાત સમુદ્ર આવેલા છે. તે ચારેય સમુદ્રનું અધિપતિપણું.

ક્ષપામુલ્લ-રાત્રિનું મુખ; સાંજ.

પાઠ : ૧૧ :

અન્તેવાસિન્-અન્તે (સમીપે) વસતિ (રહે છે) તે; જે શુરુની ખૂબ જ સમીપે રહે છે તે; શિષ્ય.

અતિથિ-મતતિ ગચ્છતિ, ન તિષ્ઠતિ+દથિન્ (પ્રત્યય) પરાણો; મનુસ્મૃતિ: ૩-૧૧૨. ઇકરાત્રં તુ નિવસન્નતિથિર્બ્રાહ્મણઃ સ્મૃતઃ । અનિત્યં હિ સ્થિતો યસ્માત્તસ્માદધિરુચ્યતે ॥ અણુ ચિંતયો આવે અને થોડોક અનિત્ય સમય માટે રહે તે અતિથિ.

વેદોપનિષદ્-વેદનું રહસ્યજ્ઞાન. ઉપ+નિ+સદ્-(શુરુ પાસે) ખૂબ નિકટમાં બેસવું (અને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે રહસ્યજ્ઞાન) અથવા, સદ્ 'વિનાશ કરવો' એટલે કે આચાર્ય પાસેથી જે રહસ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી અજ્ઞાનનો પૂરેપૂરો વિનાશ થાય છે.

અનુશાસન-સર્વે પ્રમાણભૂત આચાર્યો વેદના અભ્યાસ પછીથી જે શિષ્યામણુ આપે તે 'અનુ+શાસન'.

કુશલ-આત્મરક્ષામાં ઉપયોગી કર્મ; પોતાના કુશળ અને સુખા-કારી સાચવવાનાં કર્મો.

આસનેન પ્રશ્વસિતવ્યમ્-જુઓ આ પાઠ ઉપરનું ટિપ્પણ પાન ૧૧૪. આસન આપીને થાક ઉતારવો જોઈએ; અથવા તો આવા આહારો ન્યારે આસન ઉપર બેસીને જ્ઞાનવાર્તા કરતા હોય તારે શ્વાસ પણ બહાર કાઢવો ન જોઈએ, અને સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવવી જોઈએ.

પદ્યવિભાગ

પાઠ : ૧ :

કૃતાન્તસ્ય-કૃતઃ અન્તઃ યેન સા (બ. ગ્રી.) તસ્ય-જેણે અન્તે સરજ્યો છે તે; યમરાજ.

વત્તેન હથેન-અપાયેલા અને ઇચ્છાયેલાથી (**હથ્થુનું** કર્મ. જુ. ફ. **હથ**) અથવા આપેલા દાનથી અને કરેલા યજ્ઞથી (**યજ્ઞુનું** કર્મ. જુ. ફ. **હથ**).

અનાર્યો મતિમ્-આર્યજનને ઉચિત નહિ એવી બુદ્ધિ. ગદ્યભાગ : પાઠ ૯ : **અનાર્ય** ઉપર નોંધ જુઓ.

સ્વસ્ત્યયનાનિ-સુખરૂપ ગમન માટે તથા દુઃખ અને વિઘ્નના નિવારણ માટે જતી વખતે કરવામાં આવતી આશિષની ક્રિયાઓ. શ્રીફળ, કંકુ, અક્ષત વગેરે સહિત મંત્ર સાથે એ ક્રિયા કરવામાં આવે છે. **સ્વસ્તિ+અયનાનિ (= ગમનાનિ)**

સનાતનઃ ધર્મઃ-**સના** (= સદા) + **તન** (પ્રત્યય); હમેશનો ધર્મ, શાશ્વત ધર્મ. ધૃ ધાતુ ઉપરથી **ધર્મઃ**; સમાજને ટકાવી રાખનાર અનાદિ કાળના અફર ધર્મો (આચારના નિયમો); આ સનાતન ધર્મ કહેવાય છે.

પાઠ : ૨ :

પમ્પા-આ સરોવરને કાંઠે કિષ્કિંધા આવેલું છે; તે સરોવરને કાંઠે રામે વાલિનો વધ કર્યો હતો; અને સુગ્રીવને ગાદી ઉપર બેસાડી વાનરોનો સાથ મેળવી રાવણ સામે યુદ્ધની યોજના કરી હતી.

શાઙ્ગલમ્-લીલું ધાસનું મેદાન.

વદ્વપદ્વઃ-**વદ્** પદાનિ **યસ્ય સઃ** (બ. ત્રી.) જેને છ પગ છે તે; ભમરો.

દ્વિરેફઃ-**દ્વૌ રેફૌ યસ્મિન્ન સઃ** (બ. ત્રી.) જેના નામમાં બે રેફ (૨-કાર) છે; 'ભમર' એમાં બે રકાર છે તેથી તે દ્વિરેફ કહેવાય છે.

ગવાક્ષઃ-**ગોઃ અક્ષિ હવ અક્ષિ યસ્ય સઃ** (બ. ત્રી.) ગાયની આંખ જેવું લંબગોળાકાર આકારનું નાનું જાળિયું.

પાઠ : ૩ :

વૃકોદરઃ-વૃકઃ ઉદરે યસ્ય સઃ (અ. ત્રી.) જેના ઉદરમાં વૃક નામનો અગ્નિ છે તે; બીમ.

સર્વે ઉપાયાઃ-હિંદુ રાજનીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાર ઉપાયો છે : સામ (સમજાવટ); દાન (કાંઈ આપવું તે); ભેદ (શત્રુના પક્ષમાં ભેદ પડાવવો); દંડ (હુમલો કરી શિક્ષા કરવી અને હરાવવા.)

અજાતશત્રુઃ-ન જાતઃ શત્રુઃ યસ્ય સઃ (અ. ત્રી.) જેનો કોઈ શત્રુ થયો નથી તે યુધિષ્ઠિર.

સર્વાયત્નીં ગદામ્-સંપૂર્ણં લોઢાની બનાવેલી મદા. અયસઃ ઇદમ્ આયસમ્ । તામ્ આયસીમ્ । લોઢાની.

સઘ્યસાચિન્-સઘ્યેન (ડાખા હાથથી) સઘતે (સ્પર્શ કરે છે) અસૌ । ડાખા હાથથી જે ધનુષ ચઢાવે છે તે અર્જુન; અર્જુન-સઘ્યસાચી કહેવાય છે.

પરિપન્થિનઃ-માર્ગને અવરોધીને જે જિલા રહે છે તે; **પરિગતાઃ** પન્થાનં વર્તન્તે તે । શત્રુઓ.

પાઠ : ૪ :

વિવસ્વતઃ સુતઃ-સૂર્યનો પુત્ર; મનુ. મનુ અને તેના વંશના રાજાઓ સૂર્યવંશી કહેવાય છે. વિવ (કિરણ) + વત્ (વાળો) વિવસ્વત્-સૂર્ય.

સ્થાવરજંગમમ્-સ્થા (+વર) જે સ્થિર છે; જે ખસી શકે નહિ તેવું; **જંગમમ્-ગમ્** ધાતુ ઉપરથી પુનર્પૌન્યવાચક રૂપ : ખસી શકે તેવું. **સ્થાવરં ચ જંગમં ચ તયોઃ સમાહારઃ** (સમાહાર ૬૬.)

સંપ્રજ્ઞાલનકાલઃ-સંસારની મલિનતા અને પાપને ધોઈ નાખવાનો વખત; પાણીના પૂરથી સંસાર આખોય ધોવાઈ જશે અને કોઈ રહેશે નહિ તે સમય.

સત્તર્વણ:—સાત ઋષિઓ; મરિચિ, અત્રિ, અંગિરસ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ અને વસિષ્ઠ એ સાત ઋષિઓ.

નૌબન્ધનં ગૃક્ષમ્—નૌકાને બાંધવા માટેનું શિખર. ત્યાં મનુષ્યે પોતાનું નાવ બાંધ્યું હતું.

મહત્યઃ આપઃ—મોટાં પ્રલયકાળનાં પાણી.

પાઠ : ૫ :

નાભેયમ્—નાભિરાજના પુત્ર ઋષભદેવ; જૈનોના ૨૪ તીર્થંકરોમાં પ્રથમ તીર્થંકર; તેમની નિશાની વૃષભ છે.

इतिहासाख्यं पुराणम्—इति ह आस ‘આ પ્રમાણે પહેલાં હતું’ એ શ્રુતિ ઉપરથી **इतिहास**; અને પુરાણ—કવિઓને આશ્રયે જોતો વિકાસ થયો છે તે **पुराण**; **इतिहासः एव आख्या यस्य तद्** (અ. પ્રી.) વિશેષ માટે જુઓ નોંધ : પાન. ૧૮૪.

सिद्धसेन—सिद्धसेन દિવાકર નામે ભારે નૈયાયિક અને પ્રખ્યાત જૈન કવિ થઈ ગયા. તેઓ ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયા; તેમની દ્વાત્રિશિકાઓ નામે સ્તુતિઓ પ્રખ્યાત છે. શ્વેતાંબર તેમ જ દ્વિગંબર બંનેય ફિરકાઓમાં તે માન્ય કવિ છે.

धर्मकथा—धर्म, અર્થ અને કામ તે ત્રણેય પુરુષાર્થોને અનુલક્ષીને કથાઓ રચાય છે. તેમાં ધર્મને અનુલક્ષીને લખાયેલી કથા **धर्मकथा**; સર્વ કથાઓમાં **धर्मकथा** એ ઉત્તમ કથા છે.

भारती—संस्करी અને ઉત્તમ વાણી; **भारतस्य इयम् इति** ભારતદેશની ઉત્તમ વાણી તે ભારતી.

मिथ्यादृशः—मिथ्या દષ્ટિવાળા; ખોટાં તત્ત્વજ્ઞાનના સંપ્રદાયોવાળા; દષ્ટિ=તત્ત્વજ્ઞાનનો સંપ્રદાય; જૈન ધર્મની સાચી દષ્ટિને નહિ ધરાવનાર કવિઓ.

अव्युत्पन्नतराः—सारी રીતે શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન નહિ ધરાવનારા.

કવિમાં એ વસ્તુઓ હોવી જોઈ એ : પ્રતિભા અને વ્યુત્પત્તિ. વ્યુત્પત્તિ એટલે સર્વ શાસ્ત્રોમાં પ્રતીક્ષતા. આ ન હોય તો પ્રતિભા સફળ રીતે ખીલી જાતી નથી.

વણિગ્રુવાઃ-વણિજં આત્માનં હુષન્તિ તે (ઉપ. તત્પુ.) પોતાની જાતને જે વેપારી કહેવરાવે છે; જેઓ ખરી રીતે વેપારી છે જ નહિ તે.

પ્રતિશિષ્ટિ-પ્રતિ+શિષ્ ગ. ૭, પરસ્મૈ. ઉપરથી નામ; કાંઈક વધારાનું અદલામાં આપવું તે; આડતનો વહેવાર

જાતુષી કણ્ઠિકા-જતુસ્ 'લાખ'; લાખની બનાવેલી (જાતુષી) કંઠી; કંઠી પોલી હોઈ અંદરથી લાખ ભરેલી હોય અને બહાર સોનાની પતરી હોય; તેવી કંઠી. એટલે વણું કરીને તે ઉજાવલ લાગે; પરંતુ તેમાં સાચેસાચું (અર્થનું) નગદપણું હોય નહિ.

મહાવિદ્યા-મોટી વિદ્યાઓ જેવી કે તર્ક, વ્યાકરણ, અલંકાર વગેરે વિદ્યાઓ.

કલાશાસ્ત્ર-સંગીત, નૃત્ય, વગેરે લલિત કલાનાં શાસ્ત્રો.

ઘનાત્યય-ઘન એટલે વરસાદની ઋતુ; તે પસાર થાય (અત્યય) એટલે શરદ ઋતુ આવે છે, શરદ ઋતુ.

ક્ષેત્રજઃ-ક્ષેત્રાત્ (શરીરમાંથી) જાયતે (ઉપ. તત્પુ.) દેહ સાથે ઉત્પન્ન થયેલો; સ્વાભાવિક, સહજનો.

રસાઃ-કાવ્યશાસ્ત્રના નવ રસો : શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રોદ્ધ, વીર, ભયાનક, ખીભત્સ, અદ્ભુત અને શાંત એ નવ રસો. જુઓ ટિપ્પણ : પાન. ૧૯૮.

પ્રતિચ્છન્દાઃ-કાવ્યના છંદો.

કાવ્યરસાયનમ્-કાવ્યરૂપી રસાયન; પારો, લોહ વગેરે ધાતુની ભરમો વગેરે વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં રસાયન કહેવાય છે અને તેનું સેવન કરવાથી શરીરના અનેક રોગોનો નાશ થાય છે.

પૂર્વાનુપૂર્વામ્-પૂર્વેષાં અનુપૂર્વામ્ (પ. તત્પુ.) પહેલાંના કવિઓની

પરંપરા (અનુપૂર્વમ્).

મુક્તિમુક્તિફલપ્રદામ્—સારાં કર્મ આ જન્મમાં કર્યાં હોય તો સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ થાય અને ત્યાં ભોગ મળે. કર્મનો ફાયદો આ જન્મમાં કર્યો હોય તો મોક્ષ મળે. આ કથામાં સારાં કર્મ કરવાનો અને કર્મનો ફાયદો કરવાનો ઉપદેશ છે; એટલે સ્વર્ગના ભોગ અને મુક્તિ આપનારી આ કથા છે.

પાઠ : ૬ :

કૌલીનમ્—કલંક; **કુલ** ઉપરથી **કુલીન** અને **કુલીનસ્ય** **દ્વમ્** **કૌલીનમ્**—કુલીન માણસ માટે નિંદાજનક વાચકા; કલંક.

ઇતઃ વ્યાગ્રઃ **ઇતઃ તટી**—આ બાજુએ વાંધ છે અને આ બાજુએ તટ છે. આ બાજુએ જઈ તો પાણીમાં પડું અને આ બાજુએ જઈ તો વાંધ ખાઈ જાય. આમ બંને બાજુથી સંકટ છે.

ઉપનયઃ—જેન કથામાં ‘ઉપદેશકથા’ (Parable)માં કથા-શરીર આવે જેમાં વાત કહેલી હોય; અને ‘ઉપનય’ એટલે ‘ઉપ-સંહાર’માં તેમાં જે ઉપદેશ રહેતો હોય તેનો સ્ફોટ કરવામાં આવે.

પેહલૌકિકસુખાસ્વાદઃ—આ લોકનાં-આ દુનિયાનાં-પંચ વિષયનાં સુખોનો આસ્વાદ લેતો. **દ્વિત્વલોક** ઉપરથી વિશેષણ **પેહલૌકિક**.

પાઠ : ૭ :

ક્ષિતેઃ શબ્દપતિઃ—પૃથ્વીનો શબ્દથી જ નાથ. રાગ પૃથ્વીપતિ કહેવાય છે. અજ રાગ સૂચવે છે કે તે સાચો પતિ તો ઇન્દુમતીનો જ છે; પૃથ્વીનો તો તે ‘શબ્દથી’ નાથ છે. પોતે પૃથ્વીપતિ કહેવાય છે એટલું જ.

માવનિબન્ધના રતિઃ—**ભાવઃ** **પવ નિબન્ધનં યસ્યાઃ સા** (અ. વ્રી.) ભાવ-સંન્યાઈ એ જ જેનું બંધન છે એવો પ્રેમ (રતિ); તે પૃથ્વીનો સાચો પતિ નથી એટલે તેની પ્રત્યે ઇર્ષ્યાભાવ કરવાની

જર નથી. ઇન્દુમતીનો જ તે સચ્ચાર્થ ભરેલા પ્રેમવાળો પતિ છે.

દ્વન્દ્વચરં પતત્રિણમ્-જોડમાં ફરનાર પંખી; ચક્રવાક. દિવસ દરમ્યાન ચક્રવાક અને ચક્રવાકી સાથે ફરે છે; રાત્રિ પડે છે ત્યારે એક પંખી એક કાંઠે અને બીજું બીજે કાંઠે એમ છૂટાં પડે છે. અને સમસ્ત રાત્રિ વિયોગના દુઃખી ધ્વનિ કાઢ્યા કરે છે.

લલિતે કલાવિધૌ-સંગીત, નૃત્ય, વાદ્ય, ચિત્ર વગેરે લલિત કલાઓ છે. તેના પ્રયોગમાં.

પ્રજાન્તકઃ-પ્રજાનાં અન્તકઃ (પ. તત્પુ.) પ્રજાઓનો વિનાશક; યમરાજ.

પાઠ : ૮ :

દદ્યાદદ્યુલ્લ-દદ્ય (= જોવાય તેવા : આ જગતના) અને અદદ્ય (= ન જોવાય તેવા, પરલોકના દા. ત. ધર્મ, યજ્ઞ વગેરેનું) ફળ મૃત્યુ બાદ સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિમાં રહેલું હોઈ આ જગતમાં તેનો લાભ જોઈ શકાતો નથી) આ બે લાભ : આ જગતનો અને મૃત્યુબાદ પરલોકના સુખનો.

દ્વિજ-દ્વાભ્યાં જાયતે (ઉપ. ત.) બે વખત જોનો જન્મ થાય છે તે. એક તો દૈહિક જન્મથી અને બીજી વાર ઉપનયન વગેરે સંસ્કારોથી : બ્રાહ્મણ.

અક્ષયવટ-અક્ષય વડ; આ વડ પ્રયાગમાં ત્રિવેણી આગળ આવેલો છે.

ભગવદ્ગીતા-૧૮ અધ્યાયનો, યુદ્ધમાં થયેલા કૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદનો ગ્રંથ. ભગવાને તે ગાયેલી હોઈ તેને ભગવદ્ગીતા કહેવામાં આવે છે અને તે આપણા તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથમાં અણુમોલું રત્ન છે.

મુરારિ-મુર નામના રાક્ષસનો સંહાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણ. **મુરઃ અરિઃ** યસ્ય સઃ (બ. વ્રી.) મુરારાક્ષસ જોનો શત્રુ છે તે.

કલ્પલતા-કલ્પવૃક્ષની ડાળી; કલ્પવૃક્ષ એ સ્વર્ગનું વૃક્ષ છે અને
સર્વ ઇચ્છેલી વસ્તુઓને આપનારું છે.

પાઠ : ૯ :

શાર્વે શિરઃ-શાર્વેસ્ય હૃદં શાર્વેમ્-શિવનું માથું.

હનકાન્તઃ-(હન=સૂર્ય) સૂર્યકાન્ત નામે પથ્થર, જેના ઉપર
સૂર્યનાં કિરણો પડવાથી તેમાંથી તણખા ઝરે છે.

રત્નાકરઃ-રત્નાનાં આકરઃ યસ્મિન્ સઃ (અ. વ્રી.) જેમાં
રત્નોની ખાણ અથવા સમૂહ છે તે રત્નાકરઃ સમૂહ. તેને બલોવીને ચોદ
રત્નો દેવાએ પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં.

પરિશિષ્ટ : ૮ :

ફેરફાર કરવાનાં વાક્યો

ગદ્યવિભાગ

પ્રત્યેક પાઠને અંતે જે સ્વાધ્યાય આપવામાં આવેલો છે, તેમાં આપેલાં જ વાક્યો અહીં આપવામાં આવેલાં છે.

પાઠ : ૧ :

૧. વરમેકો ગુણી પુત્રો ન ચ મૂર્ખશતાન્યપિ ।
(શ્રેયસ્તા ઉપયોગ કરે)

ષકઃ ગુણી પુત્રઃ મૂર્ખશતેભ્યઃ શ્રેયાન્ ।

૨. પૈકૈકમપ્યનર્થાય કિમુ યત્ર ચતુષ્ટયમ્ ।
(તુ નો ઉપયોગ કરે)

પૈકૈકમપ્યનર્થાય, યત્ર તુ ચતુષ્ટયં વર્તતે તસ્ય કા કથા ।

૩. ન વ્યાપારશતેનાપિ શુકવત્ પાઠ્યતે વકઃ ।
(કર્મણિનો કર્તરિ)

ન વ્યાપારશતેનાપિ જનઃ વક્રં શુકવત્ પાઠયતિ ।

૪. મમ પુત્રાઃ ગુણવન્તઃ ક્રિયન્નામ્ । (કર્તરિ પ્રયોગ)

મમ પુત્રાન્ ગુણવતઃ ભવાન્ કરોતુ ।

૫. સ રાજા પણિતસભાં કારિત્વાન્ । (કારિતા વાપરે)
તેન રાજા પણિતસભા કારિતા ।

પાઠ : ૨ :

૧. તસ્ય પર્વતકન્દરેઽધિશયાનસ્ય મૂષકઃ કેસરાગ્રં છિન્નત્તિ ।
(સુધારો)

તસ્ય પર્વતકન્દરમ્ અધિશયાનસ્ય મૂષકઃ કેસરાગ્રં છિન્નત્તિ ।

૨. સ મૂષિકઃ બહિઃ સંચરન્ શિડાલેન પ્રાપ્તઃ ।
(યદા-તદા વાપરે)

यदा स मूषिकः बहिः संचरति तदा स विह्वलेन प्राप्ता।

३. मूषिकः केसराग्रं छिनत्ति । (कर्मणि)
मूषिकेण केसराग्रं छिद्यते ।

पाठ : ३ :

१. स मृगोत्सादनं कुरुते ।
(उत्सादनं कुरुते भाटे अेक क्रियापद वापसे)
स मृगानुत्सादयति ।

२. सुकुद्धैरपि किं क्रियते अन्यत्र प्राणवियोगात् ।
(कर्त्तरि वापसे)
सुकुद्धा अपि किं कुर्वन्ति अन्यत्र प्राणवियोगात् ।

३. सिंहमेव उपायेन व्यापादयामि । (कर्मणि प्रयोग)
सिंहः एव मया उपायेन व्यापाद्यते ।

पाठ : ४ :

१. सः अन्यैः गजैः विज्ञापितः । (कर्त्तरि प्रयोग)
अन्यैः गजाः तं विज्ञापितवन्तः ।

२. गते तस्मिन् गजयूथे शशकाः संप्रधारयितुमारब्धाः ।
(यदा-तदा वापसे)

यदा तद् गजयूथं गतं तदा शशकाः संप्रधारयितुमारब्धाः।

पाठ : ५ :

- (A) १. तवानुचरेण मया भवितव्यम् ।

(भू तु विध्यर्थे क्रियापद वापसे)

तवानुचरः अहं भवेयम् ।

२. अकस्मादागन्तुना सह मैत्री न युक्ता ।

(अलं० प्रयोग क्ते)

अकस्मादागन्तुना सह मैत्र्या अलम् ।

(B) नीचेनां वाक्यो सुधारे—

१. तं दिवसमारभ्य मम मनः अस्यां न स्पृहयति ।
तस्माद् दिवसादारभ्य मम मनः अस्यै न स्पृहयति ।
२. अस्य पुस्तकस्य रामाय न प्रयोजनम् अस्ति ।
अनेन पुस्तकेन रामस्य न प्रयोजनम् अस्ति ।
३. अहं पुत्रस्य वियोगं न सहामि ।
अहं पुत्रेण वियोगं न सहे ।
४. रामः कीर्तः महान् भाजनः अस्ति ।
रामः कीर्तः महद् भाजनं अस्ति ।
५. रामस्य समं मैत्री न कर्तव्या ।
रामेण समं मैत्री न कर्तव्या ।

पाठ : ६ :

१. विसर्पस्तांस्तण्डूलकणानवलोकयामास ।

(:संधि क्षुटी पाठे.)

विसर्पन् तान् तण्डूलकणान् अवलोकयामास ।

२. कुतः निर्जने वने तण्डूलकणानां संभवः ।

(नकारसहित क्रियापद वापरे)

निर्जने वने तण्डूलकणानां संभवः न अस्ति ।

३. न वशमेष्यन्ति ।

(चिब ३५ वापरे)

न वशीमविष्यन्ति ।

४. किमिदानीं कर्तुमुचितम् ।

(विध्यर्थं कृतं वापरे)

किमिदानीं कर्तव्यम् ।

५. त्रैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं त्वयि न युज्यते । (योग्यं वापरे)

त्रैलोक्यस्यापि प्रभुत्वं तव न योग्यम् ।

५।३ : ७ :

- (A) १. निर्विण्णमिव त्वां लक्ष्ये । (कर्मणि प्रयोग)
 मया त्वं निर्विण्णः इव लक्ष्यसे ।
२. कथं सिंहः मृगेण विनिपात्यते । (कर्तरि प्रयोग)
 कथं सिंहं मृगः विनिपातयति ।
३. अलं भयेन । (मा वापशे)
 मा बिभीहि ।
४. गजः गृगालेन कथं निहन्यते । (नने तथा कर्तरि प्रयोग)
 गृगालः गजं न निहन्ति ।
५. भवता किं युक्तं राघवं एवं वक्तुम् । (न तथा अर्हतिनो उपयोग)
 भवान् राघवं एवं वक्तुं न अर्हति ।
६. यमसदनं प्रति यापयाम्हां त्वाम् । (यातो उपयोग)
 मया त्वं यमसदनं प्रति यासि ।
- (B) १. गुरुः शिष्यानध्येतुमकथयत् । (सुधारे)
 गुरुः शिष्यानध्ययनं कुरुतेत्यकथयत् ।
२. नाहं धनं स्पृहामि । कथं भवान्मां कुप्यसि । (सुधारे)
 नाहं धनाय स्पृहयामि । कथं भवान्मह्यं कुपयति ।
३. हनुमान् सीतावृत्तं रामं निवेद्य तूष्णीमभवत् । (सुधारे)
 हनुमान् सीतावृत्तं रामाय निवेद्य तूष्णीमभवत् ।
४. जनः शिलापट्टे अधिशेते । (सुधारे)
 जनः शिलापट्टमधिशेते ।
५. भरतः गुणानां आस्पदः अस्ति । (सुधारे)
 भरतः गुणानां आस्पदं अस्ति ।

पाठ : ८ :

१. तस्मिन् सर्वलोकाः संश्रिताः । (सुधारे)
तं सर्वलोकाः संश्रिताः ।
२. मम सदा गरुडस्य भयः । (सुधारे)
मम सदा गरुडात् भयम् ।
३. मा खलु साहसं कृत्वा प्रवेष्टुम् ।
(कृतुं असार्थं २ पु. अ. ५.)
मा खलु प्रवेष्टुं साहसं कुरु ।
४. अहं हल्लीसकं वहामि । (कर्मणि)
मया हल्लीसकमुह्यते ।
५. अहं पुष्पाणि अवचिनोमि । (कर्मणि)
मया पुष्पाणि अवचीयन्ते ।

पाठ : ९ :

१. सः सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षति । (कर्मणि)
तेन सिंहशिशुः बलात्कारेण कृष्यते ।
२. मे मनः पुत्रं स्निह्यति । (सुधारे)
मम मनः पुत्रे स्निह्यति ।
३. नूनं अनपत्यता मां वत्सलयति । (वत्सल विशेषण वापरे)
नूनं अनपत्यता मां वत्सलं करोति ।
४. स्पृहयामि खलु दुर्लितायास्मै । (रुच् वापरे)
अयं दुर्ललितः खलु मह्यं रोचते ।
५. नाममात्रप्रस्तावः मे विषादाय कल्पते ।
(विषण्ण वापरे)

नाममात्रप्रस्तावः मां विषण्णं करोति ।

६. अलमावेगेन । (मा वापरो)
आवेगं मा कुरु ।
७. रक्षाकरण्डकमस्य न दृश्यते । (कर्तारि-)
अहमस्य रक्षाकरण्डकं न पश्यामि ।
८. मा खलु इदं अवलम्ब्य । (आज्ञार्थं वापरो)
मा खलु इदं अवलम्बस्व ।
९. इमं वृत्तान्तं शकुन्तलां निवेदयावः । (सुधारे)
इमं वृत्तान्तं शकुन्तलायै निवेदयावः ।
१०. एवं विवादः एव प्रत्याययति । (सादुः ३५ वापरो)
एवं विवादेनैव अहं प्रत्येमि ।

५०० : १० :

१. सैनिकाः तिष्ठन्ति । (प्रेरकं वापरो)
सेनापतिः सैनिकान् स्थापयति ।
२. विष्णवे पूजा रोचते । (स्पृह वापरो)
विष्णुः पूजायै स्पृहयति ।
३. अतस्त्वां दूरादेव नमः । (सुधारे)
अतस्तुभ्यं दूरादेव नमः ।
४. नार्हसि आत्मानं शुचे दातुम् । (शुचं क्रियापदं वापरो)
त्वं मा शोच ।
५. गतेषु भिषक्षु सः क्षितिपालसमीपमेव पुनराकरोह
(यदा-तदा)
यदा भिषजः गताः तदा स क्षितिपालसमीपमेव
पुनराकरोह ।

पद्यविभाग

५१४ : १ :

१. अहं ते दुःखं हृगमि । (प्रयोग अद्वैतो)
मया ते दुःखं ह्रियते ।
२. त्वामहं नानुजानामि । (प्रयोग अद्वैतो)
त्वं मया नानुज्ञायते ।
३. न रोचते ममाप्येतद् । (स्पृह वापरो)
अहं अपि एतस्मै न स्पृहयामि ।
४. कः त्यजेत्पुत्रमकारणात् । (न वापरो)
न कोऽपि पुत्रमकारणात्त्यजेत् ।
५. त्वद्वियोगात् मे कार्यं जीवितेन सुखेन वा ।
(कोऽर्थः वापरो)
त्वद्वियोगान्मे जीवितेन सुखेन वा कोऽर्थः ।

५१५ : २ :

१. मारुतश्चलितस्थानैः षट्पदैरनुगीयते । (प्रयोग अद्वैतो)
मारुतं चलितस्थानाः षट्पदाः अनुगायन्ति ।
२. अपश्यता मे वैदेहीं जीविनं नाभिरोचने । (स्पृह वापरो)
वैदेहीमपश्यनहं जीविताय न स्पृहयामि ।
३. अयं शैलराजः विचित्रं रेणुं सृजते । (प्रयोग अद्वैतो)
अनेन शैलराजेन विचित्रः रेणुः सृज्यते ।
४. निःश्वासः इव सीतायाः वाति वायुर्मनोहरः । (यथा-तथा)
यथा सीता निःश्वसिति तथा मनोहरः वायुः वाति ।
५. तं दिवसमारभ्य मां तत्पुस्तकं न रोचते । (सुधापो)
तस्माद्विषादादभ्य मह्यं तत्पुस्तकं न रोचते ।

५।७ : ३ :

१. गन्धर्वैः द्वियते राजा । (प्रयोग अद्वैतो)
गन्धर्वाः राजानं हरन्ति ।
२. संप्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ।
(अनाद्वैतार्थं षष्ठी दूर करी तथापि वापशे)
धार्तराष्ट्रः पश्यति तथापि सर्वाः चमूः संप्राद्रवत् ।
३. दिष्ट्या लोके पुमानस्ति कश्चिदस्मत्प्रिये स्थितः ।
(प्रयोग सभजने)
अस्मत्सुभागेन लोके कश्चित्पुमानस्ति यः अस्मत्प्रिये स्थितः ।
४. मा स्म तात, पुनः कार्पिरीदृशं साहसं क्वचित् ।
(कृ अत्रार्थ २ पु. अ. व. वापशे)
तात ईदृशं साहसं क्वचित् पुनः मा कुरु ।
५. पापोऽयं नित्यसंतुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
(युज्यते वापशे)
अस्य नित्यसंतुष्टस्य पापस्य विमोक्षणं न युज्यते ।

५।७ : ४ :

१. मनुस्तं मत्स्यमग्रह्णात् । (प्रयोग अद्वैतो)
मनुना स मत्स्यः गृह्यते ।
२. त्वं मे अन्यत् स्थानं संगतिपादय (साहुं ३५ वापशे)
अहं त्वया अन्यत्स्थानं संगतिपद्ये ।
३. तं मत्स्यमनयद्वार्पिं महतीं स मनुस्नदा ।
(कर्मणि प्रयोग)
स मत्स्यः महतीं वाणीं तदा तेन मनुना अनीयत ।

४. कृता रक्षा त्वया सर्वा । (अस्तनभूत वापरे)
त्वया सर्वा रक्षा अक्रियत ।

पाठ : ५ :

१. सन्तः गुणान् जिघृक्षन्तु । (ग्रह वापरे)
सन्तः गुणान् ग्रहीतुमिच्छन्ति ।
२. मिथ्यादृशः काव्यं ग्रन्थन्ते । (प्रयोग अद्वेष्टे)
मिथ्यादृग्मिः काव्यं ग्रथयते ।
३. केचित्सौशब्दमिच्छन्ति । (प्रयोग अद्वेष्टे)
कैश्चित्सौशब्दमिष्यते ।
४. काव्यं कुर्वन्तु धीधनाः । (प्रयोग अद्वेष्टे)
धीधनैः काव्यं क्रियातम् ।
५. सरस्वत्या काव्यं मुखायते । (मुख वापरे)
सरस्वती काव्यं मुखं करोति ।

पाठ : ६ :

१. आगतेषूत्सवेषु पत्रं स सन्मान्यः अभूत् । (यदा-तदा)
यदा उत्सवाः आगच्छन् तदा पत्रं स सन्मान्यः अभूत् ।
२. ज्ञायते मित्रं आपत्काले हि उपस्थिते ।
(स्निग्धभी हाडी प्रयोग अद्वेष्टे)
यदा आपत्कालो हि उपस्थिते तदा जनः मित्रं जानाति ।
३. त्वं मैत्रीं कृतार्थय । (कृतार्थ वापरे)
त्वं मैत्रीं कृतार्था कुरु ।
४. ऊर्णायुं ज्वलदूर्णं हि क्षिपेत्कोऽपि न वेदमनि ।
(प्रयोग अद्वेष्टे)
ज्वलदूर्णः ऊर्णायुः न केनापि वेदमनि क्षिप्येन ।

पाठ : ७ :

१. कुसुमान्यपि आयुरपोहितुं प्रभवन्ति ।
(अलंनो उपयोग करो)
- कुसुमान्यपि आयुषः अपोहनाय अलम् ।
२. अग्निः कल्पितं पशु वेधसा । (प्रयोग अद्वैतो)
वेधाः एतं अग्निं कल्पितवान् ।
३. किं जहासि माम् । (प्रयोग अद्वैतो)
किं अहं त्वया ह्रीये ।
४. अत्र विषये ईश्वरः न दोषभाजनः । (सुधारे)
अत्र विषये ईश्वरः न दोषभाजनम् ।
५. मां सः धनं अयच्छन् । (सुधारे)
मह्यं स धनं अयच्छन् ।

पाठ : ८ :

१. भृत्यः भारं वहन्ति । (प्रेरक)
सः भृत्यं भारं वाहयति ।
२. किंकरः ग्रामं गच्छति । (प्रेरक)
किंकरं ग्रामं गमयति ।
३. सैनिकाः तिष्ठन्ति । (प्रेरक)
सः सैनिकान् स्थापयति ।
४. सीतां सह रामः वने गच्छति । (सुधारे)
सीतया सह रामः वनं गच्छति ।
५. जानकी रक्षांसि विभेति । (सुधारे)
जानकी रक्षोभ्यः विभेति ।
६. यावदमात्यराक्षसः पश्यति तावच्चाणक्येन नन्दाः हताः ।
(अनाद्वैतार्थं पृष्टी)

पश्यतो अमात्यराक्षसस्य चाणक्येन नन्दाः हताः ।

५।४ : ८ :

१. पद्माकरं विनकरो विकचं करोति । (च्वि३५ वा५शे)
पद्माकरं दिनकरो विकचीकरोति ।
२. चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रवालम् । (प्रेर३ डाढी साहुं ३५)
चन्द्रेण कैरवचक्रवालं विकसति ।
३. प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति । (प्रयोग अहमे)
उत्तमजनैः प्रारब्धं न परित्यज्यते ।
४. काकः किं गरुडायते । (नाभधातु डाढी नाप्ते)
काकः किं गरुडः भवति ।
५. किमाटोपैः प्रयोजनम् (अलं वा५शे)
अलं आटोपः ।
६. विक्रीयन्ते न घण्टामिः गावः क्षीरविवर्जिताः ।
जनः क्षीरविवर्जिताः गाः घण्टामिः न विक्रीणीते ।

પરિશિષ્ટ : ૯

વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગ

ગદ્યવિભાગ

પાઠ : ૧ :

૧. કિમુ-તો વાત જ શી ?
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् ।
૨. કોડર્થ:-તો શો ઉપયોગ ? ત્રીજી વિભક્તિ લે છે.
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ।
૩. વરં...ન-‘It is better.. than’; આ સારું...પણ એ નહિ.
Apte’s Guide § 301.
वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खशनान्यपि ।
૪. હિ-કારણ કે’ વાક્યના આરંભમાં વપરાતું નથી. Apte’s
Guide § 30.
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ।
૫. પ્રમાણમ્-પ્રમાણભૂત છે.
नीतिशास्त्रोपदेशाय भवन्तः प्रमाणम् ।

પાઠ : ૨ :

- ૧, અધિ+શી ‘સૂઈ રહેવું’ બીજી વિભક્તિ લે છે; અધિ+વસ
અધિ+રહ; આ+રહ, આ+સ્થા, ઉપ+સ્થા આ બધાય
ધાતુઓ બીજી વિભક્તિ લે છે.

તસ્ય પર્વતકન્દરમ્ અધિશયાનસ્ય કેસરાગ્રં
કશ્ચિન્મૂષિકઃ પ્રત્યહં છિન્તિ ।

કીટોઽપિ સુમનઃ સંગાદાગેહન્તિ સતાં શિરઃ ।

૨. યદા યદા-તદા તદા : જ્યારે જ્યારે—ત્યારે ત્યારે.

यदा यदा मूषिकशब्दं शृणोति तदा तदा मांसा-
हारदानेन तं विडालं संवर्धयति ।

પાઠ : ૩ :

૧. અથ - 'પછીથી' આ શબ્દનો પ્રયોગ સામાન્ય રીતે નવી વાળત-
ના આરંભને સૂચવવા, મંગલાર્થે, પ્રશ્નાર્થે, 'પછીથી'ના અર્થમાં
થાય છે.

अथ ते मृगाः मृगराजं विज्ञापयामासुः ।

૨. 'કિમ્' સાથે તૃતીયાનો પ્રયોગ થતાં 'શે ઉપયોગ' એમ અર્થ
થાય છે.

किमनेन मृगोत्सादनकर्मणा ।

કિમ્, કોઽર્થઃ, કો ગુણઃ, કિં કાર્યં, કિં પ્રયોજનં
એ અધાય તૃતીયા લે છે અને 'શે ઉપયોગ'ના અર્થમાં વપરાય છે.

૩. પ્રકૃતિ, આરમ્ભ પંચમી વિભક્તિ લે છે.

तस्माद् दिनात् आरभ्य; तस्मात् दिनात् प्रभृति ।

૪. ઉપરિ, મધ્યાત્ છઠી વિભક્તિ લે છે.

आवयोः मध्यात्; तस्य उपरि ।

અગ્રે, સમન્તાત્, સમીશમ્, સંનિકર્ષમ્, સંનિઘૌ,
ઉપરિ, કૃતે, અઘઃ, સદશમ્, તુલ્યમ્, સમક્ષમ્, અન્તિકમ્,
દૂરં, પુરઃ, પુરસ્તાત્, પાર્શ્વે ઇત્યાદિ શબ્દો છઠી વિભક્તિ લે છે.

૫. અન્યત્ર-પાંચમી વિભક્તિ લે છે.

सुकुट्टैरपि किंक्रियतेऽन्यत्र प्राणवियोगात् ।

પાઠ : ૪ :

૧. યત્ર-તત્ર ણ્યાં-ત્યાં.

विजयः प्रेष्यते यत्र तत्र सिद्धिरनुत्तमा ।

પાઠ : ૫ :

૧. ભવિતવ્યમ્-થવું જોઈએ.
અધુના તવાનુચ્ચેણ મયા સર્વથા ભવિતવ્યમ્ ।
૨. સહ, સમમ્, સાકમ્, સાર્ધમ્, સહિતમ્ 'સાથે' તૃતીયા વિભક્તિ લે છે.
અકસ્માદાગન્તુના સહ મૈત્રી ન યુક્તા ।
ત્વયા સહ મમ શ્રેયઃ તૃણાનામપિ ભક્ષણમ્ । (પાઠ. ૧ પઘ.)
૩. હ્રિદિશ્ય 'તરફ'ના અર્થમાં દ્વિતીયા લે છે.
તમુહ્રિદિશ્ય તેન ક્ષિત્તેન લગુડેન શૃગાલઃ હતઃ ।

પાઠ : ૬ :

૧. યાવત્-તાવત્ 'જ્યાં સુધી-ત્યાં સુધી'
(Apte's Guide § 294-300)
યાવન્મે દન્તાઃ ન ત્રુટયન્તિ તાવત્તવ પાશં છિનચ્ચિ ।
૨. યુજ્યતે-સાતમી વિભક્તિ લે છે.
અનેનાશ્રિતવાત્સલ્યેન ત્રૈલોક્યસ્યાપિ પ્રભુત્વં ત્વયિ
યુજ્યતે ।

પાઠ : ૭ :

૩. અપિ-વાક્યના આરંભમાં પ્રશ્નાર્થના અર્થમાં વપરાય છે.
અપિ કુશલી ભવાન્ ।
૪. અલમ્-'અસ'ના અર્થમાં તૃતીયા લે છે; કેટલીક વાર અલંની સાથે ચતુર્થી તથા હેત્વર્થ કૃદંત પણ વપરાય છે.
અલમલં મયેન ।
અલમલમાવેગેન । (પાઠ ૯ ગઘ.)
૫. અન્તરેણ-'આંતરમાં' દ્વિતીયા વિભક્તિ લે છે.

अस्ति काचिद्विवक्षा महाराजस्य हितमन्तरेण ।

૬. યથા-તથા-એ પ્રમાણે—તે પ્રમાણે

यथा कार्यं तथा कुरु ।

પાઠ : ૮ :

૧. નિ + વિદ્ સામાન્ય રીતે ચોથી વિભક્તિ લે છે.

यावदिदं वृत्तान्तं नन्दगोपाय निवेदयामि ।

પાઠ : ૩ માં બીજી સાથે પ્રયોગ.

अतोऽहं स्वामिनं निवेदयितुमागतोऽस्मि ।

પાઠ : ૯ હમં વૃત્તાન્તં શકુન્તલાયૈ નિવેદયામઃ ।

૨. હન્ત-હર્ષ, શોક, અનુકંપા વગેરે અતાવવા વાક્યારંભે વપરાય છે:

हन्त, दर्शितं ते वीर्यम् ।

हन्त, वर्धते ते संरमः (પાઠ : ૯ ગદ્ય.)

૩. બી, મય તથા તે સૂચક શબ્દો પાંચમી વિભક્તિ લે છે.

દા. ત. गरुडाद् भीतोऽहमिह प्रविष्टोऽस्मि ।

પાઠ : ૯ :

૧. નુ-શંકા અતાવવા માટે વપરાય છે; કિં નુ ‘કેમ વારુ;’ કિં નુ

खलु ‘કેમ વારુ ખરેખર.’ દા. ત.

को नु खल्वयं बालः ।

કિં નુ खल्वस्मिन्बाले मे.मनः स्निह्यति ।

૨. નૂનમ્-‘ખરેખર’ દા. ત. नूनमनपत्यता मां वत्सलयति ।

૩. સ્થાને-‘એ યોગ્ય છે.’ Apte's Guide § 304.

સ્થાને खलु ऋषिजनेन सर्वदमनः इति कृतनामधेयोऽस्मि ।

૪. સ્નિહ, અનુ+રજ્ઞ, વિ+શ્વસ્ સપ્તમી વિભક્તિ લે છે.

Apte's Guide § 94.

अस्मिन् पुत्रे मे मनः स्निह्यति

૫. खलु 'अरेअरे' દા. ત. અહો બલીયઃ खलु भीतोऽस्मि।
૬. स्पृह-ચોથી વિભક્તિ લે છે : દા. ત. स्पृहयामि खलु दुर्ल-
लितायारमै।
૭. रुच्-ચોથી વિભક્તિ લે છે : रोचते मे पपः मयूरः।
૮. अपि नाम-'કેમ વળી' अपि नाम मृगतृष्णिकेव नाम-
मात्रप्रस्तावः मे विषादाय कल्पेत।
૯. अहो-'આશ્ચર્યસૂચક ઉદ્ગારઃ' अहो, रक्षाकरण्डकमस्य
मणिवन्धे न दृश्यते।
૧૦. मा खलु सं. श्र. कृ. સાથે આસાર્થના અર્થમાં વપરાય છે :
मा खलु इदमवलम्ब्य।
मा खलु प्रवेष्टुं साहसं कृत्वा। (પાઠ : ૮ ગઘ.)
૧૧. कृप्-ચોથી વિભક્તિ લે છે.
नाममात्रप्रस्तावः मे विषादाय कल्पेत।
૧૨. सकाशम्-છટ્ટી વિભક્તિ લે છે.
मातुः सकाशं गमिष्यामि।

પાઠ : ૧૦ :

૧. कथं कथमपि-'ખૂબ જ મુશ્કેલીથી.'
कथं कथमपि निःश्वस्य प्रोवाच।
૨. अकाण्डे-'એકાએક'
अकाण्डे खल्वयमुपस्थितः महाप्रलयः।
૩. किमुत-તો પછી વાત શી ?

સામાન્યોઽપિ શોકઃ સોઽહવાસં મરણં કિમુત્ત
વિશેષાશ્રિતઃ ।

૪. શ્રિ-ખીજી વિભક્તિ લે છે :

વિરોચનઃ સુમેઢશિરઃ શ્રયતિ ।

પાઠ : ૧૧ :

૧. પ્ર+મદ્-પાંચમી વિભક્તિ લે છે :

સ્વાખ્યાયાન્મા પ્રમદઃ ।

પદ્યવિભાગ

પાઠ : ૧ :

૧. રુદ્ર-ચોથી વિભક્તિ લે છે; પરંતુ ચોથીના અર્થમાં અહીં
છઠ્ઠી વાપરવામાં આવી છે.

ન રોચતે મમાપ્યેતદ્ ।

૨. નામ-ખરેખર. Apte's Guide. § 242.

પિતૃદિં વચનં કુર્વન્ન કશ્ચિન્નામ હીયતે

પાઠ : ૩ :

૧. 'સતિ સપ્તમી' અને 'અનાદરાર્થ' ૫૭૬ી

(સતિ સપ્તમી) ગન્ધર્વૈસ્તુ મહારાજ મયે કર્ણે મહારથે ।

(અનાદરાર્થ ૫૭૬ી) સંપ્રાદ્રવચ્ચમૂઃ સર્વા ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય વક્ત્યતઃ ।

૨. વિષ્ટયા-‘સુભાગ્યે,’ ‘સારુ’ નસીય છે કે

વિષ્ટયા લોકે કુમાનસ્તિ કશ્ચિદસ્મત્પિચે સ્થિતઃ ।

૩. કિં પુનઃ-તો પછી વાત શી ?

કશ્ચિદ્રાજન્યઃ શરણાર્થમિદ્વાગતમભિરક્ષેત કિં
પુનસ્ત્વમ્ ।

૪. ચેદ્-‘ જો ’ વાક્યારંભે ન વપરાય.

ઉત્સૃજ્યતાં સુયોધનઃ મમ ચેદિચ્છસિ પ્રિયમ્ ।

૫૧૪ : ૪ :

સાર્ધમ્-‘ સાથે ’ તૃતીયા :

તત્ર સતર્ષિભિઃ સાર્ધમારુદ્ધેયાઃ મહામુને ।

વિના-‘ વગર ’ બીજી, ત્રીજી અને પાંચમી વિભક્તિ લે છે.

તા ન શક્યા મહત્યો વા આપસ્તતૈ મયા વિના ।

સુધાં વિના ન પ્રયયુર્વિરામમ્ । (૫૬ : ૫૧૪ : ૬)

૫૧૪ : ૫ :

કિલ-‘ કહેવાય છે ’ ‘ સંભાવના ’ના અર્થમાં

તત્કિલાહમધીર્વક્ત્ર્યે કેવલં ભક્તિચોદિતઃ ।

કવ-કવ-‘ કેવડો મોટો ફેર ’ ના અર્થમાં.

કવ ગંભીરઃ પુરાણાન્ધિઃ કવ માદગ્બોધદુર્વિધઃ ।

નનુ-‘ ખરેખર ’ Apte's Guide § 216.

મળયઃ પદ્મરાગાદ્યાઃ નનુ કાચોઽપિ મેષકઃ ।

કિમ્-તૃતીયા સાથે ‘ શો ઉપયોગ છે. ’

કિમમ્યૈઃ કવિમાનિભિઃ ।

અલમ્-સાથે ચોથી વિભક્તિઃ

ન સતાં પ્રીણનાયાલમ્ ।

ચત-શોકદર્શક ઉદ્દગાર

કવયો ચત સીદન્તિ કરાક્રાન્તકુટુમ્બિણત્ ।

જાતુ-‘ખરેખર’
 ભિ-‘પાંચમી વિભક્તિ’ } પરેષાં દૂષણાજ્ઞાતુ ન વિમેતિ
 કવીશ્વર:

પાઠ : ૬ :

સ્વસ્તિ-ચોથી વિભક્તિ લે છે.
 સ્વસ્તિ તેઽન્યત્ર ગમ્યતામ્ ।
 સંનિભઃ, તુલ્ય-છઠી વિભક્તિ લે છે :
 સોમદત્તસ્ય સનિભઃ
 સહમિત્રસ્ય તુલ્યઃ

પાઠ : ૭ :

કા કથા-વાત શી કરવી ?
 અમિતત્તમયોઽપિ માર્દવં ભજતે કૈવ કથા શરીરિષુ ।
 પ્ર+ભૂ હેત્વર્થ કૃદંત સાથે : ‘સમર્થ હોવું.’
 કુસુમાન્યપિ ગાત્રસંગમાત્રપ્રભવન્ત્યાયુરપોહિતું યદિ ।

પાઠ : ૮ :

સ્પૃહ-ચોથી વિભક્તિ : કસ્મૈ સ્પૃહયતિ કમલા ।
 પાઠ : ૯ :

યાચુ-મે કંઈ લે છે :
 ચાતકઃ જલધરં પયઃ કણાન્ યાચતે ।
 હન્ત હન્ત-શોકાદ્માર
 હન્ત હન્ત મહતામુદારતા ।
 હા હન્ત હન્ત નલિનીં ગજ ઉજ્જહાર ।
 વિ+તૃ-‘આપવું’ સાતમી વિભક્તિ લે છે.
 ચાતકપોતકે ઘારિ વિતર ।
 કિં પ્રયોજનમ્-શો ઉપયોગ.
 કિમાટોપૈઃ પ્રયોજનમ્ ।

परिशिष्ट : १० :

१९५८ भाष्य

अस. अस. सी. पैपर

(Scheme)

१. पांच इकरा, प्रत्येकना ७ मार्क; गमे ते त्रणुतुं लापांतर करवानुं:
२१ मार्कनुं गछ लापांतर.
२. ७ इकरा, प्रत्येकना १ मार्क; गमे ते चारतुं लापांतर करवानुं:
२४ मार्कनुं पछ लापांतर.

३. (अ) नीचे आपेक्षाभांथी डोर्छ पणु पांच पर स्पष्टीकरणु ५
करती नोध गुजरातीभां लपो:—

**वृषलः, अमिषेकोदकम्, वर्णाचरो भ्राता,
उमाकृतव्यतिकरः, भुवो मानवण्डायितः,
यमत्वम्, विजयार्थः ।**

- (अ) नीचे आपेक्षाभांथी डोर्छ पणु त्रणु ३५ ओणभावो:— ३
**पिपासितस्य, प्रष्टव्याः, मुखरीकुष्ठे, विषाय-
यस्ति, संयम्य ।**

- (क) नीचे आपेक्षाभांथी डोर्छ पणु त्रणु सभासनो विग्रह ३
करी नाम लपो:—

**गङ्गासिन्धू, जलजानि, लब्धचक्षुः, गुणान्त-
रम्, सकोधम्.**

- (३) नीचे आपेक्षाभांथी डोर्छ पणु चार कौसभां सयव्या ४
मुज्जम ईरईर करी, करी लपो:—

- (१) कृताञ्जलिर्वाचतां । (संधि छा०)
- (२) (मृत्यु) विमेषि किं बाल ।
(कौसभां आपेक्षा शब्दनुं योज्य इप वापरे)
- (३) त्वत्पादुके मां प्रयच्छ । (सुधारे)
- (४) अलमिदानीं व्रणे प्रहर्तुम् । (अलम् ते
अद्वे मा वापरे।)
- (५) तस्य पर्यस्तः क्षेत्राणि कृणालेन सह मैत्री
सञ्जाता । (वाक्यभां यदा-तदा वापरे)
- (६) ते धूर्तविप्रस्य समम् बवं स्ववेद्यां प्रति
प्रस्थिताः । (सुधारे।)

४. इप आपोः

- (१) डार्ध पणु येतुं यतुथी अेकवचनः २
अस्मद्, हरि, मरुत्.
- (२) डार्ध पणु येतुं पण्ठी अहुवचनः २
किम् (स्त्री०) भालु, भगवत् (पुं०) २
- (३) डार्ध पणु येतुं अस्तन वृत्तकाण त्रीन्ने पुरुष अहुवचनः २
ब्र, रुध, की.
- (४) डार्ध पणु येतुं वर्तमान कृन्तः
श्रु, ग्रह, मुद्.
- (५) डार्ध पणु येतुं वर्तमानकाण त्रीन्ने पुरुष अहुवचनः
श्रु, जन्, विद् (योथे गणु).

५. नीये आपेक्षाभांथी डार्धपणु येतुं युक्तरात्रीमां आपान्तर करे :

- (१) कश्चिच्छृणुगालः क्षुत्सामकण्ठ इतस्ततः परि- १०
अमन्वने संग्रामभूमिमपश्यत् । तस्यां च

वायुवशाद्वह्नीशस्त्राग्नैर्हन्यमानस्य दुन्दुमेः
 शब्दमशृणोत् । अथ शुभितहृदयश्चिन्तयामास ।
 अहो विनष्टोऽस्मि । तद्यावन्नास्य प्रोक्षारि-
 तशब्दस्य दृष्टिगोचरे गच्छामि तावद्
 व्रजामि । अथवा नैतद्युज्यते सहसैव पितु-
 पैतामहं घनं त्यक्तुम् । तावज्जानामि कस्यायं
 शब्दः । धैर्यमालम्ब्य विमर्शयन्यावन्मन्दं मन्दं
 गच्छति तावदुन्दुभिर्मपश्यत् । स च तस्य
 समीपं गत्वा स्वयमेव कौतुकादताडयत् ।
 भूयश्च हर्षाद्विन्तयत् । अहो, चिरादेत-
 दस्माकं महद्भोजनमापतितम् । तन्नूनं मांसेन
 परिपूरितं भविष्यति । ततः पुरुषचर्मावि-
 गुण्ठितं तत्कथमपि विदार्यैकदेशे छिद्रं कृत्वा
 संहृष्टमना मध्ये प्रविष्टः । परं चर्मविदारतो
 दंष्ट्राभक्तः सञ्जातः ।

(२) दशरथं समनुज्ञाप्य धर्मज्ञः सह सीतया । १०
 राघवः शोकसंसूढो जननीमभ्यवाद्यत् ॥

अन्वक्षं लक्ष्मणो भ्रातुः कौसल्यामभ्यवाद्यत् ।
 अपि मातुः सुमित्राया जग्राह चरणौ पुनः ॥
 तं वन्दमानं रुदती माता सौमित्रिमब्रवीत् ।
 हितकामा महाबाहुं मूर्ध्न्युपघ्राय लक्ष्मणम् ॥
 सृष्टस्त्वं वनवासाय स्वनुरक्तः सुहृज्जने ।
 रामे प्रमादं मा कार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छति ॥
 रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् ।
 अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तीत यथासुखम् ॥

(३) सूत्रधारः—पतदस्माकं गृहम् । यावत् प्रवि- १०
शामि । बुभुक्षयौदनमयमिव जीवलोकं
पश्यामि । यावदार्थं शब्दाप्यामि ।
आर्ये, इतस्तावत् ।

नटीः—इयमस्मि । दिष्टया अस्वस्यागतः ।

सूत्रधारः—आर्ये, किमस्त्यस्माकं गृहे भोजनम् ।

नटीः—आर्य, सर्वमस्ति ।

सूत्रधारः—किं किमस्ति ।

नटीः—तद्यथा—घृतं गुडो दधि तण्डुलाश्च
सर्वमस्ति । एवं तव देवा आशासताम् ।

सूत्रधारः—किमेतत्सर्वमस्माकं गेहेऽस्ति ।
अथवा परिहससि ।

नटीः—आर्य, नहि नहि । अस्त्यापणे ।

सूत्रधारः—आः अनार्ये, एवं त आशा छिद्य-
ताम् । मृत्युमुखे पतिष्यसि ।

५. नीचे व्यापेनाभांथी आर्षपण्ये शुभरातीभां समस्तवोः— १०

(१) अजरामरवत्प्राज्ञो विद्यामर्थं च चिन्तयेत् ।
गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥

(२) शोकारातिभयप्राणं प्रतिविश्रम्भभाजनम् ।
केन रत्नमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ॥

(३) यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यै-
र्विज्ञानशौर्यविभवार्यगुणैः समेतम् ।
तन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः
काकोऽपि जीवति चिरं च बलिं च भुङ्क्ते ॥

૬. સંસ્કૃતમાં બાપાન્તર કરો:—

૧૦

એક વખત એક ગરીબ આધિજા માણસ શિવ-મંદિરમાં ગયો અને ઉપવાસ કરીને ત્યાં મરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેની બકિતથી પ્રસન્ન થઈને દેવ તેની આગળ જાબા અને બોલ્યા, 'વરદાન માગ.' આધિજા માણસ બોલ્યો, 'તમે કોણ છો?' દેવે કહ્યું, 'હું શિવ છું.' ત્યારે આધિજા માણસે કહ્યું, 'હું તમને જોઈ શકતો નથી.' ભગવાન શિવે તેને દષ્ટિ આપી, તે જ ક્ષણે તે તેમના પગે પડ્યો અને બોલ્યો, 'રાજ વૈભવ ભોગવતા મારા દીકરાના દીકરાને જોવાને હું જીવું.'

गौतम प्रकाशन : अहमदाबाद